

Moses Maimonides and the Latin Middle Ages

Critical edition of *Dux neutrorum* I, 1-59

Inauguraldissertation
zur Erlangung des Doktorgrades
der Philosophischen Fakultät
der Universität zu Köln
im Fach Philosophie

vorgelegt von

Diana Di Segni

Köln, den 25 Oktober 2013

PHILOSOPHISCHE FAKULTÄT
UNIVERSITÄT ZU KÖLN
A.r.t.e.s. Graduate School for the
Humanities Cologne

UNIVERSITÀ DEL SALENTO
FACOLTÀ DI LETTERE,
FILOSOFIA, LINGUE E BENI
CULTURALI
Dottorato di ricerca in
Ermeneutica e Filologia del
testo
XXV ciclo

Betreuer: Prof. Dr. Dr. h.c. Andreas Speer
Prof. Dr. Loris Sturlese

Wenn Gott in seiner Rechten alle Wahrheit und in seiner Linken
den einzigen immer regen Trieb nach Wahrheit, obschon mit dem
Zusatze, mich immer und ewig zu irren, verschlossen hielte und spräche
zu mir: wähle!
Ich fiel ihm mit Demut in seine Linke
(G. E. Lessing)

Ai miei genitori,
per avermi cresciuta in una casa colma di libri

CONTENTS

INTRODUCTION

1. General introduction	VIII
1.1 Scholars' hypotheses on <i>Dux neutrorum's</i> composition	XV
1.2 The date of composition	XVIII
1.3 Themes and structure of <i>Dux neutrorum</i> I, 1-59	XXII
2. The manuscripts	XXIX
2.1 The manuscript tradition	XXIX
2.2 The early printed edition	XXXIV
2.3 The title	XXXV
2.4 The dedicatory letter	XXXVIII
2.5 The list of precepts	XL
2.6 Chapters' numbering	XLI
2.7 Titles of the chapters	XLVI
3. Principles of the edition	XLVII
3.1 Genealogical reconstruction of the witnesses	XLVIII
3.2 Reduction of the witnesses	LXIII
3.3 Orthography	LXIV
4. Stylistic remarks	LXVII
4.1 Abbreviations of the text	LXVIII
4.2 Translator's intervention in the text	LXXVII
4.3 Double translations	LXXVIII
4.4 Peculiar readings	LXXXV
4.5 Different translations of biblical quotations	LXXXVII
5. The source of the translation	XCII
5.1 Collation of <i>loci critici</i>	XCIV
5.2 Collation of <i>loci critici</i> : doubtful cases	CI
5.3 A peculiar case: <i>Guide</i> II, 24	CV
5.4 Traces of the Arabic language	CVII
5.4 Conclusive remarks	CVIII
6. The method of the translation	CXII
6.1 Traces of vernacular language	CXII
6.2 The oral stage	CXXIV
6.3 Conclusive remarks	CXXVII

7. Conclusion	CXXXIV
Selected bibliography	CXXXVIII
Abbreviations	CXLIX
DUX NEUTRORUM I, 1-59	1
DEDICATIO	1
PROLOGUS PRIME PARTIS	3
PROLOGUS TOTIUS OPERIS	18
PROPOSITIO ANTECEDENS	21
CAPITULUM I	25
CAPITULUM II	28
CAPITULUM III	32
CAPITULUM IV	33
CAPITULUM V	35
CAPITULUM VI	38
CAPITULUM VII	39
CAPITULUM VIII	41
CAPITULUM IX	43
CAPITULUM X	45
CAPITULUM XI	48
CAPITULUM XII	50
CAPITULUM XIII	51
CAPITULUM XIV	52
CAPITULUM XV	53
CAPITULUM XVI	54
CAPITULUM XVII	55
CAPITULUM XVIII	57
CAPITULUM XIX	59
CAPITULUM XX	60
CAPITULUM XXI	61
CAPITULUM XXII	65
CAPITULUM XXIII	66
CAPITULUM XXIV	68
CAPITULUM XXV	69
CAPITULUM XXVI	70
CAPITULUM XXVII	74
CAPITULUM XXVIII	76
CAPITULUM XXIX	78
CAPITULUM XXX	80

CAPITULUM XXXI	84
CAPITULUM XXXII	88
CAPITULUM XXXIII	91
CAPITULUM XXXIV	101
CAPITULUM XXXV	104
CAPITULUM XXXVI	108
CAPITULUM XXXVII	110
CAPITULUM XXXVIII	111
CAPITULUM XXXIX	113
CAPITULUM XL	115
CAPITULUM XLI	116
CAPITULUM XLII	118
CAPITULUM XLIII	120
CAPITULUM XLIV	121
CAPITULUM XLV	122
CAPITULUM XLVI	130
CAPITULUM XLVII	133
CAPITULUM XLVIII	136
CAPITULUM XLIX	139
CAPITULUM L	141
CAPITULUM LI	144
CAPITULUM LII	149
CAPITULUM LIII	154
CAPITULUM LIV	161
CAPITULUM LV	163
CAPITULUM LVI	166
CAPITULUM LVII	168
CAPITULUM LVIII	173
CAPITULUM LIX	180
SUPPLEMENTUM LECTIONUM	185

Ringraziamenti

Nella tradizione ebraica, la peggior sfortuna che possa capitare ad un genitore è l'averne un figlio che non fa domande. Questo insegnamento deve avermi segnata profondamente perché, nel corso dei tre anni passati, di domande ne ho poste davvero molte. Tuttavia, non sempre si ha la fortuna di trovare interlocutori disponibili e pazienti come lo sono state le persone che desidero ringraziare qui.

I miei due relatori, Andreas Speer e Loris Sturlese, sono stati dei maestri eccezionali per me. Ringrazio Andreas Speer per l'entusiasmo che ha mostrato, sin dal primo giorno, nei confronti di questa ricerca, per il suo calore, per il suo costante incoraggiamento, e soprattutto per avermi accolta nel suo Istituto facendomi sentire come a casa. Loris Sturlese è un maestro come raramente capita di incontrare, da lui ho imparato la pazienza, la costanza e il rigore logico che devono accompagnare il buon editore. Grazie alla sua curiosità intellettuale, alla sua passione per l'insegnamento e alla sua disponibilità, ogni nostro scambio ha rappresentato per me un momento fondamentale di crescita.

Desidero ringraziare inoltre David Wirmer, per la pazienza e la gentilezza con la quale ha sempre risposto alle mie domande. Da Roland Hissette ho imparato molto nel corso delle nostre conversazioni di filologia nella 'cantina'. Ringrazio Guy Guldentops per il suo aiuto paleografico e per aver rivisto il testo latino. Con Fiorella Retucci ho discusso a lungo del mio lavoro. Wolfram Klatt e tutta la 'famiglia' del *Thomas Institut* mi hanno accolta con calore e affetto nel corso dei tre anni passati.

Sono grata inoltre per le preziose indicazioni a Marcello Barbato, Alessio Fontana, Saverio Campanini e Yossef Schwartz. Alessandro Palazzo ha pazientemente riletto molte delle pagine della mia introduzione, mentre devo a Jacov Di Segni la rilettura dei passi in ebraico e a Shemuel Lampronti la revisione del giudeo-arabo. Adi Eyal mi ha fornito preziosi suggerimenti, e Lee Klein ha scrupolosamente rivisto il mio inglese. Elisa Dal Chiele è stata una preziosa compagna, le sue conoscenze e il suo 'aiuto' filologico mi sono state spesso di aiuto.

I primi mesi di questa ricerca sono stati finanziati dall'*Istituto Italiano per gli Studi Storici Benedetto Croce* di Napoli; desidero ringraziare Marta Herling e Gennaro Sasso per quest'opportunità.

Infine, un ringraziamento particolare va ad Alessandra Beccarisi: senza di lei, questa ricerca non avrebbe mai visto la luce.

1. General introduction

Moses Maimonides' *Guide of the Perplexed* was translated many times: it was originally composed in Arabic between 1185 and 1190-1191, and was then translated into Hebrew in 1204 by Shmuel Ibn Tibbon with the title *Moreh nevukim*¹. This translation was considered to be excessively close to the Arabic version, and thus made the understanding of Maimonides' text difficult for readers who did not know Arabic: in order to supply a philosophical terminology, missing at that time in the Hebrew language, Ibn Tibbon used some calques and neologisms². Since he discussed some of the details of the translation with Maimonides himself, his version is thought to be trustworthy³. At an uncertain date, a second Hebrew translation by the poet Yehuda al-Ḥarizi, less faithful but more elegant in style, appeared⁴. However, in the course of time, the latter translation was

¹ For the Arabic text, see M. ben Maimon, *Dalālat al-ḥā'irīn*, ed. S. Munk, I. Joel, Y. Junowitz, Jerusalem, 1931 [henceforth *Dalālat*]; for the Hebrew text translated by Ibn Tibbon, see M. ben Maimon, *Moreh nevukim*, ed. Y. Even-Shmuel, Mossad Harav Kook, Jerusalem, 2000 [henceforth *Tib.*]; for the English translation, see M. Maimonides, *Guide for the perplexed*, ed. S. Pines, II vol., The University of Chicago Press, Chicago, 1963 [henceforth *Guide*]. For an overview of the *Guide's* different translations, see M. Zonta, *Traduzioni e commenti alla Guida dei perplessi nell'Europa del secolo XIII: a proposito di alcuni studi recenti*, in G. Cerchiai, G. Rota (ed.), *Maimonide e il suo tempo*, Angeli, Milano, 2007, pp. 51-60. On the composition of the Arabic text, see M. Maïmonide, *Les brouillons autographes du Dalālat al-Ḥā'irīn* (Guide des égarés), éd. C. Sirat, S. Di Donato, Vrin, Paris, 2012. According to Sirat, in 1191 the *Guide* was already completed (pp. 27-28). On the date of composition of Ibn Tibbon's translation, see Sirat, *Les brouillons autographes*, p. 18. However, it seems that the text has been revised by the translator until 1214, cf. C. Fraenkel, *From Maimonides to Samuel ibn Tibbon*. The transformation of the Dalālat al-Ḥā'irīn into the Moreh ha-Nevukhim, The Hebrew University Magnes Press, Jerusalem, 2007, [hebr.] p. 82.

² On the relation between the Arabic text and Ibn Tibbon's translation, cf. Fraenkel, *From Maimonides to Samuel ibn Tibbon*, pp. 56-75.

³ For the epistolary correspondence between Maimonides and Ibn Tibbon, see M. Maimonides, *Letters of Maimonides*, ed. L. D. Stitskin, Yeshiva University Press, New York, 1977, pp. 130-136 (the text is presented in an abridged form). The Arabic original version is lost; for the critical edition of the Hebrew translation, see *Igrot ha-Rambam*, ed. I. Shailat, II vol., Maaliyot Press of Yeshivat Birkat Moshe, Jerusalem, 1987-1988, pp. 511-554. For more on this letter in general see S. Harvey, *Did Maimonides' Letter to Samuel Ibn Tibbon determine which Philosophers would be studied by later Jewish Thinkers?*, «Jewish Quarterly Review» 83 (1992), pp. 51-70.

⁴ According to M. Zonta, *Maimonide*, Carocci, Roma, 2011, p. 53, al-Ḥarizi's translation was composed between 1205 and 1213. According to Sirat, *Les brouillons autographes*, p. 17, it was composed before Ibn Tibbon's one. On the differences between the two Hebrew versions, see Zonta, *La filosofia antica*, p. 104; Y. Shiffman, *The differences between the translations of Maimonides' Guide of the Perplexed by Falaquera, Ibn Tibbon and al-Ḥarizi, and their textual and philosophical implications*, «Journal of Semitic Studies» XLIV (1999), pp. 47-61. For al-Ḥarizi's text, see M. ben Maimon, *Moreh nevukim*, ed. S. B. Scheyer, S. Munk, Maḥbarot le-sifrut, Tel Aviv, 1952-53 [henceforth *Ḥar.*].

read and diffused less often, probably because of its lack of precision. Today, only one manuscript transmits this version⁵.

Soon, the *Guide* drew the attention of the Christian world, and during the XIII century a Latin version with the title *Dux neutrorum* started to circulate. Today, this text is transmitted through thirteen manuscripts and the well-known printed edition made by Agostino Giustiniani in 1520⁶. Scholars maintained that this Latin translation was conducted on the basis of al-Ḥarizi's text⁷. The research I have conducted so far indeed exhibits a remarkable adherence of the Latin version to al-Ḥarizi's translation; however, sporadically, the *Dux neutrorum* departs from it. Some considerations on this subject will be presented in paragraph 5.

We neither have information on the identity of the translator nor on the time and place of the composition of the *Dux neutrorum*. On this matter, scholars have formulated different hypotheses, which will be analyzed in paragraph 1.1, while the hypothesis of the present thesis will be discussed in paragraph 6.

⁵ As C. Sirat maintains (Maïmonide, *Les brouillons autographes*, n. 42, p. 20) there is no complete list of manuscripts transmitting Ibn Tibbon's translation. According to C. Fraenkel, *From Maimonides to Samuel Ibn Tibbon: interpreting Judaism as a philosophical religion*, in Id. (ed.), *Traditions of Maimonideanism*, Brill, Leiden, 2009, pp. 177-212, p. 179, about 150 manuscripts are known at the *Institute of Microfilmed Hebrew Manuscripts of the Hebrew University of Jerusalem*. The only manuscript containing al-Ḥarizi's translation is Paris, Bibliothèque Nationale de France, heb. 682. On this manuscript, see P. Bobichon, *Bibliothèque Nationale de France, hébreu 669 à 703. Manuscrits de théologie*, Brepols, Turnhout, 2008, pp. 153-160.

⁶ For the manuscript tradition, see: [A] Città del Vaticano, Bibliotheca Apostolica Vaticana (BAV), Ottoboniano Latino Ms. 644; [B] Paris, Bibliothèque Nationale de France, Ms. fonds latin 15973 (Sorbonne 173); [E] Paris, Bibliothèque de la Sorbonne, Ms. 601, ff. 21ra-103vb; [C] Saint-Omer, Bibliothèque de l'agglomération, Ms. 608; [D] München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 7936b; [F] Cambridge, University Library, Ms. Ii. I.19 (1711); [G] Graz, Universitätsbibliothek, Ms. II.482, ff. 16va - 98rb; [H] Todi, Biblioteca comunale "Lorenzo Leonj", Ms.32; [I] Oxford, Bodleian Library, MS. Bodl. 437; [K] Città del Vaticano, BAV, Cod. Vaticano Latino, Ms. 1124; [L] Città del Vaticano, BAV, Cod. Vaticano Latino, Ms. 4274; [N] Kassel, Landes- und Murhardsche Bibliothek, 2 Ms. theol. 67; [M] Cambridge, Trinity College, Ms. O.8.37 (fragmentum). The manuscript tradition will be discussed later, in paragraph 2.1. For the printed edition, see Rabi Mosei Aegyptii *Dux seu director dubitantium aut perplexorum*, ed. Augustinus Iustinianus, Parisiis, 1520.

⁷ This assumption is commonly shared by scholars. The first who made this hypothesis was J. Perles, *Die in einer Münchener Handschrift aufgefundenene erste lateinische Übersetzung des Maimonidischen 'Führers'*, «Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums», XXIV (1875), pp. 65-75. He collated some *loci critici* and concluded that the Latin translator used al-Ḥarizi's text. On the contrary, M. Rubio, *Aquinas and Maimonides on the possibility of the knowledge of God*, Springer, Amsterdam, 2006, in particular pp. 275-276, does not exclude the possibility that the Latin translator had access also to the Arabic text.

Furthermore, in the same period two partial versions of the *Guide for the Perplexed* appeared. One is the *Liber de parabola* (1223-1224), often attributed to Michael Scot⁸. In the only manuscript transmitting this text, the following date is found at the beginning of the *Liber*: «In octavo anno gubernacionis felicis Honorii tercii» (*fol.* 1ra), which corresponds to the year 1223-1224. The recipient of this text is Romanus (maybe cardinal Romanus, who went to Paris as a papal legate⁹). Because of the reference to the Pope at the beginning of the text, probably the *Liber* was composed in Rome. The *ocasio scribendi* is a question asked by Romanus, namely why salt, and not honey, was used for the offerings at the Jerusalem Temple:

interrogasti me, potens [*con.*; poteritis *E*] et humilis Romane -
prolonget tibi vitam Deus et augmentet statum - quare mel non
adolebatur in sacrificiis et sal valde item [?] portabatur [?] in eisdem¹⁰

The question leads the author of this compilation to treating the subject of biblical metaphors. Then, the *Liber* approaches the question of biblical precepts, by differentiating them into positive and negative precepts. From *folio* 4r on, the content of the text corresponds to Maimonides' *Guide* III, chapters 29-30 and 32-49 (chapter 31 is missing, and chapter 44 is extended with respect to the original). These chapters are dedicated to the allegoric interpretation of the biblical law, but numerous interpolations modify Maimonides' text in a way that makes the *Liber* seem to be more of a re-elaboration made by a compiler rather than a translation¹¹. Most probably, the compilation

⁸ On the *Liber de parabola*, see W. Kluxen, *Literargeschichtliches zum lateinischen Moses Maimonides*, «Recherches de théologie ancienne et médiévale» XXI (1954), pp. 23-50, pp. 41-46. See also G. Hasselhoff, *The Reception of Maimonides in the Latin World: the evidence of the Latin translations in the 13th-15th century*, «Materia giudaica» VI/2 (2001), pp. 258-280, p. 261; Hasselhoff does not agree on the identification of the translator with Scot: «yet considering the content it is I think quite unlikely, that Michael Scotus is the translator. Firstly, the writer of the treatise tries to answer questions which seem to be asked by Romanus. [...] Secondly, Scotus did not speak enough Hebrew to translate this text and add extracts from several Maimonidean halakhic works to it». The *Liber de parabola* is transmitted by Paris, Bibliothèque de la Sorbonne, Ms. 601, f. 1ra-16vb [E]. Cf. *Catalogue général des manuscrits des Bibliothèques publiques de France: Université de Paris et Universités des Départements*, Paris, 1918, p. 150.

⁹ Cf. Kluxen, *Literargeschichtliches*, p. 44.

¹⁰ Cf. ms. E, *fol.* 1ra.

¹¹ Cf. also Hasselhoff's judgement, according to which twenty percent of the text are non-Maimonidean; he thus suggests to regard the *Liber* no longer as a translation of Maimonides' work (Hasselhoff, *The Reception of Maimonides*, p. 262).

was composed on the basis of Ibn Tibbon's translation. As Kluxen noticed, the text provides a unity in itself, therefore it must not be considered as a fragment of a larger work, and while its author seems to be a Jew, the *Liber de parabola* is intended for a Christian public¹². The extension of chapter 44 would be a signal that the text has been adapted for Christian readers, since, without the explanations added to it, the chapter would have been too obscure for someone not familiar with Jewish precepts. Moreover, no references to the *Talmud* are found in the *Liber*. Concerning the fortune of the *Liber de parabola*, it seems that it was cited by William of Auvergne in his *De legibus*, even though no literal quotation is found¹³.

The second writing originating from Maimonides' *Guide* is the *Liber de uno Deo benedicto* (around 1240), which is a translation of the twenty-five philosophical premises to *Guide*, II, and of chapter II, 1¹⁴. The introduction summarizes Aristotelian principles, while the first chapter deals primarily with the proof of God's existence and the necessity of God's incorporeality. This text seems to be completely independent from the *Dux neutrorum*¹⁵.

¹² Kluxen, *Literargeschichtliches*, pp. 42-43, presents quite convincing arguments for the hypothesis that the author was a Jew, but he also remarks the following: «Die Bibelzitate verraten aber, dass der Übersetzer ständig die lateinische Bibel benutzt hat; die Übersetzung des *Dux neutrorum* verfährt da etwas anders, indem häufig die hebräische Fassung neu übersetzt wird, um ihre Eigenart genau wiederzugeben»; he comes to the conclusion: «Man kann sich der Schlussfolgerung nicht entziehen, dass hier ein jüdischer Rabbi für christliche Leser geschrieben hat, in Zusammenarbeit mit einem Übersetzer, der nicht mehr als gelegentliche Bemerkungen über die Verschiedenheit von hebräischem und lateinischem Bibeltext beigesteuert hat» (p. 43).

¹³ Cf. J. Guttman, *Guillaume d'Auvergne et la littérature juive*, «Revue des études juives» 18 (1889), pp. 243-255. Kluxen, (*Literargeschichtliches*, pp. 45-46) discusses Guttman's arguments, and adds that the name of Maimonides is never quoted, while other authors are always quoted by name. According to J. Koch, also Giles of Rome quoted from this work, see Giles of Rome, *Errores philosophorum*, ed. J. Koch, trans. J. O. Riedl, Milwaukee, 1944, pp. XLVII-LI.

¹⁴ Rabbi Moyses, *Liber de uno Deo benedicto*, hrsg. von W. Kluxen, in P. Wilpert, *Judentum im Mittelalter: Beiträge zum christlich-jüdischen Gespräch*, Berlin, De Gruyter, 1966, pp. 167-182.

¹⁵ On the diffusion of the text, see the judgment of Kluxen, *Literargeschichtliches*, p. 40: «Man sieht, dass unser kleines Buch nur eine sehr geringe Rolle gespielt hat. Um die Mitte des 14. Jahrhunderts scheint es schon vergessen zu sein». But Albert the Great was familiar with it, and often quotes from the *Liber*, see C. Rigo, *Zur Rezeption des Moses Maimonides im Werk des Albertus Magnus*, in W. Senner, H. Anzulewicz (ed.), *Albertus Magnus. Zum Gedanken nach 800 Jahren*. Neue Zugänge, Aspekte und Perspektiven, Dominicans, Berlin, 2001, pp. 29-66. According to Rigo, the *Liber* was translated from an early version of Ibn Tibbon's translation, see *Ibid.*, p. 30, n. 4. Furthermore, according to Koch, *Introduction*, p. XLVIII, the *Liber* was quoted also by Walter von Brügge, William de la Mare and Vitalis de Furno.

Much more fortunate was the history and the reception of the *Dux neutrorum*, which from the XVI century on was mainly read through the edition made by Agostino Giustiniani. When Joseph Perles, at the end of the XIX century, discovered a medieval manuscript containing the *Dux neutrorum*, Maimonides' text was brought to new attention. First of all, it became clear that Giustiniani did not translate the work himself, but rather that he used an already existing medieval translation. Secondly, Perles expressed the need of a reliable text for the *Dux neutrorum*, considering Giustiniani's edition as erroneous:

Der von Giustiniani veröffentlichte Text ist arg verwahrlost und kann ohne Zuhilfenahme der Handschrift und des hebr. Textes in den meisten Fällen nicht gebraucht werden. Falsche Interpunktion, Auslassung ganzer Zeilen und Sätze, unrichtige Schreibung der hebr. Worte und die verkehrte Auflösung der in den alten Handschriften gebrauchten Abkürzungen wirken zusammen, um den Leser, der lediglich auf diesen Text angewiesen ist, irrezuführen oder ihm das Verständnis des Inhaltes vollkommen unmöglich zu machen¹⁶.

Moreover, a skepticism related to Giustiniani's text was already common in the XVI century, as it can be deduced from the judgments formulated first by Joseph Justus Scaliger and then by Johannes Buxtorf, who composed a new Latin translation of the *Guide*¹⁷. Both of them attribute the scarce quality of the text not only to the editor, but also in some cases to the translator, as becomes evident from Scaliger's words:

¹⁶ Perles, *Die in einer Münchener Handschrift*, p. 75. Perles discovered our ms. D.

¹⁷ Rabbi Mosis Majemonidis *Doctor Perplexorum*, ed. Johannes Buxtorf, Basilea, 1629. In the prologue to his translation, Buxtorf writes the following about Giustiniani's edition: «In finitis liber ille scatet mendis et erroribus, quorum plurimi ex inscitia librorum, qui scripturae veteris compendia et characteres non probe intellexerunt, non pauciores ex inscitia autoris promanarunt. Centenos possem producere locos, in quibus ille contrarium plane eius ponit, quod Autor voluit. Totidem in quibus voces lineae periodi integrae omissae. Innumeros in quibus ex distinctionum corruptione sensus vel nullus omnino vel confusus, nam saepissime ubi sensus distinctionum vel colon aliquid requisivit, sermo est continuatus: ubi continuari debuit, distinctio aliqua posita. De vocibus depravati nihil dicam. Loca scripturae neque ad mentem Autoris neque etiam indicata sunt. Accessit ad haec omnia sermonis et styli pro temporum illorum ratione impuritas, obscuritas, difficultas. Ingenue hoc testari possum, in locis dubiis semper clariorem adhuc textum Hebraeum mihi fuisse: tantum abest ut multum opis inde acceperim». Moreover, J. Perles, *Die in einer Münchener Handschrift*, p. 85, attributes this very negative judgment to the fact that Buxtorf used Ibn Tibbon's text, while Giustiniani (and our manuscript tradition) is mostly based on al-Ḥarizi's Hebrew version.

Magna seges mendorum est in Latino. Praeter illa quae ab inscitia interpretis peccata sunt, accessit et inscitia librariorum aut typographorum. Nam fere semper legitur specialem, ubi spiritualement legendum erat. Ex compedio natus est error. Ex eodem fonte manavit prophetia pro philosophia, bonitatem ubi brevitatem legendum erat, c. 32 lib. I Sequenti capite altitudo naturalis, scribendum aptitudo. Infinita possem eiusmodi referre, si locus et tempus postularet¹⁸.

In short, the project of a critical edition of the *Dux neutrorum* has long been a *desideratum* for the scientific community, in particular for those scholars who were involved in the *Quellenforschung* of Latin medieval texts, in which Maimonides is explicitly or implicitly quoted¹⁹. It is at the *Thomas Institut* in Cologne that the idea of editing the *Dux* took its form, in the framework of the editorial project dedicated to Meister Eckhart, whose writings seem to be highly

¹⁸ J. Scaliger *Epistolae*, 62, ed. Frankf. p. 177-78, quoted by Perles, *Die in einer Münchener Handschrift*, p. 84, n. 23.

¹⁹ Koch provides an example of the difficulty he encountered in editing the *Errores philosophorum* due to the absence of *Dux neutrorum*'s critical edition. See Koch, *Introduction*, p. XXIV-XXV.

influenced by the Jewish author²⁰. First Joseph Koch and then Wolfgang Kluxen started working on the manuscript tradition of the *Dux neutrorum*: today, in the archive of the *Thomas Institut* an early draft of a collation of chapter 1 to 60 from part I and chapter 1 to 3 from part II from seven manuscripts is preserved²¹. Those early investigations did not lead to a critical edition, but they laid the foundation for it. Part of this material was reviewed and re-organized by Mercedes Rubio, who in 2006 published an edition of *Dux neutrorum*, part II, Incipit and chapter 1 with variants coming from manuscripts A, B, C, E, K, L, and *Dux* I, 33 and II, 18 relying on A, B, C, E, as an appendix to her study, dedicated to Maimonides influence on Thomas' thought²². Once more, in 2004, Gorge Hasselhoff drew attention to the influence of Maimonides in Christianity, dedicating a monograph to this subject, in which he

²⁰ On Maimonides and Eckhart, see J. Koch, *Meister Eckhart und die jüdische Religionsphilosophie des Mittelalters*, in «Jahresbericht der Schlesischen Gesellschaft für Vaterländische Kultur» 101 (1928), pp. 134-48 (republished in: Id., *Kleine Schriften*, Edizioni di storia e letteratura, Roma, 1973, I, pp. 349-65); E. Reffke, *Eckhartiana IV. Studien zum Problem der Entwicklung Meister Eckharts im Opus Tripartitum*, in «Zeitschrift für Kirchengeschichte» 57 (1938), pp. 19-95, pp. 77-95; H. Liebeschütz, *Meister Eckhart und Moses Maimonides*, «Archiv für Kulturgeschichte» 54 (1972), pp. 64-96; R. Imbach, *Ut ait Rabbi Moyses. Maimonidische Philosopheme bei Thomas von Aquin und Meister Eckhart*, «Collectanea Franciscana» 60 (1990), pp. 99-116; Y. Schwartz, 'Ecce est locus apud me': *Maimonides und Eckharts Raumvorstellung als Begriff des Göttlichen*, in J. A. Aertsen, A. Speer, *Raum und Raumvorstellung im Mittelalter*, *Miscellanea Mediaevalia*, 25, De Gruyter, Berlin-New York, 1998, pp. 348-364; B. McGinn, *Sapientia Judaeorum: The Role of Jewish Philosophers in Some Scholastic Thinkers*, in R. J. Bast, A. Colin Gow, *Continuity and Change. The Harvest of Late Medieval and Reformation History*, Brill, Leiden-Boston-Köln, 2000, pp. 206-228; Y. Schwartz, *Meister Eckharts Schriftauslegung als Maimonidisches Projekt*, in G. K. Hasselhoff, O. Fraisse (ed.), *Moses Maimonides (1138-1204). His Religious, Scientific, and Philosophical Wirkungsgeschichte in Different Cultural Contexts*, Egon, Würzburg, 2004, pp. 173-208; Y. Schwartz, *Zwischen Einheitsmetaphysik und Einheitshermeneutik: Eckharts Maimonides-Lektüre und das Datierungsproblem des 'Opus tripartitum'*, in A. Speer, L. Wegener (ed.), *Meister Eckhart in Erfurt*, *Miscellanea Mediaevalia*, 32, De Gruyter, Berlin-New York, 2005, pp. 259-279; P. Heidrich, *Maimoni-Zitate bei Meister Eckhart*, in Id., *Im Gespräch mit Meister Eckhart und Maimonides*, hrsg. v. H. M. Niemann, Lit Verlag, Berlin, 2010, pp. 66-192; Y. Schwartz, *Meister Eckhart and Moses Maimonides: From Judaeo-Arabic Rationalism to Christian Mysticism*, in J. M. Hackett (ed.), *A Companion to Meister Eckhart*, Brill, Leiden, 2012, pp. 389-414; D. Di Segni, "verba sunt Rabbi Moyses": *Eckhart e Mosè Maimonide*, in *Studi sulle fonti di Meister Eckhart*, a cura di L. Sturlese, II vol., Freiburg, Academic Press Fribourg, 2012, pp. 103-140.

²¹ For Koch's conclusions, see Koch, *Introduction*, pp. XLVII-LI. Kluxen published the results of this early phase of the work in Kluxen, *Literargeschichtliches zum lateinischen Moses Maimonides*, which represented a fundamental starting point and provides constant references for the present edition. In particular, he divided the manuscript tradition into three groups: ABCFHIM; EDK; GL and Giustiniani (*Ibid.*, p. 32). Our genealogical reconstruction of the witnesses will be discussed in paragraph 3.

²² Rubio, *Aquinas and Maimonides*, Appendix III, p. 266-306.

analyzed the Latin reception according to the different *genres* of Maimonides' production²³. However, this study could not rely on a solid critical text of the Jewish author's main philosophical writing. The present doctoral dissertation fulfils this need by presenting a critical edition of *Dux neutrorum*, I, chapters 1-59, based on the examination of all the witnesses. Also, it represents the beginning of a wider project, i.e., the edition of the integrality of the work.

1.1 Scholars' hypotheses on *Dux neutrorum*'s composition

As said above, there is no consent about the place of composition of the *Dux neutrorum*. Moritz Steinschneider hypothesized that the translation was composed at the court of Frederick II, on the basis of some Jewish sources, according to which the Emperor used to discuss some biblical verses following Maimonides' exegesis within the circle of philosophers at his court²⁴. The 'Italian' hypothesis is considered to be the most convincing one, brought forth by Joseph Perles, who saw a strong connection between the *Dux* and the commentary of Moses of Salerno on the *Moreh nevukim*²⁵. Moreover, Giuseppe Sermoneta regarded the project of translating Maimonides' work as totally coherent with the Emperor's

²³ G. Hasselhoff, *Dicit Rabbi Moyses: Studien zum Bild von Moses Maimonides im lateinischen Westen vom 13. bis zum 15. Jahrhundert*, Würzburg, Königshausen & Neumann, 2004.

²⁴ M. Steinschneider, *Kaiser Friedrich II. über Maimonides*, «Hebräische Bibliographie» VII (1864), pp. 62-66, p. 65: «Hierdurch wird meine Frage ob er [Friedrich] etwa die lateinische Übersetzung des Moreh veranlasste, zu einer, der Untersuchung würdigen Hypothese». For the Jewish sources on Frederick II, see C. Sirat, *Les traducteurs juifs à la cour des rois de Sicile et de Naples*, in G. Contamine (éd.), *Traduction et traducteurs au Moyen Age*, CNRS, Paris, 1989, pp. 169-191. Sirat quotes the testimony of Jacob Anatoli, Moses of Salerno and Kalonimos ben Kalonimos.

²⁵ Perles, *Die in einer Münchener Handschrift*, pp. 80-81: «Dass die Übersetzung wahrscheinlich einer Anregung Kaiser Friedrichs II ihre Entstehung verdankt, ist bereits bemerkt worden. Moses b. Salomo aus Salerno, der den More im hebr. und wohl auch im arab. Texte zu lesen im Stande war und doch häufig auf die lat. Übersetzung desselben recurrierte, so wie sein Freund, mit dem er sich zur Ausarbeitung seines Morecommentars verbunden hatte, Nicolo di Giovenazzo standen jedenfalls dem Kreise, in welchem diese Übersetzung entstand, nahe oder waren vielleicht selber irgendwie an derselben beteiligt. Ein derartiges literarisches Zusammenwirken arabisch-christlicher oder jüdisch-christlicher Kräfte zur Herstellung einer Übersetzung wie es Renan treffend schildert war ja damals durch die Umstände geboten und allgemein üblich».

cultural politics²⁶. Lynn Thorndike was also a supporter of the Italian composition, identifying the translator with Michael Scot, who – according to some ancient sources – was also thought to have known the Hebrew language²⁷.

On the contrary, Wolfgang Kluxen maintained the hypothesis of its composition in South France, because the older manuscripts, as well as the first quotations from the *Dux*, come from the Parisian area²⁸. Moreover, since he believed that the translation was made only on the basis of al-Ḥarizi's text, Kluxen considered the Italian hypothesis as unlikely: in those years, Jacob Anatoli – who was Ibn Tibbon's son in law – was invited by the Emperor to collaborate on the translation of some scientific texts. Of course, Anatoli would have made the version of Maimonides' work composed by his relative known in the court, and not the one made by al-Ḥarizi²⁹. Finally,

²⁶ G. Sermoneta, *Un glossario filosofico ebraico-italiano del XIII secolo*, Edizioni dell'Ateneo, Roma, 1969, pp. 40-42: «Sia o non sia partita personalmente da Federico, o dai traduttori vissuti a corte tra il 1230 e il 1250, l'iniziativa di donare all'Occidente l'opera più caratteristica e di maggiore rilievo del pensiero ebraico medievale, certo è che la *Guida* rispondeva in pieno al programma concordistico svolto in quello stesso periodo dai professori della Facoltà della Arti o dai Frati Predicatori in seno allo Studio Generale di Napoli, fondato dall'imperatore nel 1224».

²⁷ L. Thorndike, *Michael Scot*, Nelson, London, 1965, pp. 28-29: «Gregory IX, in 1227, spoke of Michael's proficiency, not in Greek but in Hebrew and Arabic as well as Latin. It is therefore tempting to hold Michael responsible for the standard Latin version of the *Guide to the Perplexed* of the leading Hebrew man of learning, Moses Maimonides, which is found together with Scot's translation of *De celo et mundo*, albeit in a different hand, in a manuscript (601) of the thirteenth century at the University of Paris». Thorndike refers here to our ms. E.

²⁸ Caterina Rigo, who analyzed Maimonides' quotations in Albert the Great, also shares the hypothesis regarding France, cf. Rigo, *Zur Rezeption des Moses Maimonides*, pp. 31-35.

²⁹ Kluxen, *Literargeschichtliches*, pp. 32-33: «Was nun Entstehungszeit und -ort unserer Übersetzung angeht, so verweisen die Handschriften eindeutig auf Frankreich. [...] Ferner ist die Tatsache, dass Al Charisis Text der Überschriften eindeutig auf Frankreich. [...] Ferner ist die Tatsache, dass Al Charisis Text der Überschriften eindeutig auf Frankreich. [...] Ferner ist die Tatsache, dass Al Charisis Text der Überschriften eindeutig auf Frankreich. [...] Man bedenke dazu, dass am Hofe Friedrichs II. Ibn Tibbons Schwiegersohn Jakob Anatoli lebte! - Der Befund der ältesten Zitate scheint mir ebenfalls die Frankreich-Hypothese zu stützen». To reconcile the hypothesis of a composition in Southern Italy with the evidence of the first quotations in the Parisian area, G. Sermoneta, *Un glossario filosofico*, p. 42, evoked the possibility of considering Peter of Ireland as a mediator for the diffusion of the text. Since he probably read the *Dux* with Moses of Salerno (on the connection between Peter of Ireland and Moses of Salerno, see C. Rigo, *Per un'identificazione del 'sapiente cristiano' Nicola da Giovinazzo, collaboratore di rabbi Mosheh ben Selomoh da Salerno*, «Archivum Fratrum Praedicatorum» LXIX (1999), pp. 61-146, p. 79, n. 85; pp. 100-104), Peter might have made Thomas Aquinas familiar with the text during his Neapolitan years; afterwards, Thomas would have made Maimonides' work known in Paris. This hypothesis was again suggested by G. Hasselhoff, *The reception of Maimonides*, p. 265. However, this hypothesis is chronologically in contrast with the fact that the first quotations from the *Dux neutrorum* are attested in Paris between 1241 and 1244.

Kluxen saw a connection between the condemnation and burning of the *Guide* in Southern France and the appearance of our translation³⁰.

Since at that time the Maimonidean controversy was taking place within the Jewish community in Southern France, Gad Freudenthal does not believe that our translation could have been composed in that region after the beginning of the controversy³¹. Freudenthal admits that the controversy could have triggered the curiosity of Christians for Maimonides' work, but not in Southern France; according to him, since Frederick II followed a policy aiming at destabilizing the papal power by translating and disseminating philosophical works, the interest in translating the 'condemned' *Guide* might have been aroused at his court³². According to Freudenthal's hypothesis, the mathematical treatise *De duabus lineis*, translated from the Arabic by John of Palermo, came from the same intellectual circle in which the *Dux* was translated, because in I, 73 Maimonides cites this treatise. This quotation could have aroused the interest of the mathematicians at the imperial court, leading them to request a translation of the treatise³³.

In his monograph, Gorge Hasselhoff maintains that the *Dux* was composed in Paris, its translator being a former Jew who had converted to Christianity – Nicolas Donin or Thibaut de Sézanne. As a

³⁰ Kluxen, *Literargeschichtliches*, pp. 33-34. We ought to note that there is no consent on the truthfulness of the burning of Maimonides' work by the ecclesiastic authority in Southern France, cf. R. Leicht, *Miracles for the Sake of the Master of Reason Hillel ben Samuel of Verona's Legendary Account of the Maimonidean Controversy*, «Micrologus» 21 (2013), pp. 579-598.

³¹ G. Freudenthal, *Pour le dossier de la traduction latine médiévale du Guide des égarés*, «Revue des études juives» CXLVII (1988), pp. 167-172, p. 169: «il n'est guère probable que quelqu'un se soit enhardi, immédiatement après la condamnation du *Guide* pour hérésie, à le traduire en latin dans la région même où il avait été condamné et brûlé». On the condemnation, see the objection, *supra*, n. 30.

³² Freudenthal, *Pour le dossier*, p. 169. On the political role of Frederick's cultural project see also G. Sermoneta, *Federico II e il pensiero ebraico nell'Italia del suo tempo*, in *Federico II e l'arte del Duecento italiano*. Atti della III settimana di studi di storia dell'arte medievale dell'Università di Roma, Congedo, Galatina, 1980, pp. 186-197, p. 197: «Non sarà dunque solo mecenatismo, o una volontà passatista desiderosa di continuare una tradizione imperiale di corte, a spingere Federico e i suoi successori a servirsi di Anatoli e dei discepoli della sua scuola per diffondere prima Averroè e il Maimonide [...]; ma sarà piuttosto una ben precisa intenzione che vedeva nella diffusione del pensiero di Aristotele e dei suoi commentatori una missione e un programma che, fissando precise premesse metafisiche e filosofiche, intendeva realizzarne le necessarie conseguenze sul piano sociale e politico». The same judgement is diffusely maintained by R. Bonfil, *La cultura ebraica e Federico II*, in *Federico II e le nuove culture*. Atti del XXXI Convegno storico internazionale, Centro italiano di studi sull'Alto medioevo, Spoleto, 1995, pp. 153-171.

³³ Freudenthal, *Pour le dossier*, p. 171.

matter of fact, both of them knew Hebrew and the Jewish culture as well as Latin³⁴.

1.2 The date of composition

Likewise, the question of the date of composition of the *Dux neutrorum* has been much debated. In any case, scholars agree that the text has probably been written in the period between the years 1230s and 1240s³⁵. It seems that in 1234 the *Guide* had not been translated yet³⁶. Without any doubt, it was composed before 1251, because in an epistle sent by Adam of Marsh to Thomas of York the work is

³⁴ Hasselhoff, *Dicit Rabbi Moyses*, pp. 123-124. Nicolas Donin was involved in the translation of the Talmud material for the trial that took place in Paris in the years 1240-1244. Y. Schwartz, *Authority, Control, and Conflicts in 13th Century Paris: The Talmud Trial in Context*, in E. Baumgarten, J. Galinsky (ed.), *Jews and Christians in 13th Century France*, Palgrave MacMillan, New York, 2015, pp. 93-110, p. 103, evokes the hypothesis that the Talmud trial could have been connected to the Maimonidean controversy: «The most compelling question, which will likely remain unresolved, concerns the potential relationship between the internal Jewish Maimonidean controversy of the 1230s [...] and the anti-talmudic measures in Paris a decade later. In his writings from the 1280s, the Italian Jewish author Hillel of Verona was the first to suggest a link between these two events. I refer here to his well-known claim that Maimonides' *Guide of the Perplexed* and *Book of Knowledge* were burned in Paris, an incident that was directly followed by the burning of the Talmud». On Hillel's account, cf. Leicht, *Miracles for the Sake of the Master of Reason*.

³⁵ Unfortunately, the manuscript tradition does not provide any paleographical clue for the dating of the text. The oldest manuscripts, which are also the closest to the original text (mss. A and B), date back to the XIII century, but no precise information concerning the date of their composition is known.

³⁶ According to Kluxen, *Literargeschichtliches*, p. 33, during the controversy that took place in South France in 1234, the anti-maimonidean faction had to translate for the inquisitors some passages from the *Guide* (even though there is no historical evidence that the *Guide* was burnt by the inquisitors, see *supra*, n. 30). Moreover, Gad Freudenthal points out that in 1234 Roland of Cremona has been the first Latin author who mentioned Maimonides, however: «Roland displays such an erroneous and distorted knowledge of him that it is plain that he derived his information from oral communication and not from reading» (cf. G. Freudenthal, *Maimonides' Guide of the Perplexed and the Transmission of the Mathematical Tract 'On Two Asymptotic Lines' in the Arabic, Latin and Hebrew Medieval Traditions*, «Vivarium» 26, 2 (1988), pp. 113-140, p. 128, n. 4).

mentioned with its alternative title *Mater philosophie*, under which the *Guide* was known in the Anglo-Saxon area³⁷.

Grounding his argumentation on this epistle, Hasselhoff defends the idea of a late composition of our translation. According to him, it is unlikely that the *Dux neutrorum* was sent to Oxford after being known for twenty years in Paris³⁸. Nonetheless, the epistle does not state that the book was sent from Paris: most probably, Adam of Marsh had been in England at that time³⁹. Therefore, we do not really know exactly when the *Dux* started to circulate in England.

The first explicit quotations from the *Dux neutrorum* date back to the 1240s⁴⁰. Albert the Great was one of the first authors who quoted from the *Dux neutrorum*. On the basis of Maimonides' quotations in Albert the Great's work, Caterina Rigo dates our translation between 1241 and 1244. She discovered an early version of *De IV coaequaevis* (1241), in which it seems that Albert did not have knowledge of the *Dux neutrorum*, while in a later version (1246) of the same writing he quotes from it. Furthermore, Albert knew Maimonides already in 1244, since the *Dux* is cited in his commentary to *Sentences*, I⁴¹. Other early quotations in Paris are found in the *Summa Theologiae* of Alexander of Hales⁴².

³⁷ Adae de Marisco *Epistolae*, epist. 227, in *Monumenta Franciscana*, ed. J. S. Brewer, Longman, London, 1858, pp. 394-396: «Mittit vobis frater Laurentius quaternos matris philosophie, pro quibus misistis». E. Longpré, *Fr. Thomas d'York, O.F.M., La première Somme métaphysique du XIIIe siècle*, «Archivum Franciscanum Historicum» XIX (1926), pp. 875-933, p. 877 n. 6, p. 878, identified the *Mater philosophie* with the *Dux neutrorum*. Cf. the new edition of the letters, C. H. Lawrence (ed.), *The letters of Adam Marsh*, 2 vol., Clarendon Press, Oxford, 2006, letter 225, pp. 542-543. Lawrence reads the abbreviation as 'Matris prophetice' and hypothesises a reference to the writings of Hildegard of Bingen.

³⁸ Hasselhoff, *The reception of Maimonides*, p. 266: «There is a letter written in 1251, which states that a copy of the *Mater philosophiae* was sent to Oxford [...]. I wonder whether there was a book of high value for a quite long time in Paris - according to Kluxen about twenty years! - before it was sent to the other centre of medieval studies. To me, it seems more likely that it was relatively new in Paris when it was copied and sent to the island».

³⁹ According to Lawrence, *The letters*, pp. XVI-XVII, Adam was sent abroad by the King in 1247 and in 1257. In 1250 Adam ended his teaching at the Oxford Franciscan school, but continued to be based in Oxford.

⁴⁰ Since the *Dux neutrorum* was first quoted around 1240, Görg Hasselhoff maintains that it is unlikely to have been translated in the 1220s, cf. Hasselhoff, *Dicit Rabbi Moyses*, p. 123: «Geht man beispielsweise von einer Übersetzung um 1225 aus, so bleibt unerklärlich, warum eine Übertragung eines in vielerlei Hinsicht eminent wichtigen Werkes der arabisch-jüdischen Philosophie ungefähr fünfzehn Jahre lang überhaupt nicht verwendet wurde».

⁴¹ Cf. Rigo, *Zur Rezeption des Moses Maimonides*, pp. 31-35.

⁴² Cf. Alexandri de Hales *Summa Theologica*, ed. B. Klumper, Quaracchi, Firenze, 1924, tom. I, pars I, inq. I, tract. IV, quaest. IV, 162, p. 242; Id., *Summa Theologica*, ed. P. M. Perantoni, Quaracchi, Firenze, tom. IV, pars II, inq. III, tract. I, quest. I, 263 B 3, p. 377.

In these same years, the *Dux neutrorum* was known also in Northern Italy, since Moneta da Cremona mentions it in his *Summa adversus Catharos et Valdenses*⁴³. The authority of Maimonides is introduced through the expression «quidam judaeus dictus Rabbi Moyses⁴⁴»; as Kluxen noticed, such a formulation suggests that Maimonides was, at that moment, unknown⁴⁵. Therefore, Moneta would have read the *Dux neutrorum* independently from the Parisian authors.

A clue can be deduced from the dissemination of the two others 'Maimonidean' Latin works, the *Liber de parabola* and the *Liber de uno Deo benedicto*. As already mentioned, it seems that the *Liber de parabola* was known to William of Auvergne, even though no literal quotation can be found. Some arguments in the *De legibus* (composed most probably around 1230) closely correspond to the *Liber*, even though Maimonides' name is never mentioned⁴⁶.

Moreover, there are some passages of William's *De universo* (1231-1236) which seem to be influenced by the *Dux neutrorum*; in one passage, William discusses an interpretation taken from the *Chapters of Rabbi Eliezer* and the answer given by a «quidam ex aliis eorum philosophus⁴⁷». The discussion follows exactly *Guide* II, 26, and the opinion mentioned in the answer is that of Maimonides. Secondly, William refers to an argument according to which Aristotle's opinions are only true for the sublunary world; the same position is maintained

⁴³ Cf. Monetae Cremonensis *Adversus Catharos et Valdenses libri quinque*, ed. T. A. Ricchini, Roma, 1743. The *Summa* has been composed between 1241 and 1244.

⁴⁴ *Ibid.*, p. 483b.

⁴⁵ Kluxen, *Literargeschichtliches*, p. 33.

⁴⁶ Cf. *supra*, n. 13. According to Gilbert Dahan, William read Maimonides' work shortly before 1230 for the first time, cf. G. Dahan, *L'exégèse de la Bible chez Guillaume d'Auvergne*, in F. Morenzoni, J.-Y. Tilliette, *Autour de Guillaume d'Auvergne*, Brepols, Turnhout, 2015, pp. 237-270, p. 258: «Nous situons avant 1228 (très probablement avant 1220) les commentaires, après 1230 (voire 1235) le *De legibus*; entre les deux, Guillaume prend connaissance d'un nouveau texte, la traduction latine du *Guide des égarés*». As already mentioned, most probably at that time William did not know the *Dux neutrorum*, but only the *Liber de parabola*.

⁴⁷ Guilielmi Alverni *De universo*, Paris, 1674, I, pars 1, c. 36, p. 631, col. 2: «Et fuit quidam, quem Hebraei reputant philosophum, qui dixit, quod Deus splendore pallii sui fecit coelum, terram vero de nive, quae erat sub throno eius. Et quia sapiens apud Hebraeos reputatus est, cum iuxta planum suum sermo iste manifeste erroneus sit, quidam ex aliis eorum philosophus non aliud eum intellexisse in sermone isto exposuit, nisi quod per eum aliam fuisse materiam coeli, aliam vero terre insinuare voluit per sermonem illum».

by Maimonides in *Guide*, II, 22⁴⁸. It is arduous to establish whether these arguments result from a direct knowledge of the *Dux neutrorum* or from an oral account. Kluxen suggests that William only knew the *Liber de parabola*⁴⁹; the above-mentioned passages from the *De universo*, however, seem to be related to the *Dux neutrorum* – or at least an oral account of it. On the contrary, it seems that, at the time of the composition of the *De legibus*, William only knew the *De liber de parabola*.

The *Liber de uno Deo benedicto* was composed later than the *Liber de parabola* and was first quoted by Albert in his *De IV coaequevis* (the first redaction of which dates back to 1241)⁵⁰. As already mentioned, between the first and the second redaction of the *De IV coaequevis* (1241 and 1246), Albert read the *Dux neutrorum*. In the second redaction, quotations taken from the *Liber de uno Deo benedicto* are still present, but new quotations from the *Dux neutrorum* are inserted⁵¹. Even after the appearance of the *Dux neutrorum*, the *Liber de uno Deo benedicto* kept being quoted by Albert. In the second redaction of the *De IV coaequevis*, the *Liber de uno Deo benedicto* is considered a chapter of the *Dux neutrorum*; Albert refers to Maimonides' work in the first redaction as: «in libro de uno Deo», while in the second redaction he adds: «in libro Ducis neutrorum, capitulo de uno Deo»⁵². Moreover, in the first redaction of the *De IV coaequevis*, Albert refers to Maimonides as «Rabbi Moses», an epithet which is found in the *Liber de uno Deo*, while in the commentary to *Sentence I*, Maimonides is called «Rabbi Moyses Aegyptius», like in the

⁴⁸ *Ibid.*, II, pars 2, c. 150, p. 998, c. 2: «Tu autem audivisti nonnullos ex nobilioribus philosophis dixisse Aristoteli credendum esse de his que sunt sub circulo lunae; de altioribus sive superioribus nequaquam, quoniam in eis non profundavit usque ad perfectum».

⁴⁹ Kluxen, *Literargeschichtliches*, pp. 44-45. According to him, it is surprising that when treating the question of the eternity of the world, William of Auvergne does not make any reference to Maimonides. The question of world's eternity has been treated by William in the *De trinitate* (1223) and *De universo* (1231-1236). Precisely this question is absent in the *Liber de parabola*, while it is much present in the *Dux neutrorum*. In the eyes of Maimonides' Latin readers, his arguments concerning world's eternity are so relevant that sometimes the *Dux neutrorum* is called «Liber contra antiquitatem mundi» (cf. for example Roland of Cremona in his *Summa theologica*: «et hoc tradidit Rabi Mose in libro suo quem fecit contra antiquitatem mundi», Ms. Paris, Bibliothèque Mazarine, Cod. lat. 795, fol. 73b, quoted according to E. Filthaut, *Roland von Cremona O.P. und die Anfänge der Scholastik im Predigerorden: ein Beitrag zur Geistesgeschichte der älteren Dominikaner*, Albertus-Magnus-Verlag, Vechta i. O., 1936, p. 72). If William does not refer to them, one can deduce that most probably he knew only the *Liber de parabola*.

⁵⁰ Cf. Rigo, *Zur Rezeption des Moses Maimonides*, p. 32.

⁵¹ Cf. *Ibid.*

⁵² Cf. *Ibid.*, p. 34.

incipit of the *Dux neutrorum*⁵³. It is thus evident that Albert first knew the *Liber de uno Deo benedicto*, namely around 1240-1241, and later the *Dux neutrorum*.

Considering that the first quotations from the *Dux neutrorum* are attested in Paris in the years around 1244, the date of composition should be placed shortly before. Since Albert already knew Maimonides through the *Liber de uno Deo benedicto*, and considering his relevant position in his contemporary cultural context, it is highly probable that he got to know such a significant book as soon as it became available. Finally, if the text was not translated in Paris, one has to consider that a certain time period was necessary for the text to reach Paris.

1.3 Themes and structure of *Dux neutrorum* I, 1-59

It is well known that the structure of the *Guide of the Perplexed* is obscure, as it is clearly stated by the author himself⁵⁴. Leo Strauss tried to reconstruct a plan of the work by dividing it into seven sections and thirty-eight subsections, coming to the conclusion that: «The book is sealed with many seals⁵⁵». Despite this complexity, it seems that chapters belonging to the first part seem can easily be subsumed under a common definition, namely that most of them are characterized by a philological approach. These chapters are dedicated to the explanation of the biblical language, in particular that of the images and anthropomorphic expressions attributed to God.

Thirty-five of those chapters are dedicated to the explanation of a biblical word or a biblical expression, very often a term connected to an anthropomorphic notion of God. In those 'philological' chapters (1; 3 to 16; 18 to 25; 27 to 29; 36 to 44) Maimonides' argumentation follows a more or less fixed structure: the multiple meanings of a word are analyzed within different biblical contexts, each of them underlying

⁵³ Cf. *Ibid.*, p. 36.

⁵⁴ See *Guide*, pp. 6-7: «And even those [the chapters] are not set down in order or arranged in coherent fashion in this Treatise, but rather are scattered and entangled with other subjects that are to be clarified. For my purpose is that the truths be glimpsed and then be concealed, so as not to oppose that divine purpose which one cannot possibly oppose and which has concealed from the vulgar among the people those truths especially requisite for His apprehension».

⁵⁵ L. Strauss, *How to Begin to Study The Guide of the Perplexed*, in *Guide*, pp. XI-LVI, p. XIII.

a specific meaning of the term itself. In the Latin translation, some of the examples are omitted, especially in cases in which many biblical verses are given in order to explain the same meaning; in other passages, the examples are omitted because the Latin translation of the *Bible* does not correspond to the Hebrew version⁵⁶. Frequently, Onqelos' Aramaic translation of the *Bible* is quoted, the references to God's corporeality being nuanced in this version⁵⁷.

The other twenty-four chapters are more argumentative and mainly dedicated to the question of God's incorporeality. Those two kinds of chapters (the 'philological' and the 'argumentative' ones) do not consecutively follow one another, but they are rather combined without an apparent intelligible order. Some chapters (17; 30 to 35) deal with the necessity of concealing Aristotelian physics and metaphysics from the common people. Moreover, the question of the metaphorical attribution of the senses to God is treated (45 to 47). Afterwards, God's attributes are considered, focusing on the impossibility to positively predicate something of God and on the necessity of negative attributes (49 to 59). Finally, chapter 48 is an *excursus* dedicated to the nature of angels.

The general theme of the *Dux neutrorum* is announced in the very renowned Prologue, in which questions concerning the choice of the title, the aim of the work and the ideal recipient are treated. Moreover, the Prologue contains also an evocative exposition of Maimonides' exegetical method regarding biblical parables by quoting the famous image of a golden apple covered by a silver filigree-work:

The Sage accordingly said that a saying uttered with a view to two meanings is like an apple of gold overlaid with silver filigree-work having very small holes. Now see how marvelously this dictum describes a well-constructed parable. For he says that in a saying that has two meanings – he means an external and an internal one – the external meaning ought to be as beautiful as silver, while its internal meaning ought to be more beautiful than the external one, the former being in comparison to the latter as gold is to silver. Its

⁵⁶ On the different translations of biblical quotations in the *Dux neutrorum*, see *infra*, paragraph 4.5.

⁵⁷ See Maimonides' judgment: «Onqelos the Proselyte was very perfect in the Hebrew and Syrian languages and directed his effort toward the abolition of the belief in God's corporeality. Hence he interprets in accordance with its meaning every attribute that Scripture predicates of God and that might lead toward the belief in corporeality». (*Guide*, p. 57).

external meaning also ought to contain in it something that indicates to someone considering it what is to be found in its internal meaning, as happens in the case of an apple of gold overlaid with silver filigree-work having very small holes. When looked at from a distance or with imperfect attention, it is deemed to be an apple of silver; but when a keen-sighted observer looks at it with full attention, its interior becomes clear to him and he knows that it is of gold⁵⁸.

Since the chapters do not have a title, a schematic summary of the *Dux neutrorum*'s main themes is given here, following the order of the different chapters:

Dedicatory letter to Maimonides' pupil.

Prologue to the first part: the first purpose of the book is to explain metaphors of the books of the Prophets. Those explanations are intended for the wise man, not for the simple one. The second intention is to help the 'perplexed' who do not know how to reconcile philosophy and the Law, which is the reason why the book is entitled *Guide of the Perplexed*. Main themes of the book are: the *Ma'aseh Merkavah* – the work of the chariot – that corresponds to metaphysics; and the *Ma'aseh Berešit* – the work of creation – that corresponds to physics. The secrets of the Law must be concealed from simple people and even to the wise man the truth sometimes appears and sometimes it does not. Every metaphor has two faces, such as a golden apple in a silver filigree-work. Prophetic parables can be divided into two kinds: in the first case, every word of the parable has a particular meaning; in the second case, the whole parable has a general meaning.

General prologue: If the reader wants to understand the meaning of the *Guide*, he has to connect different chapters.

Premise: There are seven causes of contradiction in a writing: 1. when the author quotes the opinion of different persons, but he omits the names of the authorities or he does not attribute each opinion to the one who expressed it; 2. when the author changes his opinion and both the old and the new opinion are retained in the book; 3. when the words of the author are taken literally; as a matter of fact, some words have to be understood as a parable. 4. when there is a special condition that has not been explicitly stated or when two subjects are different; 5. when one has to mention – without explaining it - an obscure matter as a premise for explaining an easy matter; 6. when a

⁵⁸ *Guide*, p. 12.

contradiction is concealed and becomes evident only after many premises; 7. when speaking about obscure matters makes it necessary to conceal some parts and to disclose others.

Chapter 1: Meaning of the words 'image' and 'likeness'.

Chapter 2: Answer to the objection of Adam's intellectual nature: Adam was provided with the intellectual nature before disobeying.

Chapter 3: Meaning of the terms 'figure' and 'shape'.

Chapter 4: Meaning of the terms 'to see' and 'to look at'.

Chapter 5: Intellect needs preparation in order to have access to greater matters. Again, deliberations on the terms 'to see' and 'to look at', which express an intellectual perception, not the sight of the eye.

Chapter 6: Meaning of the terms 'man' and 'woman'.

Chapter 7: Meaning of the expression 'to bear children'.

Chapter 8: Meaning of the term 'place'.

Chapter 9: Meaning of the term 'throne'.

Chapter 10: Meaning of the terms 'to descend' and 'to ascend'.

Chapter 11: Meaning of the term 'sitting'.

Chapter 12: Meaning of the term 'rising'.

Chapter 13: Meaning of the term 'standing'.

Chapter 14: Meaning of the term 'man'.

Chapter 15: Interpretation of the episode of Jacob's ladder (*Gen.* 28, 12) [the Latin chapter is a very short paraphrase of the original chapter dedicated to the meaning of the term 'to stand erect'. The Latin version contains only the reference to the ladder].

Chapter 16: Meaning of the term 'rock'.

Chapter 17: It is necessary to conceal the truth from the many.

Chapter 18: Meaning of the terms 'to approach', 'to touch' and 'to come near'.

Chapter 19: Meaning of the term 'to fill'.

Chapter 20: Meaning of the terms 'high' and 'elevated'.

Chapter 21: Meaning of the term 'to pass'.

Chapter 22: Meaning of the term 'to come'.

Chapter 23: Meaning of the terms 'going out' and 'returning'.

Chapter 24: Meaning of the term 'going'.

Chapter 25: Meaning of the term 'to dwell'.

Chapter 26: The Law speaks in the human language. It is necessary to refrain from any belief in God's corporeality. How

Onqelos, in his translation, removed any reference to God's corporeality.

Chapter 27: Meaning of the term 'foot'.

Chapter 28: Meaning of the term 'sorrow'.

Chapter 29: Meaning of the term 'to eat'.

Chapter 30: There are some objects that the human intellect can apprehend, and some matters that cannot be apprehended. Not all men have equal capacities concerning apprehension, and the human intellect is limited. According to Alexander of Aphrodisias, there are three causes for disagreement among men: 1. desire of domination; 2. the difficulty of apprehending an object; 3. ignorance. A fourth cause must be added, namely habit.

Chapter 31: Intellectual apprehensions are similar to sensory apprehensions: they cannot grasp everything. One should not try to go beyond the limits of one's intellectual apprehension.

Chapter 32: It is dangerous to start one's study with metaphysics. It is necessary to educate young people and simple people according to their capacities. The secrets of the Law must be concealed from the masses.

Chapter 33: Five causes that prevent starting a study with metaphysics: 1. the difficulty of the matter; 2. the incapacity of the human mind at the beginning; 3. the length of preliminaries; 4. natural aptitude; 5. the fact that men are busy with the necessities of the body.

Chapter 34: God has nothing in common with the creatures. God's corporeality must be denied.

Chapter 35: How anthropomorphic attributes such as anger and pleasure are attributed to God.

Chapter 36: Meaning of the term 'face'.

Chapter 37: Meaning of the term 'back'.

Chapter 38: Meaning of the term 'heart'.

Chapter 39: Meaning of the term 'spirit'.

Chapter 40: Meaning of the term 'soul'.

Chapter 41: Meaning of the term 'living'.

Chapter 42: Meaning of the term 'wing'.

Chapter 43: Meaning of the term 'eye'.

Chapter 44: Meaning of the term 'to hear'.

Chapter 45: Knowing the existence of a thing is different from knowing its essence and substance. Simple people believe that God

exists by imagining that he is corporeal. Bodily organs are ascribed metaphorically to God in order to indicate his actions.

Chapter 46: All sensible apprehensions must be denied in God. God does not have any essential attribute added to his essence.

Chapter 47: How sight and hearing are attributed to God.

Chapter 48: Angels are incorporeal; they are intellects separate from matter; God created them. It is difficult for man to apprehend an incorporeal object.

Chapter 49: Belief is the notion that is represented in the soul, and not something that is expressed in speech. It is necessary to believe that God is incorporeal and that He does not possess essential attributes.

Chapter 50: Essential attributes must be denied in God. Attributes can express the essence of the subject or something added to the subject; both these attributes cannot be predicated of God.

Chapter 51: Five kinds of attributes: 1. the attribute that expresses the definition; 2. the attribute that is a part of the definition of the thing; 3. the attribute that is external to the thing; 4. the attribute that expresses a relation of the thing with something else; 5. the attribute that is the action of the thing. God is one and has no multiplicity; God's attributes express only his actions.

Chapter 52: The biblical language in the books of the Prophets leads to believe in the existence of attributes belonging to God. Attributes come from God's actions. The four attributes: living, knowledge, will, power.

Chapter 53: Biblical attributes are allegories. Qualities attributed to God are his actions. The governor must take those attributes as a model. The supreme virtue of man is to become similar to God.

Chapter 54: Four kinds of attributes must be denied: 1. corporeality; 2. any affection or change; 3. potentiality; 4. anything similar to creatures.

Chapter 55: Any similarity between God and creatures is impossible.

Chapter 56: God's existence is identical to his essence and is necessary. All the words applied to God (even attributes such as eternity and unity) are merely based on human language.

Chapter 57: Speaking of God by means of negations is the correct description. Through negation, no notion of multiplicity can be attached to God.

Chapter 58: Every attribute that is considered as perfection is a deficiency with regard to God. God can be known only through negative attributes.

Chapter 59: Examples of the necessity of negative attributes. It is dangerous to predicate positive attributes of God. The books of the Prophets mention attributes only in order to express God's perfection or to refer to his actions.

2. The manuscripts

2.1 The manuscript tradition

The *Dux neutrorum* is transmitted in the following thirteen manuscripts⁵⁹:

A: Città del Vaticano, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Ottoboniano Latino Ms. 644⁶⁰. (*Membr.*, 292 *fol.*, 246 x 197 mm, 2 col., XIII cent.). Most probably the codex has a French origin⁶¹. The last folio contains an almost unreadable ownership mark: «Iste liber est Sancti Vedasti Attrebatensis» (Abbey of St. Vaast, Arras). The late binding contains the emblem of the Altemps family, whose library was bought by Pietro Ottoboni (later Pope Alexander VIII). Since 1740 the Ottoboni collection belongs to the Vatican Library.

Numerous *marginalia* are present, containing: the explanation of a Hebrew word; the indication of an omission with respect to the original text; alternative readings; reference to a biblical verse; the hint that a biblical text does not correspond to the translation of the *Vulgata*. The content of some of these marginal notes seems to go back to the translator⁶². Some marginal notes contain biblical references marked by a letter⁶³. Marginal notes are written by different hands, but it is not always possible to unequivocally distinguish them. At least four different writings appear. It has not been possible to distinguish the hands according to the content of the note, since the same writing can appear in different kinds of marginal notes (e.g., reference to the *Vulgata*, explanation of a Hebrew word, etc.)⁶⁴. Marginal notes seem to be contemporary to the main text⁶⁵.

⁵⁹ The list of manuscripts was compiled by Kluxen, *Literargeschichtliches*, pp. 26-30; Kluxen did not mention ms. N, which was found by Hasselhoff, *The reception of Maimonides*, Appendix B, p. 279. For description and dating, I refer to indications given by library's catalogues. Manuscripts are marked with the same letters used by Kluxen.

⁶⁰ Cf. A. Pelzer, *Codices Vaticani Latini*, II, I, Codices 679-1134, Bibliotheca Vaticana, Roma, 1931, p. 764. The codex is only mentioned; no detailed analysis was found in any of the Vatican catalogues.

⁶¹ I am very grateful to Paolo Vian, director of the manuscript department of the Vatican Library, for this information.

⁶² On this point, see *infra*, par. 6.2 and 6.3.

⁶³ On this point, see *infra*, paragraph 4.5.

⁶⁴ It must be noted that different writings do not always presuppose different hands: the same copyist could have written in different ways, especially in the case of marginal notes, since often there was only little space available.

⁶⁵ I am very grateful to Erik Kwakkel who provided me important information on the hands appearing in the margin of ms. A.

Generally, ms. A is a well-tended manuscript. At the end, a list of 613 Jewish precepts is added.

B: Paris, Bibliothèque Nationale de France, Ms. fonds latin 15973 (Sorbonne 173)⁶⁶. (*Membr.*, 237 *fol.*, 323 x 215 mm, 2 col., XIII cent.). The manuscript was bequeathed as the legacy of Gerard of Abbeville to the *Sorbonne* in 1271. In the first part, marginal notes are present, which might be ascribed to Gerard. The text is followed by a list of 613 Jewish precepts. It is characterized by the presence of numerous *notabilia*⁶⁷.

C: Saint-Omer, Bibliothèque de l'agglomération, Ms. 608⁶⁸. (*Membr.*, 121 *fol.*, 2 col., XIV cent.). The codex comes from the Benedictine Abbey of Saint-Bertin in Saint-Omer. It does not seem to have been used; some hints directed at the illuminator are still visible. The list of the 613 precepts is incomplete.

D: München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 7936b⁶⁹. (*Membr.*, 124 *fol.*, 285 x 205 mm, 2 col., XIV cent.). The codex comes from the Cistercian Abbey of Kaisheim. The ms. is characterized by the presence of numerous mistakes throughout the text, as well as erasures, the expunction of letters and duplications⁷⁰. Chapters 49 and 50 are not distinguished.

⁶⁶ Cf. L. Delisle, *Inventaire des manuscrits latins de la Sorbonne*, «Bibliothèque de l'École de Chartres» 31 (1870), p. 32. Cf. also P. Glorieux, *Bibliothèques de Maîtres parisiens: Gérard d'Abbeville*, «Recherches de théologie ancienne et médiévale» XXXVI (1969), pp. 148-183.

⁶⁷ According to R. H. House, M. A. Rouse, *Preachers, florilegia and sermons*. Studies on the Manipulus florum of Thomas of Ireland, Pontifical Institute of Medieval Studies, Toronto, 1979, p. 153, some *notabilia* (*fol.* 3v; *fol.* 17v) correspond to passage quoted by Thomas of Ireland.

⁶⁸ Cf. *Catalogue général des manuscrits des Bibliothèques publiques des Départements*, vol. III, Imprimerie Impériale, Paris, 1861, pp. 266-267.

⁶⁹ Cf. *Catalogus Codicum Latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis*, tom. I, pars III, Bibliotheca Regia, München, 1873, p. 208. Cf. also the catalogue of the library of Kaisheim Abbey, *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz*, vol. III, C. H. Beck, München, 1932, pp. 126-135.

⁷⁰ Cf. for example: p. 8, l. 132 scientiam] *add.* spiritualem *sed del. D*; p. 10, l. 169 consilium] *add.* occulte *sed del. D*; p. 14, l. 249 rei] *add.* similitudo *sed exp. D*; p. 22, l. 36 primas] *add.* personas *sed del. D*; p. 23, l. 55 necesse est] *add.* antecedens compellit *sed exp. D*; p. 24, l. 83 secundum] *add.* secundum *sed exp. D*; p. 53, l. 5 iterum] *add.* angelum suum et eduxit nos de Egypto *sed del. D*.

E: Paris, Bibliothèque de la Sorbonne, Ms. 601, fol. 21ra-103vb⁷¹. (*Membr.*, 150 fol., 290 x 212 mm, 2 col., XIII cent.). In the library's catalogue, the *Dux neutrorum* is attributed to Michael Scot, since the same codex transmits also Scot's translation of *De caelo et mundo* and of Averroes' commentary to it (fol. 104-150). Folia 1-16 contain the *Liber de parabola*, while folia 17-20 transmit a commentary on *Sentences* II, dist. 25, 1-9. At the beginning of the *Liber de parabola*, the following date is found: «In octavo anno gubernacionis felicis Honorii tercii» (1223-1224). The parchment contains numerous holes; from fol. 51 on, it is written by another hand. The ms. contains numerous errors due to homeoteleutons, and, in general, the text does not appear well-finished. This might be related to the shortness of the codex, which consists of only 82 folia (the shortest manuscript of the tradition). It is characterized by a recurring mistake, namely the omission of the word «Israel»⁷². Chapters 49 and 50 are not distinguished.

F: Cambridge, University Library, Ms. Ii. I.19 (1711)⁷³. (*Membr.*, 212 fol., 4, 2. col., XIV cent.). According to the catalogue of the library, the manuscript is incomplete; however, only the dedicatory letter at the beginning and the 613 precepts at the end are missing. In this codex, the work is transmitted also with the title *Mater philosophie*. In fol. 58ra – 61vb some passages taken from the *Liber de uno Deo benedicto* are copied.

G: Graz, Universitätsbibliothek, Ms. II.482, f.16va - 98rb⁷⁴. (*Membr.*, 242 fol., 297 x 215 mm, 2 col., XIV cent.). The codex comes from the Benedictine Abbey of Saint Lambrecht. According to the catalogue of the library, this manuscript originates from the north of France, because of some paleographical evidences, and might be dated back to around 1300. On the contrary, Kluxen believed that it was composed later⁷⁵. It is characterized by the presence of numerous

⁷¹ Cf. *Catalogue général des manuscrits des Bibliothèques publiques de France: Université de Paris et Universités des Départements*, Plon, Paris, 1918, p. 150.

⁷² Cf. for example: p. 33, l. 10 Israel] *om.* E; p. 115, l. 13 Israel] *lac.* E; p. 134, l. 26 Israel] *lac.* E.

⁷³ Cf. *A Catalogue of the Manuscripts preserved in the Library of the University of Cambridge*, vol. III, Cambridge University Press, Cambridge, 1858, p. 334.

⁷⁴ A. Kern, *Die Handschriften der Universitätsbibliothek Graz*, vol. I, Harrassowitz, Leipzig, 1939-1942, p. 281-286.

⁷⁵ Kluxen, *Literargeschichtliches*, p. 28.

notabilia. The codex also contains other translations of Arabic philosophers, such as al-Ghazali, Avicenna, Averroes, al-Farabi; another work attributed to Maimonides, the *De plantis*, starts with *fol.* 169.

H: Todi, Biblioteca comunale “Lorenzo Leonj”, Ms. 327⁶. (*Membr.*, 175 *fol.*, ca. 300 x 210 mm, 2 col., end XIII cent.). In the *explicit* a Pope is mentioned, most probably John XXI (1276-1277)⁷⁷. This codex belonged to Matthew of Aquasparta and was then donated to the convent San Fortunato in Todi in 1278⁷⁸. The manuscript is a well-tended copy; at the end of the line, for instance, the copyist added a non-semantic character to graphically adjust the columns. Although it also contains some of the marginal notes probably originating from the translator, its *lectio* is a corrupted one compared other mss., such as A.

I: Oxford, Bodleian Library, MS. Bodl. 437⁹. (*Membr.*, 119 *fol.*, 307 x 228 mm, 1 col., XIV cent.). At the end of the codex, the list of the 613 precepts is added.

K: Città del Vaticano, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Cod. Vaticano Latino, Ms. 1124⁸⁰. (*Membr.*, 128 *fol.*, 328 x 231 mm, 2 col., XV cent.). The codex is rich in ornaments and features an illumination depicting Maimonides. At the end of this ms., the list of 613 Jewish precepts is added. According to the library’s catalogue, also codex 1123 – lost today – contained the *Dux neutrorum*. According to Kluxen, it was a manuscript copied on demand of Nicholas of Cusa in the Benedictine Abbey of Egmond, and then donated to Pope Nicholas V⁸¹. The ms. is characterized by the recurring misreading of the word «sunt» as «sibi»⁸². Moreover, instead of the word «Mysna» a lacuna can

⁷⁶ Cf. *I manoscritti medievali della biblioteca comunale “L. Leonii” di Todi*, a cura di E. Menestò, I vol., Centro italiano di studi sull’alto Medioevo, Spoleto, 2008, pp. 293-295.

⁷⁷ «Explicit liber Rabi Moysi, qui Dux neutrorum dicitur, ad honorem Dei et laudem sanctissimi patris domini nostri Iohannis summi pontificis, per manum Roderici Marci Colinbriensis» (H, *fol.* 175rb).

⁷⁸ According to the document of the donation, the codex was supposed to be donated to the convent of Assisi, cf. *I manoscritti medievali*, p. 203*.

⁷⁹ F. Madan, H. H. E. Craster, *A Summary Catalogue of Western Manuscripts in the Bodleian Library at Oxford, which have not hitherto been catalogued in the Quarto Series*, vol. II, part I, Clarendon, Oxford, 1922, p. 337-338.

⁸⁰ Cf. Pelzer, *Codices Vaticani Latini*, p. 764.

⁸¹ Kluxen, *Literargeschichtliches*, p. 28.

⁸² Cf. for instance: p. 3, l. 10 sunt] sibi K; p. 5, l. 58 sunt] sibi K; p. 98, l. 167 sunt] sibi K.

be found⁸³. The ms. presents numerous marginal notes that can also be found in Giustiniani⁸⁴. These notes do not seem to go back to the original, they rather seem to be a later addition made by the copyist of ms. K or by its *Vorlage*.

L: Città del Vaticano, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Cod. Vaticano Latino, Ms. 4274⁸⁵. (*Chart.*, 250 *fol.*, 320 x 206 mm, 1 col., XV cent.). This codex belonged to Pico della Mirandola's library and was copied by Petrus Borgolochus⁸⁶. It could have been a copy of a manuscript preserved in Bologna, as it contains the last words of another work («Explicit liber questionum Philonis») that, according to the catalogue of Bologna, preceded the *Dux*⁸⁷. According to the inventory of Pico's library, it seems that he owned two copies of the *Dux*⁸⁸. A blank space for capitals is left at the beginning of the chapters. At the end, a list of the 613 precepts is added. The copyist often used the same abbreviations for more than one word. The ms. contains a large gap from the end of chapter 1 to chapter 3, which might be due to the loss of a *folio*.

M: Cambridge, Trinity College, Ms. O.8.37 (*fragmentum*)⁸⁹. (*Chart.*, 250 *fol.*, XVI cent.). This ms. was copied in Italy. A section of the introduction is omitted, and the text stops in chapter 22 of the third part. The codex contains another work belonging to the humanistic period, copied by another hand.

⁸³ Cf. for instance: p. 9, l. 150.

⁸⁴ For the relation between ms. K and Giustiniani's edition, cf. *infra*, paragraph 3.1.

⁸⁵ Pelzer, *Codices Vaticani Latini*, pp. 763-764.

⁸⁶ «Petrus Borgolochus Bononiensis scripsit», *fol.* 250v. On Pico, cf. G. Mercati, *Codici latini Pico Grimani Pio e di altera biblioteca ignota del secolo XVI esistenti nell'Ottoboniana e i codici greci Pio di Modena con una digressione per la storia dei codici di S. Pietro in Vaticano*, Biblioteca Apostolica Vaticana, (Studi e Testi 75), Roma, 1938, p. 21.

⁸⁷ As it was pointed out by Hasselhoff, *The reception of Maimonides*, p. 268. Cf. M.-H. Laurent, *Fabio Vigili et les Bibliothèques de Bologne au début du XVIe siècle d'après le MS. Barb. Lat. 3185*, Biblioteca Apostolica Vaticana, (Studi e Testi 105), Roma, 1943, p. 217.

⁸⁸ P. Kibre, *The Library of Pico della Mirandola*, Columbia University Press, Morningside Heights (NY), 1936, n. 235 p. 152; n. 694 p. 213.

⁸⁹ Cf. M. R. James, *The Western Manuscripts in the Library of Trinity College. A descriptive Catalogue*, Cambridge University Press, Cambridge, 1902, p. 439.

N: Kassel, Landes- und Murhardsche Bibliothek, 2 Ms. Theol. 67⁹⁰. (*Chart.*, 297 *fol.*, 32,5 x 22,5, 1 col., XV century) This ms. was copied in Italy at the end of the XV century. The script used is a humanistic minuscule. Only in 1870 it was acquired by the library and no information on previous owners is available. A second hand introduced some corrections, especially in the II and III part, which make the text more similar to Ibn Tibbon's version (and also to the Arabic text⁹¹). Marginal notes go back to the XV-XVI centuries. Part of chapter III, 30 (*fol.* 221r-221v) is written by another hand (humanistic cursive). The ms. is characterized by numerous mistakes and a very corrupted *lectio*. Biblical verses and Hebrew words are underlined with different-colored ink. The first letter (*fol.* 1) is illuminated in gold and decorated with a flower motif. A blank space is left for the other capital letters. Chapter III, 34 is missing; chapter III, 45 is partially missing, since *fol.* 249r-250v are left empty.

2.2 The early printed edition

Besides these thirteen manuscripts, the text is transmitted by the well-known 1520 printed edition of Augustinus Giustiniani (henceforth called π)⁹². As mentioned above, Giustiniani's printed edition presents numerous mistakes due to the misreading of abbreviations contained in the manuscript, and – in general – to the poor quality of the testimony chosen by the editor⁹³.

Generally speaking, the printed edition to a large extent sticks to its manuscript source, and no considerable deviations are to be found⁹⁴. The editor added titles to the chapters and some marginal remarks – a few of them corresponding to the marginal notes

⁹⁰ Cf. K. Wiedemann, *Manuscripta theologica: Die Handschriften in Folio*, Harrassowitz, (Die Handschriften der Gesamthochschulbibliothek Kassel, Landesbibliothek und Murhardsche Bibliothek der Stadt Kassel 1,1), Wiesbaden, 1994, pp. 97-98.

⁹¹ For example, a later hand corrected the passage from *Dux* I, 50: «Inducit probationes super hoc, quod dyaboli non sunt» (*fol.* 38v. On this passage, cf. *infra*, paragraph 3.1 and 5.2). The word «dyaboli» has been corrected as «indivisibilia».

⁹² Rabi Mosei Aegyptii *Dux seu director dubitantium aut perplexorum*, ed. Augustinus Iustinianus, Parisiis, 1520.

⁹³ Cf. for example: p. 1, l. 22 prophetie] philosophie π ; p. 5, l. 53 spiritualis] specialis π ; p. 6, l. 73 spirituale] speciale π ; p. 88, l. 23 brevitatem] bonitatem π ; p. 139, l. 7 physicorum] philosophorum π .

⁹⁴ On the relation between Giustiniani's edition and the manuscript tradition, see *infra*, paragraph 3.1, p. XLVIII.

transmitted by manuscript K. He also amended the orthography, following the rules commonly used for Latin in the XVI century.

Nevertheless, we can observe some unique characteristics, such as the correction introduced on the margin with reference to the word 'ventus': ventus] *add. spiritus in marg. π*⁹⁵.

The word 'ventus' translates the Hebrew term רוּחַ (*ruah*), the meaning of which is both 'wind' and 'soul'. The marginal note thus remarks on the editor's erudition in the Hebrew language and his desire to avoid any misunderstanding.

Nonetheless, his knowledge did not prevent him from committing some mistakes that compromised the meaning of certain sentences, an example being the misreading of the name Onqelos – to whom the Aramaic translation of the Bible is traditionally attributed – which he substituted with the word «angelos»:

Et hoc iam exposuit angelos, et veritas se habet, sicut ipse exposuit, in eo quod scriptura dicit: «Et eritis sicut Elohim scientes bonum et malum», hoc est dicere, sicut homines nobiles et excelsi⁹⁶.

An analogous, and ironical, case can be found in *Dux* II, 31, *fol.* 60v, where the name of a Rabbi from the Talmud, Rabbi 'Aqiva, is mistranscribed as Rabbi Aquina. Finally, the editor's taste for the Hebrew language and his will to return to the Hebrew origin of the text led him to another – quite humorous – substitution. When Maimonides in his reasoning introduces an example, he uses the name 'Zayd' to indicate the subject of the action; this name is then rendered by al-Ḥarizi with 'Reuven' and by the Latin translator with 'Petrus'. Giustiniani, maybe considering this name too extraneous for the Hebrew context, decided to substitute it with 'Iacob':

Sed intentio mea est de opere operato, sicut si diceres: Iacob qui fecit istam portam vel istam turrim, vel texuit pannum istum, et similia istis, que sunt remota a substantia nominati⁹⁷.

⁹⁵ *Infra*, p. 136, l. 15.

⁹⁶ *Infra*, p. 28, l. 7-10.

⁹⁷ *Infra*, p. 148, l. 98-100.

2.3 The title

The manuscript tradition transmits different versions of the title, though the general sense is not essentially modified. The following variants can be found:

- A: «Incipit Rabi Moysi», followed directly by the first words of the first Prologue (namely, the dedicatory letter addressed to Maimonides' pupil): «Dixit Rabi Moyses Egyptius».

- B: it omits the dedicatory letter as well as the title of the book. At the end of the exergue it adds the following passage in red ink: «Hic est liber quem edidit Rabby Moyses Israelitha et vocat eum Ducem neutrorum vel dubiorum».

- C: «Incipit prologus in libro qui dicitur Dux neutrorum vel dubiorum».

- D: «Incipit prologus libri Rabi Moyses».

- E: it starts directly with the first words of the dedicatory letter: «Dixit Rabi Moyses Egyptius».

- F: «Incipit liber Rabi Mosse qui dicitur Dux dubiorum vel Dux neutrorum qui etiam ab aliquibus dicitur Mater philosophie». It is noteworthy that authors from the English area used to quote Maimonides' work with this alternative title⁹⁸.

- G: on the lower margin of the first page it says: «Incipit liber Rabi Moysi Egyptii qui dicitur Dux neutrorum seu dubiorum».

- H: «Incipit liber Rabi Moysi qui Dux neutrorum dicitur».

- I: it omits the dedicatory letter, but at the top of the page it says: «Rabbi Moyses de Dux dubiorum»

- K: it starts directly with the first words of the dedicatory letter: «Dixit Rabi Moyses Egyptius».

- L: «Incipit liber Rabi Moysi Egipty, qui dicit Dux neutrorum vel dubiorum».

- M: it starts almost at the end of the Prologue (p. 22).

- N: it omits the dedicatory letter and the exergue and starts directly with: «Istius libri prima intentio».

⁹⁸ The *Mater philosophie* was identified with the *Dux neutrorum* by Longpré, *Fr. Thomas d'York*, p. 878. Thomas of York quotes Maimonides' work with this title; in *Sapientiale* I the expression occurs twice explicitly, as for instance in I, 35, (Firenze, Biblioteca nazionale, Conv. soppr. A. 6.437, f. 41rb): «Hae igitur sunt opiniones de cura seu providentia secundum recitationem Rabbi Mosi in libro suo, quem vocavit Matrem Philosophiae». I am very grateful to Fiorella Retucci who let me read her transcription of this text. See also Kluxen, *Literargeschichtliches*, p. 31, n. 35, who quotes another passage taken from *Sapientiale* II, 11.

- π: «Incipit liber Rabi Moysi Egyptii, qui Dux neutrorum dicitur, hoc est director dubitantium, ad discipulum amicum»

The title in its variants of *Dux neutrorum vel dubiorum* is totally absent in mss. A, D, E, K and N. A double translation within the title reflects a common use that was reiterated by the translator in many passages of the work; in those doubtful cases, he preferred to give two possible translations, the second being introduced by the disjunctive particles 'vel' or 'seu'⁹⁹.

The difficulty with translating the title of the work was already pointed out by Salomon Munk¹⁰⁰; the Hebrew word נבוכים (*nevukim*) reflects the Arabic האיִרין (*hā'irīn*), the meaning of which is 'the ones who find themselves in a condition of perplexity, indecision'. The word נבוכים (*nevukim*) appears in two biblical contexts: *Exod.* 14, 3, in which it means 'to be lost' or 'to wander', and it is rendered as 'errant' in the *Vulgata*; and in *Esth.* 3, 15, in which it means 'perplexed', and it is translated as 'conturbata' in the *Vulgata*; also, in *Is.* 22, 5, the word מבוכה (*mevukah*) means 'perplexity', and it is translated as 'fletus' in the *Vulgata*. As Maimonides explains in his Prologue, he used this title because he wanted the book to solve doubts originating from a literal reading of the Bible. The reader of his work is a wise man who considers himself perplexed, because he does not know which way to follow; indeed, he faces two possible solutions, he can either follow the literal meaning of the Law rejecting his intellect, or follow his intellect, thinking, however, that he is abandoning the Law:

[Vir iustus] remansit in magna ambiguitate et corde dubio, et ignorat, utrum sequatur intellectum suum habito post tergum, quod intellexit de nominibus illis, et opinabitur tunc, quod destruit fundamenta legis, vel quod remaneat in eo, quod intellexit de nominibus illis, et non sequatur intellectum suum, et tunc habebit suspectum intellectum ipsum¹⁰¹.

Therefore, the word 'neutrorum' – rather than having a negative meaning such as 'indifferent' – needs to be understood in the

⁹⁹ On double readings, see *infra*, paragraph 4.3.

¹⁰⁰ S. Munk, *Note sur le titre de cet ouvrage*, in M. Maïmonide, *Le Guide des égarés*, vol. 2, Maisonneuve & Larose, Paris, 1970, pp. 379-380. Moreover, according to A. Gileadi, *A Short Note on the Possible Origin of the Title 'Moreh ha-Nevukhim*, «Le Muséon» 97 (1984), pp. 159-161, the Arabic title was inspired by a work by al-Ghazali, *The revival of Religious sciences*, in which God is called 'guide of the perplexed' (*dalil al-mutahā'irīn*).

¹⁰¹ *Infra*, p. 4, l. 23-28.

light of the aforementioned dichotomy. The etymology of the word 'doubt' is in most languages connected with the root 'two', indicating two possibilities, the consequence of which is the occurrence of doubt; in the same way, the word 'neutrorum' contains two elements – 'neither one', and 'nor the other' – expressing two units of the dichotomy: Maimonides' reader wants to abandon 'neither one' (the Law), 'nor the other' (the intellect).

In the Prologue, a word belonging to the semantic field of 'doubt' appears ten times: *dubio* (p. 4, l. 23); *dubitatio* (p. 4, l. 38); *dubietatem* (p. 4, l. 42); *dubitationes* (p. 4, l. 43); *dubitationes* (p. 9, l. 152); *dubitat* (p. 11, l. 182); *dubitationum* (p. 18, l. 15); *dubius* (p. 19, l. 37); *dubitat* (p. 20, l. 64) *dubitatione* (p. 20, l. 65). In all these cases, the word expresses the condition of the *Guide's* ideal reader, who dithers between biblical Law and philosophy. This Latin root translates two different Hebrew words, namely מְבוּכָה (*mevukah*) and סָפֵק (*safeq*), the first one belonging to the same semantic field as of נְבוּכִים (*nevukim*), the 'perplexed' according to the Hebrew title. Therefore, the expression *Dux dubiorum* seems to correspond to the Hebrew נְבוּכִים (*nevukim*), even though the double version suggests that the title should rather be considered an interpretation more than a literal translation, based also on the occurrences of the term מְבוּכָה (*mevukah*) in other contexts in the Prologue.

2.4 The dedicatory letter

As Wolfgang Kluxen has already noted, there is a discrepancy within the manuscript tradition concerning the transmission of some parts of the text. He pointed out that in some testimonies the dedicatory letter addressed to Maimonides' pupil is missing¹⁰². As a matter of fact mss. B, F, I, H and N omit the entire letter from the beginning: «Dixit Rabi Moyses Egyptius in apertione libri sui», to the end: «Et pax tibi». Ms. H adds the following passage after the title: «Continens tres partes. Prima pars incipit. Prologus universalis totius operis incipit. In nomine Domini Dei mundi»; then, the exergue follows, the *incipit* of which is «Notam fac mihi viam»; thereafter, the Prologue follows. Mss. B, F and I start directly with the formula: «In

¹⁰² Kluxen, *Literargeschichtliches*, p. 30.

nomine Dei mundi», while N omits also the whole exergue, from «Notam fac mihi viam» to «cor tuum pones in sapientia mea».

Mss. A, C, D, E, G, K and L contain the dedicatory letter. Ms. C transmits an interesting variant: after the words «Et pax tibi», the expression «Explicit prologus» is added; and after the conclusive formula «In nomine Domini Dei mundi», the following indication is added: «iterum alius prologus», pointing at the question of the apparent 'double' prologue.

Ms. M is fragmentary and does not contain the beginning of the work.

The dedicatory letter is, of course, part of the original text, and thus only mss. A, C, D, E, G, K and L follow the original concerning this matter. The other copyists could have been misled by the apparent presence of two prologues; no other reasons for this mistake, such as a homeoteleuton, can be found. It is, however, also possible that a copyist deliberately chose to omit the dedicatory letter, considering it irrelevant. Moreover, it is noteworthy that in the Latin version the name of Maimonides' disciple, Joseph, is omitted, and that the introductory formula «Dixit Rabi Moyses Egyptus in apertione libri sui» is the exact translation of the expression introduced by al-Ḥarizi in his version, while the Arabic version starts directly with the epistle, and so does Ibn Tibbon's¹⁰³. So, the paraphrastic character of the statement – as opposed to the beginning of the proper Prologue, which starts directly with the words of the author without any external intervention – is adapted from al-Ḥarizi's text, and it is not a revision introduced by the Latin translator.

Nevertheless, concerning the dedicatory letter's omission as well as the different versions of the title, we can observe a diversification of the manuscript tradition, also regarding the numerous variants with respect to the presence or absence of the exergue, the introductory or conclusive formula, etc. The external character of all those elements makes an omission or addition possible, since a copyist might have considered a passage irrelevant or thought that some information was missing. Therefore, the presence or absence of these elements has not been taken to be a proof for the reconstruction of the *stemma codicum*. If, for instance, one codex omits the dedicatory letter, this does not necessarily imply that the letter was also missing in its *Vorlage*. The only indisputable cases are those in which the letter is present, which

¹⁰³ Cfr. *Ḥar.*, p. 22; *Tib.*, p. 3; *Dalālat*, p. 1.

means that the letter was surely also present in the *Vorlage*. However, since the letter belongs to the original text of the archetype, its presence corresponds to the correct reading, and therefore provides no information for the *stemma*.

2.5 The list of precepts

At the end of the *Dux neutrorum*, seven manuscripts (A, B, G, I, K, L, N) add a list of the 613 Jewish precepts, while this appendix is absent in mss. D, F, H (ms. M is incomplete)¹⁰⁴. Only the beginning of the list is transmitted by ms. C and E; in C it is counted as chapter 56. In Giustiniani's printed edition, the list is added as chapters 56-57. Even though the addition is not testified by the entire manuscript tradition, it was most probably part of the archetype since it is widely disseminated throughout the manuscript tradition. Furthermore, the fact that two codices transmit the beginning of the list is a hint that in their *Vorlage*, or in a sub-archetype, the list was present. Moreover, the manuscripts transmitting this appendix generally present a better reading than the others.

The list is, however, absent in the original Arabic version and in both Hebrew translations. It is thus an addition made by the Latin translator, which was intended for a Christian public that was not familiar with the Jewish laws. In *Guide* III, ch. 36-50, Maimonides deals extensively with the precepts and divides them into fourteen groups. The Latin translator could have added this list to clarify the content of these chapters. The appendix, then, was probably conceived as an instrument allowing for a better understanding of the *Dux neutrorum* itself.

The list is taken from the introduction to Maimonides' *Mišneh Torah*, in which all the commandments of the *Torah* are listed together

¹⁰⁴ On this subject, see D. Di Segni, *La table des préceptes dans le Dux neutrorum de Moïse Maimonide*, in in A. Speer, G. Guldentops (hrsg. v.), *Das Gesetz* [Miscellanea Mediaevalia 38], De Gruyter, Berlin, 2014, pp. 229-262.

with a brief description of each of them¹⁰⁵. It is organized in two categories following the classical Jewish division: 248 positive precepts – corresponding to the number of the human body's parts as was believed – and 365 negative precepts – corresponding to the days of the year.

In the manuscript tradition, the precepts are organized in a peculiar graphical way, which is accurately reproduced by all the codices including them. The precepts belonging to the same biblical book are grouped under a graphical sign, which is different in every codex but has a similar structure.

This last section of the *Dux neutrorum* was also known under the title *Liber preceptorum* as an independent part. It is not by chance that in ms. E, on the first page of the *Dux*, a very late hand annotated the following title at the top of the page: «Livre des préceptes de Maimonides»¹⁰⁶. Authors such as Meister Eckhart found a useful source for knowledge about the Jewish precepts in this appendix and therefore quoted it¹⁰⁷.

Analogously to the question of the dedicatory epistle, the presence of the precepts list in seven manuscripts is not relevant for the reconstruction of the *stemma codicum*. An external element, such as an appendix with a list of laws, could easily be omitted by copyists. Hence, they give only little information about the relation between the testimonies.

¹⁰⁵ Cf. M. Hyamson (ed.), *Mišneh Torah: The Book of Knowledge by Maimonides*, Feldheim, Jerusalem - New York 1981, pp. 5a-17a. The precepts had already been codified by Maimonides in his *Sefer ha-mišwot*; for the Arabic original, cf. M. ben Maimon, *Le livre des préceptes*, ed. M. Bloch, Paris, 1888. For the Hebrew translation, cf. Moshe ben Maimon, *Sefer ha-mišwot*, ed. Y. Q'afih, Mossad Harav Kook, Jerusalem, 1958. In the introduction to the *Mišneh Torah*, the precepts are treated more concisely than in the *Sefer ha-mišwot*, but the enumeration is the same. Our Latin translation corresponds to the abridged version.

¹⁰⁶ E, fol. 21r a.

¹⁰⁷ Cf. Eckhart, cf. LW IV, 211-212, n. 266, 11: «Moyses Aegyptius narrat quod affirmativa fuerunt ducenta duodeviginti vel – secundum alios – duodequingenta secundum numerum membrorum hominis, negativa vero trecenta sexaginta quinque secundum numerum dierum anni». For the reception of the *Liber preceptorum*, see Hasselhoff, *Dicit Rabbi Moyses*, pp. 61-88. It is not clear whether Roland of Cremona in his *Summa theologica* quoted from it or not: «diximus enim in superioribus, quod trecenta et XLVIII precepta sunt in lege secundum numerum ossium, que sunt in homine [...] et hoc tradidit Rabi Mose in libro suo quem fecit contra antiquitatem mundi» (cf. Ms. Paris, Bibliothèque Mazarine, Cod. lat. 795, fol. 73b, quoted according to Filthaut, *Roland von Cremona O.P.*, p. 72). It seems that the «liber contra antiquitatem mundi» can be identified with the *Dux neutrorum*; however, the quotation does not correspond to the *Dux neutrorum* but to the *Liber de parabola*. In the *Dux neutrorum* the number of the precepts is compared to the «numerum membrorum», while in the *Liber de parabola* it is compared to the «numerum ossium» (E, fol. 1ra).

2.6 Chapters' numbering

Some of the manuscripts differ from others concerning the numbering of the chapters. This divergence is in some cases due to the omission of a chapter and in other cases to an error of the copyist. It is noteworthy that, in general, our manuscripts do not always follow a coherent way of chapter numbering; in one and the same codex it is possible that one finds the numbering for some chapters, while it is omitted for others; moreover, sometimes copyists used both Arabic and Roman numerals.

First of all, we can observe that the *Dux neutrorum*'s numbering does not always correspond to the Arabic numbering or to the Hebrew numbering in the translation of Ibn Tibbon. Al-Ḥarizi contracted chapters 26 and 27, and the same union can be found in all of the *Dux*'s manuscripts except for M¹⁰⁸.

Also, in most of the manuscripts (A, B, D, E, F, H, I, M, N) chapter 6 is omitted, which is why a difference of one chapter occurs in most of the testimonies. Since only ms. C contains chapter 6 in its original position, i.e. with respect to the Arabic text and the two Hebrew translations, our critical edition follows its numbering. The following deviations can be found:

- A: the numbering is written on the margin, but not all the chapters are numbered. Roman and Arabic numerals are used. From chapter 7 on, a discrepancy of one chapter commences due to the omission of chapter 6; this difference is overcome in chapter 13, since this chapter is numbered as 13 and not as 12. After that, the numbering corresponds to that of C.

- B: the numbering is within the text, and the numbers are written in letters or in Arabic figures. Since the Prologue is considered chapter 1, there is a difference of one up to chapter 5. From this chapter on – because of the omission of chapter 6 – the numbering corresponds to that of C.

¹⁰⁸ See *infra*, pp. 70-71; *Dalālat*, pp. 37-38; *Tib.*, pp. 47-48; *Har.*, pp. 102-106. The correspondence between al-Ḥarizi's version and the Latin translation concerning the chapter's numbering has been considered an argument in favor of the dependence of the Latin text on al-Ḥarizi's, see Kluxen, *Literaturgeschichtliches*, p. 30. However, it seems that originally the two chapters were unified; according to Colette Sirat, there is one Arabic ms. and two mss. with Ibn Tibbon's translation in which the two chapters are not separated, cf. Sirat, *Les brouillons*, p. 33.

- C: the chapters are numbered in the text's column in Roman figures. Chapter 30 is erroneously counted as chapter 40; chapter 59 is counted as chapter 60, then the mistake is corrected.

- D: the numbering is written on the margin in Arabic numerals, without the word 'capitulum' before the number. Sometimes, only the initial 'c' followed by a Roman figure is found. The dedicatory letter and the Prologue are considered respectively as chapter 1 and chapter 2, which is why the numbering starts with chapter 3. A discrepancy of two chapters can be observed up to chapter 5; from this chapter on – because of the omission of chapter 6 –, the difference is reduced to just one chapter. The number 13 appears twice, corresponding to chapters 11 and 12. Chapter 26 is not numbered, which is why from chapter 27 to chapter 49 the numbering corresponds to that of C. The numbers for chapters 28-31 and 39-40 are crossed out. Chapters 49 and 50 are contracted, and chapter 54 is not counted; hence, a discrepancy of two chapters arises again. Moreover, chapters belonging to parts II and III are consecutively numbered, while in the other manuscripts the numbering starts over at the beginning of each part.

- E: the chapters are not numbered except for chapter 8. Chapters 49 and 50 are contracted.

- F: the numbering is written on the margin in Arabic numerals. Chapter 3 is not counted, which is why from chapter 7 on, a discrepancy of two chapters is present.

- G: the chapters are not numbered.

- H: the numbering is written on the text's column in letters. From chapter 7 on, there is a difference of one chapter, which is overcome in chapter 15; it might be that the following sentence within the text led the copyist to a correction: «In prosecutione capituli decimiquinti». Afterwards, the numbering corresponds to that of C.

- I: the numbering is written on the margin in Roman or Arabic numerals preceded by the initial dotted 'c'. Not all the chapters are numbered, the first one being chapter 4, which is counted as chapter 3. This difference of one chapter, added to the difference due to the omission of chapter 7, led to a discrepancy of two chapters up to chapter 17. From chapter 18 on, a difference of three chapters is found. Chapters 27-30 are counted again as 15-18; afterwards, the numbering stops.

- K: the chapters are not numbered, except for chapter 33.

- L: the numbering is written on the text's column in Roman numerals. Chapter 6 is added afterwards and thus becomes chapter 7, which is why no deviation from C is observable. Chapter 44 is counted as chapter 45; so, from this chapter on, a one chapter difference is found.

- M: the numbering is written on the text's column in Roman numerals. From chapter 7 on – because of the omission – a discrepancy of one chapter is present. Differing from the other manuscripts and al-Ḥarizi's version, chapter 26 and 27 are separated and numbered respectively as chapter 25 and 26, which is why from these chapters on, the numbering corresponds to that of C. The last chapters after chapter 45 are missing.

- N: the chapters are not numbered.

- π : Chapter 6 is added afterwards as chapter 7, which is why no deviation from C is observable.

In the following, a recapitulatory scheme of the main differences in the numbering is provided. Since mss. G, K and N do not number the chapters, they are not included in the table.

	A	B	D	F	H	I	L	M
Prol.								
Ch. 1	1	2	3	1	1	-	1	1
Ch. 2	-	3	4	2	2	-	-	2
Ch. 3	3	4	5	-	3	-	3	3
Ch. 4	4	5	6	3	4	3	4	4
Ch. 5	-	6	7	4	5	4	5	5
Ch. 6	X	X	X	X	X	X	X	X
Ch. 7	6	7	8	5	6	5	6+7	6
Ch. 8	-	8	9	6	7	-	8	7
Ch. 9	8	9	10	7	8	7	9	8
Ch. 10	-	10	11	8	9	8	10	9
Ch. 11	10	11	13	9	10	9	11	10
Ch. 12	11	12	13	10	11	10	12	11
Ch. 13	13	13	14	11	12	11	13	12
Ch. 14	-	14	15	-	13	12	14	13

	A	B	D	F	H	I	L	M
Ch. 15	15	15	16	13	15	-	15	14
Ch. 16	16	16	17	14	16	-	16	15
Ch. 17	17	17	18	15	17	-	17	16
Ch. 18	18	18	19	16	18	15	18	17
Ch. 19	19	19	20	17	19	16	19	18
Ch. 20	20	20	21	18	20	17	20	19
Ch. 21	-	21	22	19	21	-	21	20
Ch. 22	22	22	23	20	22	-	22	21
Ch. 23	23	23	24	21	23	-	23	22
Ch. 24	-	24	25	22	24	-	24	23
Ch. 25	-	25	26	23	25	-	25	24
Ch. 26	-	26	-	24	26	-	26	25+26
Ch. 27	-	27	27	25	27	15	27	27
Ch. 28	28	28	28	26	28	16	28	28
Ch. 29	29	29	29	27	29	17	29	29
Ch. 30	30	30	30	28	30	18	30	30
Ch. 31	31	31	31	29	31	-	31	31
Ch. 32	32	32	32	-	32	-	32	32
Ch. 33	-	33	33	31	33	-	33	33
Ch. 34	-	34	34	32	34	-	34	34
Ch. 35	35	35	35	33	35	-	35	35
Ch. 36	-	36	36	34	36	-	36	36
Ch. 37	-	37	37	35	37	-	37	37
Ch. 38	-	38	38	36	38	-	38	38
Ch. 39	-	39	39	37	39	-	39	39
Ch. 40	-	40	40	38	40	-	40	40
Ch. 41	-	41	41	39	41	-	41	41
Ch. 42	42	42	42	40	42	-	42	42
Ch. 43	43	43	43	41	43	-	43	43
Ch. 44	44	44	44	42	44	-	45	44
Ch. 45	45	45	45	-	45	-	46	45

	A	B	D	F	H	I	L	M
Ch. 46	46	46	46	44	46	-	47	X
Ch. 47	-	47	47	45	47	-	48	X
Ch. 48	-	48	48	46	48	-	49	X
Ch. 49	-	49	49	47	49	-	50	X
Ch. 50	-	50	-	48	50	-	51	X
Ch. 51	-	51	50	49	51	-	52	X
Ch. 52	52	52	51	50	52	-	53	X
Ch. 53	-	53	52	51	53	-	54	X
Ch. 54	-	54	-	52	54	-	55	X
Ch. 55	-	55	53	53	55	-	56	X
Ch. 56	-	56	54	54	56	-	57	X
Ch. 57	57	57	55	55	57	-	58	X
Ch. 58	-	58	-	56	58	-	59	X
Ch. 59	-	59	57	57	59	-	60	X

2.7 Titles of the chapters

Since the chapters neither have a title in the original Arabic version nor in the Hebrew translations, titles were eliminated in our critical edition. Nevertheless, they are an innovation introduced not only in Giustiniani's printed edition, but also in manuscripts B and H. However, Giustiniani's titles neither correspond to those belonging to B nor to H; Giustiniani's edition does not have any stemmatic connection to those manuscripts, as will be shown in paragraph 3.1. Moreover, also the titles included in mss. B and H differ from each other and were therefore independently introduced; we ought to note that not all the chapters have titles in ms. B – sometimes the numbering is not followed by a title.

A second hand added a kind of title also on the margin of ms. N, and in a few cases the same annotation is present also on the margin of ms. D. However, in the two latter manuscripts the title is less elaborate than in manuscripts B and H; it is often just a 'key-word' taken from the first sentence of the chapter, while in B and H a whole recapitulatory sentence can be found.

3. Principles of the edition

The present critical edition is based on an accurate examination of the manuscript tradition described in paragraph 2.1. All of the thirteen manuscripts have been analyzed in the first phase of the work. After having collated the different versions of the Prologue and of chapters 1-20, six of them were eliminated, as their texts are also testified by other codices that belong to the same family but transmit a better reading. All these choices, as well as the analysis of the errors that led us to the hypothesis of the *stemma codicum* are discussed in paragraphs 3.1 and 3.2. In the second phase of the work, the text of chapters 20-59 has been reconstructed based on seven collated manuscripts. Variants belonging to eliminated manuscripts of the Prologue and chapters 1-20 are not presented in the critical apparatus, but they are collected in an appendix at the end of the text.

Moreover, the XVI century printed edition by Giustiniani has also been considered and its variants are registered in the apparatus, since this edition has had great influence in the past. However, Giustiniani's marginal notes are not taken into account; some of them correspond to marginal notes transmitted by K.

Marginal notes transmitted by the manuscript tradition are registered in the apparatus. If the marginal note refers to a quotation or an expression, the note has been placed in correspondence to the beginning of the sentence. In general, marginal notes only transmitting references to biblical verses were not registered in the apparatus (such as in the case of ms. E); on the contrary, because of the importance of ms. A, its notes transmitting biblical references were registered. *Notabilia* were not registered in the apparatus.

Double translations are registered in the apparatus, but they are highlighted in bold¹⁰⁹. Traces of the vernacular language used in the translation process are highlighted in italics¹¹⁰.

Generally speaking, the different manuscripts do not contain a significant amount of variants; on the contrary, the text is stable and consistent.

Some *loci critici* of the Latin text were collated with both Hebrew versions, i.e., that of Ibn Tibbon and that of al-Ḥarizi; however, only the al-Ḥarizi variants are registered in the critical

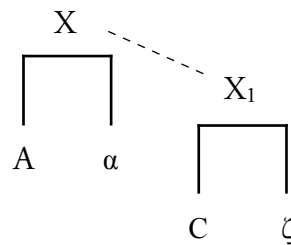
¹⁰⁹ Double translations are treated in paragraph 4.3.

¹¹⁰ For this point, see *infra*, paragraph 6.1.

apparatus, as in most of the cases the Latin version corresponds to the latter. The problem of the connection between al-Ḥarizi's translation and the *Dux neutrorum* is analyzed in paragraph 5. Hebrew variants are not of a considerable number in the apparatus, and their presence is supposed to justify the choice of one *lectio* over another. However, these cases are rare, since generally Latin variants occur independently throughout the manuscript tradition, and can be explained by other philological principles, such as the *lectio facilior*, or the difficulty of solving an abbreviation, or writing's resemblance. Generally, the collation with the Hebrew text did not lead to any new information merely concerning the philological point of view; nonetheless, al-Ḥarizi's text was constantly consulted: on the one hand, in order to establish a connection with the Latin translation and, on the other, to conduct a terminological analysis of the Latin translator's choices.

3.1 Genealogical reconstruction of the witnesses

X₁

Two main conjunctive errors lead to the hypothesis of a two-stage composition of the text, the second stage not being a completely different version but rather a slightly revised version. It is probable that such corrections were added to the archetype itself, probably on the margin of the column.

1) In chapter 6 (p. 38), Maimonides deals with the equivocalness of the terms *איִשׁ* (*iš*, 'man') and *איִשָּׁה* (*išah*, 'woman'), referring to the biblical context of *Gen. 7, 2*. The Hebrew version of this verse differs from the *Vulgata*, which uses the terms 'masculus' and 'femina' instead. This discrepancy, as well as the omission of chapter 6,

is indicated by a marginal note in manuscripts A (*fol.* 12vb) and H (*fol.* 8ra):

Totum capitulum sextum non est hic positum, quoniam nomina, de quibus fit hic mentio, masculus et femina vel mulier, aliter habent in Hebraico et aliter in Latino

However, while ms. A and tradition α (BDEFHIMN) omit this chapter, tradition ζ (GKL and Giustiniani) includes it after chapter 7, and ms. C includes it according to the original order. Therefore, the manuscript tradition appears to be divided, since chapter 6 is absent in A and α , but present in C and ζ . The note concerning the omission is testified only by mss. A and H.

The presence of the marginal note signaling the omission and the fact that in some manuscripts the chapter is present seem to indicate a stratification in the composition of the text. In a first version, the translator probably did not translate the chapter, adding instead a marginal note highlighting the divergence between the biblical text in Maimonides' version and the *Vulgata*. In a second stage (X₁), the chapter was probably added – maybe on the margin of the same exemplar as X. The fact that the copyist of ζ did not know exactly where to integrate the chapter is a hint that the chapter was probably added in the margin. Ms. A and tradition α might thus originate from the first stage, testifying the marginal note and the absence of the chapter, whereas C and ζ might come from the later version.

II) Chapter 50 (p. 141, l. 14) presents a mistake originating from a misunderstanding of the Arabic text: «Inducit probationes super hoc, quod athomi non sunt». In the exemplars of the original Arabic text, which both Hebrew translators had at their disposal, the word אלוז (*al-ğuz* 'atoms') was misread as אלגן (*al-ğinn* 'demons'). As a consequence, both Hebrew translators were led to misunderstand this passage¹¹¹. Al-Ḥarizi's version contains the wrong translation, שדים (*šedim*, 'demons'), while Ibn Tibbon - who later corrected the error - presents the right one, חלק (*ḥeleq*, 'atoms'). The Latin manuscript tradition testifies to both versions by transmitting 'athomi' and 'dyaboli': in ms. A and tradition α (BDEFHIMN) the text transmits the reading 'dyaboli', while tradition ζ presents the reading

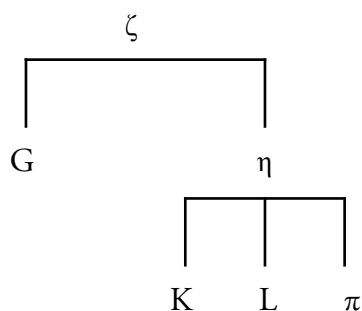
¹¹¹ On the mistake, see Sirat, *Les brouillons autographes*, pp. 56-57. In the revised version of his translation, Ibn Tibbon corrected the error, cf. Fraenkel, *From Maimonides to Samuel ibn Tibbon*, pp. 89-92.

L

‘athomi’ (GKL and Giustiniani); in ms. C the word is omitted. Since no other exemplars omit the word, it can be deduced that ms. C did not generate any tradition.

In this case too, it seems that ζ originated from a revised version (X₁), in which the mistake of al-Ḥarizi’s translation was corrected – maybe on the basis of the Arabic text or Ibn Tibbon’s. However, the omission in C may be a signal that the correction was not clearly reported.

ζ

ζ is reconstructed due to the following conjunctive errors:

- p. 1, l. 17 velocitatem] bonitatem *GLπ*. Ms. K omits the whole sentence «scientie tue et propter velocitatem», probably because of the homeoteleuton given by the wrong variant («bonitatem» instead of «velocitatem») and «propter bonitatem» at l. 16.

- p. 6, l. 87, mss. K, L and G feature the same addition: «aliter et non addiderunt». Mss. L and G contain it as a marginal note, while K includes it in the text. In the main text, a passage from *Num.* 11, 25 is quoted: «Prophetaverunt, et non cessaverunt». The word «cessaverunt» corresponds to Onqelos’ Aramaic translation of the same verse. This note seems to signal that the word «cessaverunt» is not usually present¹¹².

- p. 14, l. 252 ordinationem] ornationem *GKLπ*

¹¹² Cf. also Rashi, *Commentary to the Book of Numbers*, in *Metsudah Chumash/Rashi*, vol. 4, transl. A. Davis, KTAV, Brooklyn, 1997, p. 152: «They did not prophesy, except for that day alone. This is clearly stated by Sifri. But Onqelos renders ‘and did not cease’, prophesy did not cease from them».

LI

- p. 60, l. 6 «sicut dicitur in (*om. GKL*) Genesi: «Exaltata est archa super terram». This passage from *Gen. 7, 17* is quoted in the original version, but apparently it was not translated in the first redaction of the archetype. Since no other codices transmit it, it may be possible that it was added as a marginal note in X₁.

- p. 65, l. 13 Domini] *add. veniet GKLπ*
- p. 84, l. 2 libri mei] *tantum GKLπ*
- p. 93, l. 55 ratione] *intentione GKLπ*
- p. 102, l. 44 creverint] *exercuerint GKLπ*
- p. 103, l. 59 comparem] *comparationem GKLπ*
- p. 105, l. 367 compositione] *expositione GKLπ*
- p. 125, l. 76 rationem] *intentionem GKLπ*
- p. 172, l. 101 iuvat] *mouet KLπ add. vel mouet G*

Moreover, numerous adiaaphorous variants connect G, K, L and π, such as:

- p. 6, l. 70 in libro] *om. GKLπ*
- p. 46, l. 37 eorum] *ipsorum GKLπ*
- p. 49, l. 23 dictum] *scriptum GKLπ*
- p. 55, l. 17 sequebatur] *consequabatur GKLπ*
- p. 72, l. 57 dictum] *om. GKLπ*
- p. 75, l. 38 primam] *unam GKLπ*
- p. 103, l. 52 factus] *add. passibilis GKLπ*
- p. 111, l. 9 meum] *vestrum GKLπ*
- p. 113, l. 10 cum] *quando GKLπ*
- p. 124, l. 487 unius] *ipsius GKLπ*
- p. 154, l. 5 vel dispositiones] *om. GKLπ*
- p. 178, l. 131 Domino₂] *add. Deo GKLπ*

η

Ms. K and ms. L are strictly related, even though one does not depend on the other. This is proved by omissions made within the texts; see for instance: p. 14, l. 261: «Et ecce, omnia verba posita in hac similitudine significant» is omitted by L, but copied by K; on the contrary, p. 33, l. 10: «Totum hoc est apprehensio intellectus, et non visio oculorum» is omitted by K, but copied by L.

Moreover, most of Giustiniani's marginal notes can also be found in ms. K.

η is reconstructed due to the following conjunctive errors:

- p. 1, l. 22 prophetie] philosophie *KL* π
- p. 5, l. 62 spiritualement] specialem *KL* π
- p. 13, l. 227 Picture seu] scripture vel *KL* π
- p. 14, l. 246 procedunt] sunt *KL* π
- p. 24, l. 79 philosophie] prophetie *KL* π
- p. 25, l. 16 firmitatem] veritatem *KL* π
- p. 31, l. 75 delectari] de + *lac.* *KL*
- p. 37, l. 46 compleam] doceam *KL* π
- p. 37, l. 54 dicitur] Deus *KL* π
- p. 45, l. 9 verba] nomina *KL* π
- p. 70, l. 5 cogitationis] imaginationis *KL* π
- p. 81, l. 45 altitudinis] multitudinis *KL* π
- p. 88, l. 11 sapientia] scientia *KL* π
- p. 88, l. 23 brevitatem] bonitatem *KL* π
- p. 93, l. 57 potentiis figurarum] scientiis potentiarum *KL* π
- p. 98, l. 159 domus] Dominus *KL* π
- p. 101, l. 14 omnibus] tribus *KL* π
- p. 126, l. 103 virtute] veritate *KL* π
- p. 141, l. 22 veritas] unitas *KL* π
- p. 142, l. 34 substantiam] essentiam *KL* π
- p. 169, l. 28 affirmationes] attributiones *KL* π
- p. 171, l. 86 leves] graves *KL* π

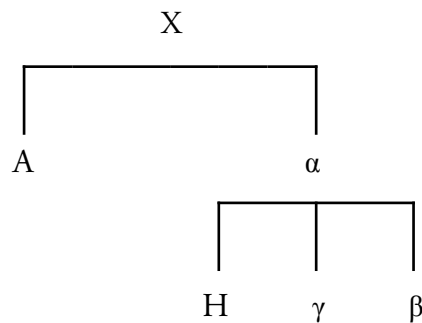
Moreover, K, L and π share numerous adiaaphorous variants, such

as:

- p. 3, l. 7 illorum] eorum *KL* π
- p. 3, l. 9 quandoque] *om.* *KL* π
- p. 4, l. 32 modus secundus] modum secundum *KL* π
- p. 7, l. 103 proprio] suo *KL* π
- p. 9, l. 141 multum] multis *KL* π
- p. 15, l. 270 in ... universo] *om.* *KL* π
- p. 16, l. 301 inducet] deducet *KL* π
- p. 18, l. 19 illius] *add.* legis *KL* π
- p. 18, l. 19 sapientibus] sapientissimis *KL* π
- p. 23, l. 68 scripserunt] dixerunt *KL* π
- p. 24, l. 84 contrarietas] contradictio *KL* π
- p. 33, l. 14 considerationi] rationi *KL* π
- p. 37, l. 41 errores] erronea *KL* π
- p. 37, l. 51 illius] istius *KL* π
- p. 42, l. 25 Benedicta] *om.* *KL* π

- p. 45, l. 2 premisimus] posuimus *KLπ*
- p. 45, l. 17 vero] *add.* ipse *KLπ*
- p. 50, l. 9 male] malum *KLπ*
- p. 55, l. 9 ipsum] eum *KLπ*
- p. 61, l. 8 modum] *add.* dicitur *KLπ*
- p. 95, l. 98 destructioni] *add.* alicuius *KLπ*
- p. 107, l. 64 debes] *add.* recte *KLπ*
- p. 155, l. 26 illis] vel *KLπ*
- p. 155, l. 32 Deus] Dominus *KLπ*
- p. 161, l. 4 operatum] creatum *KLπ*
- p. 167, l. 49 adiuncta] coniuncta *KLπ*
- p. 174, l. 48 acquisitio] inquisitio *KLπ*
- p. 178, l. 138 de] super *KLπ*
- p. 182, l. 55 simplicitatis] *add.* vere *KLπ*
- p. 183, l. 98 eius] entis *KLπ*

A, α

The archetype (X) contained numerous marginal notes, which were copied as such by mss. A and H, while some of them are added to the text by tradition γ (MN). Sporadically, traces of these notes appear also in tradition β (BFIDE). Marginal notes documented by mss. A and H most probably originate from the translator¹¹³. They transmit different kinds of information, for instance they explain Hebrew words:

¹¹³ On this point, see *infra*, par. 6.1 and 6.2.

Mysna est brevis compositio legis, quam fecit quidam Iudeus sapiens, propter cuius etiam brevitate [sic] factus est postea liber, qui dicitur Thalmut. Darassot dicuntur obscura quedam dispersa in Mysna. (p. 9, l. 150; A, fol. 4ra)	Misna brevis expositio legis, quam fecit quidam Iudeus sapiens, propter cuius etiam brevitem factus est postea liber, qui dicitur Talmuth. Darassot dicunt obscura quedam dispersa in Misna. (H, fol. 2va).
---	--

Secondly, since biblical verses quoted in the text were newly translated from Hebrew, differences with respect to the *Vulgata* are pointed out by marginal notes:

Ezechiel XX c: ipsi dicunt de me numquid per parabolas loquitur iste, vel habet Hebraice: si parabolando parabolat iste. (p. 11, l. 200; A, fol. 4vb)	Alia verba sunt apud nos in principio paral? (H, fol. 3ra)
--	---

Apud nos ita habet Proverbia XXV: mala aurea in lectis argenteis qui profert verbum in tempore suo. (p. 13, l. 225; A, fol. 5rb)	Apud nos ita: mala aurea in lectis argenteis qui profert verbum in tempore suo. (H, fol. 3rb)
---	--

Moreover, some *marginalia* indicate the omission of passages:

Et nota, quod intercisum est hoc capitulum, et ommissa sunt quedam que erant in originali, eo quod non videntur multum utilia. (p. 26, l. 33; A, fol. 9vb)	Intercisum est hoc capitulum et ommissa sunt quedam que erant in originali, eo quod non videntur multum utilia. (H, fol. 6ra)
---	--

Tertium capitulum. Istud capitulum non est nobis multum necessarium, nam nomina ista, de quibus fit hic mentio, non videntur sic se habere apud nos sicut in lingua Hebraica. (p. 32, l. 2; A, fol. 11rb)	Istud capitulum non est nobis multum necessarium, nam nomina ista, de quibus sit intentio, non videntur sic se habere apud nos sicut in lingua Hebraica. (H, fol. 7ra)
--	---

<p>Nota quod compositor huius libri tria verba ponit in principio huius quarti capituli, que dicuntur et proprie et per accomodationem, quorum duo sonant apud nos videre, sed differunt in Hebrayco. Primum enim, de quo hic fecimus mentionem, dicitur 'ma', 'hib', unde (<i>con.</i>; vibude <i>A</i>) dictum est: viditque et ecce puteus; et: vidi Dominum. Secundum est 'haza', unde dicitur: viditque in Syon oculis noster; et: vidit super Iudam et Ierusalem, id est apprehendit intellectum, id est prophetavit. (p. 33, l. 2; A, <i>fol.</i> 11va)</p>	<p>Compositor libri tria verba proponit in principio huius capituli, que dicuntur et proprie et per accomodationem, quorum duo sonant apud nos 'videre', sed differunt in Hebraico. Primum enim, de quo hic fecimus mentionem, dicitur 'ma', unde dictum est: vidi et ecce puteus et: vidi Dominum. Secundum 'haza', unde dicitur: vidi in Syon oculis noster; et: vidi super Iudam et Ierusalem, id est apprehenditur intellectu, hoc est prophetavit. (H, <i>fol.</i> 7rb)</p>
<p>Totum capitulum sextum non est hic positum quoniam nomina, de quibus fit hic mentio, 'masculus' et 'femina' vel 'mulier', aliter se habent in Hebraico et aliter in Latino. (p. 38, l. 1; A, <i>fol.</i> 12vb)</p>	<p>Capitulum sextum non est hic positum quoniam nomina, de quibus in eo sit intentio, scilicet 'masculus' et 'femina' vel 'mulier', aliter se habent in Hebraico et aliter in Latino. (H, <i>fol.</i> 8ra)</p>

Following notes are transmitted in the margin by ms. A, but they are added to the text by H and tradition γ . These kind of marginal notes contain redactional variants, which were most probably present in the archetype. It may be possible that they were interpreted as corrections and therefore added to the main text by later exemplars; or they could also actually be corrections, and ms. A copied them as they were probably found in the archetype, namely as marginal notes:

- p. 55, l. 5, ms. A contains two marginal notes indicating an addition: «Aliter non opus de Bresich aliter sicut non opus de Mercava in uno suple nisi intelligente sit in duobus»; and: «Verior litera nostra: non opus de Bresich nec opus de Mercava in uno posse intelligi sed in duobus». This note refers to a quotation from the *Talmud* (TB, *Hagigah* 11b), which states that it is not allowed to reveal the secrets of creation to two persons, otherwise they will discuss them and eventually incur in error. The same passage is also quoted on p. 5, l. 55 and p. 89, l. 38, but in these cases it is referred to the work of the chariot (*Merkavah*). Here, it is stated that the secrets cannot be

revealed to anyone except a wise man, to whom only the beginning of the secrets can be revealed: «non debent instruere in Mercava nec unum solum nisi sit sapiens et intelligens ex sensu suo et tunc dabunt ei initia rationum».

The marginal note in ms. A suggests to add the second part of the other quotation, namely the part concerning the possibility to instruct a wise man about the secrets of the work of the chariot. This same marginal note was added to the text by H, M and N:

Beresit <i>add.</i> sicut non opus de Mercava supple nisi intelligere te sit <i>H</i>	Beresit <i>add.</i> non opus de Mercava in uno supple nisi intelligente sit <i>N</i>	Beresit <i>add.</i> non opus de Mercava in uno supple nisi intelligere sit <i>M</i>
---	--	---

- p. 35, l. 2, ms. A contains the marginal note «in libro celi et mundi», which is added to the text by mss. H, M and N.

- p. 12, l. 214, the following marginal note of ms. A: «Aliter sic etiam et doctores quatuor custodum dixerunt nostri aliquis amisit» is copied in the text of ms. N as follows: «Quatuor custodum dixerunt nostri».

Some of the alternative readings, introduced by the word «aliter» in the margin of ms. A, correspond to the text of mss. M and N, such as:

- p. 43, l. 15, ms. A contains the marginal note «aliter credebant», referring to the words «credere debent», and mss. H, M, N feature the variant: credere debent] credebant

- p. 31, l. 74, ms. A contains the following marginal note: «Aliter non habet contra mensuram». Mss. M and N do not include «contra mensuram».

- p. 12, l. 212, both mss. A and N add «scilicet depositorio conductorio et similibus» to the text in order to explain the biblical law concerning four kinds of trustees¹¹⁴.

Finally, ms. A presents other marginal notes transmitting alternative readings introduced by the adverb «aliter»; these variants correspond to readings found in tradition α (BFIDEHNMN), such as in the following cases:

¹¹⁴ Cf. *Es.* 22, 6-14; *Mišnah, Seder Neziqim, Bava Meš'ia'* ch. 7; *Mišnah, Ševu'ot*, ch. 8. Cf. also Maimonides, *Mišneh Torah, Sefer Mišpatim, Hilkot Sekirut*, ch. 1, par. 1-4.

- p. 22, l. 26-27: «Et erit necessarium doctori celare oculum suum». The variant 'oculum] occultum' is found in mss. B, C, H and F and it is also transmitted by the following marginal note of ms. A: «vel occultum».

- p. 36, l. 35, mss. A and H contain the following marginal note explaining the word *Tabera*: «Nomen loci quod sumptum est ab incisione (*pro* incensione?)». The same note is also added to the text by ms. B and F: «Tabera, quod sumptum est ab incensione».

- p. 75, l. 41: «Scias etiam, quod necessaria est expositio tibi etiam secundum opinionem de Anqelos». A marginal note in ms. A transmits the alternative reading: «aliter necesse est exponi tibi etiam secundum et cetera». The text of ms. B, H, M and N corresponds to the alternative reading suggested by A's marginal note, and it presents the following variants: 'necessaria] necesse'; 'expositio] exponi'.

- p. 91, l. 6: «Alta profunditas, quis inveniet eam?» (*Eccl.* 7, 25). Ms. A transmits the following marginal note: «aliter longe quod fuit profundum profundum quis inveniet», and the same reading is transmitted by mss. B, H, M and N.

- p. 97, l. 136: «Et sicut ille, cuius ovorum natura est calida et humida». A marginal note in ms. A transmits the following reading: «aliter et seminis multiplicativa». The same expression is added to the text by ms. B, H and N.

- p. 104, l. 4: «quod hominibus placatur Deus». A marginal note in ms. A transmits the following alternative reading: «aliter quod homines placent Deo», which corresponds to mss. B, H, and N.

- p. 145, l. 34-35: «ut conveniat ei forma et figura, que sequuntur quantitatem». Ms. A transmits an alternative reading: «aliter ut convenient qualitates que sequuntur quantitatem», which corresponds to the text of mss. B, E, H and N.

- p. 178, l. 121: «cum audit ea, et plorat, quando intelligit qualiter dicta sunt illa verba de Creatore». Ms. A transmits the following note referring to the word «plorat quando»: «aliter non habet». Indeed, mss. B, E, H, M, N omit the locution «plorat quando».

It may be possible that these alternative readings were already present in the archetype, such as the double translations analyzed afterwards (par. 4.3). Ms. A would therefore testify a stage of the manuscript tradition in which both readings were transmitted, while in the other manuscripts one was chosen over the other. It may be that the other manuscripts chose the alternative reading given in the

margin presuming that this was a later correction, and therefore the most correct version. It is possible that readings transmitted on the margin were corrections made by the translator, but since we do not know if the alternative readings were intentionally eliminated by the translator or if they got lost in the manuscript tradition, it is difficult to take a stand on this issue.

Another possibility is that the copyist of *A*'s marginal notes may have confronted the text with a manuscript belonging to another tradition. However, the above-mentioned readings seem to originate from the translation phase, since they transmit redactional variants and they are not corruptions or innovations of other traditions. For instance, the double translation of the verse *Eccl.* 7, 25: «Alta profunditas, quis inveniet eam?», and: «Longe quod fuit profundum quis inveniet?» suggests that the alternative translation originated from the translator. In fact, since the version «Alta profunditas, quis inveniet eam?» corresponds to the *Vulgata*, it is unlikely that the alternative translation - the one not corresponding to the *Vulgata* - was produced by a later copyist.

In both cases, it seems that these alternative readings originated already in the archetype, ms. *A* testifying a stage in which they were both present. Future research on *Dux* II and III may bring new evidence on this issue.

α

The following list presents conjunctive errors of tradition α (BFIDEHNMN):

- p. 19, l. 46 manibus [ידיהם] manu *BDEFHIN*
- p. 54, l. 10 Sta [נצבת] stabit *BEFHIMN* ista *D*
- p. 60, l. 18 cognitionibus] cognominibus *BDEFH?IM* (*N*: cognitionibus)
- p. 73, l. 80 Dei] *add.* patris tui ego sum nuntius Dei *BDEFHIMN*
- p. 173, l. 13 appropinquabit [יקרב] appropinquabis *BDEFHI?M* (*N*: appropinquabit)

Here a list of adiaphorous variants:

- p. 4, l. 46 perveniamus] *add.* usque *BDEFHIN*
- p. 5, l. 50 eum] ipsum *BDEFHIN*
- p. 5, l. 66 exponi] explicari *BDEFHIN*
- p. 6, l. 69 poneret] exponeret *BDEFHIN*
- p. 22, l. 44 nec] non *BDEFHIMN*
- p. 23, l. 71 adinvicem] invicem *BDEFHIMN*
- p. 60, l. 7 pro₂] *om.* *BDEFHIMN*
- p. 70, l. 19 illo] ipso *BEFHIMN* eo *D*
- p. 83, l. 68 hoc] id *BDEFHIMN*
- p. 95, l. 92 et non fuerit politum] *om.* *BDEFHIMN*
- p. 101, l. 17 elongatum est] elongatur *BEFIN* elongantur

HM elongatur *sed corr.* elongatur *D*

- p. 102, l. 29 scientie] *add.* sue *BDEFHIMN*
- p. 102, l. 45 se] *om.* *BDEFHIMN*
- p. 104, l. 5 ut] quod *BDEFHIMN*
- p. 111, l. 9 iterum] *om.* *BDEFHIMN*
- p. 113, l. 9 dabatur] datur *BDEFHIMN*
- p. 124, l. 57 istud] illud *BDEFHIMN*
- p. 129, l. 175 ideo] idcirco *BDEFHIMN*
- p. 130, l. 8 quia] quare *BDEFHIMN*
- p. 136, l. 6 ideo] *om.* *BDEFHIMN*
- p. 138, l. 48 ideo] idcirco *BDEFHIMN*
- p. 142, l. 29 ut] quod *BDEFHIMN*
- p. 143, l. 61 Quod] et *BDEFHIMN*
- p. 147, l. 83 qualitate] qualitas *BDEFHIM* qualitatis *N*
- p. 170, l. 56 quod₂] quia *BDEFHIMN*
- p. 179, l. 143 eas₁] illas *BDEFHIMN*

γ

The following list presents conjunctive errors in mss. M and N:

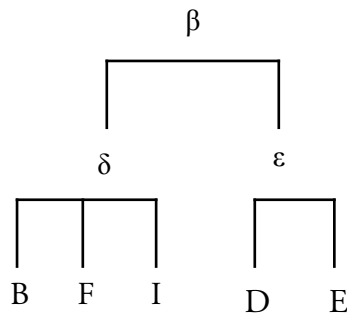
- p. 26, l. 25 eorum] est *MN*
- p. 26, l. 30 spiritualis] specialis *MN*
- p. 31, l. 74 contra mensuram] *om.* *MN*
- p. 23, l. 69 variatum] varietatum *MN*
- p. 24, l. 79 veris] vis *MN*
- p. 35, l. 2 incepisset] *add.* in libro celi et mundi *MN*
- p. 49, l. 27 rerum] terre *MN*

- p. 57, l. 2 octavidecimi] XVII *MN*

Here are some examples of adiphorous variants:

- p. 30, l. 68 quam] quas *MN*
- p. 32, l. 2 ascendit] ascende *MN*
- p. 35, l. 15 ista ratione] istam rationem *MN*
- p. 48, l. 12 nec] neque *MN*

β

β copied only sporadically marginal notes. Unfortunately, data collected until now are not sufficient to precisely reconstruct β and δ . It will be necessary to come back to this point in the second and third volume of the *Dux neutrorum*. Some common variants of β are:

- p. 4, l. 34 sunt] sint *BDEF*
- p. 21, l. 16 similitudinis] similitudines *BDEI*
- p. 24, l. 86 causam] *om. BDE*
- p. 26, l. 25 eorum] eius *BDEFI*

δ did not contain the dedicatory letter, since it is missing in mss. BFI; therefore, their texts begin directly with «In nomine Domini Dei mundi» (p. 2, l. 42). Unfortunately, no other conjunctive errors belonging to δ were found. In the following, two errors relating B and F are listed:

- p. 14, l. 257 posita] parata *BF*
- p. 27, l. 49 ad] *add. celem BF*

These are some examples of adiphorous variants in δ :

- p. 6, l. 74 spiritualis] specialis *FI*
- p. 12, l. 221 est] *om. BFI*
- p. 20, l. 62 milibus] commilibus *BF*
- p. 4, l. 24 habito] habitum *BF*

- p. 14, l. 264 illud] istud *BI*

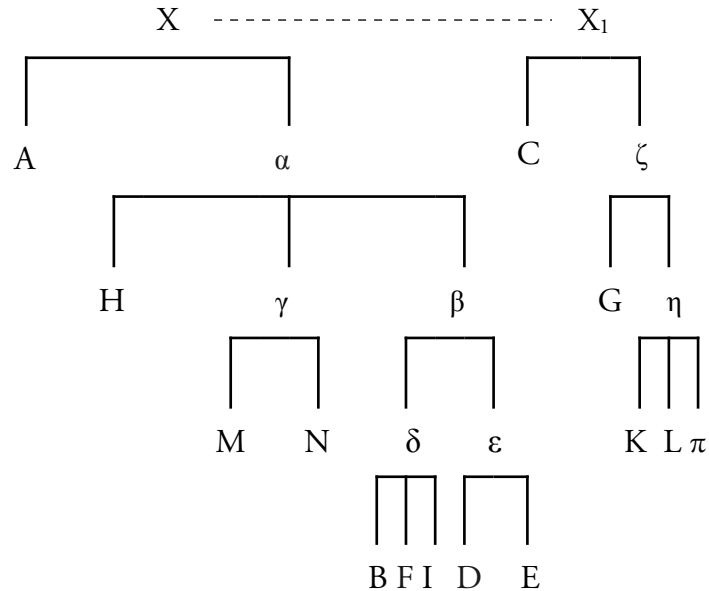
ε is reconstructed due to the following conjunctive errors:

- p. 1, l. 16 scientie] sapientie *DE*
- p. 25, l. 15 unitatis] veritatis *DE*
- p. 32, l. 12 creatore] *add.* secundum *DE*
- p. 36, l. 35 Tabera] tabula *DE*
- p. 46, l. 29 voluntatem] voluptatem *DE*
- p. 50, l. 2 vel] *add.* surgente *DE*
- p. 57, l. 2 octavidecimi] *om.* *DE*
- p. 57, l. 19 terre] ipse *DE*

Here are further examples of common adiphorous variants:

- p. 2, l. 33 secundum] per *DE*
- p. 6, l. 84 fuit₁] est *DE*
- p. 25, l. 9 scripturam] scripturas *DE*
- p. 25, l. 13 Dei] *om.* *DE*
- p. 25, l. 20 nomen istud] unde illud *DE*
- p. 27, l. 44 sub] super *DE*
- p. 29, l. 35 Deus ... bestiis] *om.* *DE*
- p. 41, l. 19 verba] *om.* *DE*
- p. 50, l. 4 Secundum] super *DE*
- p. 54, l. 3 et ... lapidicinam] *om.* *DE*
- p. 54, l. 10 et] *add.* finis *DE*
- p. 55, l. 5 istud] *add.* etiam *DE*

In sum, these considerations led to the hypothesis of the following stemma:

I) X did not contain chapter 6, but a marginal note instead of it. In a second step (X₁), the chapter was added, probably on the margin of the archetype. Only ms. C features it in its original place, while ζ displaces it after chapter 7. Ms. A and tradition α originate from the first version (X) and therefore do not contain the chapter.

II) X contained the variant 'dyaboli', which is testified by A and α. X₁ was corrected with the variant 'athomi', since ζ has it. The fact that ms. C presents a *lacuna* instead of the variant 'athomi/dyaboli' could be a signal that the correction was added in an unclear manner in the margin of the copy.

III) Ms. A and antigraph α copied marginal notes present in the original. The note highlighting the problem connected with the biblical verse contained in chapter 6 is transmitted by mss. A and H. Moreover, some of the marginal notes of α became part of the text in tradition γ.

IV) The family generated by β does not contain chapter 6 and sporadic traces of the original marginal notes are present.

V) Numerous conjunctive errors as well as adiphorous variants connect M and N; D and E; K, L and π.

In conclusion, the critical text was mainly established on the basis of the accordance of three branches (e. g., $A + C + \zeta \neq \alpha$; $\alpha + C + \zeta \neq A$). The reading transmitted by X_1 is not always better than X ; therefore X_1 cannot be considered a revised version, but it should be considered just a second stage of X .

The following examples list some mistakes of X_1 :

- 12, 206: funem $ABE \neq$ funes $CGKL$ (where the Hebrew has the singular form)
- 134, 26: deservitium $BE \neq$ desiderium CGK deservientium A detrimentum L (where the Hebrew has שעבודא)
- 180, 6: cogita in $ABE \neq$ cogitavi $CGKL\pi$
- 182, 63: virtutem] veritatem $CGKL\pi$ (where the Hebrew has כחות)

3.2 Reduction of the witnesses

Due to the aforementioned considerations, six of the thirteen manuscripts were eliminated in the second phase of the work, as their reading is not necessary for establishing the critical text. Nevertheless, the variants emerging from the collation of the text's Prologue and chapters 1 to 20 are registered in the appendix at the end of the text, justifying the choice to eliminate those manuscripts.

Ms. H has been eliminated since its reading is highly similar to, but slightly poorer than that of A, as can be seen from the numerousness of H's singular mistakes. M and N were eliminated because they are very late exponents, strongly related to one another, testifying a corrupted text and therefore being useless for the reconstruction of the text.

Since mss. F and I transmit a poorer reading than ms. B, they were both eliminated. The reading of F is more accurate than the one contained in I. In any case, both mss. F and I present a much less corrupted reading than mss. M and N (F and I are also more ancient than M and N).

Finally, as it has been shown earlier, numerous conjunctive errors and adiaaphorous variants connect ms. D to ms. E; however, D stands out due to of its large quantity of singular errors. The codex reveals numerous incertitudes of the copyist who erased and revised his

text in many places. Manuscript D was therefore eliminated, E being a better testimony of ϵ .

3.3 Orthography

Orthography was normalized respecting – as much as possible – Latin medieval forms, especially when a medieval use was attested by a large number of testimonies. Medieval orthography has been maintained in words such as ‘nichil’ and ‘michi’. The same rule has been applied to diphthongs, simplified according to the medieval spelling by preferring ‘e’ to ‘ae’ and ‘oe’. The ambiguity of ‘c’ and ‘t’ was solved by conforming the writing to common use, for instance preferring ‘tertium’ to ‘tercium’. The same principle has been applied in differentiating between ‘u’ and ‘v’.

In cases of different spellings among the witnesses, the orthography of A was followed, this manuscript being highly relevant for the *stemma* and also being one of the oldest. Moreover, in ms. A, words are written out in full more often than in other equally old and relevant manuscripts such as B and C. Orthographical variations were not considered variants and they do not appear in the textual apparatus.

A peculiarity of the orthography of A is the use of ‘y’, such as in: ‘paradyso’; ‘ymago’; ‘Egyptius’; ‘ydolum’; ‘hystoria¹¹⁵’; ‘clybanus’ (also in C); ‘ydioma’ (also in C); ‘dyalectice’; ‘ydoneus’; ‘abyssi’; ‘Yspanus’; ‘dyabolos’. Other peculiar forms accepted in our edition are: ‘subfumigatio’; ‘dampnum’; ‘verumptamen’; ‘arimetica’; ‘quiditas’; ‘sompnum’.

In cases of an abbreviated nasal consonant, the letter ‘m’ has been chosen over the letter ‘n’, e.g., ‘numquam’ and ‘quamdam’.

In the case of different spellings for the same word in A, the most frequent form has been chosen, e.g., for the word ‘choruscatio’, the form ‘coruscatio’ has been rejected, appearing only once. The same rule was applied to ‘membrum/menbrum’. The word ‘elephans’ is present also in the form ‘elefans’; in the edition, the form ‘elephans’ has been given preference.

¹¹⁵ In the manuscript tradition, the following variations are also found: ystoriarum (H); istoriarum (B); hystoriarium (EKCGD); historiarium (N).

In ms. A, verbs such as ‘loquor’ and ‘sequor’ are often spelled in different ways, e.g. ‘loquuntur’ and ‘locuntur’; ‘loquuta’ and ‘loquta’. For the edition, the forms ‘loquuntur’ and ‘locutus’ have been chosen.

The words ‘Hebraicus’ and ‘Hebreus’ appear in A in the following forms: ‘ebraica’; ‘hebrayca’; ‘hebraica’; ‘ebraica’; ‘hebreo’¹¹⁶. In the edition, the form ‘Hebraicus/Hebreus’ has been chosen. The word ‘Elohim’ appears as ‘Eloym’ or ‘Heloym’¹¹⁷, while in the edition, the form ‘Elohim’ has been selected. The term ‘Talmud’ is also variously written: ‘Thalamut’ or ‘Talmut’¹¹⁸; the form ‘Talmud’ has been adopted. The word ‘Beresit’ appears sometimes as ‘Bresich’¹¹⁹; the form ‘Beresit’ has been preferred.

The orthography of A was not followed in the case of ‘spera’, which was rejected in favor of ‘sphaera’; in the case of ‘rethe’, which was rejected in favor of ‘rete’; in the case of ‘phisica’ and ‘metaphisica’, which were rejected in favor of ‘physica’ and ‘metaphysica’.

The orthography of the marginal notes reproduced in the apparatus follows the reading given by each manuscript; the same is true for the transcription of numbers in Roman or Arabic numerals.

To facilitate the understanding of the text, misspelled Hebrew words have been corrected, as in the case of ‘Mercava’, often misspelled as ‘Mercana’. The name ‘Onqelos’ has been spelled as found in the manuscripts, namely ‘Anqelos’. The names ‘Yoḥanan’ and ‘Elazar’ have been spelled as they are found in the manuscript tradition, namely ‘Ohanna’ and ‘Alazar’.

Hebrew words preceded by an article in a vernacular language are transcribed exactly as they were found in the manuscript tradition, and are highlighted in italics¹²⁰.

A short list of other orthographical peculiarities found in the manuscript tradition is given in the following:

¹¹⁶ In the manuscript tradition the following variations appear: ebraice (BKIN); ebrayce (C); hebraycam (H); hebraicam (EK); ebraicam (BMCIN); ebraico (BELCIMN); hebraico (CK); hebreo (G).

¹¹⁷ In the other mss. the word is found as follows: ‘Elohim’ (HI); ‘Heloym’ (BCDEFGKLM); ‘Elohym’ (MN); ‘Eloym’ (BCDGKM).

¹¹⁸ Other variations are: Talmuth (DEπ); Talmot (K); Talimut (K); Talmut (BCGK); Thalmud (M).

¹¹⁹ In the other mss., the word is found as follows: Beresit (BEI); Besesit (L); Berescit (K); Bresith (CGKL).

¹²⁰ For the presence of traces of a vernacular language see *infra*, paragraph 6.1.

- C often uses 'y' instead of 'ii'. It writes 'iccirco' for 'idcirco', and the word 'philosophia' is written: 'phylosophya'.

- K writes 'sicud'.

- M writes 'phylosophya'; 'Ezechyel'; 'set'; 'onor'.

- N uses 'pt' instead of 'tt', for instance: 'sagiptam'.

Most of the manuscripts exhibit a difficulty concerning the deciphering of the names «Tabera» and «Abiu» (p. 35, l. 35) (cf. *Lev.* 10, 1-2; *Nm* 3, 4; *Nm* 26, 61):

- p. 35, l. 35 Tabera] Tabeni *C* tabula *DE* Cabera π

- p. 35, l. 35 Abiu] Rabin *L* Abui *E* Zabin $G\pi$

- Nadab et Abiu] Nadrabui *N*

Another common mistake is the misreading of the expression «de Beresit», as for instance in these passages:

- p. 6, l. 111 Beresit] debere sit *DF*

- p. 9, l. 184 de Beresit] debere sit *F*

- p. 54, l. 5 de Beresit] debere *N* debere sit *F*

4. Stylistic remarks

From the stylistic point of view, the *Dux neutrorum* resembles more a paraphrase than a literal translation. It is not always possible to find a verbatim correspondence between the Latin text and al-Ḥarizi's translation (nor with Ibn Tibbon's version or the original Arabic). Despite this, the translation is, generally speaking, quite trustworthy, though not literal; the author's original reasoning is reproduced by the translator without misunderstandings. Few errors can be found, but they are marginal with respect to the work in its entirety¹²¹.

The style of the translation varies within the text. In some chapters, for instance, a Hebrew term is analyzed, but the word is also given in the original language, such as in chapter 1: «'Ymago' et 'similitudo' in lingua Hebraica dicuntur 'celem' et 'demut'¹²²». Nonetheless, this method is not always followed through with, and in most of the chapters the original term is not given.

Some omissions with respect to the original text are present. A certain number of omissions due to the impossibility to find a perfect correspondence in Latin is notified by the translator, while other omissions are not explicitly mentioned; this point will be elaborated on in paragraph 4.1. An interesting intervention of the translator is treated in paragraph 4.2.

Finally, some terminological imprecisions are present. Often, the translator renders the same Hebrew term with different Latin words, and in many cases he gives a double translation introduced by the disjunctive particle 'seu' or 'vel'; those double readings are analyzed in paragraph 4.3. It must also be noted that the main source of the Latin translation seems to have been al-Ḥarizi's text, which introduced

¹²¹ For instance, it seems that in the following passage a term was misunderstood: «sicut alii, qui dixerunt, quod substantia divisibilis non est in loco, sed communicat locum» (*infra*, p. 142, l. 46-47). The locution «substantia divisibilis» should translate the Hebrew expression עצם המפרד (*'ešem hameforad*) (*Ḥar.* p. 185), namely the atom. Therefore, the Latin term should render the notion of something that cannot be divided anymore, such as the atom; however, since no variant attesting «substantia indivisibilis» is found, it seems that the misunderstanding originated from the translator himself. Furthermore, Ibn Tibbon uses עצם פרדי (*'ešem pirdi*); on this term, see Efos. *Philosophical terms*, p. 96. Cf. also Sermoneta, *Un glossario filosofico*, p. 105, the translation in ancient Italian given by Moses of Salerno (I quote according to Sermoneta's translation): «I più antichi Mutakallimùn consideravano reale lo *'ešem pirdi*, detto in volgare 'sostanze indivise'. Nel loro primo postulato dissero che ogni corpo è composto di particelle molto sottili unite tra di loro, in volgare 'atomi'».

¹²² *Infra*, p. 24, l. 2.

some terminological imprecisions as well with respect to the original version.

4.1 Abbreviations of the text

As stated above, the paraphrastic character of the text is also the result of some internal remarks in which the figure of the translator explicitly appears. In the passages that had to be reduced because of the impossibility to express the same lexical nuance in Hebrew and in Latin, two different persons are mentioned, namely the *compositor* and the *translator*. This is the case especially in the first part, in which questions connected to specific Hebrew terms are analyzed. These interventions are sometimes explicitly notified, as in the following case:

Diversitates de Talmud et paraboliarum devitavit translator, quia non sunt necessarie in hoc loco. Revertamur ad rationem libri¹²³.

Indeed, a relatively long passage dedicated to the explanation of the kind of contradictions that can be found in the *Mišnah* and in the *Talmud* – namely the first and the second kind of contradiction – is omitted¹²⁴. In this passage, the Talmudic proceeding of combining the opinions of several Rabbis is analyzed with the help of some examples, showing how such a line of reasoning can lead to a textual contradiction. Moreover, some examples concerning the change of opinion of some Rabbis are given. Apparently, these arguments must have sounded too specific and extraneous for a Christian public, which probably even ignored the existence of the *Mišnah* and the *Talmud*¹²⁵.

Abbreviations are sometimes pointed out by marginal notes; for instance, chapter 3 is considered to be ‘unnecessary’ because of the non-correspondence of some terms in Latin:

¹²³ *Infra*, p. 23, l. 61-62.

¹²⁴ For the omitted passage, see *Guide*, pp. 18-19.

¹²⁵ Indeed, a marginal note transmits the explanation of these terms: «Mysna est brevis compositio legis, quam fecit quidam Iudeus sapiens, propter cuius etiam brevitatem [sic] factus est postea liber, qui dicitur Thalmut. Darassot dicuntur obscura quedam dispersa in Mysna» (A, fol. 4rb; H, fol. 2va).

Istud capitulum non est nobis multum necessarium, nam nomina ista, de quibus fit hic mentio, non videntur sic se habere apud nos sicut in lingua Hebraica¹²⁶.

This chapter deals with the ambiguity of two Hebrew terms, תמונה (*temunah*, figure) and תבנית (*tavnit*, shape), which are translated as ‘similitudo’ and ‘fabricatio seu figura’. However, due to the lack of correspondence between the two languages, the chapter is much shorter in its Latin version.

In a similar way, in chapter 4 three Hebrew verbs are treated, חזה (*hazah*), הביט (*hibit*) and ראה (*ra’ah*). In the text, the three verbs are translated by two Latin verbs, ‘video’ and ‘respicio’, while the third verb, as well as biblical quotations concerning it, is omitted. A marginal note transmitted by ms. A mentions the three Hebrew verbs (in Hebrew, but in a misspelled form), and the corresponding biblical quotation:

Nota quod compositor huius libri tria verba ponit in principio huius quarti capituli, que dicuntur et proprie et per accomodationem, quorum duo sonant apud nos videre, sed differunt in Hebraico. Primum enim, de quo hic fecimus mentionem, dicitur ‘ma’, ‘hib’ unde (*con.*; vibude *A*), dictum est: Viditque et ecce puteus; et: Vidi Dominum. Secundum est ‘haza’, unde dicitur: Viditque in Syon oculis noster; et: Vidit super Iudam et Ierusalem, id est apprehendit intellectum, id est prophetavit¹²⁷.

Another passage is not translated due to being considered ‘useless’:

Intercisum est hoc capitulum, et omissa sunt quedam, que erant in originali, eo quod non videntur multum utilia¹²⁸.

This remark concerns chapter 1. However, it does not seem that a chapter was omitted here, but that two biblical quotations were left out, namely *Ez.* 31, 8, and *Ps.* 17, 12. The reason why this note indicates the omission of a chapter remains unclear; it could have been a remark testifying an earlier stage of the work, in which this chapter

¹²⁶ A, fol. 11rb; H, fol. 7ra.

¹²⁷ A, fol. 11va.

¹²⁸ A, fol. 9vb; H, fol. 6ra.

was not translated. Later, in chapter 63, a marginal note expresses an analogous judgement formulated by the translator:

Compositor libri ponit literam talem hic, non me vidit, qui iuvat¹²⁹.

Again, another comment informs about the impossibility of rendering the text into Latin:

Subtracta sunt hic quedam que erant in originali, quia non conveniebant littere quam nos habemus in Genesi¹³⁰.

However, two biblical quotations are omitted here, namely *Is.* 42, 20 and *Ez.* 12, 2; the reason why the book of *Genesis* is mentioned in this passage and why these two quotations are not translated is not clear, all the more because the Latin version of both verses does not eminently diverge from the Hebrew text¹³¹. It might be that this annotation was written for another passage and then erroneously inserted in this one; or that the note reflects an earlier stage of the work, in which some quotations from *Genesis* were not translated.

Moreover, an uncertainty concerning the translating of a biblical verse is formulated in the following passage:

Videtur posse haberi ex verbis compositoris libri alia littera in predicto versu: sic transivit vox ex parte Creatoris super facies suas, et clamavit Domine Domine, in expositione cuius vocis verba multiplicat¹³².

Again, the reference to the *compositor* indicates the paraphrastic character of the sentence, pointing out a difficulty to translate Maimonides' interpretation of *Is.* 40, 6.

Chapter 15 is a very short version of the original one in which two different Hebrew terms – נצב (*naṣov*) and יצב (*yaṣov*), 'to stand erect' – are analyzed. The impossibility to find an equivalent in Latin led the translator to skip most of the chapter by introducing the following sentence:

¹²⁹ A, fol. 58 va.

¹³⁰ *Infra*, p. 30, l. 67-68.

¹³¹ See *Is.* 42, 20: «Qui apertas habes aures, nonne audies» and: «פקוח אזנים ולא שמע»; *Ez.* 12, 2: «Qui oculos habent ad videndum, et non vident» and: «אשר עינים להם לראות ולא ראו».

¹³² *Infra*, p. 63, l. 44-46.

In prosecutione capituli decimi quinti compositor libri fecit mentionem scale Iacob, in cuius explanatione vocat angelos ascendentes et descendentes¹³³.

In doing so, the translator manipulates the argumentation of the chapter, ‘transforming’ it into an exegesis of the biblical episode of Jacob’s ladder. However, a marginal note from ms. H contains a reference to the original topic of chapter 15:

In quo ponitur verbum consimile huic verbo stare, et tamen est diversitas inter ea et in Hebraico, sed non est ita in Latino. Et in explanatione ipsius verbi multa dicitur compositor libri in hoc capitulo¹³⁴.

An analogous proceeding is used in chapter 16:

In capitulo sextodecimo videtur compositor libri ponere nomen petre equivocum ad montem¹³⁵.

Nevertheless, in this case most of the text is translated, and only a few biblical quotations are omitted, namely *Deut.* 32, 4; *Deut.* 32, 18; *Deut.* 32, 30; *1 Sam.* 2, 2; *Is.* 26, 4.

Again, most of chapter 18 is summarized, and it is introduced by a formula that clearly shows the method followed to find the right Latin translation of a Hebrew term, namely through biblical quotations cited in the chapter:

In prosecutione capituli XVIII ponit compositor libri tria verba diversa que videntur habere eandem significationem in Hebraico; in Latino autem videntur duo verba illis similia secundum testimonia scripturarum quibus utitur. Sunt autem ista verba accedere vel appropinquare et tangere¹³⁶.

Also, a marginal note transmitted by ms. A refers to a large portion of text omitted in this chapter:

¹³³ *Infra*, p. 53, l. 2-3.

¹³⁴ H, *fol.* 10ra.

¹³⁵ *Infra*, p. 54, l. 2-3.

¹³⁶ *Infra*, p. 57, l. 2-6.

Multa verba in originali posita. Subtracta sunt nomina, quia non consonant lingue Latine¹³⁷.

Furthermore, in chapter 20, the equivocalness of the Hebrew terms רם (*ram*) and נשא (*niša'*) could hardly be rendered into Latin, as it is pointed out by the translator:

Dixit translator libri, quod in Hebreo duo verba, quibus videtur equipollere 'altum', sunt unum in significatione, pro quibus duobus possunt poni ista duo: 'altum' et 'excelsum'¹³⁸.

Then, a much shortened version of the chapter follows. An analogous remark is found in chapter 24:

In capitulo vigesimoquarto multa dicit compositor libri de hoc verbo 'ire', que non videntur ita proprie dici in lingua Latina¹³⁹.

In spite of this note, the chapter sticks to the general structure of the original by summarizing the argumentation and omitting only few biblical quotations, namely *Gen.* 32, 2; *Num.* 12, 9; *Num.* 12, 10; *Is.* 2, 5.

Contrary to the previous cases, following omissions are indicated neither by a sentence in the text nor by a marginal note. In most cases, references to rabbinical literature or biblical quotations are omitted. Since this phenomenon is widespread, it is impossible to give a complete account of it. Some examples will be mentioned:

- In chapter 33, a quotation taken from the Talmud has been omitted in the Latin version¹⁴⁰:

Accordingly it is clearly said: *Not many are wise [Iob 32, 9]. The Sages too, may their memory be blessed, have said: I saw the people who have attained a high rank, and they were few [TB, Sukkah, 45b; Sanhedrin, 97b].* For the obstacles to perfection are very many, and the objects that distract from it abound.

Et propter hoc dictum est: «Non multi sapientes» [Iob 32, 9], quoniam ea, que impediunt acquirere perfectionem, sunt multa, et que inducunt dubitationes innumerabiles.

¹³⁷ A, fol. 16vb.

¹³⁸ *Infra*, p. 60, l. 2-4.

¹³⁹ *Infra*, p. 68, l. 2-3.

¹⁴⁰ *Guide* I, 34, p. 73; *infra*, p. 92, l. 21-23.

- In chapter 53, when treating divine attributes, in the original version a quotation from *Mišnah Avot* is present. This quotation is absent in the Latin text¹⁴¹:

<p>The <i>Sages</i> call them <i>characteristics</i> and speak of the <i>thirteen characteristics</i>. This term, as they use it, is applied to moral qualities. Thus: <i>There are four characteristics among people who give charity; they are four characteristics among people who go to the house of learning</i> [<i>Mišnah, Avot</i> V, 13-14]. This expression occurs frequently. The meaning here is not that He possesses moral qualities, but that He performs actions resembling the actions that in us proceed from moral qualities - I mean from aptitudes of the soul; the meaning is not that He, may He be exalted, possesses aptitudes of the soul.</p>	<p>Et sapientes vocant ea dispositiones vel mores, et dixerunt, quod sunt tredecim. Et utuntur hoc nomine super naturis et potentiis, que sunt in homine, neque ratio huius dicti exigit, quod in Creatore sint nature vel dispositiones vel mores, sed facit opera similia illis, que proveniunt ex moribus seu dispositionibus nostris de potentiis anime, non quod Creator habeat in se virtutes animales.</p>
---	---

- In the same chapter, three biblical quotations (*Iud.* 21, 22; *Gen.* 33, 5; *Gen.* 33, 11) have been omitted¹⁴²:

<p>And just as when we give a thing to somebody who has no claim upon us, this is called <i>grace</i> in our language - as it says: <i>Grant them graciously</i> [<i>Iud.</i> 21, 22] - [so is the term applied to Him:] <i>Whom God hath graciously given</i> [<i>Gen.</i> 33, 5]; <i>Because God hath dealt graciously with me</i> [<i>Gen.</i> 33, 11]. Such instances are frequent. For He, may He be exalted, brings into existence and govern beings that have no claim upon Him with respect to being brought into existence and being governed. For this reason He is called <i>gracious</i>.</p>	<p>Sicut etiam contingit apud nos, cum aliquis dat donum alicui et non ex debito, vocatur istud gratia; similiter Creator donat, et regit illum, cui non tenetur ex debito in essentia sua et in regimine, et idcirco vocatur graciosus.</p>
---	--

¹⁴¹ *Guide* I, 54, p. 124; *infra*, p. 156, l. 5-50.

¹⁴² *Guide* I, 54, p. 125; *infra*, p. 157, l. 75-79.

- In chapter 47, Onqelos' translation method is illustrated through a list of biblical quotations. The list appears in a shorter form in the Latin version¹⁴³:

<p><i>And God saw the children of Israel</i> [Exod. 2, 25], translated by him [scil. Onqelos]: <i>And the enslavement of the children of Israel was revealed before the Lord. I have surely seen the affliction of My people</i> [Exod. 3, 7], translated by him: <i>The enslavement of My people was surely revealed before Me. And I have also seen the oppression</i> [Exod. 3, 9], translated by him: <i>And the oppression was also revealed before Me. And that He had seen their affliction</i> [Exod. 4, 31], translated by him: <i>For their enslavement was revealed before Him. I have seen this people</i> [Exod. 32, 9], translated by him: <i>This people was revealed before me</i> - for the meaning of this verse is: I saw their disobedience; just as in the verse, <i>And God saw the children of Israel</i> [Exod. 2, 25], the meaning is that He saw their misery. <i>And when the Lord saw [it], He abhorred [them]</i> [Deut. 32, 19], translated by him: <i>And it was revealed before the Lord. When He seeth that their power is gone</i> [Deut. 32, 36], translated by him: <i>For it was revealed before Him</i> - for this too is a state when wrong was done to them and when the enemy was dominant. All these passages are consistent and take into account the verse: <i>And Thou canst not look on iniquity</i> [Hab 1, 13]. Thus it is on this account that [Onqelos] translates every reference to <i>enslavement</i> or <i>disobedience</i> by: <i>It was revealed before Him</i>, or <i>It was revealed before Me</i>.</p>	<p>Et: «Vidit Dominus filios Israel» [Exod. 2, 25], id est: «Revelatum est ante ipsum deservitium ipsorum»; et: «Vidi afflictionem populi mei» [Exod. 3, 7], id est: «Revelata est ante me»; et: «Vidi populum istum» [Exod. 32, 9], id est: «Detectus est ante me», scilicet «Malitia eorum revelata est ante me»; et: «Vidit Dominus, et iratus est» [Deut. 32, 19], id est: «Revelatum est ante Dominum». Et in hiis omnibus recte processit, sicut propheta dicit: «Non potest videre falsum». Et idcirco omne deservitium et malitiam exponit sic: «Revelatum est ante me».</p>
---	--

¹⁴³ Guide I, 48, p. 107; *infra*, p. 134, l. 25-32.

- In chapter 49, a critique against Trinitarian theories is formulated by Maimonides. The passage is not translated into Latin¹⁴⁴:

<p>If, however, someone believes that He is one, but possesses a certain number of essential attributes, he says in his words that He is one, but believes Him in his thought to be many. This resembles what the Christians say: namely, that He is one but also three, and that the three are one. Similar to this is the assertion of him who says that He is one but possesses many attributes and that He and His attributes are one, while he denies at the same time His being corporeal and believes in His absolute simplicity.</p>	<p>Quicumque vero credit, quod Creator est unus, et habet multas dispositiones, ore dicit, quod est unus, sed corde credit, quod est multiplex, sicut est etiam verbum dicentis, quod est unus, sed habet multas dispositiones, et ipse et sue dispositiones sunt unum cum elongatione corporeitatis ab eo et credulitate, quod est simplex verus.</p>
--	--

- In the following passage from chapter 41 a medical reference is omitted; in the original passage, Maimonides speaks about asphyxia and apoplexy, but this latter reference is missing in the Latin version¹⁴⁵:

Quidam Yspanus dixit, quod retinuit hanelitum suum, donec nullo modo hanelabat, sicut contingit in prefocacione matricis in mulieribus, adeo quod nescitur, utrum illa, cui contingit, vivat an non, et hec infirmitas durat per unum diem vel duos¹⁴⁶.

- Finally, a passage from chapter 51, which was greatly shortened in comparison to the original version, is worth mentioning. As in the previous cases, the omission is not indicated by the translator:

Genera vero qualitatum sunt quatuor, sicut scis. Inducam autem exemplum cuiuslibet eorum, ut probetur tibi, quod impossibile est aliquam illarum convenire Creatori: primum genus qualitatis est dispositio vel habitus; secundum genus qualitatis est potentia vel

¹⁴⁴ *Guide* I, 50, p. 111; *infra*, p. 139, l. 15-19.

¹⁴⁵ See *Har.*, p. 155; *Guide* I, 42, p. 92.

¹⁴⁶ *Infra*, p. 116, l. 9-13.

impotentia naturalis; tertium genus est passio vel passibilis qualitas;
quartum genus qualitatis est forma et figura¹⁴⁷.

In this chapter, Maimonides deals with the Aristotelian argument of the four genera of qualities¹⁴⁸; the original reasoning is much longer and more elaborate than the above-mentioned passage, and every group of quality is analyzed in detail by the use of some examples¹⁴⁹. Given the lack of literality, its synthetic character and the omission of the examples, this passage cannot be considered a translation at all, but rather a free elaboration, maybe even conducted on the basis of another source. It becomes evident that something is missing if one considers that in the shortened Latin version all the examples given by Maimonides are left out, but not the sentence introducing them: «Inducam autem exemplum cuiuslibet eorum». Moreover, according to the Latin text, the fourth genus is ‘figure and shape’, while, according to Maimonides’ original text, the fourth genus is ‘quantity’, אלכּם (*al-kam*), translated in Hebrew with כמות (*kamut*)¹⁵⁰. In Aristotle’s text, the fourth genus is also identified with ‘figure’ and ‘shape’, ‘σχημα’ and ‘μορφή’. Therefore, the Latin version of the *Dux* corresponds more to Aristotle’s text than to Maimonides’ original version¹⁵¹. It might be that the translator used another source for this well-known Aristotelian passage, or that he himself was familiar with the *Categories* and referred to this text by quoting it from memory. However, a correction was added in manuscripts G and L: «que sequuntur quantitatem», by which the original notion of ‘quantity’ is introduced again. Moreover, some lines later, manuscripts A, B and E testify to a variant of the lemma «forma et figura¹⁵²», i.e., «qualitates», which – again – brings the text closer to its original version, expressed in Arabic by the term כּיפּיה (*kaifiya*) and translated into Hebrew as איכות (*’ekut*)¹⁵³.

¹⁴⁷ *Infra*, p. 145, l. 27-32.

¹⁴⁸ Cf. Aristoteles, *Categoriae*, 8, 8b25-10a26.

¹⁴⁹ Cf. *Guide* I, 52, p. 115-116.

¹⁵⁰ See *Har*, pp. 188-189; *Dalālat*, p. 78, l. 25.

¹⁵¹ Aristoteles, *Categoriae*, 8, 10a11.

¹⁵² *Infra*, p. 145, l. 35.

¹⁵³ On the difference between Maimonides’ exposition and Aristotle’s *Categories*, see I. Efron, *Philosophical terms in the Moreh Nebukim*, AMS Press, New York, 1966, p. 78, pp. 3-6.

4.2 Translator's intervention in the text

Besides these interventions, in a passage from *Dux* II, 30, the translator expresses a personal assertion that resembles to a 'confession'. Here, the translator seems to embrace Maimonides' view, affirming that he did not want to violate the prohibition by disclosing the secrets of the Law. Because of the reference to the Law, it seems improbable that such a statement could have been formulated by a non-Jew¹⁵⁴:

Dixit translator: necessarium est nobis in hoc loco modis omnibus premittere propositionem quandam, a qua non possumus deviare, que est ista: Omnia nomina equivoca, que inveniuntur in lingua Hebraica, tam dicta quam dicenda, indigent expositione lata et profunda et depurata per viam lingue Hebraice. Nec omnes magistri lingue istius sunt apprehensores veritatis huius rationis preter singulares et electos, quos excitavit intellectus suus ad querendum gradum altum, quoniam per scientiam istarum rationum intelligunt archana multa communia operi de Beresit et operi de Mercava et verbis prophetarum omnium. Ista est clavis scientie huius libri. Visum est autem michi, quod si vellem exponere modicum sensum meum super quolibet verbo communi in loco, in quo ponitur, fieret prolixitas magis (vel magna s. l. A), et fortassis prolixitas (om. A) verborum meorum confunderet rationes capituli, cum vellem exponere verba illa, et confunderet verba alta (altera B), que sunt adinvicem colligata sicut flamma ignis cum pruna (prima A) per potentiam sapientis compositoris libri. Similiter etiam plures istarum rationum sunt prohibite, ne ostendantur populo, et vocantur secreta et archana legis. Et idcirco etiam non fui ausus ad hoc extendere manum, sed sufficit nobis dicere, que est (om. A) via, per quam ingrediendum est ad archana ista. Qui vero fuerit intelligens queret eam, donec ingrediatur per eam¹⁵⁵.

The statement is evocative of Maimonides' idea that only the 'beginning' of the secrets can be revealed and only to a wise man¹⁵⁶. Moreover, he praises Maimonides by calling him 'sapiens compositor',

¹⁵⁴ On this passage, see Perles' judgment, *Die in einer Münchener Handschrift*, p. 83: «Für einen christlichen Übersetzer stimmt diese Rücksicht nicht, derselbe würde sich auf die Kirche und das Verbot der vorgesetzten geistlichen Behörde berufen, wovon in dem mitgeteilten Zusatz keine Spur zu finden ist».

¹⁵⁵ *Dux neutrorum*, II, 30; π, fol. 59v; A, fol. 143vb; B, fol. 115ra-b; C, fol. 64rb-64va.

¹⁵⁶ Maimonides affirms this idea on several occasions, cf. for example *Guide* I, 35, p. 80: «They are the matters that ought not to be spoken of except in chapter headings, as we have mentioned, and only with an individual such as has been described».

and he prefers not to interfere with his opinion in such a perfect work, since its words are «bound together like the flame to the burning coal¹⁵⁷». Maimonides himself, in the introduction, had warned the reader not to interpret his work:

I adjure [...] every reader of this Treatise of mine not to comment upon a single word of it and not to explain to another anything in it save that which has been explained and commented upon in the words of the famous Sages of our Law who preceded me¹⁵⁸.

Finally, the metaphor of the ‘key’ and of the ‘entrance’ also reminds of a similar metaphor used by Maimonides:

I shall begin to mention the terms whose true meaning [...] must be indicated. This, then, will be a key permitting one to enter places the gates to which were locked. And when these gates are opened and these places are entered into, the souls will find rest therein [...]¹⁵⁹.

By embracing this opinion and by paraphrasing Maimonides’ words, the translator shows his respect for the author, and maybe even his belonging to the faction of Maimonidean scholars¹⁶⁰.

4.3 Double translations

Uncertainties concerning translating are sometimes pointed out by the use of double translations, commonly introduced by disjunctive particles such as ‘vel’ and ‘seu’. This practice is common for medieval

¹⁵⁷ The same metaphor of the flame bound to the burning coal can be found in the *Sefer Yesira* I, 6 and I, 17, cf. A. P. Hayman (ed.), *Sefer Yesira*, Edition, Translation and Text-Critical Commentary, Mohr Siebeck, Tübingen, 2004, p. 74; pp. 92-93. I am very grateful to David Wirmer who pointed this out to me. The use of this metaphor confirms Perles’ judgement (see *supra*, n. 153). The Jew involved in the translation could have known this metaphor through the *Sefer Yesira* or through one of its commentaries. The same metaphor is found also in the *Zohar*, *Ra’ai’a mehemn’a*, *Bemidbar*, *Pinehas*, cf. *Sefer ha-Zohar*, ed. R. Margaliot, vol. 3, Mossad Ha-Rav Kook, Jerusalem, 1946, 246b.

¹⁵⁸ *Guide*, p. 15.

¹⁵⁹ *Guide*, p. 20; cf. also *Guide*, p. 34: «Rather do we open a gate and draw your attention to such meanings [...] These our words are the key to this Treatise». See also the Latin version of these metaphors, *infra*, p. 23; p. 40.

¹⁶⁰ The possibility that *Dux neutrorum*’s origin was connected to the controversy over Maimonides has been evoked by scholars (see par. 1.1). On the basis of this passage, it seems quite implausible that the *Dux neutrorum* was translated by someone supporting the side of the accusers in the controversy over Maimonides.

translations and in most modern critical editions both versions are accepted in the text but are graphically differentiated from it¹⁶¹. In the case of the *Dux neutrorum*, two different types of double translations are present: the first type originates from the Latin translator, while the second from al-Ḥarizi's text. Most of the double translations of the first type are well testified by the manuscript tradition. However, some of them are testified only by manuscripts in the highest position in the *stemma codicum*. Therefore, it is reasonable to presume that their origin goes back to the translator. In our edition, double readings that are not transmitted by the entire tradition are highlighted in bold in the apparatus. The reason for this is that it is not clear whether these double translations were actually revised by the translator in a second stage, or whether they just got lost in the tradition.

The second type of double translations originate from al-Ḥarizi's text, whose translation was a literary elaboration that already contained some 'duplications'. Another proof for the dependence of the Latin text on al-Ḥarizi's version is the correspondence between the double readings in both texts. These double translations are testified by the entire Latin manuscript tradition.

The first evident double translation is found in the title «Dux neutrorum vel dubiorum», as has already been discussed above. Moreover, in the treatment of the famous image of the golden apple in the silver case (*Prov.* 25, 11), it seems that the translator had some difficulties rendering the word משכיית (*maškiyot*), the following double translation appearing twice: «Mala aurea cum sculpturis vel picturis argenteis¹⁶²», to indicate the external ornament of the apple.

The following case is not transmitted by the entire tradition: «Invenietur in illo libro destructio seu variatio vel contrarietas unius rationis ad alteram¹⁶³». The expression «destructio seu variatio» translates the term סתירה (*setirah*), while «contrarietas» corresponds to הפך (*hefek*)¹⁶⁴; manuscripts C, D, E, H, I, G, K, L and Giustiniani do not transmit the variant «seu variatio», which is thus only attested in

¹⁶¹ See, for example, Aristoteles latinus, *Ethica Nicomachea*, ed. R. Gauthier, Brill, Leiden, 1974, exp. pp. CIV-CIX; Averroes latinus, *Commentum medium super libro Peri Hermeneias Aristotelis*, ed. R. Hissette, Peeters, Louvain, 1996, pp. 102-103. On this phenomenon, see R. Hissette, *Des traductions doubles et Guillaume de Luna ou de Lunis*, in J. Hamesse (éd.), *Les traducteurs au travail. Leurs manuscrits et leurs méthodes*, Turnhout, Brepols, 2001, pp. 257-273.

¹⁶² *Infra*, p. 13, l. 225; p. 13, l. 227.

¹⁶³ *Infra*, p. 21, l. 7.

¹⁶⁴ *Har.*, p. 43.

mss. A, B, F, N. Since some manuscripts do not attest this second translation, it is possible that the lemma «variatio» was graphically differentiated from the rest of the text, for instance, as it might have been written on top of the word «destructio».

A special case can be found in the following passage, where the verb «accedere» is omitted by some of the manuscripts, namely mss. C, E, G, K, L: «In Latino autem videntur duo verba illis similia secundum testimonia scripturarum, quibus utitur; sunt autem ista verba 'accedere' vel 'appropinquare' et 'tangere'¹⁶⁵». However, these three Latin verbs correspond to the three Hebrew verbs analyzed in the original version, namely קָרַב (*qarov*), נָגַע (*nagoa'*) and נָגַשׁ (*nagos'*)¹⁶⁶. Therefore, this does not seem to be a case of double translation. It is also not clear why it is spoken of «duo verba», while the Latin tradition transmits three terms. This might have led some copyists to erroneously think that the first verb has to be omitted.

The following double reading is testified only by ms. B: «quomodo elongabuntur vel removentur ab eo»; here, the duplication corresponds to the Hebrew term נִרְחִיקֶם (*narḥiqem*)¹⁶⁷. In another case, merely ms. A transmits two variants: «Non revelet vel detegat alam patris sui¹⁶⁸»; the expression translates the biblical term (Dt 23, 1) גִּלְהָה (*yiggaleh*), but the variant «vel detegat» is omitted by the rest of the tradition. Finally, a double translation is testified by mss. A and B in the following case: «idcirco non sunt in eo virtutes vel vires, hoc est non habet aliquid, cum quo operetur preter substantiam suam¹⁶⁹»; the reading translates the word כֹּחַ (*koah*)¹⁷⁰, however mss. C, E, G, K, L omit «vel vires».

A peculiar case is represented by the following passage:

Multum distat inter probationem querentis de anitate rei per signa,
et inter inquisitionem demonstrantis per intellectum veritatem
quiditatis et substantie rei¹⁷¹.

For the word «anitate», the manuscript tradition transmits the variants «veritate» and «quiditate». Only ms. A, through a correction in

¹⁶⁵ *Infra*, p. 57, l. 4-6.

¹⁶⁶ *Dalālat*, p. 29, l. 20; *Har.*, p. 84.

¹⁶⁷ *Infra*, p. 102, l. 25; *Har.*, p. 138.

¹⁶⁸ *Infra*, p. 118, l. 10.

¹⁶⁹ *Infra*, p. 128, l. 137.

¹⁷⁰ *Har.*, p. 167.

¹⁷¹ *Infra*, p. 122, l. 3-5.

the margin, testifies three variants, while «anitate» alone is testified by mss. B, H, K, L, N; «veritate» alone is transmitted by mss. C, D, E; and «quiditate» by mss. G, I. These three verbs translate the Hebrew word מציאות (*mesy'ut*), corresponding to the Arabic وُجُود (*wuğud*)¹⁷². It might be that a later correction was added, which was not clearly indicated; this would explain why the manuscript tradition presents such a variety. Furthermore, the same word is translated as «inventio seu essentia» a few lines later¹⁷³. In other passages of the *Dux*, the word 'quiditas' usually translates the Hebrew term מהות (*mahut*) – corresponding to the Arabic מאייה (*mā'iyya*) – while 'veritas' renders אמתה (*'amitah*), which is in Arabic חֻקִיקָה (*ḥaqīqa*).

Nevertheless, in most of the cases, double readings are well testified throughout the tradition. For instance, the ambiguity between «fabricatio», «compositio» and «figura» often appears, as in the following passages:

Maiores autem pars hominum putat, quod 'celem' in lingua Hebraica significat compositionem seu fabricationem rei et formas eius¹⁷⁴

Forma spiritualis, que est apprehensio intelligibilis, non fabricatio seu compositio, neque forme corporales¹⁷⁵

In the first case, «compositionem seu fabricationem» translates ענין (*'inyan*), while «formas eius» translates צורתו (*surato*)¹⁷⁶; in the second case, «fabricatio seu compositio» translate תבנית (*tavnit*), while צורה (*surah*) is translated by «forme corporales¹⁷⁷». Ibn Tibbon translates both passages by using תמונה (*temunah*) and תאר (*to'ar*), a choice that corresponds to the Arabic אלשכל ואלחכטיט (*al-šakl wa-al-taktit*)¹⁷⁸. In another passage, the expression «fabricatio seu figura» translates the word תבנית (*tavnit*), while the locution «compositione seu figura» renders the term תכונתו (*tekunato*)¹⁷⁹:

¹⁷² *Har.*, p. 160; *Dalālat*, p. 65, l. 17. On this term, see Efras, *Philosophical terms*, p. 78.

¹⁷³ *Infra*, p. 123, l. 39; *Har.*, p. 163.

¹⁷⁴ *Infra*, p. 25, l. 3-4.

¹⁷⁵ *Infra*, p. 26, l. 30-31.

¹⁷⁶ *Har.*, p. 47.

¹⁷⁷ *Har.*, p. 49.

¹⁷⁸ *Tib.*, pp. 19-20; *Dalālat*, p. 15, l. 6.

¹⁷⁹ *Infra*, p. 32, l. 4; *Har.*, p. 56.

fabricatio seu figura dicitur de apparatu rei corporalis vel compositione seu figura in longitudine, vel rotunditate, vel aliis similibus

A few lines later, «forma seu figura» translates the word צורה (*ṣurah*): «Similitudo vero dicitur de tribus quasi equivoce: dicitur enim de forma seu figura rei¹⁸⁰». Moreover, the same Hebrew word is also translated as «specie vel forma»¹⁸¹.

Another ambiguity is represented by the words «attributio», «nominatio» and «dispositio», for instance, in the following passage: «Et hec attributio seu nominatio demonstrat quiditatem rei et veritatem eius¹⁸²». Here, the double translation concerns the word תאר (*to'ar*), which corresponds to the Arabic צפה (*ṣifa*)¹⁸³. The same equivocalness can be found in: «Quintus modus nominationis vel attributionis est: cum nominatur res ab opere suo¹⁸⁴». Shortly after, the same Hebrew word is also translated as «dispositio seu nominatio»:

Tu vero invenies, quod omnis dispositio seu nominatio attributa Creatori secundum opinionem credentis dispositiones in esse Creatori¹⁸⁵.

Finally, the word «dispositio» is used also in two other double translation constructions, the first one corresponding to the Hebrew word מדות (*middot*): «et sapientes vocant ea dispositiones vel mores, et dixerunt, quod sunt tredecim¹⁸⁶»; the second one to the word תכונות (*tekunot*): «opera, que proveniunt a nobis secundum mores vel dispositiones nostras animales¹⁸⁷».

Furthermore, the following double readings can be found:

- p. 8, l. 112: «parabole seu similitudines»; the locution corresponds to al-Ḥarizi's משלים (*mešalim*)¹⁸⁸.

- p. 31, l. 70-71: «quia 'facies' in Hebraico dicitur a 'videre' seu 'aspicere'»; the double translations concerns the verb פנה (*panoh*)¹⁸⁹.

¹⁸⁰ *Infra*, p. 32, l. 7.

¹⁸¹ *Infra*, p. 36, l. 30; *Har.*, p. 63.

¹⁸² *Infra*, p. 144, l. 4.

¹⁸³ *Har.*, p. 187; *Dalālat*, p. 77, l. 21.

¹⁸⁴ *Infra*, p. 148, l. 95; cf. *Har.*, p. 194.

¹⁸⁵ *Infra*, p. 149, l. 13; *Har.*, p. 195.

¹⁸⁶ *Infra*, p. 156, l. 45; *Har.*, p. 202.

¹⁸⁷ *Infra*, p. 157, l. 87-88; *Har.*, p. 205.

¹⁸⁸ *Har.* p. 30; on this term, see Efros, *Philosophical terms*, p. 82.

¹⁸⁹ *Har.*, p. 55.

- p. 43, l. 5-6: «Et ideo vocatur ‘sanctuarium’ ‘sedes’ vel ‘cathedra’»; both terms translate כִּסֵּא (*kise*), a word that, a few lines earlier, was translated only as «cathedra»¹⁹⁰.

- p. 49, l. 27: «quia comparatio seu relatio est ad species rerum generabilium, non ad singularia». «Comparatio seu relatio» is the translation for עֵרֶךְ (*erek*). The correspondent Arabic term نِسْبَة (*nisba*) is translated by Ibn Tibbon as יחס (*yahas*)¹⁹¹.

- p. 81, l. 45: «Sicut est amor altitudinis seu magnanimitatis»; here, the expression translates the Hebrew terms אֶהַבַת הַגְּדוּלָה (*‘ahavat ha-gedulah*)¹⁹².

- p. 91, l. 2: «Scias, quod quinque sunt cause, que impediunt vel prohibent incipere addiscere sapientiam spiritualem, et innuere vel significare, que expedit innui super illa»; the double translation «impediunt vel prohibent» corresponds to מוֹנְעוֹת (*mone’ot*), while «innuere vel significare» corresponds to לְהַעִיר (*leha’ir*)¹⁹³.

- p. 92, l. 28: «habet homo in natura sua desiderium et amorem querendi finitates vel fines et vellet pervenire ad finem cuiuslibet rei». The duplication «desiderium et amorem» is found in al-Ḥarizi: תְּשׁוּקָה וְתַאֲוָה (*tešūqah we-ta’avah*), while the original Arabic text features only one term: תְּשׁוּקָה (*tašawwūq*)¹⁹⁴. The entire second part of the sentence is a double translation of only one Hebrew expression: לְהַשִּׁיג תְּכֵלִית כָּל עֵסֶק (*lehašig taklit kol ‘eseq*)¹⁹⁵.

- p. 105, l. 25: «stultitia vero vel ignorantia est ignorare, quod est possibile sciri». «Stultitia» and «ignorantia» both translate the Hebrew term סְכֵלּוּת (*siklut*)¹⁹⁶.

- p. 111, l. 6-7: «Significat etiam concordiam seu convenientiam gentis»; the locution translates the Hebrew הַסְכָּמָה (*askamah*)¹⁹⁷.

- p. 146, l. 58: «non est aliqua communicatio seu coniunctio inter Creatorem et aliquam de creaturis ipsius»; the double translation corresponds to the Hebrew word חִבּוּר (*hibur*)¹⁹⁸.

¹⁹⁰ *Har.*, p. 70.

¹⁹¹ *Dalālat*, p. 26, l. 5; *Tib.*, p. 34. On this term, see Efras, *Philosophical terms*, p. 57.

¹⁹² *Har.*, p. 118.

¹⁹³ *Har.*, p. 126.

¹⁹⁴ *Dalālat*, p. 49, l. 20.

¹⁹⁵ *Har.*, p. 127.

¹⁹⁶ *Har.*, p. 142.

¹⁹⁷ *Har.*, p. 149.

¹⁹⁸ *Har.*, p. 193.

- p. 152, l. 77: «modus sapientie in Creatore est in specie vite vel modo»; the locution translates the Hebrew בענין החיים (*be-ʿinyan ha-haym*).

- p. 156, l. 53: «proveniunt ex virtutibus animalibus vel moribus»; the expression translates the Hebrew terms התכונות הנפשיות (*ha-tekunot ha-nafšiyot*)¹⁹⁹.

- p. 157, l. 69: «Et propter hoc Creator dicitur misericors vel pius»; it translates the biblical term (*Ps.* 103, 13) רחום (*rahum*).

- p. 158, l. 96: «non secundum quod sequitur ex passione vel passibili qualitate ex potentia operata». The hesitation concerns the term corresponding to 'affection': al-Ḥarizi's translation presents הכח הנפעלת (*ha-koah ha-nifelet*), while Ibn Tibbon writes הפעלות (*hipa'alut*), both translating the Arabic term انפעאל (*infi'āl*)²⁰⁰.

- p. 181, l. 49: «et erit finis apprehensionis nostre in hac opinione communicatio vel equivocatio, et nichil aliud»; the double reading corresponds to the word שתוף (*šittuf*)²⁰¹.

Finally, some of the double translations originate from al-Ḥarizi's text, such as: «Quicumque vero voluerit eis detrahere vel suspicari aliquid mali de ipsis²⁰²». Here, al-Ḥarizi's version presents two verbs, namely לחשד (*lahšod*) and לחשב (*lahšov*) for the Arabic expression: יסי אלטנה בהם (*yusī al-zinna bi-him*)²⁰³. Moreover, in the following passage «Omnis attributio fit aliquo quinque modorum: primo per viam termini seu diffinitionis²⁰⁴», the duplication originates from al-Ḥarizi's translation: בגבולו וגדרו (*bi-gvulo we-gidro*), while the Arabic writes בודה (*bi-haddihī*)²⁰⁵. It is worth noting that the beginning of this sentence: «Omnis attributio fit aliquo quinque modorum» is a paraphrase and therefore does not correspond to any of the versions²⁰⁶.

In the expression «Dispositiones autem et nominationes cogitaverunt in probatione diversarum comparationum inter Creatorem et sua creata²⁰⁷», the duplication originates from al-Ḥarizi, who introduced two terms, מדות (*middot*) and תארים (*te'arim*), while

¹⁹⁹ *Har.*, p. 203.

²⁰⁰ *Har.*, p. 206; *Tib.*, p. 107; *Dalālat*, p. 86, l. 3.

²⁰¹ *Har.*, p. 235.

²⁰² *Infra*, p. 129, l. 176.

²⁰³ *Har.*, p. 169; *Dalālat*, p. 70, l. 5.

²⁰⁴ *Infra*, p. 144, l. 2.

²⁰⁵ *Har.*, p. 187; *Dalālat*, p. 77, l. 20.

²⁰⁶ Cf. *Har.*, p. 187; *Tib.* p. 87; *Dalālat*, p. 77, l. 20.

²⁰⁷ *Infra*, p. 152, l. 90-91.

the Arabic presents only the word צפה (*sifa*)²⁰⁸. The same duplication is found some lines later: «iste dispositiones et nominationes sunt secundum opera²⁰⁹».

4.4 Peculiar readings

In this paragraph, some peculiarities, which emerged through the analysis of the variants testified by the manuscript tradition, are discussed:

I) In the manuscript tradition some apparent ‘double readings’ have been detected, which, however, do not seem to originate from a difficult term of the original text. On the contrary, these readings are mostly connected to some difficulties in deciphering a Latin term. In most cases, the Latin word is slightly modified in such a way that the sentence remains meaningful but deviates from the Hebrew. Since these readings are well-testified by the manuscript tradition, their origin most probably goes back to a stage very close to the archetype. As it will be shown in paragraph 6, the *Dux neutrorum* most probably derives from a collaboration between different scholars. These apparent ‘double readings’ may have been introduced by the person who was responsible for the written Latin text, when his collaborator - who had access to the Hebrew text - was not available²¹⁰.

The following instances were detected:

Et erit necessarium doctori celare oculum suum in doctrina prime rationis²¹¹

Manuscripts B, F, C testify the reading ‘oculum] occultum’, while in ms. A both readings are present, ‘occultum’ being testified by a marginal note. The corresponding Hebrew word is עינו (*‘ino*, ‘his eye’), therefore ‘oculum’ is the correct reading. The sentence may have

²⁰⁸ *Har.*, p. 199; *Dalalat*, p. 83, l. 4.

²⁰⁹ *Infra*, p. 153, l. 105-106.

²¹⁰ Cf. for example the case of Moses of Salerno and Nicola da Giovinazzo, who, according to Caterina Rigo, commented on the *Guide* (and also its Latin translation) together, years before the composition of Moses’ commentary. Some incongruities within the commentary can be explained only by the fact that, at the moment of composition, Moses did not have the help of a Christian assistant, cf. Rigo, *Per un’identificazione del ‘sapiente cristiano’*, p. 74.

²¹¹ Cf. *infra*, p. 22, l. 26-27.

caused an ambiguity because of the verb ‘celare’, which apparently seems to fit the word ‘occultum’ better than ‘oculum’.

Another example is found in the following passage:

Picture seu sculpture sunt celature reticulate, scilicet in quibus sunt loca cavata celaturis subtilibus sicut opus aurificum²¹².

For the word ‘subtilibus’, some manuscripts (A, C, G, L) transmit the reading ‘sculptilibus’, while K has ‘sculptibus’. Since ms. G, in the margin, also transmits the reading ‘subtilibus’, it is highly likely that both readings were present in the archetype. The ambiguity between ‘subtilibus/sculptilibus’ may have been caused by the word ‘sculpture’, appearing shortly before; the reading ‘subtilibus’ is supported by the Hebrew text (דקוּת, *daqot*).

Other examples of the same phenomenon are:

- p. 89, l. 34: veris] rectis *AB add.* veris *B*

- p. 99, l. 181: coniuxerunt] coniuciant *A add.* vel convenient *sup. l. A*

- p. 141, l. 7: convenerunt] consueverunt *A add.* vel convenerunt *in marg. A* convenient *L* (supported by the Hebrew הַסְכִּימוּ, *hiskimu*)

II) In the following passage, the archetype most probably presented an error, which has later been corrected by the manuscript tradition. Mss. A, B, G, K and L transmit the variant ‘fugiant] fugiat’ and ‘acquirant] acquirat’, while only ms. C contains the plural form, as the context requires:

Et tu scis, quod motus est de perfectionibus animalium, et est eis necessarius, ut per ipsum perficiantur; et sicut cibus et potus sunt necessarii ad restaurationem deperditorum, ita et motus necessarius est, ut acquirant, quod sibi conveniens est, et fugiant contrarium²¹³.

The singular form was presumably present in the archetype and was then corrected by C. Since the error is obvious, the edition follows the reading of C, even though it probably does not represent the original one.

²¹² *Infra*, p. 13, l. 227-228.

²¹³ *Cf. infra*, p. 70, l. 21-24.

III) A special case is represented by the following passage:

Quilibet autem homo etiam stultus et fatuus, cum perciperes eum ad intelligendum, sicut expergefaciunt dormientem, et dicens ei...²¹⁴

The word «perciperes» is problematic, since it should translate the Hebrew term תעירהו (*te'irhu*, 'you will awake'). The same verb is later correctly translated as «expergefaciunt». The sentence with the verb «perciperes» does not make much sense, and the metaphor loses its force given by the repetition of the verb 'to awake'²¹⁵. Only manuscript A testifies the variant 'perciperes] expergefaceres', which is surely more correct, but most probably does not correspond to the original Latin version. This seems to be a correction introduced by the copyist of A since the word «perciperes» does not make sense in this context. This assumption is confirmed by another passage in which the verb עורר (*orer*, 'to awaken') is translated as 'percipio':

Cum autem intellexerint istud pueri et receperint et fuerint in hoc exercitati et in hoc creverint, et postea dubitaverint in versibus librorum prophetie, tunc explanabuntur eis rationes, et exercitabunt se ad intelligendum expositiones, et percipient eos super equivocatione et transsumptione et accommodatione nominum...²¹⁶

In this case, no variants were detected. Since, as it will be shown, the *Dux neutrorum* most probably has been translated via a vernacular language, this uncommon use of the verb 'percipio' can probably be explained by an ambiguity of the vernacular term used by the assistant of the translator²¹⁷.

4.5 Different translations of biblical quotations

Finally, it is noteworthy that, since all biblical quotations cited in the text are newly translated from Hebrew, they do not follow the

²¹⁴ Cf. *infra*, p. 92, l. 32-34.

²¹⁵ Cf. the English translation of this passage, *Guide*, I, 34, p. 73: «Now if you would awaken a man - even though he were the dullest of all people - as one awakens a sleeping individual, and if you were to ask him...».

²¹⁶ Cf. *infra*, p. 102, l. 43-47.

²¹⁷ Cf. *infra*, par. 6.1

Vulgata. In some cases, these differences are pointed out by marginal notes in manuscripts A and H.

In ms. A, biblical verses are numbered by a Roman numeral and a Latin letter. The decision to divide the biblical text into portions marked by a letter was introduced in 1236 by the General Chapter of the Dominican order²¹⁸. This decision was connected to the project of Hugh of Saint Victor for a biblical concordance. Every chapter was divided into seven portions, and every portion was designated with a letter from A to G. The use of this system in A's marginal notes reinforces the hypothesis of a French origin of the manuscript. It is worthy to note that in ms. H this system was not used. Most probably, in the *Vorlage*, the difference to the *Vulgata* had already been pointed out, and it was the copyist of A who added the biblical references according to the new Dominican method.

Here is a list of the non-corresponding passages indicated by marginal notes in ms. A:

	Dux neutrorum	In marg. A
<i>Ez.</i> 17, 2	«Vaticinare vaticinium et loquere parabolam» (p. 11, l. 198)	Ezechiel XVII a nostra litera: «Propone enigma et narra parabolam»
<i>Ez.</i> 21, 6	«Ipsi dicunt michi: Nonne assimilator similitudinum est?» (p. 11, l. 200)	Ezechiel XX c: «Ipsi dicunt de me numquid per parabolas loquitur iste», vel habet Hebraice: «Si parabolando parabolat iste» Alia verba sunt apud nos in principio parabolis <i>in marg. H</i>
<i>Prov.</i> 1, 6	«Ad intelligendam parabolam et solutionem, verba sapientum et enigmata eorum» (p. 12, l. 201-203)	Salomon I, a nostra littera: «Animadvertet parabolam et interpretationem verba sapientum et enigmata eorum»

²¹⁸ On this subject, see M. Albaric, *Hugues de Saint-Cher et les concordances bibliques latines*, in *Hugues de Saint-Cher, Bibliste et théologien*, éd. J.-L. Bataillon, G. Dahan, P.-M. Gy, Brepols, Turnhout, 2004, pp. 467-479, p. 469.

<i>Prov.</i> 25, 11	«Mala aurea cum sculpturis vel picturis argenteis verbum prolatum in ratione sua» (p. 13, l. 225-226)	Apud nos ita habet Proverbia XXV: «Mala aurea in lectis argenteis qui profert verbum in tempore suo». The translation given by the marginal note is also different from the <i>Vulgata</i> : «Mala aurea in lectis argenteis, qui loquitur verbum in tempore suo»
<i>Ps.</i> 72, 20	«Celem eorum contempnens» (p. 26, l. 24)	in Psalmis nos habemus: «Ymaginem ipsorum ad nihilum rediges»
<i>Ez.</i> 43, 5-7	The verse is absent (p. 43, l. 8)	Ezechiel XLVIII secundum nostram litteram: «Locus solii mei et locus vestigiorum pedum meorum ubi habito in medio filiorum Israel», et prius antea dicitur: «Et ecce repleta erat gloria Domini domus»
<i>Exod.</i> 25, 22	«Descendam et loquar tecum» (p. 47, l. 41)	Exodus XXV nostra littera: «Precipiam et loquar ad te super propitiatorio»
<i>Gen.</i> 18, 33	The verse is absent (p. 47, l. 43)	Genesis XVIII: «Abiit Dominus postquam cessavit loqui ad Abraham»
<i>Is.</i> 40, 22	«Qui sedet super orbem terre» (p. 49, l. 23)	Nostra littera est: «Qui sedet super gyrum terre»
<i>Amos</i> 7, 9	«Exurgam super domum Ieroboam» (p. 50, l. 11)	Amos VII d: «Consurgam super domum Ieroboam in gladio»
<i>Is.</i> 31, 2	«Surget super domum pessimorum» (p. 50, l. 12)	Isaias XXXI b: «Et consurget contra domum pessimorum» et cetera
<i>Exod.</i> 9, 10	«Stetit Moyses coram Pharaone» (p. 51, l. 3)	Exodus IX b: «Steterunt coram Pharaone»
<i>Deut.</i> 5, 5	«Ego stans inter vos et Deum» (p. 51, l. 12)	Deuteronomium VI: «Ego sequester et medius sum inter Deum et vos»
<i>Exod.</i> 33, 21	The verse is not quoted (p. 51, l. 12)	Exodus XXX g nostra littera est locus: «Locus apud me stabis super petram»

<i>Gen. 6, 3</i>	«Non iudicabit spiritus meus in homine» (p. 52, l. 4)	Nostra littera: «Non permanebit», Genesis VI a
<i>Exod. 33, 23</i>	«Faciem meam non videbis» (p. 61, l. 19)	Exodus XXXIII g: «Non poteris videre faciem meam»
<i>Exod. 33, 22</i>	«Protegam te nube mea donec transeam» (p. 62, l. 31)	Exodus XXX g, nostra littera: «Dextera mea protegam te»
<i>Gen. 43, 26</i>	«Venit Ioseph in domum» (p. 65, l. 4)	Genesis XLIII f: «Ingressus est Ioseph in domum suam»
<i>Iud. 13, 17</i>	«Veniet verbum tuum et honorabimus te» (p. 65, l. 5)	Iudicis XIII f alia littera
<i>Gen. 19, 23</i>	«Sol exivit super terram» (p. 66, l. 7)	Genesis XIX: «Sol egressus est super terram»
<i>Iob 11, 12</i>	«Pullus onagri homo natus est» (p. 91, l. 16-17)	Iob XI d: «Tamquam pullum onagri se liberum natum putat»
<i>Eccl. 10, 10</i>	«Si retusum fuerit ferrum, et non fuerit politum multo labore, exacuetur, et post industriam sequitur sapientia» (p. 95, l. 92-93)	Ecclesiastes X d, nostra littera habet: «Et hoc non ut prius sed hebetatum»
<i>Prov. 13, 4;</i> <i>Prov. 21, 25</i>	These verses are not quoted (p. 96, l. 108)	Proverbia XIII f: «Desideria occidunt» et cetera
<i>Prov. 21, 26</i>	«Iustus dat, et non prohibet» (p. 96, l. 115)	Proverbia XXI f: «Qui iustus est prohibet»
<i>Is. 24, 16</i>	«Ab ala terre cantica audivimus» (p. 118, l. 6)	Ysaias XXIII de littera ubi nos habemus: «A finibus terre laudes audivimus»
<i>Is. 30, 20</i>	«Non alabitur de cetero doctor tuus» (p. 118, l. 8)	Ysaias: «Non faciet ultra avolare doctorem tuum?»
<i>Exod. 34, 7</i>	The verse is not quoted (p. 159, l. 116)	Que sunt iste XIII dispositiones habetur in Numeris in oratione illa: «Domine Deus patiens» et cetera. Ibi numerant iudei XIII dispositiones secundum aliam litteram, quam nos habemus

XCI

<i>P.</i> 65, 2	«Tibi silentium laus» (p. 175, l. 65)	Ubi dicit in principio Psalmi: «Te decet hymnus Deus alia littera»
-----------------	--	--

5. The source of the translation

In the XIX century, Joseph Perles noticed that Giustiniani's printed edition coincided with a manuscript version of the *Dux neutrorum* that he discovered in the state library of Munich (ms. D). Until then, it was believed that the Italian bishop not only edited the *Dux* but also translated it, because of an ambiguous statement written in the preface:

Hunc vero eiusdem librum, qui inscribitur More hanevochim, id est Director dubitantium, iam pridem in nostrum sermonem versum constat ab interprete, cui magis cure fuit, ut illis temporibus, sententias utcunque exprimere [...] quae res mihi in causa fuit, ut librum in publicum emitterem²¹⁹.

Moreover, Perles established that the Latin version was drawn up on the basis of al-Ḥarizi's text and presented numerous convincing examples for that²²⁰. However, he did not exclude the possibility that the Latin translation could have also been influenced by the original Arabic text²²¹.

Recently, Mercedes Rubio conducted an examination of a small part of the text and concluded that, even if it is true that numerous Latin passages coincide with al-Ḥarizi's text, traces of a correspondence with the original Arabic version or with Ibn Tibbon's translation can

²¹⁹ π, fol. 1v.

²²⁰ Perles, *Die in einer Münchener Handschrift*, pp. 72-74. See also p. 84, n. 19: «Daraus ist erklärlich, warum die Vorrede Ibn Tibbon's von dem Lateiner nicht übersetzt wurde».

²²¹ Perles, *Die in einer Münchener Handschrift*, p. 74.

be found²²². Through a careful collation of the Latin version, al-Ḥarizi's and Ibn Tibbon's translations and the original text, we have come to the same conclusions. Some examples are provided in the next paragraphs. First, examples verifying the dependence on al-Ḥarizi will be discussed (par. 5.1); second, passages that do not correspond to al-Ḥarizi will be analyzed (par. 5.2).

²²² Rubio, *Aquinas and Maimonides*, pp. 273-278 edited *Dux neutrorum* II, Incipit, 1; I, 33; II, 18. She provides a series of examples showing the dependence on al-Ḥarizi (p. 274), but she also points to other passages, in which it seems that the Arabic version or Ibn Tibbon's translation were used (p. 275): «In all the places that I have checked where the Latin translator deviates from al-Ḥarizi, this deviation can be explained only if the translator collated the Hebrew text with the Arabic original. In all these places, the Latin text also agrees with the Hebrew version of Ibn Tibbon, but I did not find any proof to support the hypothesis that the translator would have collated this other Hebrew version with al-Ḥarizi instead of the Arabic. Rather, the fact that the author of the Latin text knows where that of al-Ḥarizi should be corrected indicates that he did have the original Arabic at hand. Had he only known the two Hebrew translations, he would have had no idea which one of them was closer to the original in these places» (p. 276). However, this argument does not consider that al-Ḥarizi's mistakes were not always corrected; thus, we can infer that, if there had been a collation with the Arabic text, it has not been a systematic work. A reason for this could be that the translator did not have enough knowledge of the Arabic language. In this case, it will be necessary to explain how a comparison with the Arabic version was possible. It might be that someone had linguistic knowledge sufficient for comparing a text with the help of the Hebrew translation, but that this knowledge was not enough to compose a complete translation of it. Still, as it will be shown later, the translation seems to have been the result of a collaboration between two scholars; it is therefore possible that the person who was responsible for the Hebrew text was not identical with the one who was responsible for the Arabic version. Moreover, also Rigo, *Zur Rezeption des Moses Maimonides*, formulates the hypothesis of a comparison with another version: «In einigen lateinischen Hss. des *Dux Neutrorum* gibt es aber Spuren von späteren Korrekturen auf der Basis von Ibn Tibbons Übersetzung oder von dem judeo-arabischen Original» (n. 5 p. 30).

5.1 Collation of *loci critici*

The following examples prove the dependence of the Latin text on al-Ḥarizi's version:

1) *Dux neutrorum*, Prologue²²³

Dalālat	Tib.	Ḥar.	Dux
בל יתרך בחסב כיאל אלסאמע	אבל ינח כפי דמיון השומע	אך יניחהו לפי שכל השומע	sed committet intellectum auditoris
but rather will leave it so in accord with the listener's imagination.	but he will assume according to the listener's imagination	but he may assume according to the listener's intellect	

Al-Ḥarizi translated the Arabic word *כיאל* (*kayāl*, imagination) with the term *שכל* (*śekel*), the meaning of which is 'intellect', perfectly corresponding to the Latin «intellectum»²²⁴.

2) *Dux neutrorum* I, 33²²⁵

Dalālat	Tib.	Ḥar.	Dux
וכל אנסאן ולו אבלד אלנאם	וכל איש אפילו הפתי שבאנשים	וכל איש אפילו הנמהר והפתי מכל בני אדם	Quilibet autem homo etiam stultus et fatuus
even though he were the dullest of all people	and every man, even the most stupid among the people	and every man, even the most stupid and dull of all human beings	

The duplication of the adjectives «stultus» and «fatuus» reproduces al-Ḥarizi's double translation of *פתי* (*peti*) and *נמהר* (*nimhar*), while Ibn Tibbon uses just one adjective, namely *פתי* (*peti*), and so does the Arabic text.

²²³ *Dalālat*, p. 11, l. 24-25; *Guide*, p. 18; *Tib.*, p. 17; *Ḥar.*, p. 44; *infra*, p. 22, l. 29.

²²⁴ On this word, see Eφος, *Philosophical terms*, p. 25.

²²⁵ *Dalālat*, p. 49, l. 23; *Tib.*, p. 63; *Ḥar.*, p. 127; *infra*, p. 92, l. 32-33.

3) *Dux neutrorum* I, 33²²⁶

Dalālat	Tib.	Ḥar.	Dux
מקדמאת להדא אלעלם	הקדמות לזאת החכמה	הקדמות לדעת זה העולם	antecedentia ad cognoscendum mundum istum
the premises for the use of this science	the premises for this wisdom	the premises to know this world	

The Latin word «mundum» corresponds to al-Ḥarizi's עולם ('*olam*'), while Ibn Tibbon's חכמה (*ḥokmah*, 'wisdom') is the correct translation of the Arabic אלעלם (*al-'ilm*). It seems that al-Ḥarizi mistook the word אלעלם (*al-'ilm*, 'wisdom') for the word אלעאלם (*al-'ālam*, 'world').

4) *Dux neutrorum* I, 34²²⁷

Dalālat	Tib.	Ḥar.	Dux
מא מעני אלצפאת	מה ענין התארים	מה ענין המדה והספור	ratio dispositionis et numeri
as for the meaning of the attributes	indeed the issues of the attributes	and regarding the issue of the attribute and the disposition	

In this passage, Maimonides deals with God's attributes, explaining that it is impossible to predicate any of them of God. The word «dispositio» is the term usually chosen by the Latin translator to render the notion of attribute; the Latin word «numeri» does not seem fitting in this context.

In the Arabic version, the common term for 'attribute' is used, namely צפה (*ṣifa*), which is normally translated by Ibn Tibbon as תאר (*to'ar*), while al-Ḥarizi most often chooses מידה (*middah*), even though

²²⁶ *Dalālat*, p. 50, l. 18; *Guide*, p. 74; *Tib.*, p. 64. *Ḥar.*, p. 130; *infra*, p. 94, l. 63-64.

²²⁷ *Dalālat*, p. 54, l. 20; *Guide*, p. 80; *Tib.*, p. 69; *Ḥar.*, p. 138; *infra*, p. 102, l. 26.

in some cases he prefers תאר (*to'ar*)²²⁸ and, less often, the word ספור (*sippur*), like in this passage. In this sentence, al-Ḥarizi's text presents a double translation of the Arabic word צפה (*sifa*) using both מידה (*middah*) and ספור (*sippur*). The Latin version corresponds to al-Ḥarizi's translation not only because of the double reading «dispositionis et numeri», but also because of a possible misunderstanding of the word ספור (*sippur*), which is derived from the verb ספר (*sipper*, to narrate), which shares its roots with the verb ספר (*safar*, to count). Due to this ambiguity, the Latin variant «numeri» could have originated.

5) *Dux neutrorum* I, 34²²⁹

Dalālat	Tib.	Ḥar.	Dux
אלנץ יפהם תאולה אהל אלעלם	זה הפסוק פרושו מובן לחכמים	זה הפרוש עוד תבין אותו	Adhuc intelliges hanc expositionem
the interpretation of this text is understood by the men of knowledge	the interpretation of this passage is understood by wise men	you will yet understand this interpretation	

The construction of the Latin sentence entirely corresponds to al-Ḥarizi's syntax: the verb «intelliges» in an active form and in the second person corresponds to תבין (*tavin*, 'you will understand'). In both versions, the reference to the 'wise men' is missing.

²²⁸ See Efros, *Philosophical terms*, p. 120.

²²⁹ *Dalālat*, p. 55, l. 8-9; *Guide*, p. 81; *Tib.*, p. 69; *Ḥar.*, p. 140; *infra*, p. 103, l. 51.

6) *Dux neutrorum* I, 35²³⁰

Dalālat	Tib.	Ḥar.	Dux
תלך אלצורה חלקת אלסמואת ואלארץ	שהצורה ההיא היא אשר בראה השמים והארץ	היא הצורה אשר מכוחה נבראו שמים וארץ	sit illa forma cuius potentia creavit caelos et terram
that form created the heavens and the earth	it is that form that created heaven and earth	it is the form from whose power heaven and earth were created	

Al-Ḥarizi introduced the addition מכוחה (*mi-kohah*), which corresponds to the Latin «potentia».

7) *Dux neutrorum* I, 45²³¹

Dalālat	Tib.	Ḥar.	Dux
מעאני מנה תעאלי ללאנביא	שיגיעו ענינים ממנו יה' לנביאים	כי יגיעו ממנו כחות אל הנביאים	quod ab eo proveniunt vires prophetis
notions are communicated from Him, may He be exalted, to the prophets	that the matters from Him, may He be blessed, arrive at the prophets	that from Him the powers will arrive at the prophets	

The word «vires» matches the term כחות (*kohot*) chosen by al-Ḥarizi in order to translate the Arabic term מעאני (*ma'āni*), which was rendered by Ibn Tibbon with ענינים (*inyanim*).

²³⁰ *Dalālat*, p. 56, l. 22-23; *Tib.*, p. 71; *Ḥar.*, p. 143; *infra*, p. 105, l. 31-32.

²³¹ *Dalālat*, p. 66, l. 28; *Guide*, p. 99; *Tib.*, p. 83; *Ḥar.*, p. 163; *infra*, p. 124, l. 55.

8) *Dux neutrorum* I, 46²³²

Dalālat	Tib.	Ḥar.	Dux
<p>ואלחואס כלהא נקץ באעתבאר אלאדראך</p> <p>and all the senses are a deficiency from the standpoint of apprehension</p>	<p>והחושים כלם חסרון בבחינת ההשגה</p> <p>all the senses are imperfect according to conception of the perception</p>	<p>והרגשים כלם הם חסרון בבחינת השכל</p> <p>and all the senses are imperfect according to the examination of the intellect</p>	<p>omnes sensus sunt imperfeciones secundum probatationem intellectus</p>

The Latin term «intellectus» is the translation of al-Ḥarizi's word שכל (*śekel*), while in both the Arabic and Ibn Tibbon's version the word 'perception' is used: in Arabic אדראך (*idrāk*) and in Hebrew השגה (*haśagah*)²³³.

²³² *Dalālat*, p. 70, l. 14-15; *Guide*, p. 104; *Tib.*, p. 88; *Ḥar.*, p. 170; *infra*, p. 130, l. 11.

²³³ On this term, see also Efros, *Philosophical terms*, p. 42.

9) *Dux neutrorum* I, 53²³⁴

Dalālat	Tib.	Ḥar.	Dux
<p>אעני גמיע אפעאלה לאן הדה הי אלאפעאל אלצאדרה מנה תעאלי פי חק איגאד אלאדמיין ותדבירהם</p>	<p>רצוני לומר כל פעלותיו כי אלו הם הפעלות הבאות ממנו ית' בחק המצאת בני אדם והנהגתם</p>	<p>רצוני לומר כל פעלותיו כי אלה הם הפעלים הבאים מן התכונות הנפשיות לא שהבורא יתברך בעל תכונות נפשיות ואולם לא זכר ממדותיו כי אם אלה הראויות בחק מציאות האדם והנהגת הבורא אותם</p>	<p>id est omnia opera eius. Quoniam ista sunt opera, que proveniunt ex virtutibus animalibus [vel moribus], non quod in Creatore talia sint, sine dubio non posuit dispositiones Dei preter illas, que sunt convenientes essentie hominum et regimini eorum.</p>
<p>I mean to say all His actions – because these are the actions proceeding from Him, may He be exalted, in respect of giving existence to men and governing them</p>	<p>I mean to say all His actions, because these are the actions proceeding from Him – may He be exalted – in respect of the creation of men and governing them</p>	<p>I mean to say all His actions, because these are the actions proceeding from the properties of the soul, not to say that the Creator – may He be blessed – possesses properties of the soul, but [the Scripture] registers about His attributes only those pertinent to the existence of men and the governance of the Creator on them</p>	

Al-Ḥarizi introduced an addition which evokes an explanation concerning moral qualities given by Maimonides shortly before:

The meaning here is not that He possesses moral qualities, but that He performs actions resembling the actions that in us proceed from

²³⁴ *Dalālat*, p. 84, l. 27-28; *Guide*, p. 125; *Tib.*, p. 106; *Ḥar.*, p. 203; *infra*, p. 156, l. 52-56.

C

moral qualities – I mean from aptitudes of the soul; the meaning is not that He, may He be exalted, possesses aptitudes of the soul²³⁵

Al-Ḥarizi's addition is translated in a way similar to the above-mentioned passage: לא שיש לבורא יתעלה תכונות נפשיות ('not that the Creator possesses properties of the soul')²³⁶. It is possible that al-Ḥarizi decided to add an explication analogous to the one given above, or even that in his Arabic copy the addition was present. However, since the passage is missing in both the Arabic text and Ibn Tibbon's, the Latin corresponds to al-Ḥarizi's version. Surely, it is possible that the addition was present in a copy of the Arabic text and that both al-Ḥarizi and the Latin translator had access to this same copy. Still, this remains rather improbable. It must be noted that al-Ḥarizi used to add explanations to the text.

10) *Dux neutrorum* I, 68²³⁷

Dalālat	Tib.	Ḥar.	Dux
לו קדר עדם אלבארי	שאלו היה אפשר העדר הבורא	ואם יעביר אדם אל לבו שהבורא נעדר	Et si ascenderet in cor hominis, quod Creator esset non ens
if the non-existence of God were possible	if the absence of the Creator were possible	if a man will bring in his heart that the Creator is absent	

The Latin translation corresponds with al-Ḥarizi's version, which introduced the terms 'man' and 'his heart'.

²³⁵ *Guide*, p. 124.

²³⁶ *Ḥar.*, p. 203.

²³⁷ *Dalālat*, p. 116, l. 23; *Guide*, p. 169; *Tib.*, p. 145; *Ḥar.*, p. 273; *π*, fol. 26r.

5.2 Collation of *loci critici*: doubtful cases

The following passages do not correspond to al-Ḥarizi's text as clearly as the previous ones:

11) *Dux neutrorum* I, 13²³⁸

Dalālat	Tib.	Ḥar.	Dux
ותתבת אסבאבא אעני מסבבאתה	ויתקימו סבותיו כלומר מסובביו	פרשו יתקימו כחותיו וגבורותיו	id est firmabuntur causata sua
that is, His intermediate causes, I mean His effects, shall be established	His causes – that is to say the effects – will exist	the explanation of that is: His powers and His strengths will exist	

In this case, the Latin translation does not correspond at all to al-Ḥarizi; no reference to a 'cause' can be found in his version. It might be that al-Ḥarizi could not solve the dichotomy between אסבאבא (*asbāban*) and מסבבאתה (*musabbabātahū*), this difficulty being noted also by Israel Efros:

Strictly speaking however *sibbak* in both passages means cause only; and the word 'His' in 'His causes' should be taken in the sense of a subjective genitive relation, so that His causes (סבותיו) are also His effects (מסובביו)²³⁹.

This difficulty could have led al-Ḥarizi to prefer a paraphrastic expression like כחותיו וגבורותיו (*koḥotav u-gvurotav*, 'His powers and His strengths'). It is thus evident that in this case the *Dux neutrorum* is more adherent to the original text.

²³⁸ *Dalālat*, p. 27, l. 6; *Guide*, p. 40; *Tib.*, p. 35; *Ḥar.*, p. 79; *infra*, p. 51, l. 10.

²³⁹ Efros, *Philosophical terms*, p. 89.

12) *Dux neutrorum* I, 31²⁴⁰

Dalālat	Tib.	Ḥar.	Dux
<p>ויחדת לך חנינד תגליב אלכיאלאת</p> <p>it shall so fall out that you will be overcome by imaginings</p>	<p>ותתחדש לך אז תגברת הדמיונים</p> <p>it will be renewed to you then the strengthening of the imaginings</p>	<p>ויארע לך אז להגביר המחשבות</p> <p>and it will occur to you then to reinforce the thoughts</p>	<p>et renovabitur tunc in te dominatio cogitationum similium</p>

The Latin verb «renovabitur» seems to match Ibn Tibbon's ותתחדש (*tithadeš*, 'it will be renewed'), since al-Ḥarizi's text presents יארע (*ye'era*, 'it will occur').

The interpretation of the locution «cogitationum similium» raises some difficulties. Al-Ḥarizi uses מחשבות (*mahašavot*, 'thoughts'), while Ibn Tibbon has דמיונים (*dimyonim*, 'imaginings'), both of these terms rendering the Arabic expression כִּיָּאֵל (*ḥayāl*, 'imagination'). It seems, again, that the Latin corresponds better to Ibn Tibbon's (and therefore to the Arabic text), even though the word «cogitatio» alone could also correspond to al-Ḥarizi's מחשבות (*mahašavot*, 'thoughts'). Nevertheless, the Latin text defines the thoughts as «similium» (with the variant 'sensibilium' transmitted by mss. A and G) while al-Ḥarizi's version does not define מחשבות (*mahašavot*) in any way, even if it is possible that in a manuscript lost today an adjective was present. Unfortunately, no other occurrences of the locution «cogitatio similis» are found in the Latin text.

²⁴⁰ *Dalālat*, p. 46, l. 14; *Guide*, p. 69; *Tib.*, p. 59; *Ḥar.*, p. 121; *infra*, p. 85, l. 27-28.

Yet, some lines later, the Latin follows al-Ḥarizi again²⁴¹:

Dalālat	Tib.	Ḥar.	Dux
כמא יחדת פי אלבצר מן אלכילאת אלכאדבה אנואע ענד	כמו שיתחדש בראות מן הדמיונים המכזבים מינים רבים	כאשר יארע לעין מן מראות השוא שאינם אמת	Sicut contingit oculo in visionibus vanis, que non sunt vere
in a similar way, various species of delusive imaginings are produced in the sense of sight	as it will be renewed in the sight from false imaginings of many species	and as it will occur to the eye in the vain views, that are not true	

The verb «contigit» corresponds to the same verb used before, namely al-Ḥarizi's יארע (*ye'era*'), Ibn Tibbon's יתחדש (*ithades*) and the Arabic יחדת (*yahdut*). This time, the Latin version translates al-Ḥarizi's יארע (*ye'era*, 'it will occur'). Moreover, the word 'eye' is introduced by al-Ḥarizi, while the original version speaks of the sense of sight. Furthermore, the locution «visionibus vanis» is the literal translation of al-Ḥarizi's מראות השוא (*mar'ot ha-šav*, 'vain views'), while Ibn Tibbon has הדמיונים המכזבים (*ha-dimionim ha-mekazevim*, 'false imaginings'), which is closer to the Arabic.

13) *Dux neutrorum* I, 50²⁴²

Dalālat	Tib.	Ḥar.	Dux
ויברחן עלי אבטאל אלגז	ויביא מופת על בטול החלק שאינו מתחלק	ויביא מופת על בטול השדים	inducit probationes super hoc, quod athomi non sunt
and [Aristotle] demonstrates the non-existence of atoms	and [Aristotle] demonstrated the non- existence of the atom	and [Aristotle] demonstrated the non- existence of the demons	athomi] dyaboli <i>ABE</i>

The reading transmitted by mss. A, B and E coincide with al-Ḥarizi's text, while mss. G, K and L contain a better variant, matching

²⁴¹ *Dalālat*, p. 46, l. 14; *Guide*, p. 69; *Tib.*, p. 59; *Ḥar.*, p. 121; *infra*, p. 85, l. 30.

²⁴² *Dalālat*, p. 76, l. 4; *Guide*, p. 112; *Tib.*, p. 95; *Ḥar.*, p. 183; *infra*, p. 141, l. 14.

the original version as well as Ibn Tibbon's. To explain this, two possible options are conceivable: 1. the translator had a copy of al-Ḥarizi's manuscript, in which this passage was corrected on the margin, so both versions were present, or 2. the translator corrected his text in a second stage comparing it with the Arabic or Ibn Tibbon's translation, while the archetypes of mss. A, B and E had already been copied. This second possibility is coherent with the hypothesis formulated above concerning the omission of chapter 6²⁴³.

14) *Dux neutrorum* I, 52²⁴⁴

Dalālat	Tib.	Ḥar.	Dux
קאדר לדאטה עאלם לדאטה חי לדאטה מריד לדאטה	יכול לעצמו חכם לעצמו חי לעצמו רוצה לעצמו	יכול לעצמו חכם לעצמו	potens in sua substantia, sapiens in sua substantia, vivus in sua substantia, volens in sua substantia.
He possesses power because of His essence, possesses knowledge because of His essence, is living because of His essence, possesses will because of His essence	[He is] powerful in Himself, He possesses knowledge in Himself, He is living in Himself, He is willing in Himself	[He is] powerful in Himself, He possesses knowledge in Himself	

The correspondence of the Latin «vivus in sua substantia, volens in sua substantia» is missing in al-Ḥarizi's text. However, the expression could have been present in the manuscript used by the Latin translator, all the more because the omission is due to a homeoteleuton. This example shows the difficulty of determining the origin of the *Dux neutrorum* without a critical edition of the Hebrew text.

²⁴³ See *supra*, paragraph 3.1.

²⁴⁴ *Dalālat*, p. 82, l. 4; *Guide*, p. 121; *Tib.*, p. 102; *Ḥar.*, p. 197; *infra*, p. 150, l. 45-46.

5.3 A peculiar case: *Guide* II, 24

It has already been pointed out that a strong difference between al-Harizi's translation and Ibn Tibbon's is found in *Guide* II, 24²⁴⁵. In the original Arabic text, the following passage reads:

For it is impossible for us to accede to the points starting from which conclusions may be drawn about the heavens; for the latter are too far away from us and too high in place and in rank. And even the general conclusion that may be drawn from them, namely that they prove the existence of their Mover, is a matter the knowledge of which cannot be reached by human intellects²⁴⁶.

According to this text, it is impossible for the human intellect to gain knowledge of the Mover's existence. Ibn Tibbon appeared not to agree with this statement, since by claiming this, Maimonides would contradict his own opinion expressed elsewhere²⁴⁷. That is why he added the following marginal note:

²⁴⁵ On this subject, see G. Freudenthal, *Maimonides on the Knowability of the Heavens and of Their Mover*, «Aleph» 8 (2008), pp. 151-157; J. Blau, *The Controversial Sentence of Guide 2:24: A philologist's Perspective*, «Aleph» 8 (2008), pp. 159-161; H. A. Davidson, *The Problematic Passage in Guide for the Perplexed 2:24*, «Aleph» 8 (2008), pp. 163-193; C. Fraenkel, *Maimonides, Averroes, and Samuel Ibn Tibbon on a Skandalon of Medieval Science*, «Aleph» 8 (2008), pp. 195-211; W. Z. Harvey, *Maimonides' Critical Epistemology and Guide 2:24*, «Aleph» 8 (2008), pp. 213-235; A. Ivry, *Guide 2:24 and All That (i)jāza*, «Aleph» 8 (2008), pp. 237-245; J. L. Kraemer, *Is There a Text in this Class*, «Aleph» 8 (2008), pp. 247-299; Y. T. Langerman, *My Truest Perplexities*, «Aleph» 8 (2008), pp. 301-317; J. Stern, *The Knot That Never was*, «Aleph» 8 (2008), pp. 319-339.

²⁴⁶ *Guide*, p. 327; *Dalālat*, p. 228, l. 24-26.

²⁴⁷ See for example, *Guide* I, 9, p. 34: «On account of this sense, the heaven is called a *throne*, as indicating to those who have knowledge of them and reflect upon them the greatness of Him who caused them to exist and to move, and who governs this lower world by means of the overflow of their bounty»; *Guide* II, 2, p. 252: «I should explain their [*sc.* of the philosophers] proofs concerning the existence of separate intellects, and that I should explain the concordance of this opinion with the foundations of our Law [...] After that I shall go back, as I have promised, to arguing with a view to proving that the world has come into existence in time. For our strongest proofs for this are valid and can be made clear only after one knows that the separate intellects exist and after one knows how proofs for their existence may be adduced»; *Guide* II, 18, p. 302: «As for Aristotle's remark that the nations were agreed in past time that the angels dwell in heaven and that the deity is in heaven – something similar occurs in the external meaning of the scriptural texts – this does not serve as an indication of the eternity of the heavens, as he wishes to consider it. But this has been said because it serves as an indication that the heaven proves to us the existence of the separate intellects, who are the spiritual beings and the angels, and the heaven proves to us the existence of the deity, who is its mover and its governor, as we shall explain». Harvey, *Maimonides critical epistemology*, p. 227, speaks about «Ibn Tibbon's confident rationalism»: «Maimonides' skepticism was too radical for his translator. Ibn Tibbon was a confident rationalist, and believed wrongly that Maimonides was also one».

Said Samuel Ibn Tibbon: It seems to me there is some lacuna here and the sense should be - 'but everything else regarding them is indeed a thing'. For it is not to be thought that [Maimonides] said about the inference drawn from their motion to their Mover that is something not apprehended. For he took it either as an inference or as a valid demonstration and did so in many places²⁴⁸.

Scholars observed that in some testimonies transmitting Ibn Tibbon's translation, the above-mentioned marginal note was added by the copyists to the text²⁴⁹. The result would be the following:

For it is impossible for us to accede to the points starting from which conclusions may be drawn about the heavens; for the latter are too far away from us and too high in place and in rank. And even the general conclusion that may be drawn from them, namely that they prove the existence of their Mover, *but everything else regarding them* is a matter the knowledge of which cannot be reached by human intellects.

Since the addition was integrated into Ibn Tibbon's early printed edition, the Hebrew text commonly received states that the proof of the Mover's existence is accessible to the human intellect, while other things pertaining to the Mover cannot be known. Already Salomon Munk noticed Ibn Tibbon's deviation from the original. However, only in 1959, Yehudah Even-Shmuel discovered the marginal note in a manuscript, so that the origin of the discrepancy could be clarified²⁵⁰.

²⁴⁸ This marginal note was identified by Y. Even-Shmuel, see Rabbi M. ben Maimon, *Moreh ha-nevukim*, Mossad ha-Rav Kook, Jerusalem, 1935-1987, vol. 2, p. 316. Later, Harvey found another manuscript which also contained the note and did not present any lacuna; see W. Z. Harvey, *Maimonides First Commandment, Physics, and Doubt*, in Y. Elman, J. S. Gurock (eds.), *Hazon Nahum. Studies presented to Dr. Norman Lamm*, Yeshiva University, New York, 1997, pp. 149-162. The gloss is quoted according to Harvey's English translation (*Ibid.*, pp. 155-157).

²⁴⁹ On the examination of the manuscripts, see Davidson, *The Problematic passage*, pp. 172-179; Harvey, *Maimonides critical epistemology*, pp. 226-227.

²⁵⁰ For Munk's judgement, see M. ben Maimoun, *Le Guide des égarés*, éd. S. Munk, G.-P. Maisonneuve & Larose, Paris, 1970, vol. 2, p. 194, n. 4: «La version d'Al-Harîzi s'accorde parfaitement avec la leçon de nos mss. arabes [...] Ibn Tibbon ajoute après מניעם les mots אבל שאר עינים, ce qui modifie essentiellement le sens de cette phrase [...] La leçon d'Ibn Tibbon paraît se justifier par d'autres passages de ce traité, où l'auteur dit expressément que le Ciel nous prouve en général l'existence d'un premier moteur, quoique nous ne puissions pas nous rendre un compte exact des lois du mouvement».

On the contrary, according to al-Ḥarizi's translation, the human intellect cannot acquire knowledge of the Mover's existence. The Latin translation follows al-Ḥarizi (as well as the Arabic):

Quoniam causae, ex quibus excipientur demonstrationes super celis, sunt impossibiles nobis, et celi distant a nobis multum, et locus ipsorum et gradus est remotus a nobis. Demonstratio etiam communis, que est ex ipsis super motore suo, est res, ad quam non perveniunt intellectus scientie humane²⁵¹.

Unfortunately this cannot be considered an unquestionable proof for the assumption that Ibn Tibbon's text was not involved in the Latin translation because of the complicated history of this addition. One cannot be sure whether the Latin translator did or did not possess a copy of Ibn Tibbon's text, in which the marginal note was absent.

5.4 Traces of the Arabic language

Joseph Perles had already hinted at the presence of some traces of Arabic in the *Dux neutrorum* in the following passages²⁵²:

- *Dux neutrorum* III, 9: «presertim vero membrum alhar, quod est in nobis ignominiosum, sicut dixit Aristotiles²⁵³». The word «alhar» corresponds to the Arabic term אלהסה (*al-ḥassa*), which designates the sense of touch. The original Arabic term is absent in both Ibn Tibbon's and al-Ḥarizi's translation, but it is rendered in Hebrew. The Arabic term was not introduced by Giustiniani, as it is testified also by the manuscript tradition.

- *Dux neutrorum* III, 33: «nervi vero qui debent movere aliqua nascuntur de micha²⁵⁴». The word «micha» corresponds to the Arabic אלניחא (*al-niḥā*) and means 'spine'. It is interesting to note that the term appears a few lines earlier, rendered in Latin as: «medulla spinae dorsii». Also in this case, the Arabic word is testified by the manuscript tradition.

²⁵¹ π, fol. 55 v; A, fol. 132vb.

²⁵² Perles, *Die in einer Münchener*, p. 74-75. These passages led Perles to the hypothesis that the Arabic version was also involved in the Latin translation.

²⁵³ π, fol. 74r.

²⁵⁴ π, fol. 92v.

- *Dux neutrorum* III, 38: «patet igitur quod si tingatur tinctura rubea, que vocatur arabice almagra²⁵⁵». The term «almagra» corresponds to the Arabic *بأل منجرة* (*bi-l-muğra*). However, in this case the Arabic word is introduced by the explicative formula «que vocatur», and it is accompanied by its Latin equivalent. The term is present also in the Latin manuscript tradition.

The presence of these Arabic words can probably be explained by the need for precision or by interest in philological erudition. In the third case, the ‘explicative’ character of the note is evident; this might hint at a scientific interest of the scholars who produced the *Dux neutrorum*. Still, these traces do not count as indisputable evidence for the involvement of the Arabic text in the translation. For instance, Al-Ḥarizi in his introduction informs the reader that he used to write some Arabic terms on the margin²⁵⁶. These words could have been present also on the copy used by the Latin translator.

5.5 Conclusive remarks

In conclusion, passages analyzed in paragraph 5.1 and 5.2 exhibit an ambivalent result, even though in most of the cases the main textual source for the Latin translation has been al-Ḥarizi’s version. The question is made more difficult by the fact that no proper critical edition of any Hebrew version exists, and that a new edition of the Arabic text has often been desired. It is difficult to judge the above-mentioned *loci critici*: even when it seems that the Latin text is modeled on one or the other version, in most of the cases the modern reader cannot know what really happened. If, for instance, a passage in al-Ḥarizi greatly deviates from another of the two versions, it is not quite obvious that the ‘modification’ is merely due to the translator’s interpretation or to his mistake. This could also be explained by a

²⁵⁵ π, fol. 96r.

²⁵⁶ Since Colette Sirat notes that the introduction to al-Ḥarizi’s translation is different in ms. Paris, BNF Hébreu 682 (the manuscript from which the printed edition was made) and ms. Berlin 1057/1057. As has already been mentioned, there is only one manuscript transmitting al-Ḥarizi’s translation, while his introduction is transmitted by more copies. I quote according to Sirat’s translation; Sirat, *Les brouillons autographes*, p. 55: «A chaque fois que je jugeais nécessaire d’ajouter ou de supprimer quelque chose, je m’en suis expliquée et je l’ai noté explicitement en mettant un trait dans le texte en écrivant dans la marge le mot arabe».

faulty version of the Arabic text, which al-Ḥarizi might have used²⁵⁷. The same faulty copy could have also been used by the Latin translator. The simplest conclusion is that two faulty texts depend on one another, but they could also depend on a common source.

However, the Latin version has a certain tendency to reproduce al-Ḥarizi's syntax, his double translations and his additions. Moreover, the above-quoted passage (number 4) represents a strong proof for the dependence on al-Ḥarizi: the Latin reading «numeri» can be explained only by the Hebrew word ספור (*sippur*), the roots of which present the ambiguity between the verbs 'to narrate' and 'to count'. Such a mistake could not have been made based on the Arabic original.

Most probably, al-Ḥarizi's translation has been the main source, while another version was consulted as well. This proceeding is well testified by the presence of both readings, namely «athomi» and «dyaboli», in the Latin manuscripts²⁵⁸. Still, it is difficult to take a stand on whether the second version involved was the Arabic one or Ibn Tibbon's, since no decisive proof has been found until now.

Indeed, if the Latin translator knew Arabic, his knowledge cannot have been very advanced, otherwise he would have not needed to use also al-Ḥarizi's Hebrew translation. Mauro Zonta argues that knowledge of the Arabic language among Jews diminished very soon, especially among those who lived outside the Iberian Peninsula. This is why Jewish translators used to solve difficulties by comparing different

²⁵⁷ Recently, Colette Sirat drew attention to the fact that some copies of the *Dalālat* sent to the Hebrew translators contained numerous mistakes, as it is stated in an epistle sent by Ibn Tibbon to Maimonides. For her translation of the letter, see Sirat, *Les brouillons autographes*, p. 54: «Je vous prie de donner l'ordre à quelque-uns de vos élèves de les collationner très soigneusement une ou deux fois, jusqu'à ce qu'ils soient sûrs qu'il n'y reste aucune faute [...] Je ne serai tranquille et en repos que lorsque je saurai que le livre a été bien corrigé, car il est très difficile d'être sûr de soi lorsqu'on a utilisé un livre où les fautes sont tellement nombreuses». Also, al-Ḥarizi complained, in his introduction, about the numerous mistakes contained in his version – although we do not know if the complaint has just a rhetorical function, or if it reflects the actual condition of his source. I quote again according to Sirat, *Les brouillons autographes*, p. 55: «je voudrais m'excuser de la mauvaise qualité de ma traduction, je témoigne que le livre duquel j'ai traduit était plein de fautes».

²⁵⁸ See *supra*, paragraph 3.1.

versions²⁵⁹. Moreover, it is worth noting that a good knowledge of the Hebrew language was required: first of all, because the original text is written in Hebrew characters (although versions written in the Arabic alphabet existed as well); secondly, because the text contains many words and quotations in Hebrew.

Summing up, one possibility is that the Latin translation was conducted on the basis of al-Ḥarizi's Hebrew version, which was compared with the Arabic text, because the translator was not familiar enough with the Arabic language to translate from it alone.

In the second scenario, Ibn Tibbon's version would have been involved. In this case, the translator would not have had any knowledge of Arabic at all. The recourse to al-Ḥarizi can be explained by the fact that Ibn Tibbon's version may have sounded too 'Arabized' to the translator. Secondly, he might have not been familiar enough with the philosophical terminology used by Ibn Tibbon. Finally, he was a purist and a scholar of the Hebrew language and considered al-Ḥarizi's style more elegant. He might have been aware that Ibn Tibbon's translation was more faithful to the original and for the sake of authenticity collated it.

²⁵⁹ Cf. M. Zonta, *The Jewish Mediation in the Transmission of Arabo-Islamic Science and Philosophy to the Latin Middle Ages. Historical Overview and Perspectives of Research*, in A. Speer, L. Wegener (hrsg.), *Wissen über Grenzen, Arabisches Wissen und lateinisches Mittelalter*, *Miscellanea Mediaevalia* 33, de Gruyter, Berlin New York, 2006, pp. 90-105, p. 105: «Around the end of the 13th century, the knowledge of Arabic was apparently so poor among some of the Jewish translators active in Provence and Italy that their Arabic-into-Hebrew translations show some errors of interpretation (one can think of the Hebrew translations made by Zerayah Hen, a Catalan Jew working in Rome between 1275 and 1290); a skilled translator as Qalonimos ben Qalonimos wrote that he had to go from his city, Arles, to Barcelona in order to have a better knowledge of Arabic». Cf. also Id., *Medieval Hebrew Translations: Methods and Textual Problems*, in J. Hamesse (éd.), *Les traducteurs au travail. Leurs manuscrits et leurs méthodes*, Brepols, Turnhout, 2001 pp. 129 – 142, p. 139: «Another technique employed by some Hebrew translators, and mostly by Italian ones, was the translation of an ancient text through a comparison of several previous Medieval translations of it, in Arabic and in Latin. At a first glance, they seem to have translated the text directly from the Arabic; a more attentive perusal of the translation, however, shows that they actually helped themselves by having recourse to a Latin version». See also the list of the Arabic-into-Latin translations made through the mediation of Jewish interpreters, Id., *The Jewish Mediation*, pp. 93-99; in some cases, it seems that the Jewish translator used an already existing Arabic-into-Hebrew source. Moreover, Zonta divided Medieval Hebrew translations into two groups: the 'literal' ones and the 'paraphrastic' ones, where the paraphrastic ones were made by non professional translators (*Ibid.*, p. 131). Even though Zonta deals with Hebrew translations, an analogy with our Latin translation is legitimate: it has already been shown that the *Dux neutrorum* has a paraphrastic character; then, if our translation was made by a non-professional translator, the recourse to another version is even more understandable.

CXI

Unfortunately, this question still waits for indisputable textual proof. More research on part II and III, because of their philosophical terminology, may bring new evidence to light.

6. The method of the translation

6.1 Traces of vernacular language

The examination of the testimonies highlighted the occurrence of some non-Latin linguistic elements. These seem to be the remnants of a vernacular language, which erroneously entered into the final version of the Latin text. The vernacular version would therefore indicate an oral, intermediate stage of the translation process, before the composition of the final Latin text. These linguistic elements shed light on the method that the Latin translator followed, fitting the *Dux neutrorum* into the well-known tradition of translating ‘a quattro mani’²⁶⁰. The person responsible for this first phase had been a Jewish interpreter – as it is stated in a marginal note analyzed below²⁶¹ – who

²⁶⁰ The method of translating ‘a quattro mani’ via a vernacular language is attested among Arabic into Latin translations composed in the XII and XIII century in Toledo, Provence and Italy, cf. M.-T. d’Alverny, *Les traductions à deux interprètes, d’arabe en langue vernaculaire et de langue vernaculaire en latin*, in *Traduction et traducteurs au Moyen Âge*, pp. 193-206. The most famous example is the dedicatory epistle to the Latin translation of Avicenna’s *De anima*, in which this method is clearly described by Avendauth, the Jewish collaborator of Dominicus Gundissalinus: «Me singula verba vulgariter proferente, et Dominico archidiacono singula in latinum convertente, ex arabico translatum» (*Avicenna latinus, Liber de anima*, I-II-III, ed. S. Van Riet, Peeters, Louvain, 1972, pp. 103-104). See also the testimony of Anatoli in his introduction to the Hebrew version of Al-Farghani; the passage is quoted by Sirat, *Les traducteurs juifs*, p. 171: «Ce livre est appelé Al-Farghani, du nom de son auteur et il est pris de l’Almageste; il enseigne la géométrie des sphères et les circonvolutions des étoiles selon la science traditionnelle, et moi Jacob ben Abba Mari b. Samson Anatoli, je l’ai traduit de la bouche d’un chrétien et l’ai collationné soigneusement sur la version arabe». (For the manuscript, see Paris, Bibliothèque nationale, ms. hébr 1021, fol 1r). See also the statement of Daniel of Morley on Gerard of Cremona translating the *Almagest* together with his assistant Galippus, cf. Daniel of Morley, *Philosophia*, ed. G. Maurach, «Mittellateinisches Jahrbuch», XIV (1979), p. 192: «...Girardus Tholetanus, qui Galippo mixtarabe interpretante Almagesti latinavit». On ‘shadow translators’, see also D. Gutas, *What was there in Arabic for the Latins to Receive?*, in A. Speer, L. Wegener, *Wissen über Grenzen, Miscellanea Mediaevalia* 33, de Gruyter, Berlin-New York, 2006, pp. 3-21, pp. 14-16.

²⁶¹ See *infra*, paragraph 6.1 and 6.2.

dictated the text in a vernacular language to a Christian translator, who was then in charge of writing the Latin version²⁶².

One of the most attested occurrences of vernacular language is found in chapter 21, which is dedicated to the equivocalness of the verb עבר ('avor, 'to pass'). As in other passages of the *Guide*, Maimonides here makes use of the Aramaic translation of the Pentateuch – the *Targum Onqelos* – with the purpose of removing every possible belief in God's corporeality; as a matter of fact, in the *Targum*, biblical anthropomorphic references had been nuanced by attributing an abstract meaning to them²⁶³. This same exegetical method is then applied to different biblical passages, namely *Gen. 28*,

²⁶² The fundamental role played by Jews as linguistic mediators in the Arabic-into-Latin translation movement is amply testified, cf. the classical work of M. Steinschneider, *Die Hebräischen Übersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher*, Kommissionsverlag des Bibliographischen Bureaus, Berlin, 1893, pp. 971-987; and M. Zonta, *The Jewish Mediation in the Transmission of Arabo-Islamic Science and Philosophy to the Latin Middle Ages. Historical Overview and Perspective of Research*, in *Wissen über Grenzen*, pp. 89-105. Cf. the judgement of Sirat, *Les traducteurs juifs*, p. 169, who questions the role of the Jewish translators: «Très généralement, les savants juifs au Moyen Age sont présentés comme des 'traducteurs'. Le terme note, certes, la transposition d'une langue dans une autre; mais s'agit-il de transposition orale ou bien de traduction écrite?» At least three cases are acknowledged, in which the involvement of a vernacular language is explicitly mentioned in connection with a Jewish mediator: Avendauth (cf. *supra*, n. 259); Jacob ben Makhir translating together with John of Brescia the *Liber tabulae quae nominatur saphea patris Isaac Arzachielis* of the astronomer al-Zarqali (Cf. Steinschneider, *Die Hebräischen Übersetzungen*, p. 590; p. 976. Cf. also Don Profeit Tibbon, *Tractat de l'assafea d'Azarquiél*, ed. J. M. Millás Vallicrosa, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1933); Jacob ben Eliah translating with John of Capua the *Taysir* by Ibn Zuhr in 1281 in Venice (cf. Steinschneider, *Die Hebräischen Übersetzungen*, p. 749; J. Schatzmiller, *Jacob ben Elie, traducteur multilingue à Venise à la fin du XIII siècle*, «Micrologus» IX (2001), pp. 195-202. Cf. also V. Colorni, *Gli ebrei nei territori italiani a nord di Roma dal 568 all'inizio del secolo XIII*, in *Gli ebrei nell'Alto Medioevo*, 2 voll., I, Edizioni del Centro italiano di studi sull'Alto Medioevo, Spoleto, 1980, pp. 241-307, n. 111, pp. 268-269.). Moreover, Zonta discusses the possibility of other cases in which a vernacular language could have been involved in translations, see Zonta, *The Jewish Mediation*, p. 103, n. 37. Finally, Romance languages are also attested in Latin-into-Hebrew translations, especially in case of medical manuals, cf. C. Aslanov, *From Latin into Hebrew through the Romance Vernaculars: The Creation of an Interlanguage Written in Hebrew Characters*, in R. Fontaine, G. Freudenthal (eds.), *Latin-into-Hebrew: Texts and Studies*, vol. I, Brill, Leiden, Boston, 2013, pp. 69-84, pp. 70-71. See also: N. Cohen-Hanegbi, *Transmitting Medicine across Religions: Jean of Avignon's Hebrew Translation of the Liliium medicine*, in *Latin-into-Hebrew*, pp. 121-159, pp. 126-129, pp. 131-134; R. Fontaine, *An Anonymous Hebrew Translation of a Latin Treatise on Meteorology*, in *Latin-into-Hebrew*, pp. 221-244, pp. 230-234, pp. 243-244.

²⁶³ Cf. *Guide*, I, 21, p. 49: «The [Aramaic] translation of the Bible, when rendering this verse, does what it customarily does in similar cases. For in every case in which it finds that a thing is ascribed to God to which the doctrine of corporeality or some concomitants of this doctrine are attached, it assumes that the nomen regens has been omitted and considers that the ascription concerns something expressed by a term that is the nomen regens of the genitive God and that has been omitted».

13; *Gen.* 31, 49; *Exod.* 34, 6, which the Latin translation renders faithfully. However, all the Latin manuscripts transmit a variant of the word *Targum*, which appears to be preceded by the article ‘el’:

et iterum ubi dicitur: «Videat Dominus inter me et te» [*Gen.* 31, 49], dicit: «Videat preceptum Domini», et secundum hunc modum procedit *eltargum* in expositione sua²⁶⁴.

Since the lemma ‘eltargum’ is testified by the entire tradition, this reading was presumably already present in the archetype. This occurrence seems to be a *lapsus calami*, as is made obvious by the fact that only a few lines earlier the translator referred to this same work, but the title is not preceded by the article:

Targum vero, scilicet lingua Caldeorum, prosequitur talia secundum consuetudinem suam²⁶⁵.

In another case, the article ‘los’ is found together with the Hebrew word ‘hatahot’, i.e., a peculiar biblical sacrifice called the sin-offering (*Lev.* 6, 23). Within the list of precepts added at the end of the *Dux neutrorum*²⁶⁶, the word ‘hatahot’ is mentioned in the negative precept n° 139, and the entire manuscript tradition transmitting this passage testifies the presence of the article ‘los’:

Ut non comedantur carnes *de los* ‘hatahot’²⁶⁷.

In two other contexts, the article ‘la’ appears in conjunction with a Hebrew word. The first case is attested by the whole manuscript

²⁶⁴ *Dux neutrorum* I, 21, *infra*, p 62, l. 37-39. Giustiniani corrects the text transmitted by the manuscripts and presents only the word ‘targum’; see π , *fol.* 9r. For the manuscripts, see A, *fol.* 17vb; B, *fol.* 13vb; C, *fol.* 9ra; D, *fol.* 6rb; E, *fol.* 24vb; F, *fol.* 11vb; G, *fol.* 21ra; H, *fol.* 12va; I, *fol.* 8r; K, *fol.* 9rb; L, *fol.* 15v; M, *fol.* 13r; N, *fol.* 17r.

²⁶⁵ *Ibid.* This quotation shows a characteristic of the method that the *Dux neutrorum*’s translator followed, namely the interpolation of explanatory notes aiming to adapt the text for a Christian public. The term ‘Targum’ is therefore followed by an explanation pointing out that this text was written in Aramaic.

²⁶⁶ Cf. *supra*, paragraph 2.5.

²⁶⁷ Giustiniani removed the article ‘los’, see π , *fol.* 117r. For the manuscripts, see: A, *fol.* 288ra; B, *fol.* 234ra; I, *fol.* 117vb; K, *fol.* 124va; L, *fol.* 248v; N, *fol.* 292r. Manuscript G presents the variant ‘de lot’, *fol.* 97 rb. It is noteworthy that the translator did not use the common Latin translation chosen by the *Vulgata*, namely ‘sacrificium pro peccato’; instead, he left the word in Hebrew but transliterated it with Latin characters. The translator surely knew the Latin equivalent, since in the positive precept n° 64 he used the expression ‘hostia pro peccato’ in order to render the same word.

tradition, which places the article ‘la’ in combination with the word ‘taruma’ – a distortion of the Hebrew term תרומה (*terumah*, ‘offer’) – in the context of the explanation of the precepts regarding offers (*Num.* 15, 20-21); analogously to the case of ‘eltargum’, all manuscripts transmit the lesson ‘lataruma’:

Fructum vero quarti anni, licet in eo sit ratio tangens idolatriam, sicut prediximus, tamen usus eius est sicut usus *de lataruma* et halla²⁶⁸.

The explanation of the Hebrew term appearing in the Latin text is testified by a marginal gloss of manuscript A, in which also the variant ‘lataruma’ is attested. Analogously to above-mentioned passages, the gloss’ aim is to clarify the Hebrew term to a Christian public:

Nota quod *lataruma* dicuntur due partiuncule, que sumebantur de massa panis: prima crematur, secunda datur alicui de gente sacerdotis²⁶⁹.

The second case is testified by five manuscripts, namely D, E, H, I and N, which place the article ‘la’ before the term ‘Mišnah’ (a written redaction of the Jewish oral traditions composed in the III century):

Et iam proposuimus in expositione *de lamysna* exponere mirabiles rationes in libro prophetie et in libro colligationis rationum cum intellectu²⁷⁰.

Moreover, a marginal gloss in manuscript A testifies an *alia lectio*, together with an explicative note:

²⁶⁸ *Dux neutrorum* III, 40. For the manuscripts, see A, *fol.* 241rb; B, *fol.* 194rb; C, *fol.* 104vb (delata ruma); D, *fol.* 104vb; E, *fol.* 88 rb; F, *fol.* 155rb; G, *fol.* 83rb; H, *fol.* 152ra; I, *fol.* 98r; K, *fol.* 106vb (delata ruma); L, *fol.* 208v (de lata ruina); N, *fol.* 237r. Ms. M does not include this passage. Giustiniani’s printed edition also transforms ‘lataruma’ into ‘de lata ruina’, cf. π , *fol.* 97v.

²⁶⁹ A, *fol.* 241rb.

²⁷⁰ *Dux neutrorum*, *Prologus*, *infra*, p. 9, l. 149-151. Also in this case, Giustiniani emends the reading, see π , *fol.* 3r. For the manuscripts, see: D, *fol.* 2ra; E, *fol.* 21va; H, *fol.* 2va (delasmisna); I, *fol.* 2r; N, *fol.* 3r. Ms. M does not include this passage.

aliter *de la* Mysna. Mysna est brevis compositio legis, quam fecit quidam Iudeus sapiens, propter cuius etiam brevitatem [sic] factus est postea liber, qui dicitur Thalmut. Darassot continentur obscura quedam dispersa in Mysna²⁷¹.

However, in this case the tradition is not unanimous with regard to the transmission of the reading preceded by the article 'la'. Apart from the five manuscripts and the marginal note of ms. A, four testimonies (namely A, C, G and L) present the lemma without the article, while in three codices (B, F and K) a lacuna can be found, which might be a signal of the problematic nature of the lesson offered by their antigraph.

Furthermore, in *Dux neutrorum* I, 33, Maimonides refers to a discussion between two rabbis of the *Talmud* – Rabbi Yoḥanan and Rabbi Eleazar – on the secrets of the vision of the chariot (*Ez.* 1, 4-26)²⁷². In the Latin text, the name of Rabbi Eleazar is preceded by the preposition 'a' introducing a dative complement; again, the lesson is testified by the majority of the manuscripts, except for ms. L, which emends 'a' by substituting it with 'et', while ms. M presents 'ad', and ms. F omits the preposition:

Dixit Rabi Channa arabialazar: «Veni et docebo te opus de Mercava»²⁷³.

The following case is more controversial, since the manuscript tradition does not transmit a uniform reading; however, an analysis of the variants testified by every codex seems to justify the hypothesis according to which the word 'Targum' – again – was preceded by the preposition 'del':

Sed cum inspexi in translationibus *deltargum*, cum eo, quod in tempore audivi, in quo addiscebam, inveni, quod cum ipse [*scil. Onqelos*] inveniebat aliquid dictum in iniuria, vel damno, vel violentia, exponebat: 'revelatum est ante Dominum'²⁷⁴.

²⁷¹ A, fol. 4rb. The same annotation can also be found in ms. H, fol. 2va.

²⁷² *Talmud Bavli, Hagigah*, 13a.

²⁷³ *Dux neutrorum* I, 33, *infra*, p. 99, l. 178. For the manuscripts, see A, fol. 28ra; B, fol. 21vb; C, fol. 19vb; D, fol. 9va; E, fol. 27ra; G, fol. 24ra; H, fol. 18vb; I, fol. 13r; K, fol. 14 ra; N, fol. 27r (in ms. N a second hand later added the letter 'd' behind the 'a'). Giustiniani also conforms to the manuscript tradition, π, fol. 13v. For the lesson 'et': L, fol. 24r. Cf. also F, fol. 18ra; M, fol. 27v.

²⁷⁴ *Dux neutrorum* I, 47, *infra*, p. 133, l. 15-18.

Besides the codices G, H and N, which clearly testify the reading ‘deltargum’, ms. C transmits the variant ‘demargum’, while mss. A and E present ‘destargum’ and I features ‘deftargum’²⁷⁵. The variant given in these three latter codices can easily be traced back to the lemma ‘deltargum’, because of the paleographical resemblance between the letters ‘l’, ‘s’ and ‘f’. Furthermore, ms. B with its reading ‘vel targum’ testifies the presence of the letter ‘l’ in its antigraph; the same is true for K and L, which read ‘deliarum’ and ‘deliargum’²⁷⁶. Finally, ms. D presents a lacuna, while Giustiniani corrected the term into ‘detargum’²⁷⁷.

Finally, an interesting testimony of vernacular language can be found in *Dux neutrorum* III, 46 and III, 49. Other than in the occurrences analyzed before, on these two occasions not just an article but a whole word appears. Moreover, unlike in previous cases, the use of vernacular terms is deliberate in these cases, aiming to clarify Hebrew words. However, the expressions are transmitted only by two manuscripts, the reference being originally conceived as a marginal note and erroneously copied into the main text.

In *Dux* III, 46, Maimonides analyzes some biblical precepts related to the objects in the Temple of Jerusalem (Exod. 25, 30). The special bread offered in the Temple is called in Hebrew לחם הפנים (*lehem ha-panim*), the meaning of which literally is ‘bread of the face’, which is translated by the Vulgata as ‘panes propositionis’. A marginal gloss in manuscript A transmits the following sentence:

Iudeus nominat illos panes duarum facierum [*con.*; faciens cum A]
de lafa²⁷⁸.

The same annotation was added to the text by ms. N, which reads:

Iudeus nominat illos pannos duarum facierum de lafazes²⁷⁹.

²⁷⁵ ‘Deltargum’: G, fol. 26vb; H, fol. 26rb; N, fol. 36r. ‘Demargum’: C, fol. 18ra. ‘Destargum’: A, fol. 37ra; E, fol. 29rb. ‘Deftargum’: I, fol. 17r.

²⁷⁶ For ‘vel targum’: B, fol. 29va. For ‘deliarum’: K, fol. 18va. For ‘deliargum’: L, fol. 32r. Ms. M does not contain this chapter.

²⁷⁷ Cf. π, fol. 17v.

²⁷⁸ A, fol. 253ra.

²⁷⁹ N, fol. 252v

This addition reinforces the conjecture of ‘facierum’, instead of ‘faciens cum’ in A’s marginal note. Moreover, it gives an explanation for the word abbreviated in A. Two pieces of information can be deduced from this note: first, a Jew is mentioned, to whom the translation is attributed; secondly, ‘de la fazes’ is the exact translation in a vernacular language of the Hebrew expression treated in this passage.

The second occurrence of an entirely vernacular word is found in *Dux* III, 49. Here precepts concerning dietary laws are analyzed, with a reference to the concept of טרפה (*terefah*), namely the prohibition of eating an animal whose death was due to injuries or physical defects (*Exod.* 22, 31). The Latin translator preferred to leave the Hebrew word, which appears in the distorted form ‘thelapha’:

Notum est quod thelapha est principium putrefactionis²⁸⁰.

Ms. A transmits a marginal gloss referring to the translation of the term *terefah* in a vernacular language:

Thelapha que dicitur vulgariter terephan vel truphon²⁸¹.

Analogously to the previous case, ms. N inserts the marginal note in the text, giving the following version:

Notum est quod thelapha, quod vulgariter dicitur trupham, est principium putrefactionis²⁸².

Here the reference to a vernacular language is explicit, following a well-attested custom of Hebrew texts and translations, namely the mentioning of a vernacular term in the case of a word that is difficult to translate²⁸³. Most probably, the term appearing in this passage in its variants ‘terephan/truphon/trupham’ was only used by Jews, since it is strictly related to religious matters and belongs to a Judeo-Romance language²⁸⁴. A similar word, namely ‘trufano/trufana’, is present with the same meaning in various places in the *Mostrador de*

²⁸⁰ *Dux neutrorum* III, 49, π fol. 106r.

²⁸¹ A, fol. 263ra.

²⁸² N, fol. 263r.

²⁸³ For this custom, see *supra*, n. 261.

²⁸⁴ For bibliography on Judeo-Romance languages, see P. Wexler, *Judeo Romance Linguistics: a bibliography*, Routledge, New York, 1989.

Justicia of Alfonso de Valladolid, composed in Spain around 1325²⁸⁵. Moreover, the word ‘trufano’ appears with the same connotation in a document written in Valencia in 1393, a contract between the local Jewish community and two butchers concerning ritual slaughter²⁸⁶. The document is written in Latin but the language is strongly influenced by the spoken vernacular and presents numerous non-Latin forms.

Even though the morphology of the word attested by our manuscripts slightly differs from the one used by Alfonso de Valladolid and by the Valencian contract, it is probable that the same term is meant, insofar as both forms have the same meaning. Furthermore, ms. A testifies to a hesitation in deciphering the reading of its *Vorlage*; however, in both versions – ‘terepfan’ and ‘truphon’ – a nasal consonant is present, which is an unusual form for the word *terefah*²⁸⁷. The word is not attested in any other Judeo-Romance language, and even though the term ‘trefan’ is known in Judeo-Spanish, it is still an uncommon expression. This adds a certain degree of uncertainty to the task of identifying the language of the *Dux neutrorum*’s marginal gloss. Nonetheless, it must be taken into consideration that written testimonies of Judeo-Romance languages spoken at that time are rare. Moreover, there is no reason to think that Alfonso or the author of the Valencian contract chose a foreign word; on the contrary, it is highly probable that the expression ‘trufano/trufana’ reflects the common language spoken of Spanish Jews.

In addition to these explainable occurrences of vernacular elements, a more ‘enigmatic’ case emerges in the following chapters of the *Dux neutrorum* (I, 68; 69; 72): in the margin of ms. A, the word

²⁸⁵ Cf. Alfonso de Valladolid (Abner aus Burgos), *Mostrador de Justicia*, hrsg. v. W. Mettmann, II voll., Westdeutscher Verlag, Opladen, 1994. For the occurrences of the term see *Glossar*, vol. II, p. 454. Nevertheless, the editor points out that the word ‘trufano/trufana’ is not attested elsewhere in Spanish (Cf. *Mostrador*, vol. I, p. 73, n. 9). This statement can be slightly corrected with reference to the occurrence quoted in n. 289. I am grateful to David Wirmer who gave me the idea to investigate Alfonso’s Spanish works.

²⁸⁶ See J. Hinojosa Montalvo, *The Jews of the Kingdom of Valencia*, The Magnes University Press, Jerusalem, 1993, document 146, p. 409. The butchers undertook to prepare the meat for the Jews and to have two tables, one for kosher meat and the other for non-kosher meat (namely for *terefah*): «...nos dare tabulas franchas, scilicet una pro caserio [*scil.* kosher] et una pro trufano».

²⁸⁷ The word *terefah* is known in different Judeo vernaculars with the following variants, none of them containing a nasal: *taref*, *tarefà*, *tareffe*, *teref*, *trayf*, *tref*, *trefa*, *trefe*, *treif*, *treyf*; and the plural form: *terefot*, *trefot*. On the contrary, in Judeo-Spanish forms such as *trifan* and *trefan* are known, cf. D. Bunis, *A Lexicon of the Hebrew and Aramaic Elements in Modern Judezmo*, Magnes Press & Misgav Yerushalaim, Jerusalem, 1993, p. 235.

'fallamento' appears four times on its own (and twice in mss. M and N) without any other explanation accompanying it. It is not clear whether the meaning of 'fallamento' is supposed to be 'falsehood', 'error', or 'failure'. The meaning 'falsehood' for the word 'fallamento' is attested in Italian in the XIII century²⁸⁸; moreover, in ancient Portuguese the meaning 'discourse' is testified, even though it seems to be a late use²⁸⁹. In Spanish, the form is unknown, the ending '-mento' being unusual; instead, the term 'fallamiento' is attested in the XIII century, meaning 'discovery' and 'invention'²⁹⁰. While in mss. M and N the word is always written in full, in ms. A it is abbreviated as 'fallãnto' three times (in marginal notes), and once it is written in full (within the text). It is arduous to take a stand on whether the word was abbreviated in the *Vorlage* or not. And even if that question was answered, there would still be the question of whether it is correct to solve the abbreviation as 'fallamento' and not as 'fallamiento'. It is, however, unquestionable that ms. A generally presents a reliable text and a reading close to the original; consequently, since it once features the word in full with the ending '-mento', it is most likely to be the correct reading²⁹¹.

In the first case, the word 'fallamento' is found on the margin of the column corresponding to the following passage:

Secundum hunc igitur modum dicimus, quod ipse est forma ultima,
que est forma formarum, hoc est quia ipse est omnis forme essentia,
que est in mundo²⁹².

²⁸⁸ The meaning 'falsehood' for the word 'fallamento' is attested in Italian in the XIII century in the poem *In quanto la natura* by Guido Guinizzelli: «Se la gran canoscenza / dicess'om per ventura / che vèn piu da natura / direbbe fallamento; / ché nessuna scienza / senz'ammaestratura», see G. Contini (a cura di), *Poeti del Dolce stil novo*, Mondadori, Milano, 1991.

²⁸⁹ For the meaning 'discourse' in Portuguese, see A. de Moraes Silva, *Diccionario da lingua Portuguesa*, vol. 2, Lacerdina, 1813, p. 7.

²⁹⁰ Cf. M. Alonso, *Enciclopedia del idioma. Diccionario histórico y moderno de la lengua española (siglos 12 al 20); etimológico, tecnológico, regional e hispanoamericano*, Aguilar, Madrid, 1958, vol. II, s. v. 'fallamiento'; J. Corominas, *Diccionario crítico etimológico de la lengua Castellana*, Madrid, 1954, s. v. 'fallamiento'. However, the ending '-mento' is attested in some Spanish dialects, see D. N. Tuten, *Koneization in Medieval Spanish*, De Gruyter, Berlin, New York, 2003, p. 120. I am very grateful to Riccardo Ginevra who provided me with this information.

²⁹¹ It must be taken into consideration that unusual forms can originate in the Latinization of vernacular terms and vice versa, so that the vernacular appearing in these cases is not 'pure', but rather a mixture of the vernacular and Latin. This phenomenon is common in Latin-into-Hebrew translations, see Aslanov, *From Latin into Hebrew*, pp. 71-78.

²⁹² *Dux neutrorum* I, 68; π fol. 28r.

In the margin of manuscript A, the following note reads: «aliter fallamento de ababe²⁹³». Moreover, the same expression was added to the text by mss. M and N, which reads as follows:

Secundum hunc igitur modum dicimus, quod ipse est forma formarum, hoc est quia ipse est forma ultima, que est fallamentum de adobo (adabo N) essentia omnis forme²⁹⁴.

Manuscripts M and N present two variants, namely ‘adobo’ and ‘adabo’, and tried to Latinize ‘fallamento’ by adding the suffix ‘um’, though the sentence does not make sense with the addition. In this passage, Maimonides demonstrates that God is the ultimate form, and that therefore He is necessary for the existence of the intermediate forms, which is why He is called the form of the forms.

The term in its variants ‘ababe/adobo/adabo’ is hardly understandable; the word ‘adobo’ is documented both in Spanish and in Italian, meaning ‘ornament’ and ‘repair’²⁹⁵. The idea of ‘ornament’ is present in the following lines of the Latin text:

Secundum hunc igitur modum dicimus, quod ipse est forma ultima, que est forma formarum, hoc est quia ipse est omnis forme essentia, que est in mundo, et decor eius ex ipso in ultimitate, et in ipso est decor eius, sicut forma est decor rei formate²⁹⁶.

The Latin word ‘decor’ translates the Hebrew term תיקון (*tikkun*, repair, correction)²⁹⁷; because of the double meaning of the word ‘adobo’ – namely ‘ornament’ and ‘repair’ – one could explain how the word ‘tikkun’ ended up being translated as ‘decor’²⁹⁸. Therefore, it may be possible that the marginal note «fallamento de adobo (*con.*, ababe A)» refers to the word ‘tikkun’, which appears in the Hebrew text afterwards, and that ms. M interpolated the note at the

²⁹³ A, fol. 63rb.

²⁹⁴ M, fol. 95r; N, fol. 61v.

²⁹⁵ Cf. *Tesoro della lingua italiana delle Origini*, <http://tlio.ovi.cnr.it/TLIO/>, s. v. *addobbare*; *Diccionario histórico de la lengua española* (1960-1996), <http://web.frl.es/DH.html>, s. v. *adobo*.

²⁹⁶ *Dux neutrorum* I, 68; π fol. 28r.

²⁹⁷ Cf. *Har*, p. 274.

²⁹⁸ The word ‘adobo’ is attested in Alfonso de Valladolid with the meaning of ‘repair/correction’: cf. Alfonso de Valladolid, *Ofrenda de Zelos und Libro de la Ley*, hrsg. v. W. Mettmann, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1990, cap. 9, 39d, p. 75. I am very grateful to David Wirmer who shared this information with me.

wrong place. Even so, the meaning of the expression remains unclear: did the translator want to point out that the word ‘decor’ was an ‘invention’ coming from the vernacular word ‘adobo’? Was he not satisfied with the Latin translation?

Some lines later, the word ‘fallamento’ appears in the text, added to it by mss. A, M and N:

Attende igitur in hoc, et intellige, qualiter exposuerunt
comparationem Creatoris ad mundum, et quod est ei
instrumentum, cum quo disponit entia de fallamento²⁹⁹.

The context is the explanation of the relation between God and the celestial sphere, the sphere being the instrument with which God governs the existence. The addition «de fallamento» does not make any sense, and it does not have a counterpart in the Hebrew text or in the Arabic version. Analogously to the previous case, this was supposed to be a marginal note of the original version made by the translator himself, and then a copyist accidentally added it to the text. However, in this case, an actual error can be found in the Latin translation, because in the original text the sphere – and not the world – is mentioned; both Hebrew translations use the word גלגל (*galgal*, sphere) in order to translate the Arabic term פֶּלֶךְ (*falak*)³⁰⁰. Only manuscripts G and L testify an *alia lectio* in which the variant ‘celum’ is detectable, a reading that is closer to the original one³⁰¹.

Thirdly, the note «aliter in fallamento» appears on the margin of ms. A, in correspondence with the following passage:

Vivum enim, quod est perfectum, scilicet habens cor, probatur in
essentia illius virtutis imaginative. Homo vero non cognoscitur per
illam virtutem, nec est operatio illius virtutis sicut operatio
intellectus³⁰².

This time, the context is the explanation of the differences between intellect and imagination: while the intellect has the faculty of dividing things, imagination apprehends the individual as a composite. This is why human beings are not defined by this faculty, since

²⁹⁹ *Dux neutrorum* I, 69; A, fol. 64vb.

³⁰⁰ Cf. *Ḥar*, p. 280; *Tib.*, p. 149; *Dalālat*, p. 119, 10.

³⁰¹ G, fol. 34vb; L, fol. 57v. Moreover, a second hand changed ‘mundum’ in ‘celum’ in ms. N, fol. 62v.

³⁰² *Dux neutrorum* I, 72; A, fol. 82rb.

imagination is shared also by other living beings. No apparent explanation for the marginal note can be found; however, it is worth mentioning that the Latin sentence «homo vero non cognoscitur per illam virtutem» is missing in al-Ḥarizi's text, while it is present in Ibn Tibbon's and in the Arabic. It is certainly impossible to figure out whether the sentence was present in the al-Ḥarizi manuscript that the Latin translator had at his disposal or not.

Finally, another gloss, 'aliter fallamento', can be found in correspondence to the following passage:

Volumus enim invenire modum qui discernat intelligibilia a cogitabilibus. Quod si dixerit philosophus, quia ipsa res est testis, sicut dicit ipse, et in ipsa probabimus necessarium et transibile et impossibile³⁰³.

In his original text, Maimonides discusses the distinction between the things perceived by the intellect and those perceived by imagination, while the Latin text refers to 'intelligibilia' and 'cogitabilibus'. This latter term corresponds with al-Ḥarizi's translation, namely מחשבות (*mahšavot*), while Ibn Tibbon gives a more faithful translation of the Arabic term מתכילאת (*mutahayyalāt*), namely מדמות (*medummot*, 'imagnations')³⁰⁴. If the meaning of the word 'fallamento' has to be interpreted as 'error', the note could be a sign of an imprecision of the Latin translation.

Unfortunately, no clear explanation for the four cases could be found, all the more considering that apparently the passages are not related to each other thematically – although the last two deal with the question of imagination. It might be possible that the note is an indication of an error in the Latin translation, as it clearly occurs in the second and fourth case. It may also be that the note is a sign of a material 'failure', for example a damaged page in the copy of the text, which the translator possessed.

However, if those four notes present some difficulties with respect to their interpretation, the previous cases appear to be clearer. The above-mentioned linguistic elements cannot be considered fortuitous errors of a careless copyist, as they are amply testified by the manuscript tradition.

³⁰³ *Dux neutrorum* I, 72; A, fol. 83rb.

³⁰⁴ Cf. *Dalālat*, p. 147, l. 30; *Ḥar*, p. 345; *Tib.*, p. 184.

6.2 The oral stage

As already seen, the content of the *marginalia* is highly relevant for reconstructing the genesis of the translation as well as its method. In the oral stage, biblical terms or Hebrew terms pertaining to ritual matters were probably discussed among the scholars; though the result of these discussions ended up mostly in marginal notes and, less often, was incorporated into the main text³⁰⁵.

Since these notes make reference to the translation process itself - by explicitly referring to the «translator» or to Hebrew terms mentioned in the original text, they must originate from the moment of the translation³⁰⁶.

A testimony of the translation method can be found in the following marginal note concerning the words אהב (*'ohev*), meaning 'one who loves', and חושק (*hošeq*), meaning 'one who loves passionately':

Translator dixit quod in Hebraico dicitur pro eo qui dilexit (diligit *H*) alium (eslium *A*) 'ohev', scilicet dilector, et in eadem lingua dicitur 'amator' etiam 'hoseth'. David autem induxit hunc versum: Quoniam me dilexit liberabo eum (*Ps. 91, 14*). In verbo 'hoseth' nunc autem audies differentiam, quam ponit Rabi Moyses inter 'ohev' et 'hoseth'; totum hoc est (*om. H*) in exitu (textu est in *H*) alio libro³⁰⁷.

In this note, an explicit reference to the translator is present, proving that the origin goes back to the translation process. Secondly, the discussion was mainly based on biblical quotations, in the attempt to find the equivalence in Latin.

The same method is testified by another marginal note, in which the translation is explicitly ascribed to a 'iudeus' - such as in the above-mentioned passage related to the word 'de la fazes'. The note refers to chapter 69, in which the Hebrew term רכב (*rakov*, 'to ride') has been translated as 'ascendere' - most probably in conformity with biblical quotations mentioned in the chapter. The discordance in the

³⁰⁵ An example of explanatory note incorporated in the text concerns the explication of the term 'Targum': «Targum vero, scilicet lingua Caldeorum, prosequitur talia secundum consuetudinem suam» (*Infra*, p. 62, l. 32-33).

³⁰⁶ It has been already shown that marginal notes give also account of changes with respect to the original text, see *supra*, par. 4.1.

³⁰⁷ A, fol. 277r; H, fol. 173r.

meaning is, however, hinted at in the margin of ms. H, with a reference to the translation made by a Jew:

in ebreo verbum positum loco huius verbi ascendere secundum interpretationem iudei videtur hoc verbum esse equitare³⁰⁸.

The person, to whom the translation is attributed in this case and in the above-mentioned case of ‘de la fazes’, could have been the Jewish collaborator responsible for the translation’s first phase. The use of the terms ‘interpretationem’ and ‘nominat’ suggests that the intermediate passage was an oral one. Moreover, if the translator had worked with a written vernacular version, one could hardly explain the mistake of not recognizing the difference between a word and its article showed in the previous paragraph³⁰⁹.

In a similar way, a marginal note corresponding to chapter 4 mentions the three Hebrew verbs — חזה (*ḥazah*), הביט (*hibit*) and ראה (*ra’ah*) — treated in the chapter. In the text, the three verbs are translated by two Latin verbs, ‘video’ and ‘respicio’. In the marginal note transmitted by ms. A, the three Hebrew verbs are mentioned (in Hebrew, but in a misspelled form). Every verb is accompanied by the biblical quotation corresponding to it. Since in the main text only two verbs are treated, in this case the result of the discussion among the scholars was not incorporated into the text:

³⁰⁸ H, fol. 44va. The word ‘interpretationem’ is evocative of a similar use found in the preface of other translations, where expressions such as ‘interprete/interpretante’ appear. It is not clear whether this expression should be understood as a reference to the involvement of a vernacular language. The case of Gerard of Cremona (see *supra* n. 259) seems to support this hypothesis. See also the sentence found in the preface of the *Liber servitoris de preparatione medicinarum simplicium*, translated by Simon of Genua with the help of Avraham of Tortosa: «Translatu a Simone Januensi, interprete Abrahamo Judaeo Tortuosensi» (quoted by Steinschneider, *Die Hebräischen Übersetzungen*, p. 740). See also the translation of Pseudo-Galen’s *De plantis* made by Jacob Albensi and Avraham of Tortosa: «translatio Iacobi Albensis de arabico in latinum, interprete Abraham Iudeo Tortuosensi» (quoted by Zonta, *The Jewish Mediation*, p. 98, n. 40). Moreover, see the statement of Alfonso Dinis of Lisbon, who translated Averroes’ treatise on the First Principle with the help of Alfonso, a converted Jew (probably Alfonso of Valladolid): «Et iste tractatus translatus fuit a magistro Alfonso Dionisii de Ulixbona Hispano apud Vallem Toleti, interprete magistro Alfonso, converso sacrisca Toletano» (Cf. C. Steel, G. Guldentops, *An unknown Treatise of Averroes against the Avicennians on the First Cause*, «Recherches de Théologie et Philosophie médiévales» 1997 (64,1), pp. 86-135, p. 130).

³⁰⁹ In some cases intermediate versions were redacted in a written form, cf. Aslanov, *From Latin into Hebrew*, p. 71. Another method for intermediate versions in Latin-into-Hebrew translations was to transliterate the Latin text into Hebrew characters, cf. G. Freudenthal, *Latin-into-Hebrew in the Making: Bilingual Documents in Facing Columns and their possible function*, in *Latin-into-Hebrew*, pp. 59-67.

Nota quod compositor huius libri tria verba ponit in principio huius quarti capituli, que dicuntur et proprie et per accomodationem, quorum duo sonant apud nos videre, sed differunt in Hebraico. Primum enim, de quo hic fecimus mentionem, dicitur ‘ma’, ‘hib’ unde (*con.*; vibude *A*), dictum est: Viditque et ecce puteus; et: Vidi Dominum. Secundum est ‘haza’, unde dicitur: Viditque in Syon oculis noster; et: Vidit super Iudam et Ierusalem, id est apprehendit intellectum, id est prophetavit³¹⁰.

The information provided in this note shows a direct knowledge of the original text and documents the translation process.

A different case is found in the Prologue³¹¹. Here, in Maimonides’ original text the term דרשות (*derašot*) is present and the same term is also found in both Hebrew translations³¹². In the Latin main text the word is absent, but it is present in a marginal note transmitted by mss. A and H:

Darassot dicuntur obscura quedam dispersa in Mysna³¹³

Moreover, ms. E adds the expression «scilicet de rassot» in the main text, after the word «enigmatum». Therefore, the notion of ‘derašah’ is left out of the Latin main text, but was probably discussed by the two scholars involved in the translation, the marginal notes being the remains testifying this exchange.

Other marginal notes contain explanations for Hebrew terms pertaining to ritual matters³¹⁴. For instance, a marginal explanatory note transmits some indications concerning the functioning of the Jewish tribunal:

³¹⁰ A, fol. 11va.

³¹¹ *Infra*, p. 9, l. 191-195: «Et iam proposuimus in Expositione de Mysna exponere mirabiles rationes in Libro prophetie et in Libro colligationis rationum cum intellectu. Et cum proposuerimus in libro illo exponere omnes dubitationes enigmatum, quorum plana multum sunt a veritate remota et deviantia terminum intellectus». Cf. *Guide*, p. 9: «We had promised in the Commentary on the *Mishnah* that we would explain strange subjects in the “Book of Prophecy” and in the “Book of correspondence” – the latter being a book in which we promised to explain all the difficult passages in the *Midrashim*, where the external sense manifestly contradicts the truth and departs from the intelligible».

³¹² See *Dalālat*, l. 20, p. 5; *Har.*, p. 32; *Tib.*, p. 8.

³¹³ A, fol. 4ra; H, fol. 2va.

³¹⁴ The note concerning the word ‘terumah’ has already been mentioned, cf. *supra*, par. 6.1.

Capitulum domus iudicii maioris LXX unus sapientes, qui erant in templo electi ad iudicandum causas maiores et difficiliore³¹⁵

It is noteworthy that the locution «domus iudicii» is the literal translation of the Hebrew name for the tribunal, namely בית דין (*beit din*).

Finally, in some cases marginal notes ended up being added to the main text by the manuscript tradition. In the following case, a marginal note present in ms. A, explaining a Biblical toponym, is included in the text by ms. B. Most probably, the etymology of the term was orally discussed between the translators:

Tabera] *add.* quod sumptum est ab incensione B *add.* Tabera nomen est loci quod sumptum est ab incensione (*con.*, incisione A) *in marg.* A³¹⁶

6.3 Conclusive remarks

Unfortunately, the above-mentioned linguistic traces do not present enough evidence to identify the geographical origin of the *Dux neutrorum*, since at that stage of the development of the Romance languages the same form was attested at different places. However, the morphology of some of them – in particular ‘el’, ‘los’ and ‘fazes’ – seems to exclude a French but leaves open the possibility of an Italian or Spanish origin³¹⁷. Moreover, another argument casts doubt on the Parisian hypothesis, namely that the usual ‘direction’ of distribution of translations was from the ‘periphery’ to the ‘center’ and not the other

³¹⁵ A, fol. 243 va.

³¹⁶ *Infra*, p. 36, l. 35.

³¹⁷ I am very thankful to Marcello Barbato, Alessio Fontana and Cyril Aslanov, who analyzed these forms and gave me precious information. Moreover, two peculiarities can be observed: in the *Dux neutrorum*'s Prologue, the word ‘Talmud’ is changed into ‘Talmude’, this alteration being attested by all of the manuscripts, and appearing just once. The appended ‘e’ does not seem to be a way to transform the Hebrew word into an ablative form, because the term ‘Talmud’ also appears in other passages in which the ablative should be used. Appending an ‘e’ to a Hebrew word ending with the letter ‘r’ or ‘d’ rather reflects the typical Jewish-Italian way to pronounce Hebrew, cf. E. S. Artom, *La pronuncia dell'ebraico presso gli Ebrei d'Italia*, «La Rassegna Mensile d'Israel» XXVIII (1962), pp. 26-30; L. Cuomo, *In margine al giudeo-italiano: note fonetiche, morfologiche e lessicali*, «Italia» I (1976), pp. 30-53. Secondly, the Latin translator uses the word ‘scola’ meaning ‘synagogue’ (cf. *Dux neutrorum* I, 58). According to P. Wexler, *Explorations in Judeo-Slavic Linguistics*, Brill, Leiden, 1987, pp. 123-126, this term is attested in all Judeo-Romance languages, except for Castilian.

way round, meaning that most of the translations from Arabic and Hebrew were drawn up in Spain or in Italy and then sent to Paris. Even though the linguistic traces do not provide enough information to determine the geographical origin of the text, they – together with the references to the intervention of a Jew – reveal the method that was used to compose the translation. This is a helpful clue concerning the identification of the cultural area from which the translation must have come: its origin, therefore, probably goes back to an intellectual circle, in which such exchanges and collaborations between Christian and Jewish scholars took place.

Lacking solid proof in favor of the Italian or Spanish hypothesis, some arguments concerning the respective possibilities are discussed in the following.

a. Italy:

It must be taken into consideration that, according to numerous testimonies, at the time of the *Dux neutrorum*'s composition and some years later, a collaboration between Jewish and Christian scholars took place in South Italy. According to some Jewish sources, Frederick II was acquainted with Maimonides' work and discussed some of his theses with scholars at the imperial court³¹⁸. According to scholars, such as Giuseppe Sermoneta and Roberto Bonfil, Frederick II's interest in Maimonides was also coherent with his cultural politics³¹⁹. In his *Malmad ha-talmidim*, Jacob Anatoli – translator of scientific works from the Arabic and collaborator of Michael Scot – testifies to some intellectual exchanges between the Emperor, Michael

³¹⁸ For the testimonies of Jacob Anatoli, Kalonimos ben Kalonimos and David ben Salomon Yedidiyah from Ferrara, see Sirat, *Les traducteurs juifs*, pp. 172-174. Sermoneta, *Federico II e il pensiero ebraico*, pp. 195-197, underlines the central role played by the *Guide* in the interreligious relations between Jews and Christians in South Italy. For a general overview, see C. Sirat, *La filosofia ebraica alla corte di Federico II*, in *Federico II e le scienze*, a cura di P. Toubert, A. Paravicini Bagliani, Palermo, Sellerio, 1994, pp. 185-187; see also Bonfil, *La cultura ebraica e Federico II*, pp. 153-171.

³¹⁹ Cf. Sermoneta, *Federico II e il pensiero ebraico*, p. 197; Bonfil, *La cultura ebraica e Federico II*, pp. 153-171.

Scot and himself; since there is no evidence that Anatoli knew Latin, it is likely that these discussions took place in the vernacular language³²⁰:

Il nostro signore, il re Federico, ha spiegato il perché dell'uso della parola 'neve' al posto di 'materia prima'. La neve è bianca e ciò che è bianco può ricevere qualsiasi forma di colore, parimenti la materia prima può ricevere tutte le forme. Per questo il sapiente la ha paragonata alla neve e sempre alla neve va riferito il versetto di *Esodo* 24, 10, conformemente all'opinione di Maimonide ³²¹.

Furthermore, another example of interreligious collaboration, which took place some years later in South Italy, is provided by Moses of Salerno, the author of a commentary to the *Guide of the Perplexed*³²². In fact, he discussed and commented on Maimonides' work with a 'Christian scholar', Nicola da Giovinazzo, who provided the interpretation of some philosophical passages, which appear to have been obscure to Moses. In turn, the 'Christian scholar' questions – in a very pertinent way – his Jewish interlocutor, showing a profound knowledge

³²⁰ Cf. Sirat, *Les traducteurs juifs*, p. 174: «Dans quelle langue discutaient l'Empereur Frédéric, Michael Scot et Anatolio? Anatolio savait peut-être un peu de latin car il cite une dizaine de fois la traduction latine de la Bible, mais il la cite en hébreu et il se peut qu'on lui ait traduit ces passages. Il cite aussi des noms romans, en transcription et on peut supposer que c'est en langue vulgaire qu'avaient lieu ces conversations». However, it has been proved by Mauro Zonta that in his translation of the *Almagest*, Anatoli confronted the Arabic text with the Latin translation, see M. Zonta, *La tradizione ebraica dell'Almagesto di Tolomeo*, «Henoch» XV (1993), pp. 325-350. Moreover, according to secondary literature, Anatoli's translation of al-Farghani's astronomical texts was accomplished by comparing the Arabic source with the Latin text, see L. Pepi, *Il pungolo dei discepoli*, p. 18, n. 30; R. Campani, *Il 'Kitāb al-Farghānī' nel testo arabo e nelle versioni*, «Rivista di Studi Orientali» III (1910), pp. 205-252, p. 218. Nevertheless, textual evidence of the involvement of Latin versions in Anatoli's work does not necessarily mean that he was able to understand Latin. Since in his prologue to al-Farghani's translation he refers explicitly to a Christian assistant (for the quotation, see *supra*, n. 259), he probably did not know enough Latin (or none at all) to read the text himself.

³²¹ J. Anatoli, *Il pungolo dei discepoli (Malmad ha-talmidim)*, Il sapere di un ebreo e Federico II, transl. L. Pepi, Officina di studi medievali, Palermo, 2004, p. 161.

³²² Cf. Rigo, *Per un'identificazione del 'sapiente cristiano'*, pp. 61-146, in particular the Appendix (pp. 106-146), containing all the passages from Moses' commentary to the *Guide of the Perplexed* and from his *Objections*, in which the 'Christian scholar' is mentioned. According to Rigo, Moses and Nicola da Giovinazzo discussed the *Guide* around 1250 (*Ibid.*, p. 74).

and respect for the argument³²³. The comparison between the Hebrew version of the *Guide* and the Latin translation is a central theme in the exchange involving Moses and Nicola, and they used the vernacular language as a linguistic intermediary between these two versions. Consequently, in Moses' *Commentary to the Guide of the Perplexed*, numerous Italian words are transcribed in Hebrew letters:

Il sapiente cristiano disse che nella sua versione [the Latin translation] non è scritto 'relazioni', ma al posto di tale parola è scritto 'respetti' in volgare. Ciò significa che l'Agente, ovvero Dio, sia esaltato, è chiamato (così) dall'azione che operò nella creatura, e non perché (creando) abbia aggiunto qualcosa a Se stesso. (Quindi il Creatore è chiamato così) a-respetto alla creatura, non al Creatore, sia esaltato³²⁴.

These two testimonies prove not only that the collaboration involved the discussion of Maimonides' work, but it attests also that the exchange took place in ancient Italian.

The interest of Christians in Maimonides' philosophical work reflected the active debate on the *Guide* among Italian Jewish communities; indeed, in the XIII century, a Maimonidean school flourished in South Italy, and the first commentaries to the *Guide* were written there³²⁵.

Other technical elements connected with the translation itself must be taken into consideration: as far as we know, most of the Arabic-into-Latin translations made in Toledo follow their original

³²³ Such as in the following passage: «Una volta stavo leggendo questo capitolo con il sapiente con il quale ero in rapporto, chiamato Nicola de-Jovinazzo, il quale mi disse: 'Non so a chi debba riferirsi quanto scritto dal Maestro [Maimonide] in questa *prima parte*, circa i nomi omonimi, metaforici e anfiboli. I sapienti dei cristiani infatti ammettono che Dio, sia benedetto, non è corpo, come riconoscono anche i sapienti dei musulmani, e per questi Dio, sia benedetto, è un intelletto semplice e incorporeo. Tanto più i veri filosofi metafisici asseriscono e dimostrano con dimostrazioni conclusive che certamente Dio, sia benedetto, esiste e non è un corpo. A maggior ragione Israele, predecessore di questi, che ricevette la Legge sul Sinai, e in mezzo al quale vi sono sempre stati profeti e sapienti, reputa questa la verità. A chi si rivolge allora il Maestro?' Mio malgrado dovetti rispondergli che le parole (di Maimonide) sono rivolte ad una parte del nostro popolo», *Ibid.*, Appendix, text 4, p. 115.

³²⁴ *Ibid.*, text 16, p. 135.

³²⁵ Cf. G. Sermoneta, *Le correnti del pensiero ebraico nell'Italia medievale*, in *Italia Judaica*. Atti del I Convegno internazionale, Bari 18-22 maggio 1981, Roma, 1983, p. 276

source verbatim. This is not the case for the *Dux neutrorum*³²⁶. In many passages, our translator modified the text by abbreviating or paraphrasing it³²⁷.

Moreover, Arabic was the language commonly spoken by Spanish Jews, while in France and in Italy they had to learn it³²⁸. Since the *Dux neutrorum* has been translated on the basis of the Hebrew text, it is likely that the translator did not know well enough Arabic. Finally, the lack of knowledge of the Arabic language led Jewish translators to compare different sources: in many cases they used an already existing Hebrew translation and compared it with the original in Arabic³²⁹. This seems to be the method followed also by our translator: even though the *Dux neutrorum* adheres quite faithfully to al-Harizi's version, traces of the involvement of another version can be detected³³⁰.

b. Spain:

A similar cultural context of exchange between Jewish and Christian scholars is found in Toledo. The translation movement surrounding the Cathedral has been extensively treated by secondary literature and the involvement of Jews as linguistic mediators is

³²⁶ Cf. C. Burnett, *Some comments on the translating of works from Arabic into Latin in the Mid-Twelfth Century*, in A. Zimmermann, I. Craemer-Ruegenberg (hrsg.), *Orientalische Kultur und Europäisches Mittelalter*, Miscellanea Mediaevalia 17, De Gruyter, Berlin, New York, 1985, pp. 161-171, pp. 170-171; D. Jacquart, *Les manuscrits des traductions de Gérard de Crémone: quelques caractéristiques formelles*, in Hamesse (éd.), *Les traducteurs au travail*, pp. 207-220, p. 208.

³²⁷ Cf. *supra*, paragraph 4.1. It is interesting to note that also Michael Scot used to abbreviate his translations, see D. N. Hasse, *Latin Averroes Translations of the First Half of the Thirteenth Century*, Olms, Hildesheim, 2010, pp. 32-38. See also Id., *Abbreviation in Medieval Latin Translations from Arabic*, in R. Wisnovsky, F. Wallis, J. Fumo, C. Fraenkel, *Vehicles of Transmission, Translation and Transformation in Medieval Textual Culture*, Brepols, Turnhout, 2011, pp. 159-172.

³²⁸ Cf. Zonta, *The Jewish Mediation*, p. 105: «The myth of a deep and wide knowledge of Arabic among European Jewish scholars should be submitted to a critical review: around the end of the 13th century, the knowledge of Arabic was apparently so poor among some of the Jewish translators active in Provence and Italy that their Arabic-into-Hebrew translations show some errors of interpretation». The proof is that, according to Dag Hasse, the quality of Michael Scot's "Italian" translations is worse than those translations he made in Spain, see Hasse, *Latin Averroes Translations*, p. 12.

³²⁹ Cf. M. Zonta, *Medieval Hebrew Translations: Methods and Textual Problems*, in Hamesse (éd.), *Les traducteurs au travail*, pp. 129-142, p. 139.

³³⁰ See *supra*, par. 5.

documented³³¹. Moreover, the collaboration between Jews and Christians in translating is also attested elsewhere in Spain, namely in Barcelona and Burgos³³².

The absence of Spanish exemplars in the *Dux neutrorum*'s manuscript tradition cannot be considered a proof for the exclusion of Spain³³³. It is well-known that translations were made in Toledo in order to be 'exported' elsewhere and did not have any impact on the local cultural milieu³³⁴. This could explain why, other than in Italy, no traces of the reception of the Latin Maimonides can be found in Spain³³⁵.

One of the main characteristics of Toledan translations was the custom to add marginal notes made by the translator with the aim of explaining obscure passages or peculiar terms. These notes were then generally transmitted by the manuscript tradition³³⁶. Secondly, it was common that translations were revised³³⁷. It has already been shown that the *Dux neutrorum*'s manuscript tradition transmits numerous

³³¹ On the translation movement in Toledo, see C. Burnett, *The Institutional Context of Arabic-Latin Translations of the Middle Ages: A Reassessment of the 'School of Toledo'*, in O. Weijers (ed.), *Vocabulary of Teaching and Research between the Middle Ages and Renaissance*, Brepols, Turnhout, 1995, pp. 214-235; Id., *The Coherence of the Arabic-Latin Translation Program in Toledo in the Twelfth Century*, «Science in Context» XIV (2001), pp. 249-288. Cf. also J. Gil, *La escuela de traductores de Toledo y los colaboradores judíos*, Instituto Provincial de Investigaciones Toledanas, Toledo, 1985; D. Jacquart, *L'école des traducteurs*, in L. Cardaillac (éd.), *Tolède XII-XIII. Musulmans, Chrétiens et juifs: le savoir et la tolérance*, Autrement, Paris, 1991, p. 177-191.

³³² Cf. the recapitulatory table in Zonta, *The Jewish Mediation*, pp. 93-99.

³³³ However, Rubio, *Aquinas and Maimonides*, p. 272, discovered in the catalogue of the books that belonged to Don Sancho of Aragon (Archbishop of Toledo between 1266-1275) a volume entitled *Libro rabi Moyses cuius principium est dixit Moyses egipcus*. Also, the Archbishop Don Gonzalo García Gudiel possessed in 1273 a book entitled *Rabi Moysen*.

³³⁴ Cf. Burnett, *The Coherence of the Arabic-Latin Translation*, p. 253: «The direction of the translation enterprise remained preeminently in the hands of foreigners, and was an export commodity, rather than one for the local community, who, for the most part, could not read Latin».

³³⁵ Cf. for example Raymond Martí, who in his *Pugio Fidei* quoted some passages of the *Guide* in Latin. His translation does not correspond with the *Dux neutrorum*, cf. *Raymundi Marti Ordinis Praedicatorum Pugio Fidei adversus Mauros et Judaeos cum observationibus Josephi de Voisin, et introductione Jo. Benedicti Carpzovi*, Leipzig, Friederich Lanckis, 1687. See for example: II pars, 12 cap., 5, p. 427 and *Dux neutrorum*, Prologus, infra, p. 13; III pars, II dist., 2 cap., 3, pp. 555-556 and *Dux neutrorum* I, 1, pp. 24-26. However, Rubio, *Aquinas and Maimonides*, p. 272, found a reference to the *Dux neutrorum* in Spain.

³³⁶ Cf. for example the case studied by C. Burnett, *The Strategy of Revision in the Arabic-Latin Translations from Toledo: The case of Abu Ma'shar's On the Great Conjunctions*, in Hamesse (éd.), *Les traducteurs au travail*, pp. 51-113, pp. 79-86. See also Jacquart, *Les manuscrits des traductions*, p. 207-208.

³³⁷ Cf. Burnett, *The Strategy of Revision*, pp. 51-113. See n. 6, p. 53. Cf. also Id., *The Institutional Context*, p. 225.

marginal notes, the content of which goes back to the translator himself, and traces of revisions can also be found in the manuscript tradition.

Finally, the presence of the vernacular word 'trufano/terefano' seems to speak in favor of Spain as the place of origin, since this term is not attested in other Judeo-Romance languages. The term 'fallamento', on the contrary, could be explained as a mixed form of Latin and vernacular.

No incontrovertible evidence has been found so far, and the question of the *Dux neutrorum*'s geographical origin still remains open. Even if in the future new data will emerge allowing an unquestionable identification of the vernacular language used by the translator, it must be taken into consideration that this would only determine the translator's origin, which could also be different from the place where the *Dux neutrorum* was composed. Frederick II, for instance, summoned scholars coming from different regions to his court, and one cannot take for granted that they all spoke ancient Italian. The same is true for Toledo.

7. Conclusion

This research focused on the philological reconstruction of the *Dux neutrorum*, on the basis of the text transmitted by the thirteen manuscripts. This study did not examine the reception of Maimonides' thought in the Latin Middle Ages, this perspective being already amply investigated by secondary literature. Nonetheless, the absence of a reliable critical text limited the above-mentioned investigations: until today, scholars have been consulting Giustiniani's printed edition, the problems of which have been discussed. Therefore, this research provides new data by presenting a critical edition that until today was not available. The edition will be useful for studies aiming at evaluating more precisely the role of the Jewish philosopher among Medieval Latin authors.

I) The distinct approach of the present thesis is the accurate analysis of the manuscript tradition and the reconstruction of the relations between the thirteen exemplars. The results of the collation reveal quite a stable text. The proximity of the main testimonies to the original version is made evident by the *stemma codicum*. On the contrary, the manuscript chosen by Giustiniani for his edition is on the lowest level, transmitting a corrupted version compared to more valid testimonies. Moreover, the absence of chapter 6 in some of the exemplars led to the hypothesis of a later revision: two branches of the *stemma* originate from the first redaction, while the third and the fourth branch are the result of a revision. Later corrections were most probably added on the margin of the archetype. Most of double translations were probably solved then. The critical text was established according to the version transmitted by three branches of the *stemma* against one, except in the cases where a later correction was added. Finally, numerous *marginalia* testified by manuscripts A and H were discovered, the content of which seems to go back to the translator himself.

II) In establishing the critical text, the Hebrew version has been a constant reference. Nonetheless, specific criteria had to be taken into consideration due to the nature of the *Dux neutrorum*. In a certain way, the 'original version' of the *Dux neutrorum* is the Hebrew version made by al-Ḥarizi – although it has been shown that this may not have been the only source for the translation. The Latin tradition, on the other hand, possesses an independent history, in which the 'original

version' is the work produced by the translator. According to this double perspective, the reference to the Hebrew text must not be understood as an absolute 'reference' for the critical text. Indeed, the Latin translator might have made mistakes or he might have deliberately decided to translate more freely. In a certain way, if the *Dux* were not a translation, or if the Hebrew text had been lost, the conditions would not have been much different from the actual ones. Indeed, the comparison with the Hebrew text did not provide a solution to most of the doubtful cases: the genealogical analysis of the variants could often explain mistakes due to, for instance, paleographic similarities between two words, to difficulties in solving abbreviations, or to the tendency towards the *lectio facilior*.

III) Generally speaking, the translation has a strong paraphrastic character. Internal references to a second figure, different from the *compositor*, denote the paraphrastic nature of the translation. It seems that the translator played a relevant role in choosing passages to be omitted or adapted, according to the needs of a Christian public – for instance, he omitted Maimonides' critique against the Trinity. He even intervened by expressing his opinion in the long passage discussed above (par. 4.2). Secondly, uncertainties and imprecisions with regard to the terminology are present. Finally, the involvement of two versions (especially if the second text was the Arabic one) leads to the presumption that the translator did not have sufficient knowledge of the Arabic language to translate directly from it.

IV) From this thorough analysis, new data emerged, which contributed to clarifying the translation's method. Some non-Latin linguistic elements appeared, leading to the hypothesis of an intermediate stage in a vernacular language. The *Dux neutrorum* would have been the result of a collaboration between two scholars – a Jew and a Christian – communicating in a 'free' language for both of them. The traces of this first version only appear in connection with a Hebrew word, which is a sign for the assumption that these words were not understood by the person who compiled the written version. It is uncertain whether these linguistic elements can be connected to ancient Italian or ancient Spanish, even though the presence of the word 'trufano' seems to be a strong argument in favor of Spanish. However, these elements, on the basis of their morphology, seem to exclude a French origin. Finally, another argument militates against the Parisian hypothesis, namely that translations were usually sent from the 'periphery' to the 'center' and not the other way round, meaning

that most of the translations from Arabic and Hebrew were made elsewhere and then sent to Paris³³⁸.

The hypothesis of a translation through the mediation of a Jewish interpreter is reinforced by references transmitted in manuscripts A and H, which attribute the translation of some expressions to a 'iudeus'. The Jew mentioned in these glosses might have been the assistant of a Christian scholar, in accordance with a model of cooperation well-tested in analogous cases.

V) This research could not provide incontestable evidence of the involvement of the Arabic text. This problem might be solved by the edition of the *Dux's* II and III part, and certainly requires more elaborate investigations. Another element could not be treated at length due to the incompleteness of the data, namely the analysis of philosophical terminology. From a cursory investigation, a certain imprecision in the use of terminology became obvious, and this problem deserves to be treated extensively in the future. With the data appearing in conjunction with the critical edition of *Dux* II and III, in which philosophical questions are approached more deeply than in part I, a lexicon could be drawn up. This lexicon would not only be a historical document testifying the development of a philosophical terminology, but it would also provide elements for the identification of the *Dux neutrorum's* origin.

In conclusion, working on a critical edition of a translated text causes some reflections regarding the deeper meaning of philology: a well-known axiom, based on the etymological affinity between 'traducere' and 'tradere', considers translations as 'betrayals', while philology, on the contrary, is considered the science of absolute transmissibility. In this sense, a translation transmits a text departing from an original and coming to a so-called 'less-original', while philology works the other way round, departing from a 'less-original' and trying to reach an ideal archetype. Nonetheless, this imaginary

³³⁸ Cf. C. Burnett, *The Coherence of the Arabic-Latin Translation Program in Toledo in the 12th Century*, «Science in Context» 14 (1-2) (2001), pp. 249-288. p. 253-254: «The direction of the translation enterprise remained preeminently in the hands of foreigners, and was an export commodity, rather than one for the local community, who, for the most part, could not read Latin. [...] The predominance of this 'export market' for the translations explains, and is explained by, the fact that no university developed in Toledo itself. There was not sufficient local interest or clientele for a large number of students and teachers to form themselves into a corporate university body, as was happening in Paris, Bologna and Oxford. [...] The program for translation was, to a large extent, determined by what was required in the newly burgeoning European universities, which were outside Spain».

original version represents a utopian reference for the editor, who has to confine himself to the asymptotic character of the results, in the same way that a translation portrays the echo of its original according to Walter Benjamin's assumption of non-communicability³³⁹. However, an echo is not a 'betrayal' and the axiom 'traducere/tradere' can be dismantled by going back to the common etymology related to the notion of transmission. In the same way, philology can be considered the science of the 'anti-betrayal', in which the editor considers himself a mere 'servant' of the text, knowing exactly when it is time to remain silent and let the text speak.

³³⁹ W. Benjamin, *Die Aufgabe des Übersetzers*, in *Gesammelte Schriften*, IV/1, pp. 9-21.

Selected bibliography

Editions and translations of the *Guide of the Perplexed*

M. ben Maimon, *Dalālat al-ḥā'irin*, ed. S. Munk, I. Joel, Y. Junowitz, Jerusalem, 1931.

M. ben Maimon, *Moreh nevuḳim*, ed. Y. Even-Shmuel, Mossad Harav Kook, Jerusalem, 2000.

M. ben Maimon, *Moreh nevuḳim*, ed. S. B. Scheyer, S. Munk, Mahbarot le-sifrut, Tel Aviv, 1952-53.

Rabi Mosei Aegyptii *Dux seu director dubitantium aut perplexorum*, ed. Augustinus Iustinianus, Parisiis, 1520.

Rabbi Mosis Majemonidis *Doctor Perplexorum*, ed. Johannes Buxtorf, Basilea, 1629.

Rabbi Moyses, *Liber de uno Deo benedicto*, hrsg. von W. Kluxen, in P. Wilpert, *Judentum im Mittelalter: Beiträge zum christlich-jüdischen Gespräch*, Berlin, De Gruyter, 1966, pp. 167-182

M. ben Maimoun, *Le Guide des égarés*, éd. S. Munk, G.-P. Maisonneuve & Larose, Paris, 1970.

M. Maimonides, *Guide for the perplexed*, ed. S. Pines, II vol., The University of Chicago Press, Chicago, 1963.

M. Maimonide, *La Guida dei perplessi*, a cura di M. Zonta, Utet, Torino, 2003.

A. Altmann, *Maimonides and Thomas Aquinas: Natural or Divine prophecy?*, «Association for Jewish Studies Review» 3 (1978), pp. 1-19.

M.-T. d'Alverny, *Les traductions à deux interprètes, d'arabe en langue vernaculaire et de langue vernaculaire en latin*, in G. Contamine (ed.), *Traduction et traducteurs au Moyen Âge*, Actes du colloque international du CNRS organisé à Paris, Institut de recherche et d'histoire des textes les 26-28 mai 1986, Editions du CNRS, Paris, 1989, pp. 193-206.

J. Anatoli, *Il pungolo dei discepoli (Malmad ha-talmidim)*, Il sapere di un ebreo e Federico II, transl. L. Pepi, Officina di studi medievali, Palermo, 2004.

E. Bertola, *Mosè Maimonide e Tommaso d'Aquino di fronte alla prova razionale della esistenza di Dio*, in G. Verbecke, D. Verhelst (ed.),

Aquinas and the Problems of his Time, Leuven University Press, Nijhoff, Leuven-Den Haag, 1976, pp. 92-100.

J. Blau, *The Controversial Sentence of Guide 2:24: A philologist's Perspective*, «Aleph» 8 (2008), pp. 159-161.

R. Bonfil, *La cultura ebraica e Federico II*, in *Federico II e le nuove culture*, Atti del XXXI Convegno storico internazionale, Centro italiano di studi sull'Alto medioevo, Spoleto, 1995, pp. 153-171.

A. Broadie, *Medieval Jewry Through the Eyes of Aquinas*, in G. Verbeke, D. Verhelst (ed.), *Aquinas and the Problems of his Time*, Leuven University Press, Nijhoff, Leuven-Den Haag, 1976.

A. Broadie, *Maimonides and Aquinas on the Names of God*, «Religious Studies» 23 (1987), pp. 157-170.

A. Broadie, *Maimonides and Aquinas*, in D. Frank, O. Leaman (ed.), *History of Jewish Philosophy*, Routledge, London-New York, 1997, pp. 224-234.

J. A. Buijs, *The Negative Theology of Maimonides and Aquinas*, «Review of Metaphysics» 41 (1988), pp. 723-738.

C. Burnett, *Michael Scot and the Transmission of Scientific Culture from Toledo to Bologna via the Court of Frederick 2. Hohenstaufen*, «Micrologus» (2) 1994, pp. 101-126.

C. Burnett, *Translating from Arabic into Latin in the Middle Ages, Theory, Practice and Criticism*, in S. G. Lofts, P. W. Rosemann (ed.), *Editer, traduire, interpreter: essais de methodologie philosophique*, Peeters, Louvain, 1997, pp. 57-78.

C. Burnett, *The Coherence of the Arabic-Latin Translation Program in Toledo in the 12th Century*, «Science in Context» 14 (1-2) (2001), pp. 249-288.

C. Burnett, *Humanism and Orientalism in Translations from Arabic into Latin in the Middle Ages*, in A. Speer, L. Wegener (ed.), *Wissen über Grenzen: Arabisches Wissen und Lateinisches Mittelalter*, *Miscellanea Mediaevalia* 33, De Gruyter, Berlin-New York, 2006, pp. 22-30.

D. B. Burrell, *Knowing the Unknowable God: Ibn-Sina, Maimonides, Aquinas*, University of Notre Dame Press, Notre Dame, 1986.

D. B. Burrell, *Aquinas' Debt to Maimonides*, in R. Link-Salinger, J. Hackett (ed.), *A Straight Path: Studies in Medieval Philosophy and Culture: Essays in Honor of Arthur Hyman*, The Catholic University of America Press, Washington, 1988, pp. 37-48.

H. A. Davidson, *The Problematic Passage in Guide for the Perplexed 2:24*, «Aleph» 8 (2008), pp. 163-193.

G. Dahan, *Maimonide dans les controverses universitaires du XIIIe siècle*, in T. Levy, R. Rashed (ed.), *Maimonide philosophe et savant (1138-1204)*, Peeters, Louvain-Paris, 2004, pp. 367-393.

G. Dahan, *Un florilège latin de Maimonide au XIIIe siècle: les Extractions de Raby Moïse*, in J. Hamesse, O. Weijers, *Écriture et réécriture des textes philosophiques médiévaux*, Brepols, Turnhout, 2006, pp. 23-44.

J. I. Dienstag (ed.), *Studies in Maimonides and St. Thomas Aquinas*, Ktav, New York, 1975.

J. I. Dienstag, *Maimonides in English Christian Thought and Scholarship: An Alphabetical Survey*, «Hebrew Studies» 26 (1985), pp. 249-299.

I. Dobbs-Weinstein, *Medieval Biblical Commentary and Philosophical Inquiry as Exemplified in the Thought of Moses Maimonides and St. Thomas Aquinas*, in E. Ormsby (ed.), *Moses Maimonides and His Time*, The Catholic University of America Press, Washington, 1989, pp. 101-120.

I. Dobbs-Weinstein, *Maimonides and St. Thomas on the Limits of Reason*, State University of New York Press, Albany, 1995.

M. Dubois, A. Wohlman, *L'usage de la notion aristotélicienne de forme dans l'explication de la causalité créatrice chez Maimonide et chez Thomas d'Aquin*, «Aquinas» 30 (1987), pp. 3-26.

W. Dunphy, *Maimonides and Aquinas on Creation. A Critique of their Historians*, in L. P. Gerson (ed.), *Graceful Reason, Essays in Ancient and Medieval Philosophy Presented to Joseph Owens*, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto, 1983, pp. 361-379.

I. Efron, *Philosophical terms in the Moreh Nebukim*, AMS Press, New York, 1966.

L. J. Elders, *Les rapports entre la doctrine de la prophétie selon Saint Thomas et "Le Guide des égarés" de Maimonide*, «Divus Thomas» (1975), pp. 449-456.

S. Feldman, *A Scholastic Misinterpretation of Maimonides' Doctrine of Divine Attributes*, «Journal of Jewish Studies» 19 (1968), pp. 23-39.

S. Feldman, *Did the Scholastics have an Accurate Knowledge of Maimonides?*, «Studies in Medieval Culture» 3 (1970), pp. 145-150.

A. Fidora, H. Hames, Y. Schwartz (eds.), *Latin-into-Hebrew: Texts in Contexts*, vol. II, Brill, Leiden-Boston, 2013

R. Fontaine, G. Freudenthal (eds.), *Latin-into-Hebrew: Texts and Studies*, vol. I, Brill, Leiden-Boston, 2013.

C. Fraenkel, *Maimonides, Averroes, and Samuel Ibn Tibbon on a Skandalon of Medieval Science*, «Aleph» 8 (2008), pp. 195-211.

C. Fraenkel, *From Maimonides to Samuel Ibn Tibbon: interpreting Judaism as a philosophical religion*, in Id. (ed.), *Traditions of Maimonideanism*, Brill, Leiden, 2009, pp. 177-212.

I. Franck, *Maimonides and Aquinas on Man's Knowledge of God: A Twentieth Century Perspective*, «Review of Metaphysics» 38 (1985), pp. 591-615.

G. Freudenthal, *Pour le dossier de la traduction latine médiévale du Guide des égarés*, «Revue d'études juives» 147 (1988), pp. 167-172.

G. Freudenthal, *Maimonides' Guide of the Perplexed and the transmission of the mathematical tract 'On two asymptotic lines' in the Arabic, Latin and Hebrew medieval traditions*, «Vivarium» 26 (1988), pp. 113-140.

G. Freudenthal, *Maimonides on the Knowability of the Heavens and of Their Mover*, «Aleph» 8 (2008), pp. 151-157.

A. Funkenstein, *Gesetz und Geschichte: Zur historisierenden Hermeneutik bei Moses Maimonides und Thomas von Aquin*, «Viator» 1 (1970), pp. 147-178.

D. Gutas, *What was there in Arabic for the Latins to Receive?*, in A. Speer, L. Wegener, *Wissen über Grenzen: Arabisches Wissen und Lateinisches Mittelalter*, Miscellanea Mediaevalia 33, De Gruyter, Berlin-New York, 2006, pp. 3-21.

J. Guttmann, *Der Einfluß der maimonidischen Philosophie auf das christliche Abendland*, in W. Bacher, M. Brann, D. Simonsen, J. Guttmann (ed.), *Moses ben Maimon. Sein Leben, seine Werke und sein Einfluss*, Fock, Leipzig, 1908, pp. 135-230.

J. Haberman, *Maimonides and Aquinas: A Contemporary Appraisal*, Ktav, New York, 1979.

K. Harastra, *Die Bedeutung Maimonis für Thomas von Aquin*, in J. I. Dienstag, *Studies in Maimonides and St. Thomas Aquinas*, Ktav, New York, 1975, pp. 260-278.

W. Z. Harvey, *Maimonides and Aquinas on Interpreting the Bible*, «Proceedings of the American Academy for Jewish Research» 55 (1988), pp. 59-77.

W. Z. Harvey, *Maimonides' Critical Epistemology and Guide 2:24*, «Aleph» 8 (2008), pp. 213-235.

J. Hamesse (ed.), *Les traducteurs au travail: leurs manuscrits et leurs méthodes*, Brepols, Turnout, 2001.

D. N. Hasse, *Latin Averroes Translations of the first half of the 13th Century*, in A. Musco (ed.), *Universalità della ragione. Pluralità delle filosofie nel Medioevo*, Officina di studi medievali, Palermo, 2012, pp. 149 – 177.

D. N. Hasse, *The social conditions of the Arabic Hebrew Latin Translation Movement in Medieval Spain and Renaissance*, in A. Speer, L. Wegener (ed.), *Wissen über Grenzen: Arabisches Wissen und Lateinisches Mittelalter*, *Miscellanea Mediaevalia* 33, 2006, pp. 68-86.

G. K. Hasselhoff, *The reception of Maimonides in the Latin world: the evidence of the latin translations in the 13th-15th century*, «*Materia Judaica*» VI/2 (2001), pp. 258-280.

G. K. Hasselhoff, *Maimonides in the Latin Middle Ages: An Introductory Survey*, «*Jewish studies Quarterly*» 9 (2002), pp. 1-20.

G. K. Hasselhoff, *Anmerkungen zur Rezeption des Maimonides in den Schriften des Thomas von Aquino*, in W. Kinzig, C. Kück (ed.), *Zwischen Konfrontation und Faszination: Ansätze zu einer neuen Beschreibung jüdisch-christlicher Beziehungen*, Kohlhammer, Stuttgart, 2002, pp. 55-73.

G. K. Hasselhoff, *Some Remarks on Raymond Martini's (c. 1215/1230 - c. 1284-94) Use of Moses Maimonides*, «*Trumah*» 12 (2002), pp. 133-148.

G. K. Hasselhoff, *Self-definition, Apology and the Jew Moses Maimonides: Thomas Aquinas, Raymundus Martini, Meister Eckhart, Nicholas of Lyre*, in Y. Schwartz, V. Krech (ed.), *Religiöse Apologien - Philosophische Argumentation*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2004, pp. 285-316.

G. K. Hasselhoff, *Dicit Rabbi Moyses: Studien zum Bild von Moses Maimonides im Lateinischen Westen vom 13. bis zum 15. Jahrhundert*, Königshausen & Neumann, Würzburg, 2004.

G. K. Hasselhoff, O. Fraise (ed.), *Moses Maimonides (1138-1204). His Religious, Scientific, and Philosophical Wirkungsgeschichte in Different Cultural Contexts*, Ergon, Würzburg, 2004.

P. Heidrich, *Maimoni-Zitate bei Meister Eckhart*, in Id., *Im Gespräch mit Meister Eckhart und Maimonides*, hrsg. v. H. M. Niemann, Lit Verlag, Berlin, 2010, pp. 66-192.

R. A. Herrera, *St. Thomas and Maimonides on the Tetragrammaton: The 'Exodus' of Philosophy?*, «The Modern Schoolman» 59 (1982), pp. 179-193.

R. A. Herrera, *An Episode in Medieval Aristotelianism: Maimonides and St. Thomas on the Active Intellect*, «The Thomist» 47 (1983), pp. 317-338.

I. Husik, *An Anonymous Mediaeval Christian Critic of Maimonides*, «The Jewish Quarterly Review» 2 (1911-1912), pp. 159-190.

R. Imbach, *Ut ait Rabbi Moyses. Maimonidische Philosopheme bei Thomas von Aquin und Meister Eckhart*, «Collectanea Franciscana» 60 (1990), pp. 99-116.

R. Imbach, *Alcune precisazioni sulla presenza di Maimonide in Tommaso*, in D. Lorenz, S. Serafini, *Istituto san Tommaso: Studi 1995*, Pontificia Università S. Tommaso d'Aquino, Roma, 1995, pp. 48-64.

A. Ivry, *Guide 2:24 and All That (i)jâza*, «Aleph» 8 (2008), pp. 237-245.

M. Joel, *Verhältniss Albert des Grossen zu Moses Maimonides: Ein Beitrag zur Geschichte der mittelalterlichen Philosophie*, Schletter'schen Buchhandlung, Breslau, 1863.

W. Kluxen, *Literargeschichtliches zum lateinischen Moses Maimonides*, «Recherches de théologie ancienne et médiévale» 21 (1954), pp. 23-50.

W. Kluxen, *Maimonides und die Hochscholastik*, «Philosophisches Jahrbuch der Görresgesellschaft» 63 (1955), pp. 151-165.

W. Kluxen, *Die Geschichte des Maimonides im lateinischen Abendland als Beispiel einer christlich-jüdischen Begegnung*, in P. Wilpert, *Judentum im Mittelalter*, *Miscellanea Mediaevalia* 4, De Gruyter, Berlin, 1966, pp. 146-66.

W. Kluxen, *Maimonides and Latin Scholasticism*, in S. Pines, Y. Yovel (ed.), *Maimonides and philosophy*, Nijhoff, Dordrecht, 1986, pp. 224-232.

W. Kluxen, *Maimonide et l'orientation philosophique de ses lecteurs latins*, in T. Levy, R. Rashed (ed.), *Maimonide philosophe et savant (1138-1204)*, Peeters, Louvain-Paris, 2004, pp. 395-409.

J. L. Kraemer, *Is There a Text in this Class*, «Aleph» 8 (2008), pp. 247-299.

J. Koch, *Introduction*, in Giles of Rome, *Errores philosophorum*, ed. J. Koch, transl. J. O. Riedl, Milwaukee, 1944, pp. XLVII-LI.

J. Koch, *Meister Eckhart und die jüdische Religionsphilosophie des Mittelalters*, in «Jahresbericht der Schlesischen Gesellschaft für Vaterländische Kultur» 101 (1928), pp. 134-48 (republished in: Id., *Kleine Schriften*, Edizioni di storia e letteratura, Roma, 1973, I, pp. 349-65).

Y. T. Langermann, *A new source for Shmuel Ibn Tibbon's translation of the Guide of the perplexed and his Glosses on it*, «Peamim» 72 (1997) pp. 51-74 [Hebr.]

Y. T. Langerman, *My Truest Perplexities*, «Aleph» 8 (2008), pp. 301-317.

H. Liebeschütz, *Eine Polemik des Thomas von Aquino gegen Maimonides*, «Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums» 80 (1936), pp. 93-96.

H. Liebeschütz, *Meister Eckhart und Moses Maimonides*, «Archiv für Kulturgeschichte» 54 (1972), pp. 64-96.

E. Longpré, *Fr. Thomas d'York, O.F.M., La première Somme métaphysique du XIIIe siècle*, «Archivum Franciscanum Historicum» XIX (1926), pp. 875-933.

M. Maimonides, *Letters of Maimonides*, ed. L. D. Stitskin, Yeshiva University Press, New York, 1977.

M. Maïmonide, *Les brouillons autographes du Dalâlat al-Hâ'irîn (Guide des égarés)*, ed. C. Sirat, S. Di Donato, Vrin, Paris, 2012.

A. Maurer, *St. Thomas on the Sacred Name 'Tetragrammaton'*, «Mediaeval Studies» 34 (1972), pp. 275-286.

A. Maurer, *Maimonides and Aquinas on the Study of Metaphysics*, in R. Link-Salinger, J. Hackett (ed.), *A Straight Path: Studies in Medieval Philosophy and Culture: Essays in Honor of Arthur Hyman*, The Catholic University of America Press, Washington, 1988, pp. 206-215.

A. Michel, *Die Kosmologie des Moses Maimonides und des Thomas von Aquino in ihren gegenseitigen Beziiehungen*, «Philosophisches Jahrbuch» 4 (1891), pp. 387-404.

C. L. Miller, *Maimonides und Aquinas on Naming God*, «Journal of Jewish Studies» 28 (1977), pp. 65-71.

B. McGinn, *Sapientia Judaeorum: The Role of Jewish Philosophers in Some Scholastic Thinkers*, in R. J. Bast, A. Colin Gow, *Continuity and Change. The Harvest of Late Medieval and Reformation History*, Brill, Leiden–Boston–Köln, 2000, pp. 206-228.

F. Niewöhner, *Maimonides: Dux Neutorum*, in K. Flasch (ed.), *Hauptwerke der Philosophie. Mittelalter*, Reclam, Stuttgart, 1998, pp. 175-192.

M. L. O'Hara, *Truth in Spirit and Letter: Gregory the Great, Thomas Aquinas, and Maimonides on the Book of Job*, in E. R. Elder (ed.), *From Cloister to Classroom: Monastic and Scholastic Approaches to Truth. The Spirituality of Western Christendom III*, Medieval Institute & the Institute of Cistercian Studies, Western Michigan University, Kalamazoo (Mich.), 1986, pp. 47-79.

M. Pangallo, *Il posto della metafisica nel sapere umano: Il pensiero di Maimonide e il suo influsso su Tommaso d'Aquino*, «Gregorianum» 34 (1993), pp. 331-352.

J. Perles, *Die in einer Münchener Handschrift aufgefundenene erste lateinische Übersetzung des Maimonidischen ‚Führers‘*, «Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums», 24 (1875), pp. 9-24; 67-86; 99-110; 149-159; 209-218; 261-268.

S. Pines, *Maimonide et la philosophie latine*, in Id., *The collected works of Shlomo Pines*, vol. V, The Magnes Press, Jerusalem, 1997, pp. 393-403.

E. Reffke, *Eckhartiana IV. Studien zum Problem der Entwicklung Meister Eckharts im Opus Tripartitum*, in «Zeitschrift für Kirchengeschichte» 57 (1938), pp. 19-95, pp. 77-95.

J. O. Riedl, *Maimonides and Scholasticism*, «The New Scholasticism» 10 (1936), pp. 25-27.

C. Rigo, *Per un'identificazione del 'sapiente cristiano' Nicola da Giovinazzo, collaboratore di rabbi Mosheh ben Selomoh da Salerno*, «Archivum Fratrum Praedicatorum» 69 (1999), pp. 61-146.

C. Rigo, *Zur Rezeption des Moses Maimonides im Werk des Albertus Magnus*, in W. Senner, H. Anzulewicz (ed.), *Albertus Magnus. Zum Gedanken nach 800 Jahren. Neue Zugänge, Aspekte und Perspektiven*, Dominicans, Berlin, 2001, pp. 29-66.

A. Rohner, *Das Schöpfungsproblem bei Moses Maimonides, Albertus Magnus und Thomas von Aquin: ein Beitrag zur Geschichte des Schöpfungsproblems im Mittelalter*, Aschendorff, Münster, 1913.

J.-P. Rothschild, *Motivations et méthodes des traductions en hébreu du milieu du XIIe à la fin du XVe siècle*, in G. Contamine (ed.), *Traduction et traducteurs au Moyen Âge*, Actes du colloque international du CNRS organisé à Paris, Institut de recherche et d'histoire des textes les 26-28 mai 1986, Editions du CNRS, Paris, 1989, pp. 279-302.

M. Rubio, *Aquinas and Maimonides on the possibility of the knowledge of God*, Springer, Amsterdam, 2006.

N. Samuelson, *The problem of Free Will in Maimonides, Gersonides and Aquinas*, «Central Conference American Rabbis Journal» 17 (1970), pp. 2-20.

A. Schenker, *Die Rolle der Religion bei Maimonides und Thomas von Aquin*, in Id., *Recht und Kult im Alten Testament*, Éditions universitaires de Fribourg, Fribourg, 2000, pp.178-202.

Y. Schwartz, *'Ecce est locus apud me': Maimonides und Eckharts Raumvorstellung als Begriff des Göttlichen*, in J. A. Aertsen, A. Speer, *Raum und Raumvorstellung im Mittelalter*, Miscellanea Mediaevalia, 25, De Gruyter, Berlin-New York, 1998, pp. 348-364.

Y. Schwartz, *Meister Eckharts Schriftauslegung als Maimonidisches Projekt*, in G. K. Hasselhoff, O. Fraisse (ed.), *Moses Maimonides (1138-1204). His Religious, Scientific, and Philosophical Wirkungsgeschichte in Different Cultural Contexts*, Egon, Würzburg, 2004, pp. 173-208.

Y. Schwartz, *Zwischen Einheitsmetaphysik und Einheitshermeneutik: Eckharts Maimonides-Lektüre und das Datierungsproblem des 'Opus tripartitum'*, in A. Speer, L. Wegener (ed.), *Meister Eckhart in Erfurt*, Miscellanea Mediaevalia, 32, De Gruyter, Berlin-New York, 2005, pp. 259-279.

Y. Schwartz, *Meister Eckhart and Moses Maimonides: From Judaeo-Arabic Rationalism to Christian Mysticism*, in J. M. Hackett (ed.), *A Companion to Meister Eckhart*, Brill, Leiden, 2012, pp. 389-414.

Y. Schwartz, *Authority, Control, and Conflicts in 13th Century Paris: The Talmud Trial in Context*, in E. Baumgarten, J. Galinsky (ed.), *Jews and Christians in 13th Century France*, Palgrave MacMillan, New York, 2015, pp. 93-110.

K. Seeskin, *Maimonides and Aquinas on Creation*, «Medioevo» 23 (1997), pp. 453-472.

G. Sermoneta, *Un glossario filosofico ebraico-italiano del XIII secolo*, Edizioni dell'Ateneo, Roma, 1969.

G. Sermoneta, *Federico II e il pensiero ebraico nell'Italia del suo tempo*, in *Federico II e l'arte del Duecento italiano*. Atti della III settimana di studi di storia dell'arte medievale dell'Università di Roma, Congedo, Galatina, 1980, pp. 186-197.

Y. Shiffman, *The differences between the translations of Maimonides' Guide of the Perplexed by Falaquera, Ibn Tibbon and al-Ḥarizi, and their textual and philosophical implications*, «Journal of semitic studies» 44 (1999), pp. 47-61.

C. Sirat, *Les traducteurs juifs à la cour des rois de Sicile et de Naples*, in G. Contamine (ed.), *Traduction et traducteurs au Moyen Age*, Actes du colloque international du CNRS organisé à Paris, Institut de recherche et d'histoire des textes les 26-28 mai 1986, Editions du CNRS, Paris, 1989, pp. 169-191.

C. Sirat, *La filosofia ebraica alla corte di Federico II*, in P. Toubert, A. Paravicini Bagliani (ed.), *Federico II e le scienze*, Sellerio, Palermo, 1994, pp. 185-187.

M. Steinschneider, *Kaiser Friedrich II. über Maimonides*, «Hebräische Bibliographie» 7 (1864), pp. 62-66.

M. Steinschneider, *Die hebräischen Übersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher*, Kommissionsverlag des Bibliographischen Bureaus, Berlin, 1893 (repr. Graz 1956), pp. 432-434.

J. Stern, *The Knot That Never was*, «Aleph» 8 (2008), pp. 319-339.

L. Strauss, *How to begin to study The Guide of the perplexed*, in M. Maimonides, *The Guide of the Perplexed*, trad. S. Pines, The University of Chicago Press, Chicago, 1963, vol. I, pp. XI-LVI.

N. Stubbens, *Naming God: Moses Maimonides and Thomas Aquinas*, «Thomist» 54 (1990), pp. 229-267.

L. Thorndike, *Michael Scot*, Nelson, London, 1965.

H. Tirosh-Rothschild, *Maimonides and Aquinas: The Interplay of Two Masters in Medieval Jewish Philosophy*, «Conservative Judaism» 39 (1986), pp. 54-66.

I. Ward, *Natural Law and Reason in the Philosophies of Maimonides and St. Thomas Aquinas*, «Durham University Journal» 86 (1994), pp. 21-32.

G. Wieland, *Prophetie und religiöse Erfahrung im Dux neutrorum des Moses Maimonides*, in W. Haug, D. Mieth (ed.), *Religiöse Erfahrung: historische Modelle in christlicher Tradition*, Fink, München, 1992, pp. 155-169.

A. Wohlman, *De la foi à la foi par la raison: Maïmonide et Thomas d'Aquin*, «Revue des sciences philosophiques et théologiques» 70 (1986), pp. 521-558.

A. Wohlman, *Thomas d'Aquin et Maïmonide: un dialogue exemplaire*, Editions Du Cerf, Paris, 1988.

A. Wohlman, *La Prophétie: Maïmonide et Thomas d'Aquin*, in *Ibn Rochd, Maïmonide, Saint Thomas ou "la filiation entre foi et raison": Colloque de Cordoue, 8, 9, 10 mai 1992*, Castelnau-le-Fez, Paris, 1994, pp. 341-349.

A. Wohlman, *Maimonide et Thomas d'Aquin. Un dialogue impossible*, Editions universitaires, Fribourg, 1995.

M. Zonta, *La filosofia antica nel Medioevo ebraico*, Paideia, Brescia, 1996.

M. Zonta, *Traduzioni e commenti alla Guida dei perplessi nell'Europa del secolo XIII: a proposito di alcuni studi recenti*, in G. Cerchiai, G. Rota (ed.), *Maimonide e il suo tempo*, Angeli, Milano, 2007, pp. 51-60.

M. Zonta, *The Jewish Mediation in the Transmission of Arabo-Islamic Science and Philosophy to the Latin Middle Ages. Historical Overview and Perspectives of Research*, in A. Speer, L. Wegener (ed.), *Wissen über Grenzen, Arabisches Wissen und lateinisches Mittelalter*, *Miscellanea Mediaevalia* 33, De Gruyter, Berlin New York, 2006, pp. 90-105.

M. Zonta, *Medieval Hebrew Translations: Methods and Textual Problems*, in J. Hamesse (ed.), *Les traducteurs au travail. Leurs manuscrits et leurs méthodes*, Brepols, Turnhout, 2001 pp. 129 – 142.

M. Zonta, *A Newly Discovered Arabic-Hebrew Medieval Philosophical Dictionary, including key-terms of Maimonides "Guide"*, «European Journal of Jewish Studies» 1 (2007), pp. 279-317.

Abbreviations

add. = *addidit*
al. m. = *alia manus*
cf. = *conferatur*
con. = *conieci*
corr. = *correxit*
del. = *delevit*
exp. = *expunxit*
illeg. = *illegibilis*
in marg. = *in margine*
inv. = *invertit*
lac. = *lacuna*
om. = *omisit*
suppl. = *supplevit*
sup. l. = *supra lineam*

TB = Talmud Bavli

INCIPIT PROLOGUS IN LIBRO QUI DICITUR DUX
NEUTRORUM VEL DUBIORUM

Dixit Rabi Moyses Egyptius in apertione libri sui: Propitius sit tibi
Deus, inclyte discipule. Ecce, ex quo sedisti coram me, cum venisses
5 de finibus terre, ut addisceres ante me, anima tua pretiosa fuit in oculis
meis propter vehemens desiderium tuum in acquirendo sapientiam et
etiam propter illud, quod vidi in carminibus tuis de vehementia desi-
derii tui in speculatione scientiarum. Hoc autem fuit, ex quo pervene-
runt ad me littere tue et aggregationes elegantium verborum tuorum
10 ab Alexandria, priusquam expertus essem intellectum tuum. Et dixi
in corde meo: fortassis amor illius erga sapientiam maior est quam
apprehensio intellectus ipsius. Cum vero studuisti coram me laborans
in hiis, que didicisti ante me de scientia firmamenti, cum hiis, que
prius didiceras de scientiis mathematicis, sine quibus non potest com-
15 prehendi scientia predicta, quoniam exigitur, ut ista sint quasi stra-
menta, augmentatus est amor meus erga te propter bonitatem scientie
tue et propter velocitatem ingenii tui. Tunc autem vidi vehementiam
desiderii tui ad scientias disciplinales, et idcirco permisi, ut exerceres
animam tuam in illis, secundum quod percepi de intellectu tuo per-
20fecto. Cum etiam didicisti ante me de arte dyalectica, quod didicisti,
adhesit anima mea tibi, et vidi te ydoneum, ut revelarem tibi secreta
prophetie, ut intelligas in ipsis, que perfectos oportet in eis considerare.

1 Incipit ... dubiorum] Incipit liber rabi Moysi Egyptii qui Dux neutrorum dicitur seu
dubiorum, hoc est director dubitantium, ad discipulum amicum. Prefatio π Incipit rabi
Moysi *A* Incipit liber rabi Moysi Egyptii qui dicitur Dux neutrorum vel dubiorum *L om. BE*
add. Incipit liber rabi Moysi Egyptii qui dicitur Dux neutrorum seu dubiorum *al. m. in*
margin. inf. G. 3 Dixit ... tibi (*p. 2, l. 41*)] *om. B* | sit tibi] *inv. E* 5 terre] *add. ita*
 π | ante] sub π 7 illud] id *L* 10 Alexandria] Alexandriorum *G* 11 illius]
tuus *A* 12 intellectus] *om. A add. illius sed del. L* | studuisti] istud vidi *E* 15 ut]
quod *E* 16 scientie] sapientie *E* | scientie ... velocitatem] *om. K* 17 velocita-
tem] bonitatem *GL\pi* | Tunc] ut *L* | vidi] *om. C* 19 secundum] et *K* | quod]
ut *K* 20 ante] sub π | quod] quia π 21 tibi,] *om. G* | ut] cui π | tibi,]
om. AL\pi 22 prophetie ספרי הנבואה] philosophie *KL\pi* | oportet ... eis] in eis oportet
KL\pi

Tunc autem incepti tibi dare capita verborum et innuere summatim
quedam, et vidi te querentem diligenter a me, ut addicerem illis alia,
et inductus fui, ut exponerem tibi verba spiritualium rationum, et ut 25
facerem te scire in illis mentem loquentium, et utrum super illis in-
ducta fuerit demonstratio an non, et ut etiam facerem te scire, cuius
efficacie sint, et cognovi, quod didiceras parum aliquid ab aliis, tu ta-
men labore nimio confectus ex dubitatione tua magna, et anima tua
pretiosa querebat a te, «ut inveniret verba voluntatis». Ego vero repel- 30
lebam te precipiens, ut addisceres secundum ordinem, que addiscenda
erant. Erat autem intentio mea, ut stares super veritate secundum vias
suas, non apprehenderes eam secundum accidens. Nec cessavi, dum
fuisti in societate mea, a rememoratione versus scripture vel a verbis
sapientum, que perciperent te super ratione mirabili, quin exponerem 35
tibi. Cum vero Creator divisit nos et posuisti faciem tuam ad finem
voluntatis tue, dies societatis tue suscitaverunt in me cogitationem
quietam, et manus recessus tui movit me ad componendum librum
istum, quem composui tibi et similibus tui, qui sunt valde pauci. Di-
stinxi autem illum in capitulis non ordinatis, et quodcumque illorum 40
fuerit scriptum, perveniet ad te primo in loco in quo fueris. Et pax tibi.
In nomine Domini Dei mundi.

23 autem] enim *E* | incepti] cepi *GKLπ* | tibi] *om. K* | tibi dare] *inn. AEG* |
et] ut *C* 24 querentem diligenter] *inn. E* | addicerem יהוסי] *sic pro* adicerem *CKL*
addiscerem *AG* dicerem *E* adicerem π 25 exponerem] exponeretur *K* | tibi] *om.*
KL 26 in illis] *om. E* | utrum] uter *L* 27 cuius] *om. L* 28 didiceras] didi-
sceras *A* | aliquid] *om. L* 29 confectus] *add. es π* 31 que] quod *E* 33 suas]
meas *L add. et Aπ add. ut E* | apprehenderes] apprehendens *A* | secundum] per
E 34 verbis] verbo *L* 35 perciperent] percuterent π | quin] que *E* quam *L*
quoniam *K* 36 posuisti] posuit *E* | tuam] meam *L* 38 me] *add. movit me G*
39 composui] exposui *AKLπ* | Distinxi] dixisti *L* 40 in] *om. Lπ* | non] *om. C*
41 scriptum] subscriptum π | perveniet] perveniri *A* | tibi] *add. explicit Prologus*
C 42 Domini] *om. π* | Dei] *om. KL* | mundi] *add. iterum alius prologus C*
add. invocatio auctoris π

«Notam fac michi viam, per quam ambulem, quia ad te levo animam meam». «Ad vos, viri, clamo, et vox mea ad filios hominum». «Inclina aurem tuam, et audi verba sapientum, et cor tuum pones in sapientia mea».

- 5 Istius libri prima intentio est explanare diversitates nominum, que
inveniuntur in libris prophetarum. Quorum quedam sunt equivocata,
et intelligunt ea insipientes pro quibusdam illorum, de quibus dicitur
illud nomen equivocum. Quedam sunt transumpta, et intelligunt ea
10 similiter pro eo, unde transsumuntur. Quedam sunt ambigua et quan-
doque creduntur dicta secundum convenientiam rei, nec sunt vera, et
quandoque creduntur esse equivocata. Et non est intentio mea in hoc libro
docere communia ipsorum gentes, nec illos, qui incipiunt in specula-
tione sapientie, nec illos, qui non sunt speculati nisi in doctrina legis
15 solummodo, quoniam intentio totius huius libri est, ut intelligatur lex
per viam veritatis.

- Intentio etiam huius libri est experefacere mentem viri iusti, in cu-
ius animam intravit credulitas legis nostre et colligata est in intellectu
ipsius et est perfectus in fide sua et in moribus suis et speculatus est in
sapientia philosophica et intellexit rationes ipsius et traxit eum intellectus
20 humanus, ut faceret ipsum esse in gradu suo. Sed impediunt ipsum ac-
quirere gradum illum plana legis, et quod non potest intelligere vel scire
de diversitatibus ipsorum nominum equivocorum vel transumptorum

1 per] in *G* | levo] levavi *CG* 3 sapientum] sapientium *BE* 4 mea] *add.*
proemium authoris π *add.* que sit prima intentio istius libri *C add.* hic est liber quem edidit
rabby Moyses Israelita et vocat eum Ducem neutrorum vel dubiorum *B* 5 nominum]
add. nominum quedam sunt equivocata quedam transumptiva et quedam ambigua *in marg.*
K 7 pro] secundum *K* | illorum] eorum *KL\pi* istorum *E* 8 illud] *om.* *CGKL\pi*
istud *A* | nomen] verbum *E* | equivocum] *add.* illud *CGK\pi add.* id *L* | trans-
umptata] transumptiva *KL\pi* | et intelligunt] *om.* *L* 9 similiter] simpliciter π *om.* *G*
| pro eo] *om.* *L* | quandoque] *om.* *KL\pi* 10 sunt] sibi *K* 11 esse] *om.* *KL\pi*
12 ipsorum] ipsarum π 13 sapientie] sapienti *E add.* illos *GKL* | sunt] fuerunt
L 14 totius] *om.* *E* | totius ... libri] huius libri totius *GKL\pi* | huius] *om.* *A*
15 58 etiam] autem *EKL\pi* | libri] *om.* *A* | est] *om.* *G* 17 intravit] incurrit *L* |
est] *om.* *A* 18 est perfectus] *inv.* *C* | speculatus] speculata *E* 20 ipsum] eum *A*
| esse] *om.* *A* | acquirere] acquiescere *A* 21 plana] plaga *G* 22 diversitatibus]
diversitate *C* | ipsorum] eorum *GKL\pi* | ipsorum nominum] *inv.* *C*

1-2 *Ps.* 143, 8.

2 *Prov.* 8, 4.

3-4 *Prov.* 22, 17.

vel ambiguum. Et remansit in magna ambiguitate et corde dubio, et ignorat, utrum sequatur intellectum suum habito post tergum, quod intellexit de nominibus illis, et opinabitur tunc, quod destruit fundamenta legis, vel quod remaneat in eo quod intellexit de nominibus illis, et non sequatur intellectum suum, et tunc habebit suspectum intellectum ipsum, et declinabit ab eo, et cognoscat in omnibus istis, quod firmatum est super ipso dampnum et corruptio in lege sua et fide. Et remanebit in ipsis cogitationibus vanis cum teneritudine cordis et anxietate animi et non recedet ab infirmitate animi et cogitationibus vagis.

Communicat etiam in hoc libro modus secundus, qui est ad exponendum similitudines nimis occultas, que sunt in libris prophetarum. Et non dicitur manifeste, quod sunt similitudines, sed credit insipiens attonitus, quod sunt secundum suum planum, et quod non est in eis ratio latens. Et cum applicuerit mentem illis intelligens per viam veritatis et intellexerit eas secundum suum planum, renovabitur in eo similiter magna dubitatio. Sed quando exposuerimus illam similitudinem vel expergefecerimus illum ad intelligendum, quod est similitudo, erit ei ostensor rectitudinis et evadet de illa titubatione.

Et ideo vocavi nomen istius libri Duce[m] neutrorum vel dubiorum. Et non dico, quod liber iste aufert omnem dubietatem de corde intelligentis ipsum, sed dico, quod tollit plures et maiores dubitationes. Et non querat a me intelligens nec expectet, quando mentionem fecerimus de aliqua ratione, quod perficiamus ipsam, vel quando inceperimus explanare aliquam similitudinem, quod perveniamus ad finem

24 habito] habitum *B* 25 et ... illis] *om. E* | opinabitur] opinabinabitur *B* | destruit] destruat *A* 26 vel] et *KLπ* | quod] *om. L* 27 suum] *om. G* | suspectum] *add. ipsum B* | intellectum] *om. KL* 28 ipsum] suum *GKLπ* | istis] hiis *ACKπ om. G* 29 in] et *C* | et] *add. in B* 30 vanis] variis π vagis *K* natus *G* | cordis] *om. A* | animi] Domini *G om. B* 31 ab] *add. eo sed exp. G* | animi] *om. E* | cogitationibus] *add. suis G* | vagis] נבוכים] magnis *C* vanis *sed add. aliter vagis in marg. L* variis π *add. secunda intentio C* 32 Communicat] commentatur π | etiam] autem *A* | modus secundus] modum secundum *KLπ* | modus] *add. secundus huius libri C* | ad] *om. K* 33 sunt] *om. L* 34 sunt] sint *BE* 37 secundum] vel *L* | renovabitur] revocabitur *KL* | similiter] simul π *om. L* 39 erit] erunt *K om. E* 40 ostensor] ostensor *Aπ* ostensio *G* | illa titubatione] *inv. E* | titubatione] turbatione *B* 41 Et] *add. de nomine libri huius et causa nominis in marg. K add. titulus libri in marg. A* | vel dubiorum] *om. L* 42 Et] *add. callida excusatio et utinam non malitiosa al. m. in marg. B* | liber iste] *inv. A* | aufert] auferat *Aπ* | dubietatem] *om. A* 43 tollit] tollat *K* | dubitationes] *add. nota de modis quibus apparet veritas in marg. K* 44 expectet] expedit *G* | mentionem] mentionum *E* 45 quando] ante *G* 46 similitudinem] similitudinum *B* | perveniamus] *add. usque BE*

eius, quod dicitur in similitudine, quoniam istud non convenit intelli-
genti, ut faciat hoc lingua sua; neque cogitet de hoc, nedum ut ponat
in libro qui sit signum ad sagittam stulti, qui se reputat sapientem, et
50 sagittabit eum sagittis stultitiae sue.

Iam autem exposuimus in aggregationibus librorum nostrorum in
Talmude communia rationis huius et innuimus super multis diver-
sitatibus et mentionem fecimus in ipsis libris, quod opus de Beresit
est scientia naturalis, et opus de Mercava est sapientia spiritualis. Et
55 exposuimus, quod dixerunt, quod «non debent instruere in Mercava
nec unum solum nisi sit sapiens et intelligens ex sensu suo, et tunc
dabunt ei initia rationum». Et ideo non queras a me nisi «initia ratio-
num». Et tamen illa initia non sunt ordinata in isto libro, nec unum
post aliud, sed sunt dispersa et immutata modis aliis ab eo, quod est
60 nostre voluntatis exponere, quoniam intentio mea est, ut veritates,
que ibi sunt, aliquando manifestentur et aliquando occultentur, ut
non remaneat aliquid, quod stet contra rationem spiritualem, quia
nichil potest esse, quod stet contra ipsam. Et ideo fuerunt veritates,
que sunt separate in comprehensione Creatoris, occulte communita-
65 ti gentium, sicut dixit David: «Secretum Domini timentibus eum». Scias etiam,
quod naturalia similiter non possunt exponi ab homine
expositione perfecta, nec potest homo facere, ut sciatur pars principio-
rum suorum sicut sunt. Et tu scis, quod dixerunt sapientes, et «non

47 istud] illud *Kπ* et *L* 48 hoc] *add.* in *A om. K* | neque] nec *EKLπ* | ut] non
E 49 qui] quid *G* 50 eum] ipsum *BE* cum *G* 51 in] ibi *K* | aggrega-
tionibus] aggregatione *ACGKLπ* 52 Talmude] Talmud *π add.* indicium quod
aggregavit librum Talmuth *al. m. in marg. B add.* in Talmude *in marg. A* | communia]
omnia *C* de consequentia *π* | huius] huiusmodi *π* 53 ipsis] istis *E* | ipsis libris]
inv. C | opus] *add.* differentia inter opus de Beresit et opus de Mercava *al. m. in marg.*
B add. in Mercava *in marg. A* | sapientia] scientia *G* | spiritualis] specialis *GLπ*
55 debent] deberet *C* debet *A* 56 nisi] ubi *KL* | tunc] non *G* 57 dabunt]
dabit *π* | initia rationum] initiationum *L* | Et ... rationum] *om. C* | queras]
querat *KLπ* 58 sunt] sibi *K* | isto libro] *inv. GKLπ* 59 aliud] *add.* et *E* |
sunt] sibi *K* | modis] modum *K* 61 sunt] sibi *K* 62 spiritualem] specialem
KLπ 63 stet] constet *π* | Et] *om. A* 64 sunt] sibi *K* | separate] *add.* et *L* |
in] ut *G* 65 dixit] dicit *π* | Secretum] *add.* nostra littera: quam magna multitudo
dulcedinis quam abscondisti *in marg. A (cf. Ps. 30, 20)* 66 Scias] scientia *E* | quod]
quia *E* | naturalia] naturaliter *B* | similiter] simpliciter *A* | exponi] explicari *BE*
67 principiorum] principaliorum *K* 68 sunt] sibi *K*

51-52 Cf. Maimonides, *Mišneh Torah*; Maimonides, *Peruš ha-Mišnayot*.

55-57 *TB, Ḥagigah* 11b; 13a.

65 *Ps.* 25, 14.

68-69 *TB, Ḥagigah* 11b.

in opere de Beresit in duobus». Et si poneret homo omnes illas rationes in libro, esset expositor. Et ideo fuerunt dicte ille rationes in 70
libris prophetie in parabolis, et locuti sunt in eis sapientes in parabolis et similitudinibus, ut ambulent in eis per viam librorum sanctitatis, quoniam est inter illas et sapientiam spiritualem coniunctio firma et colligatio fortis, et etiam sunt secreta secretorum sapientie spiritualis.

Nec ascendat in cor tuum, quod illa magna secreta sunt a nobis scita 75
usque ad finem suum. Sed aliquando apparet veritas, donec credimus, quod sit dies, et postea abscondunt ipsam potentie nature, et consuetudines, quo usque revertimur in obscuritatem et tenebram, iuxta quod fuimus in ipsa prius. Et idcirco sumus nos sicut ille, cui apparet choruscatio una post aliam interpolate, dum ipse est in obscura nocte, et 80
est aliquis, cui apparet choruscatio una post aliam ita, quod credit, quod est continue in clara luce, que non recedit, et apparet oculis eius, quod nox sit dies. Et iste fuit gradus eximii prophetarum, cui dictum fuit: «Et tu sta hic mecum». Et de eo dictum fuit, quod: «Splendida facta fuit facies eius». Est etiam aliquis ex eis, cui apparet choruscatio 85
semel tantum in nocte, et iste est gradus illorum de quibus dictum est: «Prophetaverunt, et non cessaverunt». Et ex eis est, cui continget quod inter unam choruscationem et aliam erit tempus longum vel breve.

69 opere *add.* Breset *A* | poneret] exponeret *BE* 70 in libro] *om.* *GKL* π 71 prophetie] philosophie *L* 72 viam librorum] *inv. sed corr.* *G* 73 spiritualem] specialem π 74 sunt] sibi *K* | spiritualis] specialis π 75 in] ad *C* | sunt] sint *A* π 77 abscondunt] absconditur *L* | potentie] *add. ne sed exp.* *L* | nature] nec *C* nostre π *om.* *K* 78 tenebram] tenebras *C* 79 Et] *om.* *A* *add.* de variis gradibus cognitionum *al. m. in marg.* *A* | ille] *om.* *A* 80 una] unam *L* | interpolate ... aliam] *om.* *CE* 81 est] *om.* *A* | choruscatio una] *inv.* *AG* | ita quod] *inv.* *B* 82 que] quem *K* | recedit] recedet *G* 83 quod] *add.* est *E* 84 fuit.] est *E* | Et ... hic] facies eius et tu *B* | eo] ea *E* | Splendida] *add.* Exodus XXXVIII g nostra littera habemus esset cornuta *al. m. in marg.* *A* (*cf. Exod. 34, 29*) 85 eius] *om.* *B* 86 iste] ille *K* π cuius *L* | iste est] *inv.* *E* | gradus] *add.* gradus *L* 87 cessaverunt] addiderunt π *exp.* *K* *add.* aliter et non addiderunt cessaverunt *K* *add.* aliter intelligit et non addiderunt *in marg.* *G* *add.* aliter et non addiderunt *in marg.* *L* *add.* Numeri XI *al. m. in marg.* *A* | est] enim *E* | cui] qui *KL* 88 vel] et *A*

84 *Deut.* 5, 31.

84-85 *Exod.* 34, 29.

87 *Num.* 11, 25. The marginal note in manuscripts *GKL*: «aliter et non addiderunt» refers to the word «cessaverunt» that corresponds to the translation of this same biblical verse in the *Targum Onkelos*.

Est etiam ex eis, cuius gradus non est adeo altus, quod eius tenebra
 90 illuminetur per choruscationem, sed per aliquod corpus clarum et lim-
 pidum, sicut lapides, qui illuminant in noctis obscuro, et tamen illa
 lux modica, que splendet super ipsum, non est continua, sed appa-
 ret semel et post latet sicut «splendor gladii, qui versatur vibrando».

Secundum autem gradus istos variantur gradus hominum perfec-
 95 torum. Sed de illis, qui numquam viderunt lucem et qui semper in
 tenebris ambulant, dictum est: «Nescierunt neque intellexerunt, qui
 in tenebris ambulant». Et absconditur ab oculis eorum veritas univer-
 saliter, quamvis sit multum clara, sicut dictum est: «Quia modo non
 viderunt, lux clara est in celis». Et isti sunt gens populorum terre, et
 100 non est rememoratio illis in hoc libro.

Et scias, quod si velit aliquis perfectorum secundum perfectionem
 sui gradus explicare rationem aliquam de eo, quod intellexit de secretis
 istis, et explanare illa ore proprio vel lingua calami sui, non poterit. Et
 licet metiatur quod comprehendit, deficiet in exponendo illud exposi-
 105 tione completa secundum ordinem, sicut poterit facere in aliis scientiis
 ille, qui scit viam doctrine illarum, sed continget ei in docendo alium,
 sicut continget ei in addiscendo. Quod est dicere, quoniam ratio inci-
 pit apparere, et postea occultatur; quoniam natura huius rei in magno
 et in parvo sic se habet. Et ideo quando voluit omnis sapiens excelsus
 110 et spiritualis prosecutor veritatis docere aliquid de huiusmodi, non fuit
 locutus nisi in parabolis et enigmatibus. Et in hoc multiplicatae sunt

89 Est,] et *CGKLπ* | etiam] est *CGKLπ* | est, ... eis] ex eis est *KLπ* | tene-
 bra] tenebris non *L* add. non *π* 90 illuminetur] illustretur als (aliter?) illuminetur *L*
 91 qui] que *G* | illuminant] illuminat *L* 92 ipsum] ipsam *K* 96 dictum ...
 ambulant] *om.* *C* 97 absconditur] abscondetur *π* absconditam *B* abscondem *G* |
 oculis] orbis *K* 98 Quia modo] quomodo *π* 99 est] *om.* *B* 100 hoc libro]
inv. *C* 101 quod] quia *A* | si] sit *B* | velit] velis *E* | secundum] et *L* |
 perfectionem] imperfectorum *L* 102 rationem aliquam] *inv.* *G* 103 proprio] suo
KLπ 104 comprehendit] comprehenderit *GKLπ* | deficiet] deficit *B* | illud] id
L add. in *C* | expositione] exponere *E* 105 completa] *om.* *G* | scientiis ille] *inv.* *B*
 106 ille] illa *L* | doctrine] doctrinarum *Aπ* | docendo] add. in addiscendo *sed exp.* *K*
 107 continget] contigit *E* contingit *π* | ei] eum *E* | in] *om.* *E* add. in *sed exp.* *K*
 108 natura] et illa *K* | in] *om.* *L* 109 voluit] voluerit *A* | sapiens] add. et *L*
 111 et,] add. in *GLπ* | Et,] add. puta respectus multitudinis similitudinum *al. m.* in
marg. *A* | in ... sunt] multiplicatae sunt in hoc *BE* | in hoc] nichil *C* | sunt] sibi *K*

93 *Gen.* 3, 24.

96-97 *Pz.* 82, 5.

98-99 *Iob* 37, 21.

parabole seu similitudines, et posuerunt eas varias in suis generibus et speciebus, et occultaverunt in multitudine illarum similitudinum illud, quod debebat intelligi de enigmatibus illis in principio illius similitudinis vel in medio vel in fine, ex quo non inveniebant similitudinem, que conveniret illi rationi a principio usque ad finem. Et fuit posita illa ratio, quam intendebant docere aliquem, quamvis esset una in se, dispersa et divisa in multis similitudinibus distantibus ab invicem. Processerunt etiam profundius in hoc dantes unam et eandem rem pro similitudine rebus variis, et principium similitudinis colligatur uno modo, et finis alio modo. Potest etiam contingere, quod totum erit similitudo ad duas res sibi propinquas in specie illius scientie, donec omnis, qui voluerit docere sine similitudinibus, erunt verba eius obscuriora et magis profunda, quam si essent dicta mediantibus similitudinibus, quasi sapientes et intelligentes traherentur post istam rationem cum voluntate spirituali, secundum quod trahunt eos sue diversitates naturales.

Nonne vides, quod, quando Creator benedictus voluit perficere mores nostros et ornare modos nostre convenientie cum preceptis suis, que sunt mandata ad faciendum, et non firmantur nisi post opiniones intelligibiles, initium suum est, ut intelligatur preceptum Dei secundum possibilitatem suam? Quod etiam non firmatur nisi cum scientia spirituali, que scientia spiritualis non apprehenditur nisi post scientiam naturalem, quoniam scientia naturalis posterior est sapientia spirituali, sed est prior ea ordine doctrine, sicut patet studentibus in hoc.

Et ideo Creator posuit apertionem legis nostre in ratione operis de Beresit, quod est scientia naturalis, sicut preexposuimus. Propter difficultatem etiam magnitudinis rationis et propter brevitatem potentie

112 similitudines] altitudines *L* 113 multitudine] similitudine *B* 114 illud] id *L*
 115 vel] *om. A* 116 illi rationi] *inv. π* 117 quam] qua *π* | aliquem] aliquod
EK aliquam *C* | esset] esse *B* | esset una] *inv. A* 118 et] *add. in B om. L* |
 multis similitudinibus] multitudibus *K* 119 in] et *K* 120 et] ut *π* | colligatur]
 colligabatur *L* 121 totum] tota *L* | erit] eius *L* 123 erunt] eius *E* | eius]
om. π | obscuriora] obscura *E* 124 similitudinibus] *om. G* 125 intelligentes]
 intelligeres *K* | traherentur] trahentur *Lπ* 126 spirituali] speciali *A* | secundum]
 sicut *CGKLπ* sed *E* | quod] *om. CGKL* | sue] *om. C* | 127 quod] *om. CKLπ*
 | voluit] voluerit *A* noluit *L* 128 ornare ׀תקן] ordinare *A* | modos] modis *E* |
 nostre convenientie] conscientie nostre *π inv. KL* | cum] *om. G* *π* 129 sunt] sibi *K*
 | nisi] verbi *K* ubi *L* 130 ut] non *E* | preceptum] preceptus *G* 131 possibi-
 litatem suam] *inv. BE* | Quod] et *KLπ* | firmatur] firmantur *π* 132 que] quod
C | spiritualis] *om. L* 133 quoniam] quod *C* | posterior] prestantior *L add.*
 posterior alios *in marg. L* | est] *add. scientia spirituali sed del. L* | sapientia] scientia
AE 135 posuit] *add. in A* 136 Propter] *add. hoc GKLπ* 137 etiam] et *L* |
 brevitatem] *om. C*

nostre in comprehendendo magnitudinem rationum, secundum quod sunt, fuerunt verba Creatoris nobiscum in ipsis rationibus occultis, que
 140 fecit, necessaria sapientia spiritualis de necessitate ad loquendum nobiscum in illis in parabolis et verbis multum occultis, sicut dixerunt sapientes: «Ad annuntiandum fortitudinem operis de Beresit carni et sanguini non potest esse. Idcirco conclusit Scriptura dicens: ‘In principio creavit Deus celum et terram’». Et iam innuerunt tibi, ut scires,
 145 quod iste rationes memorate sunt clause. Tu etiam scis, quod Salomon dixit: «Alta profunditas, quis inveniet eam?» Et fuit posita tota ista ratio in nominibus equivocis, ut intelligat ea universitas populi terre uno modo secundum brevitatem scientie sue et debilitatem sui intellectus, et intelliget ea vir perfectus alio modo. Et iam proposuimus in Expositione de Mysna exponere mirabiles rationes in Libro prophetie et in Libro colligationis rationum cum intellectu. Et cum proposuerimus in libro illo exponere omnes dubitationes enigmatum, quorum plana multum sunt a veritate remota et deviantia terminum intellectus, et omnia sunt similitudines, et cum voluimus - elapsi sunt iam multi anni
 155 - componere illos libros et composuimus de illis parum, non fuit michi visum conveniens, quod incepti exponere per viam illam. Quoniam vi-

139 sunt] sibi *K add.* vel π | nobiscum] naturalis *E* 140 sapientia] sapientie *A add.* sapientia *G* 141 in₁] *om.* *K* | in₂] *om.* *KL* π | multum] multis *KL* π | sicut] sic *G* 142 annuntiandum] nuntiandum *E* 143 non] nisi *C* 144 innuerunt] invenerunt *E* 145 iste] ille *K* π | etiam] autem *K* π | quod₂] quid *K* 146 Alta] *add.* Ecclesiastes VII *al. m. in marg. A* | inveniet] inveniret *A* | tota ista] *inv. G* | ista] illa *K* π | ista ratio] ratio illa *L* 147 ut] nec *KL* non *G* 148 intellectus] *om. G* 149 intelliget] intelligat π in celis *L* 150 de Mysna] moysna *A* lamisna *E* neyna *L om. B lac. K add.* aliter de la Mysna. Mysna est brevis compositio legis quam fecit quidam Iudeus sapiens propter cuius etiam brevitatem (*sic*) factus est postea liber qui dicitur Thalmut. Darassot dicuntur obscura quedam dispersa in Mysna *al. m. in marg. A* | mirabiles rationes] *inv. BE* | in] *add.* hoc π 151 proposuerimus] proposuimus *CEK* π 152 libro illo] *inv. L* | enigmatum] *add.* scilicet de rassoth *E* | plana] plena *A* 153 sunt] *add.* et *L* | terminum] rationi π quoniam *AE* 154 omnia] causa *E* | sunt] sibi *K* | elapsi ... anni] elapsi iam multis annis π 155 illos libros] *inv. G* | composuimus] composuerimus *BE* posuimus *A*

142-144 Cf. J.D. Eisenstein, *Ozar Midrashim. A Library of Two Hundred Minor Midrashim*, New York, 1928, p. 560a.

146 *Eccl.* 7, 25.

149-150 Cf. Maimonides, *Peruš ha-Mišnayot*.

150-151 These two books do not appear in Maimonides' production.

152 Mss. A and E refer to *Deraš*, one of the four approaches to the biblical exegesis, according to whom the meaning of the text should be understood through similar occurrences. The term דרשות (*derašot*) appears in the Hebrew version.

sum est michi, quod, si vellem procedere per viam similitudinis et occultationis in eo, quod oportebat occultare, non exiremus de via prima et nichil novum faceremus et commutaremus singulare pro singulari unius speciei. Quod si exposuerimus, quod oportet exponere, istud etiam non expedit, ut reveletur genti, nec est nostre voluntatis exponere species enigmatum et plana prophetie genti. Vidimus etiam quod, si aliquis insipiens de populo de hiis, qui legunt in Talmud, intenderit in enigmata, nichil ex eis erit ei difficile nec multum remotum quantum ad ipsum, quoniam apud insipientem et stolidum et vacuum a sapientia nature factorum non est remotum ab eo, quod sint, que impossibile est esse. Quod si intenderit in illa vir perfectus et sapiens, non effugiet alterum duorum: vel ut intelligat ea secundum suum planum, et tunc habebit suspectum illum, qui dixit, et destruet consilium eius, et non erit in omnibus istis quod destruat fidei fundamenta; vel dicet, quod sunt ibi rationes occulte, et per hoc evadet nec habebit suspectum illum, qui dixit, sive appareat ei occultatio illius rei sive lateat eum.

Adhuc autem explanabuntur in hoc libro diversitates prophetie et dispositiones suorum graduum et expositio similitudinum illorum librorum per unam de viis explanationis. Et propter ista nolui aggregare illos duos libros, secundum quod erant incepti, et posui in animo meo facere mentionem de fundamentis scientiarum et opinionum communia memorari brevibus verbis et in parte revelare, quod est propinquum expositioni, secundum quod fecimus mentionem in aggregatione de

157 occultationis] ostentationis *L* 158 oportebat] oportebatur *G* 159 nichil] vel *A* | commutaremus] mutaremus *KLGP* | singulare] singulari *L* 160 exposuerimus] exposuimus *B* | quod] quomodo π | istud] illud *A* 161 est] etiam π | voluntatis] *add.* est π 162 species enigmatum] *inv.* *A* 163 de populo] *om.* *A* | qui] que *KG* | Talmud] *add.* et *AE* | intenderit] intendit *A* | in] *om.* *C* 164 ex] *om.* *E* | erit] *add.* difficile *sed exp.* *L* | ei] *om.* *G* | remotum] remotus *KL om. G* 166 factorum] *om.* *L* | remotum] remotus *L* | sint] fuit *KL* 168 alterum] *add.* de *L* | duorum] duobus *L* | ea] *om.* *E* 169 habebit] *om.* *C* | suspectum illum] *inv.* *A* | destruet] destruat *C* 170 destruat] *om.* *C* | fundamenta] fundamentum *E* 171 ibi] *om.* *K* | nec] non *L* | suspectum illum] *inv.* *KL* | illum ... lateat] *om.* *A* 172 sive] cum *L* | occultatio] *add.* ipsius *sed exp.* *K* 173 Adhuc] ad hec π | explanabuntur] explanabunt *A* | hoc libro] *inv.* *C* 174 graduum] graduorum *KL* 175 nolui] volui *AEGP* 178 memorari] memoria *C* 179 de Talmud] deltalmut *BE*

163 The expression «de populo de hiis, qui legunt in Talmud» has to be understood as a reference to Rabbinic Judaism, the mainstream form of orthodox Judaism, in opposition with Karaite Judaism, which on the contrary did not recognize the Talmud as an authority.

180 Talmud, qui vocatur Deuteronomius. Sed verba mea in hoc libro sunt
sicut illius, qui profundavit in sapientia philosophica, sicut predixi, et
scit scientias veras et credit verba legis et dubitat in suis rationibus, quia
fecerunt ipsum errare ambigua nomina et similitudines. Et inducemus
in hoc libro capitula, in quibus non ponetur nomen equivocum, sed
185 erit illud capitulum stramentum alterius capituli vel erit illud capitu-
lum innuens aliquem modorum nominum equivocorum, quia nollem
dicere palam nomen illud in illo loco, vel erit capitulum demonstrans
aliquam similitudinum vel innuens aliquam de rationibus, ut faciat sci-
re quod est similitudo, vel erit capitulum coadunans rationes mirabiles,
190 in quibus credunt addiscentes contrarium veritatis propter nominum
equivocationem, vel quia similitudo est fabricata super via rei assimila-
te in ea, vel quia res assimilata in ea est fabricata super via similitudinis.
Et postquam induxi similitudines istas, premitam quoddam ante-
cedens, et est istud. Scies et intelliges, quia clavis scientie omnium, que
195 dicta sunt a prophetis, et veritatis eorum est intelligentia compositionis
similitudinum et rationum ipsarum et expositionis verborum suorum,
sicut scis, quia Scriptura dicit: «In manibus prophetarum assimilatus
sum». Et scis, quod dictum est: «Vaticinare vaticinium et loquere pa-
rabolam». Et scis, quoniam ex quo prophete usi sunt multum loqui in
200 similitudinibus, dixit propheta: «Ipsi dicunt michi: Nonne assimilator

180 sunt] *om. L* | sapientia] scientia π | philosophica] *add. alios prophetica in marg. π* 182 scit] sciat *A* | quia] quod *C* 183 fecerunt] *add. quia fecerunt G* | ipsum] ipsa *KL* | similitudines] similitudine *B* 184 ponetur] ponitur *E* | nomen] hoc *G* 185 illud] *om. KL π* | capitulum,] capitula *L add. est E* | illud] id *L* | capitulum,] *add. capitulum A* 186 nollem] nolam *B* 187 illo loco] *inv. E* | erit] ei *C* 188 similitudinum] similitudinem *CGKL π* 189 quod] que *C* quid *K* 190 quibus] quo *GKL π* 191 super] *om. A* | assimilate] assimilata *G* 193 premitam] *om. G* | quoddam] aliquid *C* 194 Scies] scias *G* 195 prophetis] *add. Ezechiel XII al. m. in marg. A* 196 et] est *B* | suorum] eorum π 197 quia] quod *A* 198 Et] *om. A* | scis] scias *B* | quod] quia *B π* | Vaticinare] *add. Ezechiel XVII a nostra littera: propone enigma et narra parabolam al. m. in marg. A* 199 scis] *om. G* 200 Ipsi ... michi] *om. KL π* | Ipsi] *add. Ezechiel XX c: ipsi dicunt de me: numquid per parabolas loquitur iste, vel habet Hebraice: si parabolando parabolat iste al. m. in marg. A (cf. Ez. 21, 5)*

180 Cf. Maimonides, *Mišneh Torah*. The title means «repetition of the law»; accordingly, the translator rendered it as «Deuteronomy».

197-198 *Os.* 12, 10.

198 *Ez.* 17, 2.

200-201 *Ez.* 21, 5.

similitudinum est?». Sic etiam scis, cum incepit Salomon et dixit: «Ad intelligendam parabolam et solutionem, verba sapientum et enigmata eorum». Et dixerunt sapientes: «Cui assimilabantur verba legis antequam veniret Salomon? Puteo, cuius aque sunt profunde et frigide, et non poterat homo bibere de illis. Sed quid fecit quidam subtilis? Coniunxit funem funi et lineam lineae et hausit et bibit. Sic processit Salomon de similitudine ad similitudinem et de parabola in parabolam, donec stetit super secretis legis». Ista sunt verba eorum. Ego vero non intelligo, quod ascendat in cor alicuius perfecti secundum intellectum, quod ad verba legis, in quibus innuitur aliquid, intelligenda fecerunt instrumenta et machinas ratione similitudinum, que sunt precepta de tabernaculis et palma et in quatuor custodibus in lege scriptis, sed intentio fuit sine dubio facere intelligi profunditatem.

Sic etiam dixerunt doctores nostri: «Aliquis amisit aurum vel lapidem pretiosum in domo sua et accendit candelam unius denarii et invenit gemmam. Et similiter ipsa similitudo nichil est, et per manum similitudinis intelligis secreta legis». Et etiam ista sunt verba eorum: Appone cor tuum ei, quod palam exposuerunt, quod legis archana sunt lapis pretiosus, et quod planum omnis similitudinis nichil est, et vide, quomodo assimilaverunt clausuram rationis assimilate, quasi ceciderit gemma in domo eius et domus est nimis obscura. Et constat, quia

201 similitudinum] similitudinem *EKL* similitudinis *G* | Ad] *add.* Salomon I a nostra littera: animadvertet parabolam et interpretationem verba sapientum et enigmata eorum *al. m. in marg. A* 202 solutionem] Salomon in *Lπ* | sapientum] sapientium *BE* 203 dixerunt] *add.* et dixerunt *G* 204 Puteo] puteus *L add.* de puteo *al. m. in marg. G* | et₂] *om. C* 206 funem חבל funes *CGKL* | lineam] lineas *K* | et bibit] *om. KLπ* 207 in] ad *G* 208 secretis] secretum *G* 210 aliquid] *om. A* | intelligenda] intelligendum *C* 211 que] qui *B* 212 et₁] *add.* in *B* | quatuor] *add.* scilicet depositorio conductorio et similibus *A* 214 Sic] *add.* aliter sic etiam et doctores quatuor custodum dixerunt nostri aliquis amisit *al. m. in marg. A* | Aliquis] *add.* probatur per exemplum candele quomodo similitudo confert ad intellectum secretorum *in marg. K add.* de gemma et candela *al. m. in marg. G* | aurum] aureum *E* | vel] et *A* 215 pretiosum] pretiosam *A* 216 Et] *om. K* | ipsa similitudo] *inv. BL* 217 similitudinis] *add.* et *B* | etiam] *om. L* | ista] verba *G* | ista sunt] *inv. KLπ* 218 ei] *om. KLπ* 219 lapis] lapides *L* 221 et₁ ... est] *om. E* | domus] *add.* eius *AB* | est] *om. B* | quia] quod *Aπ*

201-203 *Prov.* 1, 6.

203-208 Cf. *Šir ha-Širim Rabbah* (*Midraš Šir ha-Širim*) I, 1.

211-212 Cf. *Lev.* 23, 42-43. Cf. *Lev.* 23, 40. Cf. *Exod.* 22, 6-14.

214-217 Cf. *Šir ha-Širim Rabbah* I, 1.

gemma ibi est, sed non videt eam nec scit locum eius, et idem est, ac si exisset de potestate eius, ex quo nichil utilitatis habet in ea, donec accendit candulam, que est ostensio eius intellectus rationis similitudinis.

- 225 Dixit sapiens Salomon: «Mala aurea cum sculpturis vel picturis argenteis verbum prolatum in ratione sua». Appone cor tuum ad audiendum expositionem huius rationis, quam dixit. Picture seu sculpture sunt celature reticulate, scilicet in quibus sunt loca cavata celaturis subtilibus sicut opus aurificum. Et ipse dicit, quod sicut est similitudo malorum aureorum cum picturis argenteis, quorum celature sunt nimis subtiles, ita est verbum, quod dicitur duobus modis. Et scias et intelligas, quam suavis sit ista similitudo. Nam ipse dicit, quod omnis parabola duas habet facies, scilicet modum apertum et modum occultum. Et necesse est, quod forinseca facies sit pulchra sicut argentum, interior vero sit pulchrior, adeo quod comparatio ipsius ad exteriorem sit sicut auri ad argentum, et necesse est, ut forinsecum sit pulchrum, ut demonstret inspicienti super eo, quod est intrinsecum sicut malum aureum, quod est opertum reti, in quo sunt celature argenti subtiles. Et cum videretur a remotis vel visione sine intellectu, ascendit in cor, quod est argenteum malum, et cum intuitus fuerit diligenter homo acuti visus, demonstrabitur ei, quod intus latet, et sciet quod est aurum. Ita se habent similitudines prophetarum. Extrinseca earum sunt

222 gemma] *om. L* | et ... eius] *om. E* 223 exisset] dixisset *Lπ* | utilitatis habet] *inv. C* | habet] habetur *L* 224 que] quod *KLπ* | ostensio] ostensionis *L* | eius] illius *L om. Kπ* | intellectus] *om. L* 225 Salomon] *add. quod L* | Mala] *add. apud nos ita habet Proverbia XXV: mala aurea in lectis argenteis qui profert verbum in tempore suo al. m. in marg. A (cf. Prov. 25, 11)* | argenteis] argenteum *Kπ* 226 audiendum] audiendam *G* 227 expositionem] exposita *K* | quam] *om. L* | Picture seu] scripture vel *KLπ* | seu] sive *E* 229 subtilibus] *דקת* sculptilibus] *ACGLπ* sculptibus] *K add. sculptilibus G add. subtilibus in marg. G* | dicit] dixit *E* | quod] *om. L* 231 nimis] *om. L* | ita] illa *K* | est] illud *L* | dicitur] *add. duob sed del. L* 232 sit] *om. C* | Nam] *add. quod omnis parabola habet duas facies, scilicet modum occultum et modum apertum in marg. K add. parabola habet duas facies al. m. in marg. A* 233 duas habet] *inv. KLπ* 234 quod ... est] *om. KLπ* 235 ipsius] *add. sit E* 236 sit] *om. E* | ad] et *AB* | argentum] argenti *A* | ut] quod *A* | forinsecum] forinsecus *Lπ* | pulchrum] pulchra *K* 237 inspicienti] *למסתכל* insipienti] *ACKL* incipienti] *π* 238 subtiles] subtilis *E* 239 videretur] videntur *AE* 240 est ... malum] est malum argenteum *BE* | fuerit] erit *E* 241 acuti] *add. s f sed del. L* sicuti] *C* | intus] ei] *G* | sciet] scies] *L* | est] *om. C* | aurum] *add. est C* 242 Ita] illa *K* | prophetarum] prophetiarum *Eπ* | earum] eorum *AE*

sapientia utilis in multis. Quorum unum est ornatus officiorum societatis humane sicut apparet in planis libri Parabolarum et aliorum similium. Et interiora eorum sunt sapientie in scientia veritatis. 245

Et scias, quod similitudines prophetie procedunt duobus modis. Sunt etenim quedam similitudines, in quibus quodlibet verbum demonstrat aliquid super aliquo separatim. Secundus autem modus est, quod erit universa similitudo demonstrativa rei assimilate in ipsa. Erunt tamen multa verba in ipsa similitudine, quorum nullum adiciet 250 aliquid in ipsa re assimilata, sed posita sunt ad ornatum similitudinis et ad ordinationem eiusdem vel ad profundationem occultationis rei assimilate, ut sit verbum ducatum prebens secundum ordinem, iuxta quod convenit plano illius similitudinis. Et adhibe mentem huic rationi.

Exemplum prime speciei similitudinum prophetie est illud, quod 255 scriptum est: «Vidit sompnum, et ecce, scala posita in terra». Et in hoc, quod dixit: 'scala', significat quiddam. Et in eo, quod dixit: 'posita' in terra, significat secundum. Et in eo, quod dixit: 'cacumen eius tangebatur celos', significat tertium. 'Et ecce angeli Domini' significat quartum, 'ascendentes' significat quintum, 'et descendentes' significat sextum, 'et 260 ecce, Dominus stans super ipsam' significat septimum. Et ecce, omnia verba posita in hac similitudine significant aliquid preter universum rei assimilate in ea.

Exemplum vero secunde speciei similitudinum prophetie est illud, quod dixit Salomon: «De fenestra domus mee per cancellos prospexi 265 et video parvulos, considero iuvenem vecordem, qui transit per pla-

243 utilis] intellectus *K* | unum] unus *A* | ornatus] *add.* est *L* 244 apparet] paret *K* | in] *add.* libris *KL* 245 sapientie] sapientia *E* | in] et *K* 246 procedunt] sunt *KLπ* | duobus] *al. m. in marg. A* 247 quodlibet] quodlicet *CE* | demonstrat] demonstrat *Lπ* 248 aliquid] aliud *L* | super] sicut *G* | aliquo] aliqua *BC* | separatim] separati *E* 249 similitudo demonstrativa] multitudo *G* | rei] re *E* | assimilate] assimilata *G* | in] et *E* 250 Erunt] erit *E* | nullum] multum *A* 251 re] *om. C* 252 ordinationem] ornatorem *GKLπ* 253 ducatum] ducare *B* | quod] quem *π* quam *K* 254 convenit] et *L* | plano] explano *L* 256 Vidit] *add.* Genesis XXVIII *al. m. in marg. A* | posita] *add.* est *L add. e sed exp. K* 257 dixit] dicit *L* | quiddam] quoddam *A* | posita] parata *B* | in terra] *om. L* 260 et₂ ... septimum] *om. G* 261 ipsam] ea *E* | significat] *om. E* | septimum] octavum *E* | Et ... significant] *om. L* 262 significant] *om. E* 264 illud] istud *B* idem *L* 265 De] *add.* Proverbia VII d *al. m. in marg. A* 266 video] vidi *L* | parvulos] *add.* et *Eπ*

256 *Gen.* 28, 12.

265-269 *Prov.* 7, 6-10; 12-15.

teas in obscuro advesperascente die, et ecce, mulier occurrit illi nunc foris, nunc in plateis apprehensumque deosculatur iuvenem dicens: Victimas pro salute devovi, idcirco egressa sum in occursum tuum».

- 270 Et intellectus istorum versuum in suo universo est, ut caveant sibi homines, ne sequantur vitia corporalia, et assimilavit materiam, que est causa omnium corporalium desideriorum, mulieri meretrici virum habenti, et super hac similitudine fabricatus est librum suum. Adhuc etiam exponemus in capitulis huius libri profundam sapientiam ipsius
- 275 in eo, quod assimilavit materiam corporalem mulieri meretrici virum habenti. Et exponemus qualiter finivit librum suum in laude mulieris non meretricis, sed dantis operam et intendentis in apparatu eorum, que sunt necessaria domui sue et viro suo. Et omnia ista sunt impedimenta, que prohibent hominem acquirere postremam perfectionem,
- 280 que est scire Creatorem suum. Similiter etiam omnes mores perversi et pravi, qui sunt in homine, non sunt in eo nisi ex parte materie corporalis solummodo, sicut explanabimus in hoc libro. Et istud est, quod intelligitur in universo de similitudine seu parabola supradicta, hoc est dicere, quod non trahatur homo post suam concupiscentiam corporalem solummodo, que est materia corporis, quoniam materia propinqua hominum eadem est materia propinqua universitatis animalium.

Postquam autem ista explanavi tibi et revelavi secretum predicte similitudinis, non queras a me, quid est dicere: «Victimas pro salute devovi», et quid significat: «Lectulum meum stravi tapetibus», et quid

267 obscuro] *add. rr sed exp. K* 268 deosculatur] deosculabatur *KLπ* | dicens] Domini *L* 269 salute] *add. tua π* | devovi] debui *A* | sum] sine *KL* | tuum] *om. K in marg. L* 270 in ... universo] *om. KLπ* 271 materiam] *om. KLπ* | est] *om. A* 272 habenti] *om. E* 273 hac] hanc *E* | similitudine] similitudinem *E* | Adhuc] ad hec *π* ad hoc *K* 274 huius] ipsius *L om. E* | sapientiam] scientiam *L add. sapientiam in marg. L* | ipsius] ipsi *B* 275 materiam] *om. G* | mulieri] *om. L* 277 intendentis] *add. et intendentis G* | apparatu] apparatus *C* opera *G* 278 omnia] causa *C* | ista] etiam illa *L* | que] qua *L* 279 prohibent] per hunc *K* | postremam] *add. perfm sed del. L* 280 etiam] autem *C* | perversi] *add. perversi G* 281 in eo] *om. G* 282 explanabimus] *נבאר* explanabitur *ACGKLπ* | istud] illud *GKπ* idem *L* 283 seu] sive *E* | seu parabola] temparabola *K* | quod] *om. E* 284 non] *om. π* | trahatur] trahabatur *E* | post] ad *C* 285 que] quod *E* | corporis] corporalis *E* | hominum] homini *L* 286 materia] eam *L* 287 tibi] *om. π* | revelavi] *add. tibi π* 288 Victimas] *add. ps sed del. L* 289 Lectulum] lectum *E* | quid] quod *L*

288-289 *Prov. 7, 14.*

289 *Prov. 7, 16.*

est, quod adiecit in hac similitudine, quod dicitur: «Non est vir in 290
domo sua», et alia etiam istis similia, quoniam omnia sunt colliga-
mentum verborum super plano similitudinis. Ista etenim verba, que
dixit Salomon, sunt verba fornicatorum. Intellige bene verbum istud,
quia est principalitas magna et fortis in eo, quod explanare propono.

Et cum videris in aliquo capitulorum huius libri, quod expono ali- 295
quam de similitudinibus, et cum innuero tibi super secreto universitatis
assimilate rei, quid est, non queras a me singularia rationum, que po-
nuntur in ipsa similitudine, et non labores invenire in ipsis rationem,
que pertineat ad rem assimilata in eis, quoniam istud deducet te ad
alteram duarum viarum: vel enim repellet te ab intellectu rationis si- 300
militudinis intelligende, vel inducet te in laborem cogitandi opiniones,
que non habent radicem. Et illa non fuerunt scripta, ut meditentur in
illis illas opiniones, et accidit tibi grandis labor in verbis vanis et sine
fructu. Et laborant in illis et componunt libros multi hominum nostri
temporis, quia omnes illi desiderant invenire rationes et opiniones in 305
dictis, quas scriptor non intendebat dicere. Sed intentio tua sit semper in
maiori parte similitudinum intelligere universum similitudinis, quod
fuit in intentione dicentis, ut faceret scire.

Sufficit autem tibi in parte rerum huiusmodi, ut intelligas ex verbis 310
meis, cum loquor tibi, quod talis ratio est similitudo, licet nichil ampli-
us explanem. Nam quando intellexeris, quod est similitudo, intelli-

290 adiecit] addicit *L* 291 sua] mea *G* | etiam] et *BK* | quoniam] *add.* et
A | omnia] causa *C* | sunt colligamentum] *inv.* *G* 292 verborum] illorum
K | similitudinis] *add.* non queras a me qui est dicere victimas *G* 293 Intellige ...
istud] istud verbum intellige bene *G* 294 quia] quod *KLπ* quid *G* | explanare]
explanaret *B* 295 expono] exponamus *L* 296 secreto] secreta *CGLπ* cetera *K*
| universitatis] universitas *G* 297 quid] qui *B* 299 istud] illud *E* 300 alte-
ram] altera *E* | duarum viarum] *inv.* *C* | viarum] *om.* *E* | vel] non *G* |
enim] *om.* *B* | ab] ad *G* 301 intelligende] intelligentie *E* | inducet] deducet
KLπ | laborem] labores *Kπ* labore *L* 302 radicem] radices *CG* | fuerunt]
fuerint *L* | meditentur] mediteris *π* mediantur *CG* | in] et *B* 303 accidit]
accidet *AC* accedet *π* | verbis] rebus *L* | verbis vanis] *inv.* *C* | et₂] *add.* tamen
π 305 temporis] *add.* temporis *G* | quia] quod *L* | illi] ille *CK* 306 dic-
tis] *add.* vel scriptis *A* | semper] *om.* *KLπ* 308 fuit] facit *KL* | in] *om.*
BE | faceret] facerent *C* *add.* dicere *sed del.* *L* 309 rerum] *om.* *K* | ex] in *A*
310 licet ... similitudo] *om.* *E* 311 explanem] explanare *B* | quando] cum *CL*
311 similitudo] *om.* *G* | et] *om.* *G* | meum] nostrum *Gπ* | dicendo] dicenti *A*

ges statim, cuius est similitudo, et dictum meum in dicendo tibi, quod est similitudo, erit sicut qui aufert, quod est ante faciem, quod separat inter videntem et rem visam.

ET HOC EST SIGNUM FIRMAMENTI ET COMMENDATIONIS HUIUS LIBRI

Cum volueris consequi, quicquid est communicatum in eo, donec non cadat verbum de verbis eius, pone super cor tuum capitula ipsius, unam partem super alteram, et non sit intentio tua in capitulo, ut intelligas totam rationem eius tantummodo, sed ut scias quodlibet verbum, quod habetur in communi rationis ipsius, licet non sit de ratione capituli, quoniam verba mea in hoc libro non fuerunt casu, sed cum magna inquisitione et disputatione et cum cautela ab erroribus cum expositione occulta. Et nichil est ibi dictum extra locum suum, nisi ut exponatur aliud in loco suo.

Et non multiplices disputationem super ipso cum opinionibus tuis, ut noceas michi et non prodesse anime tue, sed opus est tibi scire, quod est necessarium, ut sciatur. Et intende in hoc semper, quia tunc explanabit tibi maiorem partem dubitationum, que sunt in lege, et in quibus errat omnis intellectus intendentis in ea.

Ego autem adiuro in Eo, qui est benedictus, omnem qui legerit in hoc libro, ut non exponat alii vel unum verbum, nisi quod est explanatum in verbis illius, qui me promovit, qui est de sapientibus nostre legis, quorum sunt nomina scita. Sed non doceat alium extra se, ad docendum et revelandum, quod nullus alius doctorum nostrorum dixit preter me, et non festinet contradicere verbis meis, quia poterit contingere, quod intelliget in illis contrarium eius, quod fuit in mente mea, et nocebit michi pro bono, quod ei feci, et «reddet mala pro bonis».

3 communicatum] comitatum *E* 4 non] *om. E* | capitula] capitulum *A* 6 totam] *om. G* | rationem] rationes *G* | tantummodo] tantum π 7 habetur] habet *L*
 9 inquisitione] inquisitionem *L* | disputatione] dispositionem *L* 10 ibi] *om. L* | nisi] verbi *K* 11 aliud] *om. KL\pi* 12 Et] *om. L* *add. nichil K* | disputationem] disputatio *E* disputationes *KL* | cum] et *L* 13 ut] quia π | ut ... et] *om. \pi* | ut ... michi] *om. KL* | tibi scire] *inv. B* 14 est] *add. ne sed del. L* | in] *om. B* | quia] quod *E* 15 partem] *add. explandum G* | et] *om. B* 16 errat] erat *CL* | intendentis] intentionis *L* 17 autem] vero *C* | qui] quod *L* | benedictus] *add. i sed exp. G* | omnem] *add. mea sed exp. K* | legerit] legit *A* 18 alii] alium *L* | est] *om. C* 19 verbis] verbo *L* | illius] *add. legis KL\pi* | sapientibus] sapientissimis *KL\pi* 20 sunt nomina] *inv. BE* | scita] secreta *L* 21 quod] quam *E* | dixit] dixerit *L* 24 et] *add. non C* | ei] ego *C* | feci] fecit *K* *add. ei C*

- 25 Sed intendat in eo, ad cuiuscumque manus devenerit, et si invenerit in
 eo id quod vult de dubitationibus, vel in uno verbo det gratias Deo,
 et sufficiat ei, quod intellexit. Quod si nichil utilitatis invenerit in eo,
 reputet ac si non esset compositus. Si vero viderit in eo dampnum
 aliquod secundum suum intellectum, excogitet aliquam bonam opi-
 30 nionem, et iudicet in bonam partem et tamen cum opinione remota,
 secundum quod est debitum, super universitatem gentis nostre, nedum
 super sapientibus nostris et sustentatoribus nostre legis, qui laborant,
 ut promoveant nos in veritate secundum apprehensionem sui intellec-
 tus.
- 35 Et scio, quod omnis ille, qui incipit addiscere ab hominibus imper-
 fecte speculationis, inveniet utilitatem aliquam in parte capitulorum
 huius libri, perfectus vero inter homines et observator legis et dubius
 in rationibus suis sicut predixi, nanciscetur utilitatem in omnibus ca-
 pitulis huius libri, et erunt suavia gustui eius et placita auribus illius.
- 40 Vacui autem a scientiis, quorum cerebrum plenum est opinionibus
 vanis et rationibus falsis, quas opinantur esse veras scientias, et quod
 ipsi sunt magistri speculationis et non habent partem in sapientia nec
 in eo, quod debet vocari sapientia, scio vere, quoniam tales fugient et
 ridebunt de multis capitulis huius libri, et grave erit eis, quia non scient
 45 rationes eius, et etiam quia revelabitur in eis falsitas fraudis eorum. Et
 argentum, quod est in manibus eorum, quod est scoria, est thesaurus
 eorum et divitiae reservatae in tempore necessitatis.

Creator autem scit, quia multum timui componere verba ista, que
 volo coniungere in hoc libro, quoniam sunt verba occulta, et numquam
 50 fuit liber compositus in illis in gente ista a longo tempore captivitatis,
 in qua sumus.

26 id] illud π quod id *E* | vel] illis *L* 28 reputet] reputat *E* | viderit ... dampnum]
 dampnum aliquod in eo viderit *E* 30 bonam partem] *inv. G* 31 secundum] vel
L | universitatem] universitatis *L* 32 nostre legis] *inv. BE* 33 ut] vel *KL* |
 secundum] vel *L* 35 addiscere] *om. E* 36 inveniet] invenint *B* | utilitatem
 aliquam] *inv. C* | parte] *om. KL π* | capitulorum] capitulis *KL π* 37 et dubius]
 ad verbum *L* 38 predixi] predixit *K* | nanciscetur] nancisceretur *C* 39 placita]
 placent *L* | illius] ipsius *B om. A* 40 est] *add. operibus sed del. L* 41 et,] *add. er*
sed del. L | opinantur] opinatur *E* | esse] *om. C* 42 ipsi] ipsius *L* | sunt] est *L*
 | magistri] *add. et L* | et] *add. tamen π* 43 vere] vero *G* | quoniam] quod *C*
 44 quia] qui *E* | scient] sciente *C* 45 rationes] rationem *E* | et] *om. CGKL π*
 | etiam] et *L* | eis] eo *DE* 46 manibus] manu *BE* 47 tempore] tempus *E*
 48 autem] *om. L* | quia] quod *EGL* | componere] opponere *C* 49 numquam]
 nullus *KL π* 50 in illis] *om. C*

Et quomodo audebit cor meum innovare huiusmodi innovationem, et componere librum in ea? Sed innixus fui super duobus antecedentibus. Quorum unum est, quod dixerunt sapientes in eo, quod est simile huic rationi «tempus faciendi Domino». Secundum est, quod dixerunt: «Omnia opera tua sint secundum tuam conscientiam ad servitium Dei». Et super hiis duobus sustentatus fui in eo, quod composui in parte capitulorum huius libri. Et universaliter dico, quod ego sum homo, cuius cogitationum porte sunt clause et passus voluntatis sue coangustantur et non invenit consilium, ut revelet veritatem, que probata est, nisi eo pacto, ut prosit illud uni viro bono et non prosit decem milibus stultorum, et proponam revelare illi bono viro propter honorem eius, et non curabo, si me culpaverit multitudo gentis stultorum. Et erit intentio mea, ut evadat ille bonus homo ab eo, in quo dubitat, et docebo illum, ut recedat a sua dubitatione, donec sit perfectus, et inveniat requiem.

52 meum] nostrum π vestrum *KL* | innovationem] innovatione *C* 53 componere] ponere *A* compositione *C* | ea] eo *CGKL\pi* 55 simile] simili *KL* | huic] hec *K* 56 Omnia] omnis *A* | sint] sunt *CGKL\pi om. E* | tuam conscientiam] *inv. CG* 57 sustentatus] sustentaturus *C* | quod] *om. K* 59 cuius] *add. cognitio sed del. L* | et] *add. volu sed exp. G* | sue] eius π 60 revelet] revelaret *KL\pi* 61 nisi] non π nec *L* | eo] ex *E* | prosit] probet *L* prohibet π | illud] *om. AC* | uni ... honorem] *om. KL* | uni ... eius] *om. \pi* | bono] *add. illud C* 62 milibus] commilibus *B* | et] *om. A* | proponam] propono *G* | illi] isti *AL* 64 mea] nostra *G\pi* vestra *L* | in quo] quod *L* 65 illum] eum *L* 66 requiem] *add. vel KL\pi*

55 *Ps.* 119, 126.

56-57 *Mišnah, Avot* II, 17.

PROPOSITIO ANTECEDENS

Scias, quod cause destructionis seu contrarietatis, que invenitur in aliquo librorum vel in aliqua aggregationum, sunt septem.

Quarum prima est: cum compositor componit verba diversorum
5 hominum habentium contrarias opiniones et non nominat illos, quorum sunt opiniones, nec appropriat quodlibet verbum dicenti illud, invenietur in illo libro destructio vel contrarietas unius rationis ad alteram, quoniam una illarum distinctionum est opinio unius et altera alterius.

10 Secunda causa est, cum compositor libri fuerit primo in una opinione et postea mutabitur in aliam, et verba eius tam prima quam secunda sunt scripta.

Tertia causa est, cum non omnia verba libri fuerunt secundum planum, sed partim secundum planum, partim secundum parabolam, et
15 habebit rationem occultam, vel erunt due distinctiones, quarum una destruit alteram in aperto similitudinis, et cum intellecte fuerint secundum suum planum, una destruet reliquam vel una erit diversa ab alia.

Quarta causa est, cum fuerit condicio, quod non reveletur in loco suo propter aliquam necessitatem, vel quod sint due rationes fundatrices varie, et neutra earum explanatur in loco suo, et videtur quod sit
20 destructio seu contrarietas in verbo, et non est.

Causa quinta est necessitas addiscendi, cuius expositio est, cum fuerit profunda ratio et ad intelligendum difficilis discipulis, et necessitas

1 Propositio antecedens] *inv. KLπ* | antecedens] *om. C in marg. G* 2 seu] vel *CGKLπ* sive *E* 3 aggregationum] aggregationi *E* | septem] *add. septem sunt cause destructionis alicuius eorum que inveniuntur in libro in marg. K* 4 prima] *add. 1 in marg. A* 5 contrarias] *add. compones sed exp. K* 6 sunt opiniones] *inv. KLGπ* | quodlibet] quodlicet *CE* | verbum] verbis *K* 7 invenietur] invenitur *B* | illo libro] *inv. KLπ add. quasi Lπ* | destructio] *add. seu variatio A* | contrarietas] *add. vel variatio B* | unius] illius *E* | rationis] *add. unius E* | alteram] *add. q L* 8 illarum] illorum *B add. opinioni sed exp. K* | distinctionum] diffinitionum *A* distinctionis *L* destructionum *G* 10 Secunda] *add. 2 in marg. AK* | est] *om. A* | cum] *om. KL* | fuerit] fuerat *KL* 11 prima] prius *K* 12 sunt] est *L* 13 Tertia] *add. 3 in marg. AK* | fuerunt] fuerint *BGπ* | secundum] vel *sed corr. in marg. L* 14 partim, ... planum] *om. G* 15 vel] et *L* | due] *add. rationes sed del. L* 16 destruit] destructa et *K* | alteram] altera *K* | similitudinis] similitudines *BE* | cum] *om. L* | fuerint] fuerunt *L* 17 suum planum] *inv. C* | diversa] divisa *π* 18 Quarta] *add. 4 in marg. AK* 19 sint] sunt *π* 20 varie] vane *A* | explanatur] explanabitur *L* 21 seu] vel *KLπ* sive *E* | verbo] illo *E* 22 Causa quinta] *inv. E* | quinta] *add. 5 in marg. AK* | cuius] eius *KL* 23 et] *om. KLπ* | discipulis] disciplinis *E*

coegerit, ut fiat de ea mentio, vel quod premittatur et inveniatur aliam
 rationem ad intelligendum facilem. Et idcirco necesse est, ut premit- 25
 tatur ratio levis, quoniam semper incipiendum est a levioribus. Et erit
 necessarium doctori celare oculum suum in doctrina prime rationis,
 secundum quod possibile fuerit, cum speculatione grassa, et nollet
 disputare veritatem rationis, sed committet intellectum auditoris, do-
 nec intelligat, quod necesse est, ut faciat ipsum intelligere, et postea re- 30
 vertetur, ut disputet illam profundam rationem, et explanabitur super
 veritate sua in loco sibi convenienti.

Sexta causa est, cum fuerit destructio latens et non apparet nisi post
 multa antecedentia premissa. Et quicquid indiget multis antecedenti- 35
 bus in expositione sua est magis occultum, et cum istud acciderit com-
 positori sapienti, opinatur, quod inter duas primas distinctiones non
 est contrarietas, et cum utraque duarum distinctionum fuerit sumpta,
 et adiunctum fuerit ei verum antecedens, inde proveniet conclusio se-
 cundum quod debet sequi ex eis, et pervenietur post multa coherentia
 ad contrarietatem inter duas ultimas conclusiones vel erit varietas inter 40
 illa duo. Et simile huius accidit sapientibus compositoribus, vel quod
 sint due prime distinctiones contrarie manifeste, sed sapiens composi-
 tor oblitus est prime distinctionis in scribendo secundam in alio loco
 libri, et hoc est defectus magnus, nec est conveniens, ut ponatur in
 numero eorum, quorum verba debent intelligi. Idem erit, cum utraque 45
 distinctionum fuerit sumpta, et coniuncta fuerit propositio: vera pro-
 veniet conclusio, secundum quod convenit de necessitate. Et similiter

24 ea] eo GKπ | et] ut A | inveniatur] inveniet G 25 rationem] bonum L |
 premittatur] preferatur L pretermittatur C 26 incipiendum] inspiciendum K | est]
 add. asm sed exp. K 27 celare] ponere π om. KL | oculum] עינו] occultum BC add.
 vel occultum al. m. in marg. A | rationis] rationi A 28 secundum] vel K | fue-
 rit] fuit A | grassa] grandi π | nollet] volet KLπ 29 sed] si E | committet]
 omittet π | intellectum] intellectui AEG intellectu B 30 postea] propter ea L
 31 super] in L 33 Sexta] add. 6 in marg. AK | apparet] apprens A apparentia G
 34 antecedentia] הקדמות] accidentia C add. seu **propositiones** in marg. G add. accidentia
 seu **propositiones** al. m. in marg. A | Et] add. semper incipiendum a levioribus in marg.
 K | quicquid] quamquam π 35 in] om. E | sua] om. KLπ | cum] causam
 B | istud] illud E 37 distinctionum] add. non C | fuerit] fuerint A fuerunt CL
 38 et] om. C | adiunctum] adiumentum E | verum] unde B | inde proveniet]
 inv. BE 40 ad] om. L 42 due prime] inv. CE | distinctiones] add. rationes
 K | sed] om. G 43 oblitus est] inv. E 44 hoc] hic L | nec] non BE | ut]
 nisi G 45 cum] si L 46 distinctionum] distinctionis G | fuerit] fuit B erit E
 47 conclusio ... proveniet] om. E | secundum] vel L

fiet in qualibet conclusione: cum adiuncta fuerit ei assumptio, proveniet inde conclusio secunda, secundum quod convenit.

- 50 Causa septima est, cum necesse est sapienti loqui in rationibus nimis profundis, quarum partem conveniens est occultare et partem explicare, et necessitas compellit secundum unam rationem, ut ordinetur verbum in ea secundum mensuram unius antecedentis, et necessitas compellit in secundo loco, ut ordinetur in eo verbum super mensuram antecedentis destructivi primi antecedentis, et necesse est compositori, 55 ut gens non intelligat locum contrarietatis, que est inter duas rationes, sed providebit caute artificialiter, ut celetur istud omnibus modis.

Contrarietas autem, que invenitur in Mysna et in verbis sapientum, est secundum primam causam.

- 60 Contrarietates autem et varietates, que sunt in Talmud, sunt secundum primam et secundam causam. Diversitates de Talmud et parabolarum devitavit translator, quia non sunt necessarie in hoc loco. Revertamur ad rationem libri. Sed contrarietas et diversitas, que invenitur in superficie rationum in quibusdam locis librorum prophetie, 65 est secundum tertiam et quartam causam. Et propter hunc modum fuit intentio huius antecedentis quod premisimus. Iam scis multitudinem verborum sapientum dicentium: «Quedam Scriptura dicit sic et alia sic, et scripserunt plana contrarietatis et postea exposuerunt, quod aliquid diminutum est de ratione vel variatum est fundamentum, si- 70 cut dixerunt Salomon: Non sufficit tibi, quod verba tua contradicunt verbis patris tui, donec ipsa se adinvicem destruantur». Et similia istis

48 conclusione] *add.* est *B* | cum] si *L* | assumptio] *add.* et *Lπ* 49 secundum] vel *L* 50 septima] *add.* 7 in *marg.* *AK* | cum] si *L* 53 ea] eo *C* 54 loco] libro *E* | mensuram] mensura *B* 56 que] qui *E* | est] *om.* *A* 57 providebit] providebat *G* | celetur] celet *A* | istud] illud *A* 58 Contrarietas] contraria *G* | autem] *om.* *C* | que ... autem] in *marg.* *B* | Mysna] *lac.* *E* 59 est] et *K* 60 que sunt₁] *om.* *E* | sunt₂] *add.* sunt *C om.* *A* 61 causam] *om.* *A add.* sunt *A* 63 Revertamur] revertemur *ABE* | que] *om.* *KLπ* 64 prophetie est] *inv.* *KL* 65 est] *om.* *π* 67 Quedam] *add.* in Thalmut est *al. m.* in *marg.* *A* | dicit] dixit *E* | sic] sunt *E* | et ... sic] *om.* *KLπ* 68 scripserunt] dixerunt *KLπ* | quod] *add.* aliqui *sed exp.* *G* 69 vel] *add.* quod *π* | variatum] varietatum *KL om.* *A* 70 Salomon] Absaloni *π* | tua] mea *E* 71 tui] *om.* *L* | adinvicem] invicem *BE* | destruantur] destruant *BG* | Et] ut in *K* ut *GL*

58 The expression «in verbis sapientum» has to be understood as a reference to the *Baraitot*, a tradition in the Jewish oral law that was not included in the *Mišnah*.
67-71 *TB, Šabbat* 30a.

sunt plura verba sapientum. Non est autem nostre intentionis, nisi ut innuamus super versibus, in quorum planis est contradictio in scientiis et opinionibus. Et adhuc explanabitur pars istarum rationum in parte capitulorum huius libri, quoniam ista ratio est de archanis legis. 75

Quod si quesieris, utrum inveniatur in libris prophetie contradictio, est secundum septimam causam. Et est locus speculationis et inquisitionis, et necesse est, ut non iudicent super illo precise casualiter. Sed varietas, que invenitur in libris philosophie veris, est secundum quintam causam. Contradictio vero, que invenitur in pluribus libris compositorum et expositorum preter illud, cuius fecimus mentionem, est secundum sextam causam. Similiter invenitur contradictio magna in parabolis sapientum secundum istam causam. Et ideo dixerunt: «Non debet induci contrarietas ex parte similitudinis», et est in eis similiter contradictio secundum septimam causam. Varietas autem, que invenitur in hoc libro, est secundum quintam et septimam causam. Et ideo audi et labora, ut scias, et recordare semper, ne errent cogitationes tue in parte capitulorum suorum. 80

Post antecedentia vero, que premisi, incipiam rememorari nomina, quibus indigemus, ut ostendamus super veritate rationum suarum. Et nostra intentio est explanare ipsa in quolibet loco, ut hoc sit clavis ad ingrediendum in cameras, quarum porte sunt clause. Et cum aperuerit homo portas illas et intraverit in cameras illas, delectabuntur anime, et recreabuntur oculi et requiescent corpora ab angustia et tristitia sua. «Aperite portas et ingredietur gens iusta, custos credulitatum». 85

72 plura] *om.* π | nostre intentionis] *inv.* BE | ut] inde *C* quod *K* 73 planis] *add.* versibus *A* 74 adhuc] adhec π | in] et *K om.* *C* 75 quoniam] quia *E* 76 utrum] uter *L* | prophetie] *add.* contradicendo *sed del.* *L* 77 est] *om.* *AL* 78 necesse est] *inv.* *C* | iudicent] iudicet *A* | casualiter] causaliter *L* 79 philosophie הפילוסופים] prophetie *KLπ* prophetie + prophetie *E add.* prophetie *A* | veris האמתיים] *vie* *L* visum *K om.* *A add.* verius *al. m. in marg.* *A* 80 libris] locis *G om.* *KLπ* 81 illud] id *BG om.* *C* 82 secundum] vel *L* | Similiter] si *L* | invenitur] est *KLπ* 84 contrarietas] contradictio *KLπ* | similitudinis] multitudinis *K* 85 similiter] *om.* *Gπ* 86 quintam] *add.* causam *E* 87 septimam] sextam *K* | causam] *om.* *BE* | ideo] ratio *E* 88 errent] erreat *C* | suorum] tuorum *A* 89 rememorari] rememorare *L* | nomina] miscd'ia *E add.* in *B* 90 indigemus] indigere *K* | ostendamus] ostendam *K* | veritate] veritatem *B* 91 hoc] hec π 92 in] *om.* *K* | cameras] causas *L* | aperuerit] aperuit *C* 93 in] *om.* *EKLπ* | cameras illas] *inv.* *KLπ* 95 ingredietur] ingrediatur *G* | gens] *om.* *L* | credulitatum] *om.* *L*

83 The expression «in parabolis sapientum» refers to the *Midrašot* and *Haggadot*.
95 *Is.* 26, 2.

CAPITULUM I

‘Ymago’ et ‘similitudo’ in lingua Hebraica dicuntur ‘celem’ et ‘demut’. Maior autem pars hominum putat, quod ‘celem’ in lingua Hebraica significat compositionem seu fabricationem rei et formas eius. Ex quo
 5 sequitur, quod Creator sit corporeus, quia dixit: «Faciamus hominem ad ymaginem et similitudinem nostram», et putant, quod Deus habeat formam humanam et similitudinem eius, id est figuram. Et istud induxit eos, ut crederent Deum esse corporeum, et opinati sunt, quod si removerent istud a Creatore, negarent Scripturam et auferrent es-
 10 sentiam Creatoris, si non haberet corpus figuratum et formatum sicut ipsi, preter quod est magnus et pulcher secundum suam extimationem. Et putant, quod elementum eius non est carneum nec sanguineum, et in hoc videtur differentia, secundum quod convenit honori Dei. Sed adhuc probabitur tibi in hoc libro, quod est necesse, ut dicatur in
 15 remotione corporeitatis et affirmatione vere nature unitatis, que non potest habere firmitatem, nisi corporeitas removeatur. Sed intentio in hoc capitulo est explanare rationem de ‘celem’ et de ‘demut’.

Dicam ergo, quod forma, que est compositio seu fabricatio rei, vocatur Hebraice ‘thoar’, sicut dicitur, quod est: «Pulchra figura», et di-
 20 xerunt in forma operis artificialis: «Format cum tinctura», et nomen istud nullo modo convenit Creatori.

1 Capitulum I] Imago et similitudo. Capitulum primum π capitulum secundum in exponere huius ad ymaginem et similitudinem et quod non propter hoc putandus est Deus corporeus *B om. EGK add. multi putant Deum habere formam humanam in marg. K* 2 demut] *add. aliter celem et demut al. m. in marg. A* 3 pars hominum] *inv. L | celem] celen L | in] et E | significat] significet A* 4 formas] formans *B* 5 Creator] creantor *B* 6 et,] *add. ad K | similitudinem] add. suam sed exp. K | putant] putat L | habeat] habet BE* 7 id] *om. E | est] et E* 9 removerent] removerunt *KL | Scripturam] Scripturas E* 10 figuratum] figuratus *L* 12 nec] vel *GKL π* 13 in] secundum *L | Dei] om. E* 14 est necesse] *inv. π* 15 corporeitatis] corporis etatis *C | affirmatione] affirmationem E | nature] om. $A\pi$ | unitatis] veritatis *E* 16 firmitatem] veritatem *KL π | corporeitas] corporeitatis G* 17 celem] celen *L | demut] add. aliter de celem et demut al. m. in marg. A* 18 rei] Dei *G* 19 est] *om. A | dixerunt] dixerant B* 20 Format cum] formatum est de π | tinctura] tractiva *C | nomen] unde E om. K | nomen istud] inv. $L\pi$* 21 istud] illud *E | nullo modo] ullo modo L**

5-6 *Gen.* 1, 26.

19 *Gen.* 39, 6.

20 *Is.* 44, 13.

Nomen autem quod est 'celem', convenit forme naturali, que est perfectio rei et essentia, sicut est in homine intellectus humanus. Et propter hoc dictum est: «Ad ymaginem Dei»; et dictum est: «Celem eorum contempnens», quia contemptus adheret anime, que est forma spiritualis, et non adheret membris vel forme eorum. Et ita dico ego, quod opinio vocantium ydola 'celamim', hoc est ymagines, quod queritur ab eis, est sua potentia, que ascendit super cor, non sua forma. Et cum dixit: «Faciamus hominem in nostro celem», quod est nostra ymago, hoc est dicere forma spiritualis, que est apprehensio intelligibilis, non fabricatio seu compositio neque forme corporales. Et iam diximus differentiam inter 'celem' et 'thoar', quod est figura.

Et 'similitudo' est nomen dictum ab 'assimilari', cuius expositio est similitudo in aliquo modo, non in corpore. Cum enim dixit: «Similis factus sum pellicano in solitudine », non fuit sua intentio, quod similis esset suis alis vel pennis, sed quod dolor eius esset similis dolori illius. Similiter ubi dicitur: «Furor illis secundum similitudinem serpentis». In istis et in similibus est similitudo in aliqua manerie seu modo, non in figura vel forma. Similiter etiam cum dicitur: «Similitudo throni», hoc est

22 celem] celen *L* 23 perfectio] perfecta *C* 24 est,] *add.* **ad celem id est** *A* | ymaginem] *add.* **celem** *B* | est,] *add.* de *A* | Celem] *add.* in Psalmis nos habemus: ymaginem ipsorum ad nihilum rediges *al. m. in marg. A* (cf. Ps. 73, 20) 25 eorum] eius *BE* | anime] a se *A* 26 et,] est *ABCE* | non] tamen *L* | ita] illa *KL* 27 vocantium] nominatum *C* | celamim *con.* צלמים] cela animi *BCEG* tela animi *KL* cella animi *A* *add.* aliter cella *al. m. in marg. A* | queritur] quia *E* in *marg. L* 28 sua forma] *inv. E* 29 cum] quod *A* causa *B* | Faciamus] *add.* quid est dictum faciamus hominem et cetera in *marg. K* | quod] que *B* 30 spiritualis] *add.* aliter spiritualis *al. m. in marg. A* 31 seu] sive *E* 32 est] *add.* similitudo et *G* 33 Et] *add.* aliter et similitudo dermut est nomen. Differentia inter celem et thoar. Et nota quod intercismus est hoc capitulum et omnia sunt quedam que erant in originali eo quod non videntur multum utilia *al. m. in marg. A* | Et ... similitudo] *om. G* | similitudo] *add.* **et demut** *A* *add.* **demut** *B* | nomen] verbum *E* nulla *K* | ab] *om. L* 34 in,] *om. KLπ* | corpore] corporeo π corde *E* | enim] autem *A* | dixit ... preceptum (*p.* 29, *l.* 52)] *om. L* 35 solitudine] solitudinem *E* | sua] illa *K* | similis esset] *inv. BEL* | esset] *om. E* *add.* in *G* 36 suis alis] *inv. G* | vel] et *AK* et in *G* | quod] quia *E* | eius] *add.* factus est *sed exp. G* | esset similis] *inv. π* 37 istis] illis *E* *add.* etiam $\kappa\pi$ 38 in,] *om. AK* | in, ... similiter] *om. E* | figura vel forma] *inv. A* 39 etiam] *om. G*

24 *Gen.* 1, 27.

24-25 *Ps.* 73, 20.

29 *Gen.* 1, 26.

34-35 *Ps.* 102, 7.

37 *Ps.* 58, 5.

39 *Ez.* 1, 26.

- 40 dicere in similitudine honoris et glorie, non in eo quod esset quadrata vel rotunda vel longa sedes, sicut putant insipientes. Similitudo etiam «similiter animalium», quam vidit Ezechiel, et in eo quod separatus est homo in modo multum mirabili, cui non est similis in omnibus creatis sub sphaera lune, et hoc est apprehensio intelligibilis, que non
- 45 indiget aliquo membro vel sensu, assimilavit ipsum Creatori, qui non est corpus. Et licet non habeat similitudinem in rei veritate nisi in initio ymaginationis, tamen dicitur de homine secundum hunc modum, scilicet secundum intellectum spiritualem, qui est in eo coniunctus, et ideo dicitur, quod est «ad ymaginem et similitudinem», non quod
- 50 Creator habeat corpus, in quo sit figura.

41 vel ... sedes] sedes vel longa *C* | Similitudo ... similiter] Similiter etiam similitudo *BK* | similiter] *add.* est *A* | vidit] inducit *K* 43 homo] hoc π | multum] *om.* *A* | similis] similitudis *B* 44 sub] super *E* | hoc] hec *G\pi* | que] qua *C* 45 membro] modo *B* | Creatori] *om.* *C* 46 similitudinem] multitudinem *K* | in.] *om.* *BK\pi* | initio] imitatio π 47 ymaginationis] imaginis *EK\pi* | dicitur] *om.* *E* 48 scilicet] sed *K\pi* | in ... coniunctus] coniunctus in eo *K\pi* 49 quod.] que *K* | ad] *add.* celem *B* 50 in ... figura] *om.* *G*

CAPITULUM II

Quesivit a me quidam sapiens homo, iam anni multi sunt elapsi, mirabilem questionem, et necessarium est, ut intelligatur questio et responsio nostra. Sed antequam dicam questionem et responsionem, dico, quod quilibet intelligens linguam Hebraicam scit, quod hoc nomen 'Elohim' equivocum est Deo et angelis et iudicibus habentibus ducatum in villis. Et hoc iam exposuit Anqelos, et veritas se habet, sicut ipse exposuit, in eo quod Scriptura dicit: «Et eritis sicut Elohim scientes bonum et malum», hoc est dicere, sicut homines nobiles et excelsi. Et post stramentum huius nominis incipiam ponere questionem.

Dixit adversarius: videtur michi secundum planum scripture, quod prima intentio in creatione hominis fuit, ut esset sicut cetera animalia sine intellectu et cogitatione, et quod non discerneret inter bonum et malum. Et cum peccavit, peccatum suum promovit eum ad hunc gradum sublimem et perfectum, qui in homine invenitur, scilicet ut habeat intellectum, qui est in nobis, qui est nobilior omnibus, que sunt in nobis, et propter ipsum sumus quasi angeli spirituales. Et hoc est admiratio magna, quod pena peccati sui det ei perfectionem, quam prius non habebat, scilicet intellectum. Hoc autem idem est, ac si diceretur, quod aliquis homo perpetravit peccatum grande, et inflicta est ei pena, quod mutata creatione factus est stella in celo.

Hec fuit intentio adversarii et ratio ipsius. Nunc autem audi responsionem nostram. Diximus adversario, quod malum est, cum aliquis speculatur in initio cogitationum suarum et in eo, quod sibi videtur

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum II] Utrum peccatum Ade fuerit causa intelligentie eius. Capitulum secundum π Capitulum 3 responsio Adam ex peccato suo non pervenit ad gradum altiorem *B om. AEKG* 2 sunt] *om. C* 4 nostra] *add. est K* 7 villis [מדינות] illis *CG* nullis *E* | hoc] hic π | Anqelos] Anqelorum *E* angelos π | Anqelos ... exposuit] *om. C* | veritas] *add. est sed exp. G* | se] *om. A* 8 ipse] *om. A* 9 homines] *add. magis sed exp. G* 11 secundum] *add. aperientur oculi vestri? al. m. in marg. A* 12 fuit] fuerit *E* | esset] essent *C* | sicut] *add. et BGK* 13 cogitatione] cognitione *E* 14 peccavit] paravit *B* | eum] ipsum *A* 16 habeat] haberet *CGKL\pi* | est,] *om. E* 17 sunt] sint *K\pi* | in nobis] nobiliora *C* | hoc] hec π 18 est] *om. C* | pena] *add. perf sed exp. G* | det] dat *A* 19 scilicet] secundum *A* 20 homo] *om. A* | perpetravit] perpetrat π | et] *om. B* 22 intentio] obiectio π | ratio] intentio *CK\pi* | responsionem [תשובתו] rationem *A\pi* *add. responsio in marg. AK* 23 nostram] *om. \pi* 24 in initio] et intentio *C* | initio [בתחילה] intentione *K\pi* ratione *G*

- 25 sine inquisitione, et putat se intelligere librum, qui demonstrat iustitiam prioribus et posterioribus, in speculando ipsum in tempore vacuitatis a cibo et potu et aliis desideriis secularibus, sicut ille, qui speculatur librum hystoriarum vel canticum aliquod libri canticorum. Sed attende, et intellige mirabilia huius rationis, quia non est ita, sicut
 30 putasti in initio cogitationis, sed est sicut demonstrabitur intendenti in hanc rationem.

- Intellectus, quem largitus est Deus Adam primo, ipse est postrema eius perfectio, que fuit in Adam, antequam peccaret, et ratione huius intellectus dictum est de eo, quod creatus est «ad ymaginem Dei», et
 35 mediante illo locutus est Deus cum eo, et precipit ei, sicut scriptum est: «Precipit Dominus Ade», et non datur preceptum bestiis vel non intelligenti. Et per intellectum discernitur inter verum et falsum. Et intellectus fuit in ipso in fine perfectionis. Sed pulchrum et turpe vel bonum et malum invenitur in sensibilibus, non intelligibilibus. Non
 40 enim dicitur, quod celum sit bene rotundum vel terra male extenta, sed dicitur de eis verum vel falsum, et cum intellectu cognoscitur verum vel falsum, et istud erit in omnibus intelligibilibus. Igitur cum Adam esset primus in complemento sue speciei et sue compositionis et in rectitudine nature sue et suorum intelligibilium, propter quod dictum
 45 est: «Minorasti eum paulo minus ab angelis», non erant in eo potentie, per quas intenderet sensibilibus, nec apprehendebat illa et presertim, que sunt in fine malitie, et hoc est discoopertio membrorum suorum,

25 librum] *add.* Ecclesiasticus XXXVIII *al. m. in marg. A* | demonstrat] monstrat *K* 26 in,] et *K* 27 vacuitatis] nativitatis *K* nativitatis + sue exhilaratus π | a] et *G* | desideriis] desideribus *C* | secularibus] *om. G* 28 librum] *om. A* 29 attende] intende *E* | ita] illa *K om. E* 30 demonstrabitur] monstrabitur *CGKL\pi* demonstrabatur *E* 31 rationem] ratione *E* rationi *K* 32 Intellectus] *add.* quod intellectus est ultima perfectio hominis *in marg. K* | largitus] elargitus *GK\pi* | ipse] ipsa *E* 34 est,] *om. A* 35 Deus ... bestiis] *om. E* | eo] illo *G* | ei] et *E* | scriptum est] *inv. A* 36 Precipit] precepit *C* 38 pulchrum ... vel] *om. BE* | 39 invenitur] invenit *A* | non] *add. in B\pi* | intelligibilibus] intelligentibus *G* 40 terra] tamen *C* | extenta] extensa π | sed] si *K* 41 dicitur] dicitur π | eis] hiis + vel *C* | verum] *in marg. K* | vel] et *K* | cum ... et] *om. CE\pi* 42 Adam] homo *A* 43 esset primus] *inv. G* | speciei ... sue] *om. K\pi* | sue,] *om. E* 45 Minorasti] *add.* Psalmi *al. m. in marg. A* 46 apprehendebat] apprehenderet *A* | illa] ea *G* | et] in *C* | presertim] presenti *C* 47 fine] *add. o sed exp. K* | hoc] hic π | suorum] eius π

36 *Gen.* 2, 16.

45 *Ps.* 8, 6.

nec erant mala apud eum, nec cognoscebat defectum suum. Cum vero peccavit et secutus est concupiscentiam suam et desideria carnis, sicut dictum est: «Vidit quod esset pulchrum visu et ad vescendum suave», 50 inflicta est ei pena, scilicet recessit ab eo illa intellegibilis apprehensio. Et cum prevaricatus est preceptum, quod datum erat ei, mediante suo intellectu remansit in eo apprehensio sensibilium, et profundavit in scientia boni et mali, et tunc cognovit comparationem eius, quod amiserat, et eius, quo spoliatus fuerat, et ad quem gradum descendit. 55 Propter hoc ergo dictum est: «Eritis sicut Elohim scientes bonum et malum», et non dixit: «scientes verum vel falsum», quoniam in rebus necessariis non accidit bonum vel malum, sed verum vel falsum. Et attende, quod dictum est: «Aperti sunt oculi amborum et cognoverunt quod nudi essent», et non dixit 'viderunt', ut faceret te scire, quod 60 idem viderant ante quod post; non enim erat cecitas in oculis, et post aperti sunt, sed motus fuit ad alium gradum, in quo cognovit malum, quod non cognoverat ante, et ut videretur turpe, quod prius non apparerat tale. Scias autem, quod verbum istud, scilicet apertio oculorum, non ponitur aliquo modo nisi pro visione intellectus, non pro visione 65 oculorum, sicut dicitur: «Aperuit Dominus oculos suos», et iterum: «Tunc aperientur oculi cecorum». Subtracta sunt hic quedam, que erant in originali, quia non conveniebant littere, quam nos habemus in Genesi; littera, quam prosequitur, talis est: Adam «mutante facies suas

48 erant] erat *ABE* | eum] *me* π 49 suam] *om. K* 50 Vidit] *add. Genesis III al. m. in marg. A* | visu] visui *AB* 51 ab] *ad* π | eo] *ea* π | illa] *om. K\pi* | illa intellegibilis] *inv. G* | intellegibilis] intelligibilium π 52 prevaricatus] prevaricatum *E* 53 in eo] *om. K* 54 comparationem] *comparatione L* 55 spoliatus] expoliatus *ABG* | quem] *que* π | descendit] *הורד* *accendit L ascendit K\pi* 56 hoc ergo] *inv. sed corr. C* 57 et] *sed A vel* π | vel] *et AGKL* 58 accidit] *attendit E* 59 oculi] *add. eorum sed exp. K* 60 nudi] *mundi L* | faceret] *facerem C* 61 viderant] *viderat B* | ante quod] *antequam E* | quod] *et C* 62 fuit] *fuerat KL\pi* 64 scilicet] *id est K* 65 pro] *propter E* 66 dicitur] *om. A* | Apperuit Dominus] *inv. A* | iterum] *cetera L* 67 cecorum] *add. sicut dicitur G* | Subtracta ... est] *om. A* | hic] *hec GK* 68 quia] *que E* 69 quam] *que KL\pi* | mutante] *mutantem E*

50 *Gen. 3, 6.*

56-57 *Gen. 3,5.*

59-60 *Gen. 3, 7.*

66 *Gen. 21, 19.*

67 *Is. 35, 5.*

69-70 *Iob 14, 20.*

- 70 emisisti eum», cuius expositio ista est, quia ‘facies’ in Hebraico dicitur a ‘videre’ seu ‘aspicere’, et cum Adam immutavit suum aspicere intuen- do, quod prohibitus erat intueri, eiectus est de paradyso. Propter hoc ergo eiectus est Adam de paradyso, et ista est pena debita illi peccato in «mensura contra mensuram». Quoniam licentiam habebat vesci delectabilibus et delectari in quiete et pace, cum crevit in eo cupiditas, et secutus est desideria carnis sue, sicut prediximus, et comedit de li- gno vetito, amisit totum, et incidit in necessitatem comedendi cibos malos, quibus vesci non debebat, cum pena multiplici et labore, sicut scriptum est: «Spinas et tribulos germinabit tibi»; et iterum: «Emisit 80 Dominus Adam de paradyso voluptatis ut operaretur terram». Et ade- quavit eum iumentis in pluribus modis ciborum suorum, et dictum est in expositione huius rationis: «Homo, cum in honore esset, non intel- lexit, comparatus est iumentis insipientibus, et similis factus est illis».

70 quia] quod *E* 71 intuen] cernendo π 72 Propter ... paradyso] *om. G*
 73 est] *om. C* 74 mensura] *add. aliter non habet contra mensuram al. m. in marg. A*
 75 delectari]להתענג de + *lac. KL* delectationibus *C* delicatis *G π* | crevit] creavit *B*
 77 necessitatem] aviditatem π 78 debebat] *add. nisi π* | pena] *add. et C* | et]
om. C 79 Spinis] pena *G add. Genesis III al. m. in marg. A* | Emisit ... terram] *om. CE*
 79 tribulos] *add. sibi K* | germinabit] minabit *K* | tibi] terra *L* 80 ope-
 raretur] operatur *B* aperaretur *K* | Et] *om. E* | adequavit] equavit *E* 81 in₁] et
A | pluribus] plurimos *B* 83 est₁] *om. AB* | similis ... illis] est *C* | est₂] *om. E*

73-74 Cf. *Mišnah, Sotah* 1, 7; *Is.* 27, 8.

79 *Gen.* 3, 18.

79-80 *Gen.* 3, 23.

82-83 *Ps.* 49, 13.

CAPITULUM III

Ascendit super cor, quod eadem est ratio in lingua Hebraica ‘similitudinis’ et ‘fabricationis’ seu ‘figure’, et non est ita, nam fabricatio seu figura dicitur de apparatu rei corporalis vel compositione seu figura in longitudine vel rotunditate vel aliis similibus. Et ideo hoc nomen nullo modo convenit Creatori in lingua Hebraica. 5

‘Similitudo’ vero dicitur de tribus quasi equivoce: dicitur enim de forma seu figura rei, que cum sensu comprehenditur; dicitur etiam de forma simili rei, prout existit in ymaginatione, et hoc est, quod dicitur in cogitatione visionis nocturne; dicitur etiam tertio modo de veritate rei, que comprehenditur intellectu, et secundum hunc modum dicitur de Creatore, quod habet similitudinem, sicut scriptum est de Moysse: «Similitudinem Dei videt», hoc est veritatem Dei apprehendit. 10

1 Capitulum] *om.* C | Capitulum III] Similitudo et figura. Capitulum tertium π Capitulum 4 de distinctione huius nominis similitudo B *om.* AEK 2 Ascendit] *add.* Tertium capitulum. Istud capitulum non est nobis multum necessarium, nam nomina ista, de quibus fit hic mentio, non videntur sic se habere apud nos sicut in lingua Hebraica *al. m. in marg.* A | ratio ענין] intentio CGKL π | Hebraica] *add.* **temma** A 3 et.] *om.* A | et₂ ... dicitur] *om.* L 4 compositione] comparatione L comparatio π | seu] sive E 5 aliis] *add.* modis A | nomen] *add.* in B 6 nullo ... convenit] convenit ullo modo C | modo] *add.* creature *sed exp.* G 7 Similitudo] *add.* similitudo dicitur tribus *al. m. in marg.* G | vero] unomodo K | dicitur₁ ... tribus] de tribus dicitur π | dicitur₂] *add.* de *sed del.* G 8 rei] *add.* simili A | que ... rei] *om. sed suppl. in marg.* A | cum] per π | sensu] sensum π 9 est] *om.* KL π 10 etiam] *add.* in A 11 dicitur] *om.* A 12 Creatore] *add.* secundum E | similitudinem] de similitudine E 13 videt] vidit E π

13 Num. 12, 8.

CAPITULUM IV

Scias, quod verbum ‘videndi’ et verbum ‘respicendi’ conveniunt vi-
sioni oculi, et accommodantur apprehensioni intellectus, sed verbum
videndi scitur apud gentes, sicut dictum est: «Vidit, et ecce puteus in
5 campo», hic ponitur pro visione oculi. Item: «Cor meum vidit multam
sapientiam», hoc est intellexit, et secundum hanc accommodationem
dicitur verbum videndi, ubicumque invenitur dictum de Deo, sicut
scriptum est: «Vidi Dominum»; et: «Apparuit ei Dominus»; et: «Vidit
Dominus quod esset bonum»; et alibi: «Ostende michi faciem tuam»;
10 et: «Viderunt Deum Israel». Totum hoc est apprehensio intellectus et
non visio oculorum: oculi enim non vident nisi corpus et in loco et
quedam accidentia, scilicet colores et figuras. Similiter respicere con-
venit oculo, sicut scriptum est: «Non respicias retro»; «Et respexit uxor
eius retro». Accommodatur etiam considerationi intellectus, donec ap-
15 prehendat, sicut dictum est: «Non respexit iniustitiam in Iacob», oculus

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum IV] Videre et respicere. Capitulum quartum π 5 *B om. EGK* 2 Scias] *add. scias* quod verbum videndi et cetera. Nota quod compositor huius libri tria verba ponit in principio huius quarti capituli, que dicuntur et proprie et per accommodationem, quorum duo sonant apud nos videre, sed differunt in Hebrayco. Primum enim, de quo hic fecimus mentionem, dicitur ‘ma’, ‘hib’ unde (*con.*, vibude *A*) dictum est: viditque et ecce puteus, et: vidi Dominum. Secundum est ‘haza’, unde dicitur: viditque in Syon oculis noster, et: vidit super Iudam et Ierusalem, id est apprehendit intellectum, id est prophetavit *al. m. in marg. A* (*cf. Gen. 29, 2; I Reg. 22, 19; Mich. 4, 11; Is. 1, 1*) | verbum] *om. C* | respiciendi] recipiendi *E* | conveniunt] convenit *C* 3 accommodantur] accommodant *A* 4 gentes] gens *B* | dictum est] *inv. C* 5 meum] nostrum *AGKL* π 8 Vidi] *add. d sed exp. G add. Ysaïas VI Genesis XXXII al. m. in marg. A* | Apparuit] apperuit *L* | ei] eis *B* 9 Dominus] Deus *G* | michi] *om. A* 10 Deum] Dominum *CL* | Israel] *om. E* | Totum ... oculorum] *om. K* 12 quedam] quadam *L* | scilicet] sicut *K* π sunt *L* 13 uxor eius] *inv. C* 14 considerationi] rationi *KL* π

2 The marginal note in ms. A refers to the verbs ראה (‘ma’), הביט (‘hib’), and חזה (‘haza’).

4-5 *Gen. 29, 2.*

5-6 *Eccl. 1, 16.*

8 *I Reg. 22, 19.*

8 *Gen. 18, 1.*

8-9 *Gen. 1, 10.*

9 *Exod. 33, 18.*

10 *Exod. 24, 10.*

13 *Gen. 19, 17.*

13-14 *Gen. 19, 26.*

15 *Num. 23, 21.*

enim non videt iniustitiam. Similiter: «Respexerunt post Moysen», hoc est disputabant, et inquirebant de operibus eius et verbis. Et secundum hunc modum est dictum Abrahe: «Aspice celum», hoc enim dictum est in visione prophetie. Et secundum hunc modum accommodationis verbum aspiciendi dicitur de Deo.

20

16 Similiter] *om. π* 17 secundum] *add. in B* 18 est dictum *inv. B*

16 *Exod.* 33, 8.

18 *Gen.* 15, 5.

CAPITULUM V

Cum Aristotiles princeps Philosophorum incepisset inquirere, ut induceret probationes super rebus valde profundis, dixit, quasi removens a se culpam: Non oportet eum, qui inspexit verba mea, ut imponat
 5 michi culpam, quasi confidam de fortitudine intellectus mei ad loquendum de hiis, que ignoro, sed iudicet me facere istud ex desiderio et amore acquirendi scientias et attingendi veram sapientiam secundum possibilitatem hominis. Sic et nos dicimus, quia non expedit homini, ut festinet et extendat manum ad rationem istam nobilem et
 10 excelsam in initio cogitationis sue, donec exerceat animam suam in scientiis, ut depuret et examinet mores suos, ut sint mundi, et extinguat concupiscentias suas et desideria cogitabilia. Et cum applicaverit animum suum antecedentibus veris et firmis et sciverit ea, et sciverit inducere probationes demonstrativas, et sciverit sibi cavere ab errore
 15 virtutis ymaginative, tunc applicabit se ad inquirendum super ista ratione, et non decidet iudicium in prima opinione, quam invenerit, nec extendat manus cogitationum suarum in primis ad comprehendendum secretum Dei. Sed opus est ei, ut erubescat, et timeat accedere ad eum, donec se paulatim exerceat, et propter hoc dictum est: «Abscondit
 20 Moyses faciem suam quia timuit aspiciere Dominum», et laudavit

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum V] Preparatione intellectus ad intelligenda divina. Capitulum quintum π Capitulum 6 *B om. AEK add.* de preparatione intellectus ad capienda ac intelligenda divina *in marg. K* 2 inquirere] *add.* in libro celi et mundi *al. m. in marg. A add.* in secundo celi et mundi versus finem et de eodem in 20 capitulo secunde partis *al. m. in marg. B* 3 valde] valide *A* 4 Non oportet] sic det *G add.* nec decet π | qui] quia *C* | inspexit] inspexerit *AGKL\pi* | ut imponat] et imputet π 5 michi culpam] *inv. A* 6 iudicet] videlicet *E* | desiderio] desiderii *C* 8 possibilitatem hominis] hominis impossibilitatem *sed corr. G* | Sic] sicut *KL\pi add.* de ordine scientiarum *al. m. in marg. B* | nos] *om. KL\pi* 9 extendat] extendit *B* | nobilem] notabilem *L* | et₂] *om. C* 10 in₁] et *EL* | initio] unicam *L* | cogitationis] cognitionis *L* 11 ut₂] nisi *KL* 12 desideria] desiderabilia *E* 14 inducere] *add.* propositiones sive *G* | demonstrativas] demonstrantis π | sibi cavere] *inv. C* 15 ymaginative] imaginatione *K* | tunc] eum *G* | inquirendum] acquirendum *KL\pi* 16 iudicium יהדין] in dictum *AGKL\pi* | invenerit] invenerint *K* teniebat *G* 17 extendat] extendet π | suarum] suas *K* 18 et] ut *E* | accedere] accendere *E* 19 se] *om. C* 20 Abscondit] *add.* quod Moyses pro absconsione faciei accepit premium divine visionis *in marg. K*

4-8 Cf. Aristoteles, *De caelo*, II, 12, 291b24-27.

20 *Exod.* 3, 6.

Creator quod fecit, et largitus est ei de munificentia bonitatis sue, sicut dictum est de eo: «Speciem Domini vidit». Et dixerunt magistri nostri, quod hoc fuit premium eius, quia «Abscondit faciem suam, ne aspiceret Dominum». Sed «seniores filiorum Israel» festinaverunt in cogitationibus suis apprehendere Dominum, et non apprehenderunt ipsum 25 apprehensione perfecta, et ideo dictum est de eis: «Viderunt Dominum Israel et sub pedibus eius et cetera», et non est dictum solummodo: «Viderunt Deum Israel», quia sententia versus est, quod illa visio imputata est eis ad peccatum, non enim dictum est hoc, ut sciretur, quod viderunt. Et ostendit eos culpabiles super specie comprehensio- 30 nis sue pro eo, quod communicatum est in ipsa de potentiis corporalibus. Et hoc totum procuravit festinatio sua, cum specularentur ante perfectionem suam, ex quo debebatur eis finis vite, et oravit pro eis Moyses, et prolongavit Deus vitam eorum, donec combusti fuerunt in Tabera, et combusti sunt Nadab et Abiu in tabernaculo testamenti, secundum quod scriptum est. Quod si ita contigit illis sapientibus honoratis, quanto magis nobis imperfectis? Quanto magis hiis, qui sunt imperfectiores nobis? Quibus necesse est, ut studeant totis viribus suis in complemento eorum, que sternenda sunt, et ut acquirant antecedentia, que mundant apprehensionem intellectus a pollutione 40

21 ei de] *om.* Cπ | munificentia] munificentiam Cπ 22 Domini] Deo C 23 fuit] sit K | premium גמול] primum AEG 24 Sed] et L | seniores] *add.* populi A | Israel] non E 26 et ... dictum] *om.* E 27 Dominum] Deum BEGπ | Israel] *lac.* E | et cetera] *om.* BE | solummodo] *add.* Deum *sed exp.* G 28 versus] *add.* illius A | illa] ista C 29 est.] *om.* A | ad] in KLπ | hoc] *om.* CGKLπ 30 quod] quia GL *add.* alios quod *in marg.* L | ostendit] ostendis E | super] *add.* **forma** vel B | specie] *add.* vel **forma** A 31 communicatum] comitatum A | in] cum CG de KLπ 32 sua] illa Kπ 33 ex] et E | quo] qua CGKLπ 35 in.] *add.* nomen loci B | Tabera] Tabeni C tabula E Cabera π *add.* quod sumptum est ab incensione B *add.* Tabera nomen est loci quod sumptum est ab incensione (*con.*, incisioe A) *in marg.* A | sunt] *add.* in KL | Abiu] Rabin L Abui E Zabin Gπ | 36 Quod] et A quia KL 37 magis.] *add.* et B | magis.] *add.* in B 38 sunt imperfectiores] *inv.* KL *add.* aliter testi? *al. m. in marg.* A 39 sternenda] strenenda B | sunt] *add.* nobis quibus necesse est ut studeant totis viribus suis in complemento eorum que sternenda sunt KL *add.* nobis π | ut] *om.* C 40 apprehensionem] *add.* ut speculetur G | intellectus ... pollutione] a pollutione intellectus CG

22 Num. 12, 8.

23-24 Cf. TB, *Beraḳot* 7a.

24 Exod. 24, 11.

26-27 Exod. 24, 10.

33-36 *Waikrah Rabbah*, 20.

sua, que est errores, et tunc appropinquabit, ut speculetur illum statum spiritualement, sicut scriptum est: «Sacerdotes, qui appropinquant Domino, sanctificentur, ne percutiat eos». Salomon etiam precepit, ut homo caveat sibi multum, qui voluerit acquirere gradum istum, cum dixit: «Custodi pedem tuum, cum intraveris in domum Domini».

Revertar autem, ut compleam, quod incepti exponere, et dicam, quod «maiores filiorum Israel», cum omni eo quod accidit illis in apprehensione sua de magnis dampnis et accidentibus, laboraverunt etiam in hoc, et intenderunt modis corporalibus propter laborem apprehensionis intellectus sui, unde dictum est: «Viderunt Dominum, et manducaverunt et biberunt». Sed complementum illius verbi, quod dictum est: «Et sub pedibus eius sicut opus saphiri», adhuc explanabitur in capitulis huius libri. Tota vero nostra intentio est, quod verbum 'videndi' vel 'inspiciendi', quod dicitur secundum hunc modum, est apprehensio intellectus, non visio oculorum, quoniam Creator benedictus non est eius nature, ut comprehendatur ab oculis. Quod si aliquis de imperfectis, qui non attigerit gradum istum, ad quem volumus illum promovere, voluerit omnia verba istius modi, que dicuntur de apprehensione oculorum, referre ad honorem glorie create vel ad angelos vel ad alia preter illos, non est hoc malum.

41 sua] sui *CG* | est] sunt *C* | errores] erroris *B* erronea *KLπ* | ut] *om.* *G* | speculetur] speculentur π *om.* *G* 42 spiritualement] speciale *G* | appropinquant] appropinquent *C* 43 sanctificentur] sanctificetur *B* | precepit] cepit *C* 44 caveat] cavet *E* | istum] illum *KLπ* 45 dixit] *add.* Ecclesiastes IV *al. m. sup. l. A* | Domini] *add.* notate et discite *in marg. K* 46 compleam] doceam *KLπ* 47 accidit] *add.* eis *sed del. G* 49 hoc] huiusmodi *C* | et] *om.* *C* | intenderunt] tenderunt *B* incederunt $K\pi$ inciderunt *L* | laborem] *add.* et $K\pi$ | apprehensionis] apprehensiones π *om.* *C* 50 intellectus sui] *inv. E* 51 illius] istius *KLπ* 52 eius] *add.* est *KLπ* | sicut opus saphiri] *inv. sed corr. C* | adhuc] ad hominem *E* ad hoc *L* 53 nostra intentio] *inv. BC* | est] *om.* *KLπ* | quod] quo ad π 54 vel] et *C* | inspiciendi] respiciendi *G* *add.* est π | dicitur] Deus *KLπ* | secundum] in *KLπ* 55 non] ut *G* | Creator] creantor *B* 56 eius] *om.* *L* | comprehendatur] comprehendat *E* apprehendatur *G* | Quod] quoniam *KLπ* 57 attigerit] attingerit *EK* | gradum] dum *KL* sensum π 58 omnia] *om.* *A* | istius] illius *A* | dicuntur] dictum *E* 59 create] נברא] Creatoris *CGKLπ* creature *B* 60 alia] alios *B* aliam *E* | preter] propter *A* | hoc] *om.* *GKLπ*

42-43 *Exod.* 19, 22.

45 *Eccl.* 4, 17.

50-51 *Exod.* 24, 11.

52 *Exod.* 24, 10.

CAPITULUM VI

‘Is’, ‘issa’ in Hebraico sonant ‘homo’ et ‘mulier’, et sunt accommodata ad significandum ‘masculum’ et ‘feminam’ cuiuscumque generis, sicut dicitur: «De omnibus animalibus mundis septena et septena accipies virum et uxorem», quasi diceret ‘masculum et feminam’. Rursum accommodaverunt nomen ‘mulieris’ omni rei apte recipere aliam rem, sicut dicitur Exodi XXVI, V: «Cortine iunguntur sibi femina cum sorore sua». Et ex hoc apparet, quod ‘frater’ et ‘soror’ dicuntur secundum associationem, sicut ‘is’ et ‘issa’.

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum VI] Mulier. Capitulum septimum π | Capitulum ... issa (*l. 9*)] *om. ABE post cap. VII GKL π add.* totum capitulum sextum non est hic positum quoniam nomina, de quibus fit hic mentio, ‘masculus’ et ‘femina’ vel ‘mulier’, aliter se habent in Hebraico et aliter in Latino *al. m. in marg. A* 2 sonant] sonat *G* | sunt accommodata] *inv. G* 3 masculum] masculinum π | feminam] femininum π
 4 mundis] mundi *GL π* 5 diceret] dicat π | Rursum] rursus π 6 mulieris] mulieri *KL* | aliam] *add. aliam C* 7 XXVI, V] XXXVI *GKL π* | Cortine] cor meum *C* 8 dicuntur] domini *L*

4-5 *Gen. 7, 2.*

7-8 *Exod. 26, 3.*

CAPITULUM VII

Proprietas huius verbi 'nasci' manifesta est, et convenit partui, sicut dicitur: «Pariet ei filios». Accommodatum est autem creationi rerum naturalium, sicut legitur: «Antequam montes nati essent»; accom-

5 modatum est etiam plantis terre; et iterum renovationi temporalium eventuum, sicut dicitur: «Nescis quid pariat ventura dies»; renovationi etiam cogitationum et eorum, que proveniunt ex ipsis, sicut dicitur: «Concepit dolorem et peperit iniquitatem». Secundum etiam hunc

10 modum, omnis qui docuerit alium aliquid vel promoverit eum ad aliquid, erit quasi fecerit eum nasci. Et idcirco discipuli prophetarum dicti sunt 'filii eorum', sicut exponam in equivocatione huius nominis 'filius'. Propter hanc accommodationem nominis scriptum est: «Vixit Adam CXXX annis et genuit filium ad ymaginem et similitudinem suam». Et iam prediximus, que est 'similitudo hominis' et 'ymago eius'.

15 Et ideo omnes filii Ade, qui precesserunt Seth post Abel, non habuerunt vere formam humanam, quia illa est ymago eius et similitudo, propter quam dictus est: «Homo ymago Dei et similitudo».

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum VII] Nasci. Capitulum sextum π Capitulum sextum *L om. AEGK add.* 6^m capitulum *al. m. in marg. A* 2 nasci] *om. C* 3 dicitur] *add. et L π* | creationi לבריא] Creatori *CE* 4 essent] *add.* hanc litteram non habemus nos *B add.* Proverbia VIII ubi nos habemus littera: necdum montes gravi mole consistant ante colles ego parturiebar *al. m. in marg. A (cf. Prov. 8, 25)* 5 etiam] *om. ACGKL π* | iterum] terram *L* | renovationi] *add.* et cogitationi *C* 6 Nescis] nescio *G add.* Proverbia XXVII *al. m. sup. l. A* | etiam] et *CL π* sibi *K* | cogitationum] cogitationi *C π* 7 et] *om. π* 9 docuerit] docuit *A* | aliquid₁] aliud *L* | eum] ipsum *BE* | aliquid₂] aliud *L* 10 idcirco] ideo *K* 11 filius] *add. et A* 12 nominis] *om. KL π* 14 prediximus] diximus *A* | hominis] *om. C* | ymago] similitudo *sed corr. in marg. G* 15 Ade] Adam *A* 16 vere] *om. C* | quia] et *C* | illa] ita *C* | est] *om. B add.* illa est ymago eius et similitudo secundum quam dictus est homo ymago Dei et similitudo. Seth vero dictum genuit Adam ad ymaginem et similitudinem suam quia docuit eum Adam et fecit eum intelligere et adeptus est perfectionem humanam *al. m. in marg. A* 17 similitudo] *add. est B* | De] *om. KL π* | De ... humanam] *om. A*

3 *Deut.* 21, 15.

4 *Ps.* 90, 2.

6 *Prov.* 27, 1.

7-8 *Ps.* 7, 15.

12-13 *Gen.* 5, 3.

17 *Cf. Gen.* 1, 26.

vero dictum est, quia genuit eum Adam ad ymaginem et similitudinem suam, quia docuit eum Adam, et fecit eum intelligere, et adeptus est perfectionem humanam. 20

Scis autem, quia quicumque non habet hanc formam hoc modo, sicut prediximus, non numeratur de specie hominum et dicitur esse de numero bestiarum, preter quod habet figuram humanam; habet autem potentiam super dampna et mala aliter quam bestie, quoniam in cogitatione et in electione, que data sunt ei ad acquirendum perfectionem, 25 quam non acquisivit, multiplicantur species fraudum et peccatorum, que sunt causa omnis mali et dampni. Et est quasi una de bestiis, et est similis hominibus, nec tamen est de illis. Tales fuerunt filii Ade ante Seth, unde dixerunt sapientes: «Figurate CXXX annis, quibus exulabat Adam, generabat ventos», id est dyabolos. Cum autem invenit gratiam 30 in oculis Domini, «genuit ad ymaginem et similitudinem suam», sicut supra dictum est.

18 quia] quod *KLGP* | Adam] *add. et E* | suam] *om. AB* 19 eum.] *om. AKLπ*
 | et₂] *om. L* 21 quia] quod *KLπ* | hoc modo] humanam *L om. Kπ* | hoc
 ... figuram] *om. G* 22 esse] *ei B* 23 preter] preterquam *π* 24 super] sunt
G 25 in] *om. CGKLπ* | aquirendum] inquirendum *E* 26 multiplicantur]
 multiplicatur *CE add. dampnum et mala G* 27 mali et dampni] *inv. G* 28 tamen]
 causa *L* 29 Figurate] *add. errorem al. m. in marg. A* | exulabat] exalabat *K exaltabat*
L 30 Adam] *add. et GKL* | ventos] *רוחם rochoth π* 31 genuit] *add. filii G* |
 et similitudinem] *om. A*

CAPITULUM VIII

Hoc nomen 'locus' principaliter et proprie dicitur, secundum quod
 convenit parti terre vel toti vel alii corpori locato. Ampliatum est au-
 tem idem nomen in Hebraico, et impositum gradui hominis et per-
 5 fectioni sue in quacumque re. Tu autem iam scis multitudinem usus
 magistrorum gramatice in hoc verbo in dicendo: 'Petrus implet locum
 parentum suorum in scientia et timore', et sicut dixerunt: 'Adversarius
 in loco suo stat', id est eo modo quo fuit. Et secundum hanc accom-
 10 modationem dictum est: «Benedicta gloria Domini de loco suo», id
 est secundum modum suum et gradum et fortitudinem respectus sui
 in essentia sua. Et sic accipitur nomen 'loci', cum dicitur de Creatore,
 cuius expositio est gradus essentie sue, cui non est simile nec habet
 compar, sicut probatum est.

Scias autem, quod omne nomen equivocum, cuius fecero mentio-
 15 nem in hoc libro, non est intentio mea, ut ostendam solummodo id,
 quod dicitur in ipso capitulo, sed aperimus tibi portam, et instruimus
 te super diversitatibus ipsius nominis, que sunt utiles secundum no-
 stram intencionem, non secundum intencionem illius, qui loquitur in
 distinguendo verba cuiuscumque gentis. Tu vero attende libris Prophe-
 20 tarum et libris hominum sapientum, et pone cor tuum in nominibus,
 quibus omnes utuntur in illis, et scies omne nomen equivocum in quo-
 libet suorum modorum, qui convenit ei secundum illam rationem. Et
 sententia ista, quam diximus, est clavis istius libri et aliorum, et exem-

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum VIII] *Locus. Capitulum octavum π Capitulum sep-
 timum L om. AEGK add. Capitulum octavum in marg. E* 2 principaliter ... proprie]
inv. GKL π | secundum] *vel L* 3 est autem] *inv. L* | autem] *enim π add. ideo*
K 4 idem] *illud π* | nomen in] *unum C* | et] *est π* | gradui] *gradu B* |
 perfectioni] *perfectionis E* 5 in] *et E* | iam] *om. EKL π* | multitudinem] *simili-*
tudinem G add. huius E 6 in,] *et L* | implet] *implevit C* 7 parentum] *perstē K*
 | sicut] *sic A add. aliter sicut dixerunt al. m. in marg. A* 8 quo] *quod B* 9 de] *in A*
 | id est] *om. GKL π* 11 essentia] *add. aliter ecclesia al. m. in marg. A* 12 habet]
habeat B add. sibi A 14 Scias] *add. ecce utilitas manifestatur tractatus istius scilicet de*
multiplicitate nominum al. m. in marg. A 15 id] *illud K om. π* 16 ipso] *illo E hoc*
G 17 te] *de L* | super] *sicut GK* | ipsius] *om. GKL π* | secundum] *super C*
 | nostram intencionem] *intencionem suam E inv. G* 18 intencionem] *add. et C* |
 non ... loquitur] *om. E* 19 verba] *om. E* | attende] *intende π* 20 nominibus]
omnibus C 22 suorum modorum] *inv. π*

plum eius, quod modo dixi, est, quod supra diximus, in hoc nomine
 'locus' in dicendo: «Benedicta gloria Domini de loco suo». Tu vero scis, 25
 quod ista ratio per se est species honoris et altitudinis in dicendo: «Ecce
 locus mecum», et est gradus et visio et speculatio intellectus, non visio
 oculi, et coniungitur loco montis, qui apparebat, quia ibi separabatur
 et consequabatur perfectionem.

25 Benedicta] *om. KLπ* 27 et,] *om. E* 28 loco] locus *C* | montis] mentis *A* |
 apparebat] appararebat *A* 29 separabatur] speculabatur *C*

25 *Ez.* 3, 12.
 26-27 *Exod.* 33, 21.

CAPITULUM IX

‘Cathedra’ est nomen sedis facte, ut sedeatur super illa. Et quia cathedra est locus, in quo sedere debent honorati et nobiles, sicut reges, cathedra demonstrat super magnitudine illius, propter quem composita est, et pulchritudine sua et fortitudine gradus sui. Et ideo vocatur
 5 ‘sanctuarium’ ‘sedes’ vel ‘cathedra’, quia demonstrat nobilitatem illius, qui se demonstravit in eo, et fecit in ipso habitare gloriam suam et honorem. Et dixit: «Sedes glorie sublimis primo locus sanctuarii nostri», et propter hanc rationem dicuntur ‘celi sedes’, quia demonstrant scientibus ipsis et intendentibus in eis magnitudinem factoris et motoris sui. Et regit mundum inferiorem cum largitate bonitatis eorum, sicut scriptum est: «Celum michi sedes est, et terra scabellum pedum meorum». Cuius expositio est, quod celi demonstrant super essentia mea et fortitudine mea et potentia, sicut ‘sedes’ demonstrat super sublimitatem illius, propter quem composita est. Istud est, quod credere debent
 15 inquisitores veritatis, non quod in celis sit corpus, super quo erigitur Creator, ut sedeat super illo, quoniam postea inducam probationem, quod Creator non est corpus; et si ita est, quomodo habebit locum, vel sedebit super corpore? Sed ratio huius rei, quam docuerunt nos, est,

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum IX] Cathedra. Capitulum nonum π *om. AEGK add. VIII^m capitulum al. m. in marg. A* 2 ut] non *E* | sedeatur] sedentur *E* | Et] *om. E* 3 honorati] honorifici *K* 4 demonstrat] demonstratur *L* | magnitudine] magnitudinem *E* | propter] super *E* | quem] quod *L* 5 sua] *om. B* | Et] de *E* 6 quia] qui *E* 8 Sedes] *add. Ezechiel XLIII secundum nostram litteram: locus solii mei et locus vestigiorum pedum meorum ubi habito in medio filiorum Israel, et prius antea dicitur: et ecce repleta erat gloria Domini domus al. m. in marg. A (cf. Ez. 43, 5-7) | primo] prius *C* primus *G* 9 hanc] hoc *KL\pi* | rationem] *om. KL\pi* 10 ipsos] eos *L* | factoris] *add. sui G* 11 regit] regunt π | inferiorem] interiorem *L* | largitate] largitatis *B* 12 est,] *add. Ysa ult. A* | Celum] *add. quomodo intelligitur illud Ysaias: coelum michi sedes est in marg. K* | est,] *om. KL\pi* | terra scabellum] *inv. sed corr. C* 13 est] *om. GKL\pi* | essentia mea] essentiam tuam *G* 14 fortitudine] fortitudinem *G* | mea] tuam *G* | potentia] potentiam *G* | sublimitatem] sublimitate *EKL\pi* 15 propter] super *C* | Istud] illud *K\pi* ideo *L* | est quod] *om. L* | credere debent] *add. aliter credebant al. m. in marg. A* 16 celis] celo *AKL* 17 inducam] *add. per \pi* | probationem] probatione *BK* 18 non] nisi *K* | vel] et *A**

8 *Ier.* 17, 12.

12 *Is.* 66, 1.

quod omnis locus, quem Deus separavit ab aliis in honore suo et gloria, 20
sicut 'sanctuarium' et 'celi', vocatur 'sedes'.

Sed quod ampliatum est verbum secundum hanc rationem, sicut
dictum est: «Iurat super sedem Domini», hoc est super eius magnitu-
dine et honore, de quo non debemus credere, quod sit aliud quam sua 25
essentia, nec est aliqua creatura, ut sit Creator inventus in sede et sine
sede, quia istud esset blasphemia sine dubio, et Scriptura dicit: «Tu
Deus in eternum permanes, et sedes tua in seculum seculi». Et hoc
demonstrat, quia non est aliquid separatum ab eo. Et idcirco expositio
sedis in hoc loco et in similibus est gloria sua et fortitudo, que non est
aliud quam sua essentia, sicut explanabitur in parte capitulorum huius 30
libri.

20 quod] quoniam *C* *add.* locus *sed del.* *G* | omnis] *om.* *G* | Deus] *add.* *sep sed del.* *G*
21 sanctuarium] *add.* *est C* | et] *om.* *E* 23 Iurat] iuravit *A* | sedem] sede *AB*
24 non] *add.* *homo sed exp.* *K* | quam sua] *om.* *L* 25 aliqua] alia *E* 26 sine,]
non *E* | esset] *est C* | sine,] *om.* *C* 27 permanes] *om.* *G* 28 demon-
strat] demonstravit *GKLπ* | quia] quod *E* | aliquid] aliud *L* | ab eo] a Deo *C*
29 similibus] quolibet *L* pluribus π | fortitudo] fortitudine *B* 30 sua essentia] *inu.*
Kπ | sua] *om.* *L* | huius] istius *L*

23 *Exod.* 17, 15.
26-27 *Lam.* 5, 19.

CAPITULUM X

Iam premisimus, quod, cum mentionem fecerimus alicuius nominis equivoci, non est intentio nostra ponere omnes significationes illius nominis, sed partem, sed exprimemus de illis tantummodo, que sunt
 5 necessarie considerationi nostre. Eiusdem rationis est verbum ‘descendendi’ et ‘ascendendi’. Scias autem, quod verbum ‘ascendendi’ et ‘descendendi’ proprie et principaliter dicitur de corpore, alterum cum movetur corpus ad inferiorem locum, reliquum cum movetur ad superiora. Postea vero accommodaverunt ista verba altitudini et gradui nobili,
 10 bili, nam cum inferior sit gradus hominis, dicitur descendere, et cum acquirit nobiliorem, dicitur ascendere, unde dicitur: «Peregrinus qui tecum est ascendet super te, et tu descendes sub eo»; item: «Faciet te Dominus excelsiorem cunctis gentibus». Scis etiam frequentiam usus sapientum in dicendo: «Ascendunt in sanctitate, et non descendunt»,
 15 et secundum hunc modum loquuntur in defectum speculationis intellectus, et in considerando in cogitatione sua res nimis viles, dicunt ipsum descendisse; si vero considerat in cogitatione sua res nobiles, dicunt, quod ascendit. Et quoniam nos homines sumus in infimo locorum constituti et in infimo graduum creaturarum, cum comparaveri-

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum X] Ascendere et descendere. Capitulum decimum π *om. AEGK in marg. E* 2 premisimus] posuimus *KL\pi add. premisimus in marg. G* | cum] etiam *L* | mentionem] intentionem *A* | nominis] rei *G* 3 equivoci] equivoce *G* | omnes] et *E* | illius] istius *A* 4 sunt] sit *C* 5 nostre] *add. quod E* | verbum] verbis *K* 6 ascendendi₁] *add. sed A* | Scias] *add. primus in marg. A* | autem] *om. AB* | ascendendi₂ ... descendendi₁] *inv. C* | et₂] *om. ABE* 7 descendendi] *om. E* 7 principaliter] essentialiter *K* | alterum] altera *L* | cum] tamen *KL\pi* 8 movetur corpus] *inv. KL\pi* | cum] tamen *K* vero π | movetur ... superiora] *inv. C* 9 Postea] *add. secundus modus in marg. A* | vero] *om. E* | ista verba] *inv. C* | verba] nomina *KL\pi* 10 cum₁] tamen *K* | cum₂] etiam *L* 11 dicitur] *add. descendere sed exp. K* | Peregrinus] *add. Deuteronomium XXVIII e al. m. in marg. A* 12 ascendet] ascendit *E* | descendes] ascendes *K* descendas *G* | sub] super *B* | item] iterum *AE* et *L* | Faciet] *add. Deuteronomium XXV g XXVIII al. m. in marg. A* 13 Scis] scias *B add. tertius modus in marg. A* 14 sapientum] sapientium *E* | Ascendunt] ascendit *L* | sanctitate] sanctitatem *A* 15 et] *om. B* | defectum] defectu *BL* | intellectus] et intelligitur *A* 16 res] *in marg. G* 17 vero] *add. ipse KL\pi* 19 creaturarum] *om. KL\pi* | cum] *om. KL* | comparaverimus] comparavimus *C*

11-12 *Deut.* 28, 43.

12-13 *Deut.* 28, 1.

14 *Mišnah, Šeqalim*, 6, 4.

mus ipsum celo altissimo circumdatore, et Creator benedictus fuerit in 20
 altissimo gradu super omnibus entibus, et magnitudo et pulchritudo
 eius, non altitudo loci, et voluit Creator, ut sapientia ipsius perveniret
 ad nos, et largitus est spiritum suum sanctum cuidam parti hominum,
 ideo adventum spiritus sancti super prophetam vel quietem glorie su-
 per aliquem locum vocavit 'descensum', et vocavit 'ascensum' recessum 25
 virtutis prophetie ab homine vel glorie de loco, in quo requieverat.

Et ideo omnis ascensus seu descensus, quem attribuimus Deo,
 non est nisi secundum hunc modum. Similiter etiam cum pena vel
 ira venit super gentes mundi vel super aliquam partem secundum vo-
 luntatem ipsius, quam predixerunt prophete ante descensum ipsius 30
 pene, et narraverunt, quod visitavit Deus ipsorum opera, et postea
 venit super eos pena, ideo vocant huiusmodi rationem 'descensum',
 quia non est homo res adeo nobilis, quod debeat visitare opera eius
 nec punire eum propter ipsa, nisi esset voluntas Dei, unde scriptum
 est: «Quid est homo quod memor es eius?». Verbum istud convenit 35
 huic rationi, et ideo vocavit penam descensum, sicut scriptum est:
 «Venite, descendamus et confundamus labia eorum»; et iterum: «De-
 scendit Dominus ut videret turrim»; item: «Descendam et videbo».
 Omnia ista significant adventum pene super illos, qui sunt in infimo.

20 fuerit] fuit *BE* 21 entibus] gentibus *B* | magnitudo ... pulchritudo] pulchri-
 tudo et magnitudo *KLπ* 22 ipsius] sua *KLπ* eius *A* 23 suum sanctum] *inv. A* |
 hominum] *add. et A* 24 adventum] adventus *B* 25 descensum] desiderium *KL*
 26 prophetie ... homine] ab homine prophetie *C* | requieverat] requievit *CGKLπ*
 27 ideo] *add. talis est π* | seu] sive *E* | quem] quam *A* | Deo] *add. quem*
 attribuimus Deo *G* 28 non] *add. enim KLπ* | Similiter] sed *L* | etiam] *om. C*
 29 ira] illa *K om. L* | venit] invenit *L* | secundum] vel *KL* | voluntatem] volup-
 tatem *E* 30 quam] quem *Kπ* | predixerunt] dixerunt *C* 31 quod] quia *CGKLπ*
 | visitavit] visitabit *G add. vel visitabit sup. l. A* | ipsorum] eorum *KLπ* | ipsorum
 opera] *inv. BE* 32 vocant] vocavit *EGKL* | rationem] ratione *EK* 33 est] *om. C*
 34 eum] ipsum *L* 35 convenit] venit *E* 36 vocavit] notavit *K* | sicut] *om.*
G 37 Venite] *add. Genesis XI b al. m. in marg. A* | descendamus] ascendamus *C*
 | eorum] ipsorum *GKLπ* | Descendit] *add. Genesis XI al. m. in marg. A* 38 item]
 iterum *L* | Descendam] *add. Genesis XVIII al. m. in marg. A* 39 Omnia ista] *inv.*
G | adventum] additamentum *C*

35 Ps. 8, 5.

37 Gen. 11, 7.

37-38 Gen. 11, 5.

38 Gen. 18, 21.

- 40 Sed prima ratio est species prophetie et altitudinis, sicut dictum est: «Descendam et loquar tecum»; et: «Descendit Dominus super montem Synai»; et: «Descendit Dominus vidente populo»; et: «Elevatus est Dominus desuper ipso»; et: «Elevatus est Dominus super Abraham». Sed quod dictum est: «Ascendit Moyses ad Dominum», est secundum
- 45 tertiam rationem, et coniungitur ei, quod dicitur, quod fuit «super cacumen montis», super quem descendit gloria creata, non quod Creator locum habeat, in quo ascendatur ad ipsum vel descendatur ab eo.

41 Descendam] *add.* Exodus XXV nostra littera: precipiam et loquar ad te super propitiatorio *al. m. in marg. A* (cf. *Exod. 25, 22*) | loquar] loquor *K* | Descendit] *add.* Exodus XIX f *al. m. sup. l. A* 42 Descendit] *add.* Exodus XXXIII d *al. m. sup. l. A* | populo] *om. G* 43 ipso] eo *sed corr. G* | Elevatus] *add.* Genesis XVIII: abiit Dominus postquam cessavit loqui ad Abraham *al. m. in marg. A* (cf. *Gen. 17, 22*) | super] *om. C* 44 est₁] *om. KL* | Ascendit] *add.* Dominus *sed del. C add. mo A add.* Exodus XIX a et XXIII a e g *al. m. in marg. A* | 45 super₁] sicut *G* 47 eo] ipso *G*

41-42 *Num.* 11, 17.

42 *Exod.* 19, 20.

41-42 *Exod.* 19, 11.

42-43 *Gen.* 35, 13.

43 *Gen.* 17, 22.

44 *Exod.* 19, 3.

CAPITULUM XI

‘Sedere’ proprie et principaliter dicitur de sedente in loco, sicut dictum est: «Hely sacerdos sedebat super sellam». Et quoniam homo sedens est quietus et quiescens in fine quietis et requiei, accommodatum est hoc verbum omni rei quiete et stabili, que non mutatur, sicut 5 dictum est in consolatione Ierusalem in dando illis spem in duratione et quiete: «Et in alto gradu exaltabitur, et sedebit in loco suo»; et «Qui facit sedere sterilem in domo». Iste modus est durare et quiescere sine variatione. Secundum hunc modum dictum est: «Sedebit Dominus in 10 eternum»; et iterum: «Sedet super celos», quoniam non cadit in ipsum aliqua species mutationis neque secundum substantiam neque alio modo. Nec mutatur eius comparatio ad aliud extra se, quia non est comparatio inter ipsum et aliud extra ipsum, propter quod mutetur in ipsa comparatione, sicut patebit ex sequentibus, et in hoc comple- 15 tur suum sedere sine omni mutatione, sicut dixit: «Ego Dominus non mutor». Et secundum hunc modum est omne nomen ‘sessionis’, quod ei attribuitur.

Sed ‘sessio’, que attribuitur celis in pluribus locis, est, quia in celis non est variatio, hoc est, quia virtus eorum non variatur, sicut in re- 20 bus generabilibus et corruptibilibus. Similiter etiam attribuitur Crea-

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum XI] Sedere. Capitulum undecimum π *om. AEGK*
add. X^m capitulum al. m. in marg. A 2 de sedente] descendente *ABE sed corr. A*
 3 sellam] cellam *BL* 4 quietis ... requiei] et requiei quietis *C* | requiei] requievi *K*
 5 est] *om. K* | que] qui *K* 6 dictum] dicitur *A* | est] *om. AB* | consolatione]
in marg. G | in dando] mando *C* | illis] in illis *E* 7 sedebit] *add. nostra littera*
habitare sup. l. A 8 sedere] sedem *EKL* 10 Sedet] sedebit *corr. sedi K* 11 spe-

cies] specierum *G* | neque] nec *L* 12 Nec] non *E* neque *K\pi* | comparatio]
 compositio π | aliud] *add. vel celum sup. l. A* | quia] quoniam *E* 13 aliud] *om. L*
 14 ex] in *A* 15 suum] ipsius π | Ego] *add. Malachias III b al. m. in marg. A* |
 Dominus] *add. et A* 17 ei] eo π *om. BE* | attribuitur] tribuitur *sed corr. in marg. L*
 18 sessio] cessio *C add. eius \pi* 19 est] *om. C* | quia] *om. L* | rebus] *add. general-*
ibus sed exp. K 20 generabilibus] generalibus *ACL* | corruptibilibus] corporalibus
L | Similiter ... respectu] *om. A* | etiam] *add. que AB* | etiam attribuitur] *inv. C*

3 *I Sam.* 1, 9.

7 *Zach.* 14, 10.

7-8 *Ps.* 113, 9.

9-10 *Lam.* 5, 19.

10 *Ps.* 123, 1.

15-16 *Mal.* 3, 6.

tori 'sessio' respectu specierum rerum generabilium et corruptibilium, quoniam ipse species perpetuam habent durationem sicut et virtus celorum, unde dictum est: «Qui sedet super orbem terre», hoc est dicere, quia est sempiternus et durans. Et dictum est, quod, cum variata sunt
 25 et corrupta genera rerum terre, non fuit apud ipsum variatio comparationis, sed comparatio sua quantum ad generabilia est eadem firma et immutabilis, quia comparatio seu relatio est ad species rerum generabilium, non ad singularia. Et ideo attende omni verbo sedendi dicto de Deo, et inuenies ipsum dictum secundum hunc modum.

21 rerum] *om. KLπ* | corruptibilium] corporalibus *L* 22 ipse] ipsi *B* ipsa *C* |
 celorum] eorum *A* 23 unde] ut *C* | dictum] scriptum *GKLπ* | Qui] *add.* nostra
 littera est: qui sedet super gyrum terre *al. m. in marg. A (cf. Is. 40, 22)* 24 sempiter-
 nus] sempiternum *L* | cum] *add.* eo *sed exp. G* | variata] variati *B* 26 sua] eius
π 27 seu] et *G* 28 attende] accede *E* | sedendi] sedenti *E* 29 modum]
add. surgenti *B*

CAPITULUM XII

Verbum 'surgendi' equivocum est et proprie dicitur de sedente vel iacente, cum erigitur de loco suo; et 'surrectio' est immutatio sessionis: ponitur etiam pro firmitate rei et veritate. Secundum hunc modum dicitur verbum 'surgendi' de Deo, sicut scriptum est: «Nunc exurgam, 5 dicit Dominus», hoc est firmabo verbum meum in spe bona; et iterum: «Tu exurgens misereberis Syon», hoc est firmabis spem miserationis. Et quia omnis, qui proponit aliquid facere, faciet in surgendo, attri- 10 buerunt omni proponenti male facere verbum 'surgendi', et accom- modaverunt rationem istam firmitati pene Dei super populum male meritum, sicut dicitur: «Exurgam super domum Ieroboam»; et item: «Surget super domum pessimorum». Et potest esse, quod expositio eius, quod dictum est: «Nunc exurgam» erit istius modi, et similiter expositio illius: «Tu exurgens misereberis Syon», hoc est 'surgens su- 15 per inimicos eius'. Et multa talia inveniuntur in Scripturis, non quod Creator sedeat vel stet, sicut sapientes dixerunt: «Non est sursum statio vel sessio».

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum XII] Surgere. Capitulum duodecesimum π *om. AEGK* *add.* XI^m capitulum *al. m. in marg. A* 2 et] *om. CGKL\pi* | sedente] surgente *L* | vel] *add.* surgente *E* 3 suo] isto *C om. G* 4 etiam] autem *KL\pi* | firmitate] infirmitate *KL* | Secundum] super *E* 6 firmabo ... meum] verbum meo firmabo *B* verbum meum firmabo *E* 7 exurgens] exurges *K* | firmabis] firmabo *L* 8 faciet] facit *B\pi* | in] *om. L* | surgendo] assurgendo *L* 9 male] malum *KL\pi* 11 Exurgam] *add.* Amos VII d: consurgam super domum Ieroboam in gladio *al. m. in marg. A* (*cf. Amos 7, 9*) | Ieroboam] Ioboam *L* Roboam π | item] ideo *KL\pi* 12 Surget] *add.* Dominus *G add.* Isaias XXXI b: et consurget contra domum pessimorum et cetera *al. m. in marg. A* (*cf. Is. 31, 2*) 14 illius] istius *C* | surgens] surges *BC* 16 sicut] *add.* eum π | Non] *om. L* | sursum] surgens *L*

5-6 *Is. 33, 10.*

7 *Ps. 102, 14.*

11 *Amos 7, 9.*

12 *Is. 31, 2.*

16-17 *TB, Hagigah 15a.*

CAPITULUM XIII

‘Stare’ est verbum equivocum, et proprie convenit positioni corporis, quasi contrarie sessioni, sicut dicitur: «Stetit Moyses coram Pharaone». Dicitur etiam pro cessatione ab opere suo, sicut dicitur: «Steterunt
 5 et non sunt reversi». Ponitur etiam pro firmitate, ut ibi: «Stent multis diebus»; et iterum: «Poteris stare», et expositio est permanere et non variari. Similiter etiam: «Iustitia eius in eternum stat», id est firma permanet. Et secundum hunc modum accipitur verbum standi, cum dicitur de Deo, sicut dicitur: «In illa die stabunt pedes eius super montem
 10 Oliveti», id est firmabuntur causata sua, et istud explanabitur post in equivocatione huius nominis ‘pes’. Et secundum hunc modum dictum est: «Tu, sta hic mecum», et iterum: «Ego stans inter vos et Deum».

1 Capitulum XIII] Stare. Capitulum decimumtertium π *om.* EGK *al. m. in marg. A*
 2 et] quod $KL\pi$ 3 contrarie] contrarium π | sessioni] sessionis G | Stetit] *add.*
 Exodus IX b *al. m. sup. l. A add.* Exodus IX b: steterunt coram Pharaone *al. m. in marg. A*
 (cf. *Exod. 9, 10*) 4 etiam] *om. E* | suo] *om. \pi* 5 Stent] stetit $KL\pi$ 6 et₂] *om.*
 $KL\pi$ | et₃] *om. KLG\pi* 8 cum] et L 9 de ... dicitur] *om. \pi* | stabunt] stabant
 K 10 firmabuntur] firmabunt AE | causata] creata EL | sua] eius π | in] *om.*
 $K\pi$ 11 equivocatione] equivocationem $KL\pi$ | pes] *add.* vel spes *sup. l. A* 12 Tu
 sta] si tu stabis L | hic] *om. \pi* | et₁] *om. AL* | Ego] *add.* Deuteronomium VI: ego
 sequester et medius sum inter Deum et vos *al. m. sup. l. A add.* Exodus XXX g nostra littera
 est locus: locus apud me stabis super petram *al. m. in marg. A* (cf. *Exod. 33, 21*)

3-4 *Gen.* 41, 46.

4-5 *Iob* 32, 16.

5-6 *Ier.* 32, 14.

6 *Exod.* 18, 23.

7 *Ps.* 111, 3.

9-10 *Zach.* 14, 4.

12 *Deut.* 5, 31.

12 *Deut.* 5, 5.

12 The verse (*Exod.* 33, 21) quoted by the annotator of ms. A is placed, in the original version, at the end of chapter 15.

CAPITULUM XIV

‘Homo’ est nomen equivocum, sicut Adam, quod sumptum est a terra, sicut Scriptura demonstrat. Est etiam nomen speciei, sicut scriptum est: «Non iudicabit spiritus meus in homine»; et iterum: «Quis scit si spiritus filiorum hominum ascendat sursum?» Erit etiam nomen 5 universitatis gentium preter singularia, sicut dicitur: «Filii hominum». Secundum hunc tertium modum est, quod scriptum est: «Videntes filii Elohim filias hominum»; et iterum: «Sicut homines moriemini».

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum XIV] Homo. Capitulum decimumquartum *π om. AEGK* 2 a] de *KLπ* 4 Non] *add. permanebit sed exp. G add. nostra littera: non permanebit, Genesis VI a al. m. in marg. A (cf. Gen. 6, 3) | iudicabit] indurabit A indicabit L radicabit π* | Quis] quid *E* qui *KL add. Ecclesiastes III al. m. sup. l. A* 5 scit] sit *B* | Erit] est *π* 8 Elohim] *om. E*

4 *Gen. 6, 3.*

4-5 *Ecl. 3, 21.*

6 *Ps. 49, 3.*

7-8 *Gen. 6, 2.*

8 *Ps. 82, 7.*

CAPITULUM XV

In prosecutione capituli decimi quinti compositor libri facit mentionem scale Iacob, in cuius explanatione vocat angelos ‘ascendentes et descendentes prophetas’, ut ibi: «Misit angelum suum et eduxit nos de
 5 Egypto»; et iterum: «Ascendit angelus Domini de Galgala». Et non est dubium, quod isti fuerunt prophete, et merito ascensus precedit descensum, quia post ascensum in acquirendo gradus scale, qui noti sunt, erit descensus, cum eo quod didicerit propheta per spiritum sanctum, ut regat et doceat habitatores terre.

1 Capitulum] *om.* C | Capitulum XV] Scala. Capitulum decimum quintum π *om.* EG
al. m. in marg. A 2 facit] fecit A 3 Iacob] *add.* Genesis XXVIII *al. m. in marg.* A
 | angelos] *add.* angelos C 5 Ascendit] descendit C | Galgala] Galilea K Galgalis
 G 6 quod] quin π 7 qui] quod E | noti] nota E 8 quod] qui C *om.* π |
 didicerit] dicit B didicit E | propheta] prophetam C 9 regat] legat BK rogat E |
 doceat] decorat G

3 Cf. *Gen.* 28, 12.

4-5 *Num.* 20, 16.

5 *Iud.* 2, 1.

CAPITULUM XVI

In capitulo sextodecimo videtur compositor libri ponere nomen 'petre' equivocum ad montem et ad silicem et ad lapidicinam, sicut dictum est: «Attendite ad petram, unde excisi estis». Transsumptum est etiam hoc nomen ad significandum originem rei, unde postquam dictum est: 5
 «Attendite ad petram unde excisi estis», subiecit: «Attendite ad Abraham patrem nostrum», id est ambulate in viis eius, et addiscite mores ipsius, quoniam natura rei decise sequitur necessario naturam rei, de qua decisa est. Et secundum hunc modum ultimum Creator vocatur 'petra', quia est principium et causa omnium rerum, unde dicitur: «Sta supra petram», hoc est innitere super scientia ista, quod Creator est 10
 principium omnis creature. Et hoc est introitus, per quem appropinquabit ad cognitionem ipsius, sicut ipse exposuit: «Ecce locus mecum».

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum XVI] Petra. Capitulum decimumsextum π *om. AEGK* 2 sextodecimo] decimosexto π | compositor libri] *inv. G* | petre] petra *G* 3 ad₂] *om. L* | silicem] scilicem *B* | et ... lapidicinam] *om. E* | lapidicinam] lapidem nam π 4 Attendite] attendet te *A* *add. IX a Isaias al. m. in marg. A* | Transsumptum ... estis] *om. E* 5 significandum] significandam *AB* 6 Attendite₁] attendet te *A* | subiecit] obiecit *L\pi* | Attendite₂] attendet te *A* 7 nostrum] vestrum *G\pi* | et ... ipsius] *om. G* 8 natura] nomina *L* | decise] descise *K* | naturam] natura *L* 9 decisa] descisa *K* 10 quia] quod *E* | et] *add. finis E* | Sta] stabit *BE* *add. Exodus XXXIII g al. m. in marg. A* 11 supra] super *BG* | innitere] innites *A* | quod] quia *A* 12 hoc] hic *AG* | est] *om. G* | quem] quam *L* | appropinquabit] appropinquabis *A* appropinquabitur *C* 13 mecum] meus *L*

4 *Is.* 51, 1.6-7 *Is.* 51, 2.10-11 *Exod.* 33, 21.13 *Exod.* 33, 21.

CAPITULUM XVII

Non putes, quod necessarium est, ut sapientia spiritualis tantummodo occultetur gentibus, quia necesse est etiam, ut maior pars scientie naturalis occultetur eisdem. Et iam predixi tibi, quod dixerunt
 5 sapientes: «Non opus de Beresit in duobus». Nec istud solummodo accidit sapientibus nostre legis, sed etiam philosophis et sapientibus aliarum gentium, qui credunt antiquitatem mundi: ipsi enim occultabant verba sua, cum loquebantur de antiquitate mundi, et loquebantur in parabolis, unde Plato, et qui precesserunt ipsum, vocabant materiam
 10 feminam et formam masculum.

Tu autem scis, quod principia rerum generabilium sunt tria: materia, forma et privatio determinata, que semper materiam comitatur, que nisi sic ei adhereret, non esset materia receptibilis forme. Et idcirco privatio est unum principiorum, et in acquisitione forme destruitur privatio,
 15 scilicet eiusdem forme, et adheret ei alia privatio, et sic est semper, sicut explanatum est in scientia naturali. Cum igitur predicti philosophi, quos non sequebatur inconueniens vel dampnum, si palam loquerentur, verbis transsumptivis utebantur, et multiplicabant similitudines in doctrina sua, ne fierent manifesta, quanto magis nos receptores legis,

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum XVII] De occultatione doctrine. Capitulum decimumseptimum π *om. EGK al. m. in marg. A* 2 est] *om. A* | spiritualis] spiritualibus *C* 3 est etiam] *inv. A* | scientie] scientia *B* 4 eisdem] eiusdem *K* | predixi] predixit *C* 5 Non] *add. proपालandum* π | opus] *add. est C* | Beresit] *add. nomen Hebraicum, id est principium, et est primum nomen Bible, quia incipit: in principio creavit Deus al. m. in marg. B* | non] *add. aliter non opus de Bresich, aliter sicut non opus de Mercava in uno suple nisi intelligente sit in duobus al. m. in marg. inf. A add. verior littera nostra: non opus de Bresich nec opus de Mercava in uno posse intelligi sed in duobus al. m. in marg. A* | istud] *add. etiam E* 6 philosophis] prophetis π 7 ipsi ... mundi] *om. G* 8 verba] necessaria *K* | cum] et *L* | loquebantur₁] loquebatur *B* | generabilium] *add. id est elementium al. m. in marg. B* | loquebantur₂] loquebar *B* 9 Plato] *add. Plato et philosophi antiqui vocant materiam feminam et formam masculum in marg. K* | precesserunt] precesserant *GL\pi* | ipsum] eum *KL\pi* 11 Tu] *add. nota de Platone al. m. in marg. A add. de materia forma et privatione in marg. K* | tria] *add. scilicet C add. tria principia in marg. G* 11 materia] *add. et CGKL\pi* | que₂] quia *C* 13 nisi] si *L* | ei] *add. non L* | adhereret] adherent *K* adhererent *L* | esset] est *B* | 15 scilicet ... privatio] *om. A* | alia privatio] *inv. KL\pi* 16 igitur] ergo *A* | predicti] dicti *A* 17 sequebatur] consequebatur *GKL\pi* | loquerentur] loqueretur *B* 19 fierent] scirent *L* fieret π | quanto magis] *om. C*

5 *TB, Hagigab* 11b.

9-16 Cf. Aristoteles, *Physica*, I, 7, 189b-191a.

quibus necesse est, ne propalemus verbum, quod gentes non intelligent, 20
 vel quod intelligent diversum ab eo, quod fuit in intentione dicentis.

20 gentes] gens *B* 21 vel ... intelligent₂] *om. AGπ* | intelligent₂] intelligat *B* | in]
om. BE 22 dicentis] *om. Kπ*

CAPITULUM XVIII

In prosecutione capituli octavidecimi ponit compositor libri tria
 verba diversa, que videntur habere eandem significationem in He-
 braico. In Latino autem videntur duo verba illis similia secundum
 5 testimonia Scripturarum, quibus utitur; sunt autem ista verba ‘appro-
 pinquare’ et ‘tangere’. ‘Appropinquatio’ seu ‘tangere’ primo et proprie
 dicitur secundum locum, et inde transsummitur ad apprehensionem
 scientis ad scitum, et appropinquationem apprehensionis intellectus
 ad rem intellectam. Cum Creator non sit corpus, nulli appropinquat
 10 secundum locum, unde quod dictum est: «Prope est Dominus omni-
 bus invocantibus eum» et similia, sumitur appropinquatio secundum
 intellectum, id est secundum apprehensionem intellectus, non secun-
 dum locum. Similiter quod dictum est: «Appropinquate Domino»;
 et iterum: «Appropinquabit Moyses Domino, et populus non appro-
 15 pinquabit», nisi velis dicere, quod istud intelligi debeat de appropin-
 quatione locali ad montem, super quem descenderat gloria Domini.

Et scire debes, quod si possibile esset, ut aliquis homo esset in
 summo noni celi, non esset propinquior Deo quam ille, qui esset in
 centro terre, neque remotior, sed appropinquatio ad Creatorem est in
 20 cognitione eius, et elongatio ab eo in ignorantia viarum ipsius. Gra-

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum XVIII] Appropinquare et tangere. Capitulum deci-
 mumoctavum π *om. EGK al. m. in marg. A* 2 octavidecimi] decimioctavi π *om. E*
 3 verba] *om. A* 4 In] *om. K* | Latino] Latina *KL* | duo] dua *K* | similia]
 similima *L* | testimonia] testimonium π 5 verba] *add. accedere* vel *A* | appro-
 pinquare] *add. vel accedere B* 6 Appropinquatio] appropinquare *C* | seu] sive *E*
 | primo] proprie *E* | et] vel *E* | proprie] principaliter *E* | dicitur] *add. enim*
 locus *sed del. L* 7 inde] tamen *L* ille *B om. K\pi* | transsummitur] transsummutur *B*
 8 et] *om. B add. ad EKL\pi* 9 Cum] *add. eum \pi* | appropinquat] appropinquatur
KL 10 locum] *add. secundum apprehensionem intellectus sed del. G* | dictum]
 dicitur *KL\pi* | est] *om. E* | omnibus] *om. L* 11 sumitur] sunt *BE* | appro-
 pinquatio] apprehensio *C* 13 Appropinquate] appropinquare *KL* 14 populus]
 populo *E* | nisi] ubi *K* 15 istud] illud *K* 17 Et] *add. quid est appropinquare*
 Deo vel distare ab eodem *in marg. K* | in] *add. multa verba in originali posita. Subtracta*
sunt hic quia non consonant lingue Latine al. m. in marg. A add. nota quod ponitur + illeg.
al. m. in marg. B 18 terre] ipse *E* | 19 sed] et *G* 20 cognitione] cogitation *A* |
 elongatio] elongantia *L* | in] *om. BE* | ipsius] suarum *E add. est C*

10-11 *Ps.* 145, 18.13 *Deut.* 4, 7.14-15 *Exod.* 24, 2.

dus autem appropinquationis et elongationis secundum hunc modum differunt inter se multum, et adhuc exponam tibi in capitulis sequentibus diversitates graduum in intellectu. Quod autem dictum est: «Tange montes et fumigabunt», hoc est dicere: descendat potentia tua seu dominatio super ipsos. Et nota, quod qui apprehendit aliquid, quod non prius apprehendebat, est quasi appropinquare Deo. 25

21 et] vel *CGKπ* 22 differunt] distat *L* | inter] in *L* | adhuc] ad hoc *KL*
 23 in] et *C* | intellectu] intellectum *CGK* 24 potentia] pena *L* 25 seu] sive *E*
 | dominatio] *add.* tua *K* | qui] *om.* *π* | apprehendit] apprehendere *π* 26 quod]
add. quis *π*

24 *P.* 144, 5.

CAPITULUM XIX

Verbo quod est 'plenum' utuntur magistri equivoce, proprie et principaliter cum corpus intrat in corpus, sicut dicitur: «Urceus plenus aqua». Dicitur etiam de complemento temporis diffiniti, ut: «Impleti sunt dies pariendi». Utuntur etiam hoc verbo in complemento gradus et bonitatis, sicut dicitur: «Plenus benedictione Dei»; et iterum: «Implevit eum spiritu sapientie et intellectus». Et secundum hunc modum intelligitur: «Plena est terra gloria eius», hoc est tota terra testificatur et demonstrat super sua perfectione; et iterum: «Implevit tabernaculum gloria Domini». Et ubicumque verbum 'pleni' attribuitur Deo, intelligitur secundum hunc modum, non quod sit ibi corpus implens locum, nisi velis lucem creatam vocare gloriam Domini, et quod illa est, que ubique vocatur gloria Domini, et hoc implebat tabernaculum, et iste intellectus non est dampnosus.

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum XIX] Plenum. Capitulum decimumnonum π *om. EGK al. m. in marg. A* 3 Urceus] *vridus sed corr. vidus K vireus G add. ut in marg. G*
 5 complemento] *comparatione G* | gradus] *add. complemento sed corr. G* 6 et.] *om. C* | Implevit] *add. Ecclesiasticus XV al. m. sup. l. A* 8 eius] *om. G* | testificatur] *testificabatur KL* 9 sua] *om. KL π* | perfectione] *add. eius KL π* | iterum] *add. et C* | Implevit] *Impletum GL π add. est G π* 10 Et] *add. sapien? in marg. K* | ubicumque] *utrumque L* | pleni] *plenitudinis π* 11 modum] *add. quod L*
 12 nisi] *ubi L* | quod] *quia C* 13 hoc] *hec π* 14 non] *vere G* | dampnosus] *damnatus L dampnabilis π*

3-4 *Gen. 24, 16.*

4-5 *Gen. 25, 24.*

6 *Deut. 33, 23.*

6-7 *1 Regum 7, 14.*

8 *Is. 6, 3.*

9-10 *Exod. 40, 32.*

CAPITULUM XX

Dixit translator libri, quod in Hebreo duo verba, quibus videtur equipollere 'altum', sunt unum in significatione, pro quibus duobus possunt poni ista duo: 'altum' et 'excelsum', ut sit aliqua differentia inter illa. 'Altum' dicitur equivoce, proprie pro altitudine secundum locum, sicut dicitur in Genesi: «Exaltata est archa super terram». Ponitur etiam pro sublimitate gradus, hoc est pro magnitudine et pulchritudine, sicut dicitur: «Exaltavi electum de plebe». Et omne verbum altitudinis dictum de Deo intelligitur iuxta secundum modum, sicut dicitur: «Exaltatus super celos Deus». Similiter 'excelsus' duobus modis dicitur. 5 10

'Altum' et 'excelsum' ponuntur in designatione magnitudinis et potentie. Quod si dixeris: cur dicis multa de re una? Adhuc probabitur, quod Creator secundum intellectum perfectorum non multiplicatur in multis nominibus. Similiter etiam omnia nomina, que dicuntur de eo ad demonstrandam dominationem ipsius, magnitudinem et potentiam et similia, unam rem significant, scilicet essentiam eius, non aliud extra ipsum, quod non sit ipse. Inducam etiam capitula in nominibus et cognitionibus eius, sed intentio nostra in hoc capitulo est, quod 'altus' et 'excelsus' dicta de Deo non locum, sed gradum demonstrant. 15

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum XX] Altum et excelsum. Capitulum vigesimum π *om. AEGK* 2 Hebreo] Hebraico π 3 equipollere altum] *inv. A* 5 illa] ista *C* 6 sicut ... terram] *om. ABCE* | in] *om. GKL* 7 etiam] enim π | pro,] *om. BE* | pulchritudine] pleritudine *L* 8 plebe] *add. mea CE* 9 intelligitur] intellexit *G* | iuxta] *om. A* | secundum] *om. E add. hunc A* 10 excelsus] excelsum *B\pi* 11 ponuntur] ponitur *E* | designatione] designationem *G* 12 multa] multum *KL\pi* *add. verba A* | re una] *inv. A* | Adhuc] ad hoc *KL\pi* ad hec *C* 13 secundum] *add. secundum K* | multiplicatur] multiplicabitur *E* 14 Similiter] *add. illeg. al. m. in marg. B* | etiam] et *BL om. CE* | | dicuntur ... Deo] *inv. G* 15 eo] Deo *GKL\pi* | dominationem] *bñaciom L* donationem *B* | ipsius] *add. et A* 18 cognitionibus] cognominibus *BE add. illeg. + Dei al. m. in marg. B* 19 altus] altum *K*

6 *Gen. 7, 17.*

7 *Ps. 89, 20.*

9 *Ps. 57, 6.*

CAPITULUM XXI

‘Transire’ proprie dicitur in motu secundum locum accommodatum; est etiam voci diffuse per aera, sicut dictum est: «Fecerunt transire vocem per castra». Deinde transsumptum est ad descensum glorie, quam videbant prophete in visione prophetie, sicut dictum est: «Et apparuit clybanus fumans et lampas ignis transiens inter divisiones», et hoc contingit in visione prophetie, sicut apparet ex eo, quod precedit: «Sopor irruit in Abraham». Et secundum hunc modum: «Transibo in terram Egypti», et similia. Similiter accommodatum est facienti opus aliquod et transgredienti mensuram debitam.

Accommodatur etiam divertenti a loco, quo proposuerat ire, sicut dictum est: «Ipse iecit sagittam, ut faceret eum transire». Secundum etiam hunc modum intelligitur, quantum ad me, quod dictum est: «Transivit Dominus super facies suas», ita quod hoc referatur ad Dominum, sicut dixerunt sapientes, licet hoc dictum sit secundum similitudinem. Sed non est hic locus, ut hoc exponatur, sed confirmat verbum nostrum. Videtur tamen michi, quod Moyses petivit a Domino quamdam speciem apprehensionis, que dicebatur «visio faciei», unde dictum est ei: «Faciem meam non videbis», et promisit ei Dominus

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum XXI] Transire. Capitulum XXI π *om. AGEK*
 2 Transire] transit *L* 3 est etiam] *inv. E* | etiam] et *A* 4 per] *add. aera*
L 6 clybanus] *add. et sed exp. A* | fumans] firmans *K* 7 contingit] convenit *KL*
 contigit *EG* | prophetie] *om. A* 8 Sopor] *add. Genesis XV d al. m. in marg. A* |
 modum] *add. dicitur KL π* | Transibo] *add. Exodus XII b al. m. sup. l. A* 9 opus ali-
 quod] *inv. A* 10 mensuram] *add. aliquam CKL π* 12 Ipse] *add. 1 Regum XX d al.*
m. in marg. A | eum] eam *K* 13 intelligitur] intelligi *CEL* | quod] sicut *KL π* |
 est] *add. et GKL π* 14 hoc referatur] *inv. GKL π* | referatur] referat *A* 15 hoc]
om. GKL π | similitudinem] multitudine *K* 16 hic] hoc *K* | hic locus] *inv. E*
 | hoc] hic *C om. L* | confirmat] *add. locum sed exp. G* | verbum nostrum] *inv. G*
 | nostrum] meum *BC* 19 Faciem] *add. Exodus XXXIII g: non poteris videre faciem*
 meam *al. m. in marg. A (cf. Exod. 33, 23) add. nota per totum de visione dei in marg. G* |
 videbis] videbit *E add. nota de visione faciei quam abscondit Dominus Moysi in marg. K*

3-4 *Exod. 36, 6.*

5-6 *Gen. 15, 17.*

8 *Gen. 15, 12.*

8-9 *Exod. 12, 12.*

12 *1 Samuel 20, 36.*

14 *Exod. 34, 6.*

15 Cf. *TB Roš ha-šanah 17b.*

19 *Exod. 33, 23.*

quamdam speciem apprehensionis, quam significavit in visione posteriorum, cum dixit: «Posteriora mea videbis». Et iam innuimus hoc in aggregatione nostra magna, que dicitur Deuteronomius. Et dictum est, quod Creator abscondit ab eo illam apprehensionem, que dicitur 'facies', et fecit eum transire ad aliam speciem comprehensionis, id est ad apprehensionem operum suorum, et quod dictum est: «Abscondit faciem suam ab eo» significat, quod apprehensio, quam petivit, est impossibilis in natura sua, quam omnis perfectus, cum laborat, ut apprehendat aliquid supra id, quod naturaliter potest apprehendere, laborabit in vanum, vel deficiet eius intellectus, sicut postea explanabitur, nisi auxilium spirituale de celis adiuverit ipsum, sicut dictum est: «Protegam te nube mea donec transeam».

Targum vero, scilicet lingua Caldeorum, prosequitur talia secundum consuetudinem suam: quicquid enim invenit dictum de Deo, quod sit corpus vel corporeum, aufert illud sive subtrahit, et attribuit alii rei, que videtur adherere Creatori. Ubi enim dictum est: «Apparuit Dominus stans super ipsum», dicit: «Apparuit gloria Domini stans super ipsum»; et iterum ubi dicitur: «Videat Dominus inter me et te», dicit: «Videat preceptum Domini», et secundum hunc modum procedit *eltargum* in expositione sua. Similiter in hoc versu: «Transivit Dominus super facies suas», dixit: «Fecit Dominus transire gloriam suam super

21 cum] tamen *L* | Posteriora] *add.* Exodus XXXVII *g al. m. in marg. A add. illeg. al. m. in marg. B* 23 apprehensionem] comprehensionem *B* 24 transire] transimitur *C* 25 apprehensionem] comprehensionem *B* | suorum] *om. A* 26 suam] *om. KLπ* | quam] quod *E* | petivit] petirem *C* 27 est] *om. A* | impossibilis] imperceptibilis *π* | natura sua] *inv. GKLπ* 28 aliquid] aliud *L* | supra] super *G* | id] illud *K* 29 laborabit] laboravit *E* | explanabitur] explanabatur *E* 30 adiuverit] יסייעו] advenit *CK* 31 Protegam] protegente *KLπ add.* Exodus XXX *g* nostra littera: dextera mea protegam te *al. m. in marg. A (cf. Exod. 33, 22) add. illeg. al. m. in marg. B* | te] *om. Lπ add. de E* | mea] *om. G* 32 Targum] *add. vel eltargid in marg. G* | scilicet] in *L om. EG* 33 invenit] invenerit *CGLπ* 34 illud] id *L* 36 dicit] donec *L* | super] *om. KL* 37 me et te] *inv. π* 39 *eltargum*] targum *π* 40 super] per *C* | suas] *add. et π* | transire] stare *sed exp. et corr. in marg. G*

21 *Exod. 33, 23.*

22 Maimonides, *Mišneh Torah, Hilkot Yesode ha-Torah* I 10.

31 *Exod. 33, 22.*

35-36 *Gen. 28, 13.*

37 *Gen. 31, 49.*

39-40 *Exod. 34, 6.*

facies suas», et secundum hoc res transiens sine dubio erit creatura, et referetur «suas» ad Moysen magistrum nostrum, et quod dicitur «super facies suas», id est coram ipso, et ista opinio bona est.

45 Videtur posse haberi ex verbis compositoris libri alia littera in predicto versu: sic transivit vox ex parte Creatoris super facies suas, et clamavit Domine Domine, in expositione cuius vocis verba multiplicat.

Ibidem etiam dicit, quod non est mirandum, si in ratione nimis profunda diverse sint opiniones, cum nulla sit dampnosa. Et tu eliges, quam volueris: vel quod sit illa visio tota visio prophetie, et sensus, de 50 quo fit mentio ibi, sit apprehensio intelligibilis tam illud, quod petivit, ut videret, quam id, quod impossibile erat videre; vel quod apprehendit, totum erat apprehensio intelligibilis sine sensu corporeo; vel quod totum sit visio corporalis, sed est honor glorie create, in cuius visione acquirit homo perfectionem apprehensionis intelligibilis secundum 55 opinionem de Anqelos. Et hoc erit, si apprehensio illa, que sentitur, non fuerit in visione prophetie, sicut in eo, quod accidit Abrahe: «Et apparuit clybanus fumans et lampas ignis transiens», vel totum hoc erit apprehensio audibilis, et erit vox creata sine dubio.

60 Elige de istis opinionibus, quam volueris, quia tota intentio est, ut non credas, quod dictum est «transivit» intelligendum esse de transitu locali, quia Creator excelsus est, et non est corporeus, nec accidit ei

41 suas] *om. A add. id est coram sed del. G* | secundum hoc] *inv. C* 42 referetur] *add. ad CG* 43 opinio] *add. que π* 44 verbis] *libris L* | compositoris] *add. huius A* 45 versu] *add. habet π* | vox] *nox A* | ex] *a KLπ* 46 cuius] *eius L* | multiplicat] *multiplicavit L* 47 Ibidem] *idem L* | non] *si B* | si] *nisi L om. E* | in] *om. E* 48 sint] *sunt CGKLπ* | tu] *item A tunc B* 49 quam] *lac. + iam L* | illa] *ista C* | tota] *cor L om. C* | tota ... prophetie] *prophetie tota visio A* 50 mentio] *ratio E* | ibi] *add. ibi sed exp. K* | sit] *sed E* | illud] *id L* 51 quam id] *om. KLπ* | erat] *erit CG* | apprehendit] *apprehendere C* 52 totum] *tota L* | erat] *add. iten sed del. G* | apprehensio] *comprehensio Kπ* | corporeo] *corpeo C* 53 totum] *tota L* | create] *creature B* 54 perfectionem] *add. visionis sed del. L* | apprehensionis] *add. ne sed exp. E* | intelligibilis] *add. est sed exp. E* 55 de] *om. π* | Anqelos] *antiquo C aliquo KL anqelo + est G* | illa] *ista C* 56 quod] *qui K que π* | Abrahe] *habetur C add. videre A* 57 apparuit] *apperuit L* | totum] *tota L* 58 audibilis] *odibilis C* | erit] *add. er sed exp. E* | creata] *causata π* 59 tota] *totum π* 60 non] *quod K om. Lπ* | esse] *est C* 61 excelsus] *extra locum π* | est] *om. A* | ei] *rei L*

45 In the original text, this interpretation is referred to *Ls.* 40, 6.
56-57 *Gen.* 15, 17.

motus nec aliqua mutatio, et ideo non debet dici transire nisi secundum modum supradictum.

62 motus] *om. sed suppl. in marg. E* | mutatio] intentio *C* in nostro *K* | transire]
transiri *K* | est *om. A* 63 supradictum] predictum *Kπ*

CAPITULUM XXII

‘Venire’ in Hebraico dicitur de loco in locum, sicut ibi: «Venit germanus tuus fraudulenter». Attribuitur etiam rei vive intranti in aliquem locum, ut ibi: «Venit Ioseph in domum». Accommodatum est etiam rei
 5 incorporee, ut ibi: «Veniet verbum tuum et honorabimus te»; postea accommodatum est privationi boni, ut ibi: «Venit malum» et «Venit tenebra».

Et secundum hunc modum, in quo accommodatur rei incorporee, accommodatur etiam Creatori vel honori vel glorie ipsius, et secundum hoc dictum est: «Ecce venio ad te in densitate nubis», et «Dominus Deus Israel venit in eo» et similia, cuius ratio est adventus glorie.
 10 Sicut dicitur: «Veniet Dominus, et omnes sancti eius cum eo», ac si diceret: «Veniet verbum Domini per manum omnium sanctorum tecum», quod dictum est de Israel.

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum XXII] Venire. Capitulum XXII π *om. GK al. m. in marg. A in marg. E* 2 locum] loco *G* | Venit] *add. ibi sed exp. G add. Genesis XXVII e f al. m. in marg. A* 3 intranti] intrantem *C* intrantis *L* in creatis *K* | in] *om. CGKL\pi* 4 Venit] *add. dom sed del. G add. Genesis XLIII f: ingressus est Ioseph in domum suam al. m. in marg. A (cf. Gen. 43, 26) | domum] add. a sed exp. G | etiam] om. AKL\pi* 5 Veniet] *add. Iudicum XIII f alia littera al. m. in marg. A | tuum] suum B | honorabimus] honorificabimus C | te] del. C* 6 boni] *om. E* 8 in ... accomodatur] accomodatur in quo *C* 9 etiam] est *L* 11 eo] ea π | adventus] adiuncta *C* adiunctus *E* 12 Sicut] sic *E* | eius] *om. A* 13 Veniet] *om. GKL\pi* | Domini] *add. veniet GKL\pi* | omnium] omni *L*

2-3 *Gen. 27, 35.*

4 *Gen. 43, 26.*

5 *Iud. 13, 17.*

6 *Iob 30, 26.*

6-7 *Iob 30, 26.*

10 *Exod. 19, 9.*

10-11 *Ez. 44, 2.*

12 *Zach. 14, 5.*

CAPITULUM XXIII

‘Exitus’ contrarius adventui, et proprie convenit corpori existenti prius in aliquo loco et exeunti postea de ipso, sive sit vivum, sicut dicitur: «Exierunt de civitate», sive non vivum, sicut dicitur: «Cum exierit ignis». Accommodaverunt etiam ipsum ostensioni rei incorporee, sicut dicitur: «Exivit verbum de ore regis»; et iterum: «De Syon exivit lex», et: «Sol exivit super terram», id est apparebit lux.

Et secundum hanc accommodationem accipitur verbum ‘exeundi’ vel egrediendi dictum de Deo, sicut dicitur: «Egredietur Dominus de loco suo», id est apparebit potentia eius, que videtur modo a nobis abscondita. Cuius expositio est creatio omnis creati, postquam non fuit, quoniam omnis renovatio, que provenit ab ipso, attribuitur eius precepto et voluntati, sicut dicitur: «Verbo Domini celi firmati sunt, et spiritu oris eius omnis virtus eorum»; et est hoc simile operibus, que proveniunt a potentia regum, quorum arma, ut impleatur ipsorum voluntas, est sermo ipsorum. Ipse vero non indiget instrumento seu apparatu, cum quo operetur, sed opus eius est ex simplici voluntate ipsius solummodo, et nullo modo loquitur. Et quoniam accomoda-

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum XXXIII] Exitus exire seu egredi et reverti. Capitulum XXIII π *om. EGK al. m. in marg. A* 2 contrarius] *add. est π* 4 dicitur] *om. π* | Exierunt ... dicitur] *om. E* | de civitate] *om. A* 5 exierit] exierunt *AB add.* vel **egredietur** *AB* | etiam] *om. C* | ipsum] ipsam *L* | ostensioni] visioni *L* | incorporee] corporee *K π* 7 Syon] *add. ylaui in marg. A* | exivit] *add. super sed del. B* | Sol] *add. Genesis XIX: sol egressus est super terram al. m. in marg. A (cf. Gen. 19, 23)* | id est] et *C* | apparebit] apparuit *A* apparebat *K π* 8 secundum] super *G* 9 vel] et *L* | dictum] *add. est A* 10 loco] *add. sancto E* | id est] et *L* | modo ... nobis] a nobis modo *GKL π* 11 Cuius] *add. contra aliquos phisicos B* | omnis] hominis *K* 13 precepto] precepta *B* 14 est hoc] *inv. CGKL π* | est] *om. C* 15 ipsorum] eorum *KL π* 16 voluntas] *add. et hoc est simile operibus qui proveniunt a potentia regum sed corr. G* | seu] sed *C* sive *E* 17 cum] in π | eius est] *inv. E* 18 modo] *add. et nullo modo G* | loquitur] loquor *E*

4 *Gen. 44, 4.*

4-5 *Exod. 22, 5.*

6 *Ester 7, 8.*

6-7 *Is. 2, 3.*

7 *Gen. 19, 23.*

9-10 *Is. 26, 21.*

13-14 *P. 33, 6.*

verunt ostensioni alicuius operum ipsius verbum 'exeundi', sicut pre-
 20 diximus, idcirco dictum est: «Ecce Dominus egredietur de loco suo». Accommodaverunt etiam elevationi glorie ipsius secundum volunta-
 tem verbum 'revertendi', sicut dicitur: «Revertar in locum meum»,
 quod est dicere: elevabitur gloria, que erat inter nos, cuius recessus
 25 causa fuit defectus amoris Creatoris erga nos, sicut dixit: «Abscon-
 dam faciem meam ab eis et deficient», quoniam, cum defecerit cura,
 remanebit curatum dimissum et derelictum sicut signum ad sagit-
 tam et expositum omnibus adversitatibus, que accidunt, et bonum
 et malum, que contingunt ei, sunt per accidens. O quam durum est
 hoc improperium! Et ideo dixit: «Ibo et revertar in locum meum».

19 ostension] ostensionem C 21 etiam] *add.* **recessui** et A | elevationi] *add.* **reces-**
sui B | glorie] *add.* eius *sed exp.* G | ipsius] *add.* vel **recessui** E 22 verbum] *add.*
 exeundi *sed exp.* E 23 est dicere] *inv.* A *add.* **recedet** AB | que] *om.* B | erat ...
 nos] inter nos erat π 26 ad] *add.* s *sed exp.* G 27 accidunt] acciderunt B | et]
om. π 28 O] et L

20 *Is.* 26, 21.

22 *Os.* 5, 15.

24-25 *Deut.* 31, 17.

29 *Os.* 5, 15.

CAPITULUM XXIV

In capitulo vigesimoquarto multa dicit compositor libri de hoc verbo 'ire', que non videntur ita proprie dici in lingua Latina; et a proprietate sua sumptum est, ut attribuat rebus, que crescunt et decrescunt, que sunt subtiliores vel simpliciores quam res vive, sicut dicitur: «Aque ibant et decrescebant», et: «Ivit ignis ad terram». Post accommodatum est rei incorporee diffuse per aera, ut voci, sicut dicitur: «Vox sua sicut serpens ambulat»; et iterum: «Audierunt vocem Domini ambulantem in paradyso». Et secundum hoc accipitur verbum 'ambulandi' dictum de Deo, sicut accommodatur rei incorporee vel recessui cure. Et sicut in «absconsione faciei» significatur recessus cure, sicut predictum est, sic in 'ire', sicut dictum est: «Ibo, et revertar in locum meum». Accommodatum est etiam verbum 'ambulandi' profectui hominis in bono preter motum corporis, sicut dicitur: «Ambulabis in viis eius», et: «Ambulabitis post Dominum Deum vestrum».

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum XXIV] Ire et ambulare. Capitulum XXIV *π om. AE*
 3 videntur] *om. A* | ita proprie] *inv. G* | lingua Latina] *inv. G* 5 vel] et *π om.*
KL 6 terram] *add. et π* 7 sua] cita *π* tua *C* sica *L* sita *K* 8 serpens] *sup. l. B*
 | ambulat] *add. nostra littera deambulatis al. m. in marg. A* | ambulantem] *ambulantis*
π 10 Deo] eo *CG add.* dictum de eo *G* | recessui] recessu *C* 11 in] *om. E* |
 absconsione] *sconsione E* | faciei] rei *KLπ* | significatur] *significantur A* 12 sic]
 sicut *KL om. π* | ire] re *A lac. K* | dictum] *predictum G* 13 etiam] *om. C* |
 profectui] *profectioni π* 14 Ambulabis] *ambulabit C ambulavit E*

5-6 *Gen.* 8, 5.

6 *Exod.* 9, 23.

7-8 *Ier.* 46, 22.

8-9 *Gen.* 3, 8.

12 *Os.* 5, 15.

14 *Deut.* 28, 9.

15 *Deut.* 13, 4.

CAPITULUM XXV

‘Habitatio’, cuius proprietas est alicuius mora in aliquo loco, ut ibi: «Habitavit iuxta ilicem Mambre», et ratio ‘habitationis’ est mora conversationis in uno loco, licet moveatur in ipso. Et accommodaverunt
 5 hoc nomen rei non vive, sed adherenti vel fixe in alia re, licet res cui adheret, vel in qua figitur, non sit habitator loci, licet habitator non sit res una, sicut dicitur: «Habitet super ipsum», id est diem nubes.

Et secundum hanc accommodationem attribuerunt verbum ‘habitandi’ Deo, id est firmitati glorie sue vel cure ipsius, in quocumque sit,
 10 vel omni rei, in qua firmatur ipsa cura, sicut dictum est: «Habitavit gloria Domini super montem Synai». Et ubicumque dicitur hoc verbum de Deo, significat firmitatem glorie sue, hoc est glorie sue in loco create, vel firmitatem cure in aliqua re.

1 Capitulum] *om.* C | Capitulum XXV] Habitatio. Capitulum XXV π *om.* AEGK
 2 aliquo] alio G 3 iuxta ... Mambre] *lac.* K | Mambre] atubere L | conversatio-
 nis] et versationis L 5 rei] *om.* A | licet] *add.* alia *sed exp.* G 6 adheret] ad hoc
 et K | non] *om.* G 7 res] vel E | una] vive E viva A | Habitet] habitat G |
 nubes] nubis C 9 id est] et L | firmitati] firmamenti A | cure] *om.* A *in marg.* G
 | quocumque] quolibet E quacumque G 10 Habitavit] habitabit A 11 Domini]
add. Domini *sed del.* B 12 Deo] eo C | sue] eius π | hoc est glorie] *om.* G |
 sue] eius π *om.* C | in ... create] create in loco BGKL π | loco] *add.* sue C

3 *Gen.* 14, 13.

7 *Iob* 3, 5.

10-11 *Exod.* 24, 16.

CAPITULUM XXVI

Iam scis verbum, quod est commune diversitatibus omnium opinio-
num, que pendent ex hac ratione, hoc est, quod dixerunt: «Locuta est
lex hominum ydiomate». Cuius ratio est, quia quicquid considerant
homines vel intelligunt in initio cogitationis, hoc est, quod attribuunt 5
Deo, et ideo nominaverunt ipsum nominibus, que conveniunt corpori,
ut significant ipsum esse, quoniam gentes initio ymaginationis non
inveniunt essentiam nisi rei corporee, et quicquid non est corpus vel in
corpore, secundum sensum eorum nichil est.

Similiter etiam quicquid est perfectum secundum intellectum no- 10
strum, attribuimus Creatori, ut ostendatur, quod est perfectus in fine
bonitatis omnium perfectionum, et nulla imperfectio admiscetur ei
ullo modo, unde quicquid gens credit esse defectum vel privationem
non attribuit Creatori. Et ideo non dicitur bibere vel comedere vel
dormire vel egrotare et similia; et quicquid gens putat esse perfectio- 15
nem, attribuit ipsi, licet non sit perfectio, nisi cum refertur ad nos, sed
quantum ad ipsum, ea, que attribuimus quasi perfectiones, sunt in
fine defectus. Quod, si ascenderet in cor eorum separare perfectionem
illam humanam ab illo, esset in oculis eorum defectus in eo, quod ipsi
convenit. 20

Et tu scis, quod motus est de perfectionibus animalium, et est eis
necessarius, ut per ipsum perficiantur; et sicut cibus et potus sunt ne-

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum XXVI] Quod locuta est lex idiomate hominum.
Capitulum XXVI π *om. AEGK* 2 omnium] omnibus *L* 3 pendent] *add. ex hac*
rationem *sed del. L* | ex] in *C* et *A* 4 lex] *om. A* | Cuius] *add. illeg. al. m. in marg.*
B | quia] quod π 5 intelligunt] intelligant *B* | in] *om. L* | cogitationis] imagi-
nationis *KL\pi* 6 nominibus] *om. KL\pi* 7 gentes] in *A* *add. in G* | ymaginationis]
add. gentes A 8 inveniunt] inveni *L* | essentiam] existentiam π *om. L* | nisi]
om. CK 9 est] sit *CE* 10 Similiter] *add. illeg. al. m. in marg. B* | intellectum]
om. KL\pi 11 Creatori] ei π *om. KL* 12 omnium] *om. KL\pi* | perfectionum]
perfectio *E* | et ... imperfectio] *om. G* *add. de? Deo vero non est perfectionem notam*
in marg. G | admiscetur] *add. imperfectio L* 14 attribuit] attribuitur π | vel]
seu *C* 15 egrotare] desiderare *L* | quicquid] quacumque *A* | putat] dicat *G*
16 attribuit] attribuitur *C\pi* | ipsi] ei *A* | refertur] referunt *A* | refertur ... nos]
ad nos refertur *BE* 17 ea] *om. KL\pi* | perfectiones] perfectionis *B* 18 Quod] et
A 19 illo] ipso *BE* | in ... eorum] *om. G* 21 et₂] *add. etiam A* | eis] ipsis *K*
22 perficiantur] perficiatur *CK* efficiantur *A*

cessarii ad restaurationem deperditorum, ita et motus necessarius est, ut acquirant, quod sibi conveniens est, et fugiant contrarium. Et non
 25 refert, ut attribuat Deo cibus et potus et motus, sed secundum hominum ydioma, id est cogitationes gentium, cibus et potus sunt defectus, sicut putant in eo, quod Deo convenit, sed motus non est defectus honoris sui, licet motum sequatur imperfectio. Et iam probatum est, quod omne, quod movetur, habet magnitudinem et est divisibile, et
 30 ideo non convenit ei motus neque quies, quia non quiescit, nisi quod aptum est moveri. Et omnia nomina, que significant species motuum in animalibus, attribuuntur Creatori, secundum quod diximus, sicut nominant ipsum vivum, quia motus est accidens annexum rebus vivis. Et non est dubium, quod, ablata corporeitate, tolluntur hec omnia,
 35 scilicet: descensus et ascensus, ambulare, stare, currere, habitare, exire, intrare et similia. Et omnia ista sunt verba elongationis, et in eis est labor, sed propter hoc, in quo usitate sunt cogitationes gentium, necessarium fuit exponere hominibus, qui student imperfectioe humana, et ut tollantur dubitationes, que consequuntur a tempore adolescentie, cum explanatione modica et expositione, sicut nos fecimus.

Et Anqelos fuit perfectus in lingua Hebraica et in lingua Aram, cuius intentio tota fuit elongare corporeitatem a Creatore in omni narratione legis, que videbatur inducere corporeitatem. Et in omnibus istis, que videntur significare motum, appellat motum 'ostensionem glorie'
 45 et 'honoris creati', id est glorie vel cure Dei. Et dixit in illa lingua, ubi

23 ita] *del. L* | et] quod *A om. π del. L* | motus] *add. et K* | necessarius est] *inv. L* | est] *om. EGKπ* 24 acquirant] *acquirat ABGKL* | fugiant] *fugiat ABGKL* 25 Deo] *de G* | potus] *potibus corr. G* | sed] *et A* | hominum] *om. A* 26 ydioma] *ydiamata Kπ* | id est] *et C* | gentium] *homini C* 27 sicut] *ac etiam L* | Deo convenit] *inv. E* 28 sui] *eius π* 29 quod,] *add. non C* | quod,] *om. CG* | et,] *om. A* | et, ... divisibile] *om. BCE* 30 neque] *nec AKL* | quies] *quiescit G* 32 animalibus] *lac. K* | attribuuntur] *attribuerunt K* | attribuunt] *A* | secundum] *vel KL* 33 annexum] *ad nexum BE* 34 ablata] *oblata L* 35 stare] *add. creare sed exp. E* | currere] *circuire A* | exire intrare] *entrare exire KLπ* 36 omnia] *causa CG* | verba ... sunt] *om. G* 37 est labor] *inv. CGKLπ* | gentium] *add. et π add. illeg. al. m. in marg. B* 38 necessarium] *nec B* | hominibus] *omnibus L* 39 et] *om. Lπ* | ut] *non K add. non Lπ* | consequuntur] *sequuntur EGKLπ* 41 Anqelos] *Anqelorum E* | perfectus] *perfectio C* | in,] *om. L* | in,] *om. B* | lingua] *add. Caldeorum KLπ add. id est Caldeam in marg. E add. Caldeorum in marg. G* | cuius] *eius L* 42 tota fuit] *inv. A* | corporeitatem] *contrarietatem L* 43 Et] *om. GKLπ* | omnibus] *omnis C* 44 appellat motum] *om. E* 45 in illa] *nulla C* | illa lingua] *inv. B*

dicitur: «Descendit Dominus», «Ostendit se Dominus»; et similiter pro «Descendam et videbo», dixit «Ostendam me et videbo», et hoc frequenter invenitur in eius expositione. Quod autem scriptum est: «Descendam tecum in Egyptum», similiter posuit ipsum nichil mutans, et hoc est valde mirabile, per quod probatur perfectio sapientis huius et bonitas opinionis ipsius, et quia intelligit rationes, secundum quod sunt. Aperuit autem nobis in hac expositione portam magnam in modis prophetie, quoniam in principio rationis dixit: «Dicit Dominus Israeli in visione noctis, et dixit: Iacob, Iacob», et sequitur statim: «Ego descendam tecum in Egyptum». Et cum patuit ex initio verbi, quod fuit «in visione noctis», non fuit grave Anqelos ponere idem verbum, quod dictum fuit in visione noctis. Et hoc fuit iustum, quia hoc est narratio verbi, quod fuit dictum, non narratio facti, quod contigit, sicut quod dicitur: «Descendit Dominus super montem Synai», quia hoc fuit narratio facti, et ideo nominavit descensum «ostensionem glorie», et elongavit ab eo, quod significat motum secundum rationes cogitabiles, sed narravit verbum dictum in sompniis, sicut dictum fuit.

Et ex hoc poteris percipere, quod multum differt inter id, quod dicitur in sompno vel in visione noctis, et id, quod dicitur in visione prophetie, et inter id, quod dixerit verbum precisum: «Et factum est verbum Domini ad me dicens», vel «Locutus est Dominus ad me dicens».

46 Dominus] *om. G* | similiter] *ibi L* 48 eius expositione] *inv. KLπ* | scriptum] dictum *A* 50 valde mirabile] *inv. A* | sapientis] *sapientes corr. E* | sapientis] *add. Anqelos actoris al. m. in marg. B* 52 sunt] *add. aperuit in marg. G* | autem] *etiam L* | hac] *add. in B* 53 quoniam] *quia A* | rationis] *rationes CKLπ* | dixit] *dicit BE* | Dicit] *dixit BE* 54 et.] *om. C* | Iacob.] *om. CKLπ* 56 Anqelos] *Anquelorum CE* 57 dictum] *om. GKLP* | dictum fuit] *inv. B* | quia] *quod E* | hoc] *hec Kπ* | est] *om. EG* 58 quod.] *om. G* | dictum] *dicta L* | facti] *facta exp. et corr. in marg. L* 59 sicut] *add. eius B* | quod] *add. aliter eius sup. l. A* 60 hoc] *om. C* *hec L* | et ideo] *non KLπ* | ostensionem] *add. e sed exp. E* 61 glorie] *add. quia A* 63 differt] *differint E* 64 visione.] *divisione A* 65 precisum] *add. est G* 66 dicens] *dicentis π Dominus L* | Dominus ... me] *ad me Dominus L*

46 *Exod.* 19, 11.

47 *Gen.* 18, 21.

49 *Gen.* 46, 4.

53-54 *Gen.* 46, 2.

54-55 *Gen.* 46, 4.

59 *Exod.* 19, 20.

65-66 *Ier.* 1, 4.

66 *Deut.* 2, 2.

Et oportet etiam secundum intellectum meum, quod Anqelos putavit
 verbum Domini, quod dictum est in hoc loco, per angelum, et ideo
 non fuit grave quantum ad ipsum, quod propter ipsum dictum sit:
 70 «Ego descendam tecum in Egyptum»; nec est longe, quod putaverunt
 verbum Domini, quod est dictum in loco isto, quod fuisset angelus, et
 quod ipse dixit: «Ego sum Deus patris tui», quia oportet, quod hoc ver-
 bum sit in hac lingua per manum angeli. Nonne vides, quod dictum
 est in alio loco: «Dixit michi angelus Domini in sompnis: Iacob. Et
 75 dixi: Ecce ego»; et in fine verborum suorum, cum eo dixit: «Ego Deus
 Bethel, ubi iunxisti lapidem, et vovisti votum»? Et non est dubium,
 quod Iacob vovit Domino, non angelo, sed usitatum est in dictis pro-
 phetarum, quod verba, quibus utitur angelus, in persona Domini sunt,
 ac si loqueretur Deus. Et omnia sunt secundum verbum transsump-
 80 tum, ac si diceret: «Ego sum nuntius Dei, qui apparuit in Bethel»,
 et similia istis. Et adhuc inducam in rationibus prophetie et gradu-
 um eius et in angelis verba multa secundum intentionem huius libri.

67 secundum] *om. C* | meum] predictum π nostrum *AG* intellectum *L* intelligi *K* |
 Anqelos] Anquelorum *CE* | putavit] putavit *exp. et corr.* putare *L* 68 et] *om. C* |
 ideo ... fuit] non fuit ideo *C* 71 est dictum] *inv. C* 72 hoc] *om. C* 74 Domini]
om. E 75 cum ... dixit] dixit cum eo *E* | Ego] *add. sum C add. ecce EG* 76 ubi]
 ibi *BGKL\pi* | vovisti] voluisti *B* | vovisti votum] *inv. G* 77 Domino] Deo *C* Deo
del. et corr. in marg. L 78 quod] quia *E* | angelus] *add. verba angelorum sunt + illeg.*
 + sed prophetis *al. m. in marg. G* | sunt] *om. B* 79 sunt] *om. CG* 80 Dei]
add. patris tui ego sum nuntius Dei BE | apparuit] apperuit *L* 81 adhuc] ad hoc
KL\pi 82 verba] omnia *E*

72 *Gen.* 46, 3.

74-75 *Gen.* 31, 11.

80 *Gen.* 31, 13.

CAPITULUM XXVII

‘Pes’ est nomen equivocum. Scitum est, de quo proprie dicitur. Transsumitur etiam, ut ponatur pro servis, sicut dicitur: «Egredere tu et omnis populus, qui est sub pedibus tuis»; ponitur etiam pro causa, sicut dictum est: «In die illa stabunt pedes eius super montem Oliveti», id est firmitas cause eius, hoc est miraculorum, que tunc apparebunt in illo loco, causa et operator erit Deus. Et secundum hoc transtulit Ionathas, sicut: «Apparebit cum dominatione sua in illa die super montem Oliveti».

Quod autem dictum est: «Sub pedibus suis sicut opus cristalli», in hoc est opinio de Anqelos, sicut scis, ut «suis» referatur ad «cathedram», que vocatur sedes, in dicendo: «Sub throno glorie sue», ubi dicitur in Hebraico: «Sub pedibus suis». Et precipua intentio de Anqelos in omnibus semper est remove re corporeitatem et omnia, ex quibus sequitur, a Creatore; unde non dixit: «Sub throno suo», sed «Sub throno glorie sue», que est lux creata. Sed de hiis in sequentibus dicitur.

Remotio corporeitatis a Creatore probatur necessario, et necessarium est, ut recipiatur, et credatur, ut intelligantur, que dicuntur secundum suum modum. Expositio vero similitudinis est ambigua, et sunt verba occulta, neque de facili possunt sciri a gente, et ideo non fuit secutus hanc rationem.

Nos autem secundum intentionem huius libri necesse habemus, ut dicamus in eo, quod sentimus. Quod ergo dictum est: «Sub pedibus

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum XXVII] Pes. Capitulum XXVII *π om. EGK al. m. in marg. A* 2 de ... proprie] proprie de quo *A* | proprie] prophete *E* 3 etiam] autem *π* et *KL* | sicut ... tuis] *om. ABCE* 4 etiam] *om. C* 5 In ... illa] nulla die *L* | die illa] *inv. Kπ* | stabunt] stabant *K* | super] supra *π* | id est] et *C* 6 illo] *add. causa G* | illo loco] *inv. B* 7 transtulit] *add. in sed exp. K* | sicut] sic *π* 8 dominatione] damnatione *Kπ* 11 in dicendo] iudicando *G* | ubi] nisi *K* 12 Et] *om. A* | intentio] *om. Lπ* 13 semper est] *inv. C* 14 non] *om. C* | sed] sicut *K* 15 dicitur] sequitur *C add. illeg. al. m. in marg. B* 16 a Creatore] *om. C* | necessario] necessaria *CGKLπ* 17 credatur] credantur *L* 18 suum] suam *B* | vero] autem *K* | et] *om. π* 19 neque] nec *KL* | et] *om. G* 21 necesse] necessario *Kπ* 22 dicamus] dicatur *KL* | in eo] *om. A*

3-4 *Exod.* 11, 8.

5 *Zach.* 14, 4.

7 Jonathan ben Uzziel, author of the *Targum Jonathan*.

9 *Exod.* 24, 10

suis», hoc est propter suam causam, vel propter ipsum, sicut prediximus. Et quod apprehenderunt seniores, est veritas materie prime, que
 25 est ex parte Creatoris, qui est causa eius. Adverte, quod dicitur: «Sicut opus cristalli»; nam si intentio esset, ut respexisset colorem, non substantiam, dixisset: «Sicut lapis cristalli» vel «sicut candor cristalli». Sed addidit «opus», quia materia, sicut scis, semper recipit ab alio, cum probatur eius substantia, et non est actu nisi per accidens, sicut forma
 30 semper est agens in substantia sua et est operata per accidens, sicut probatum est in scientia naturali. Ideo dictum est: «Sicut opus». Sed lapis cristalli seu candor eius hoc habet, ut pervius et translucens non propter colorem ipsius, quia nullum habet; nam pervium et translucens, si colorem proprium haberet, non reciperet alios, sed occultaret.
 35 Nunc autem recipit omnes, quia est sine colore, et unum post alium, et ideo simile est istud materie prime, que in se et ex se nullam habet formam, sed recipit omnes unam post aliam. Seniores apprehenderunt materiam primam, et assimilata est Creatori, quia est principium creaturarum generabilium et corruptibilium, et fecit de nichilo. Et adhuc
 40 loquemur de huiusmodi.

Scias etiam, quod necessaria est expositio tibi etiam secundum opinionem de Anqelos, qui dixit: «Sub throno glorie sue», hoc est: materia prima vere sub celis est, qui dicuntur «sedes». Et non intellexi hoc, nisi ex quodam verbo de Rabi Eliezer, quod audies post hoc. Et omnis
 45 intelligentis intentio est removere corporeitatem a Creatore, et ponere omnes istas potentias apprehensas intelligibiles, non sensibiles.

24 Et] eo G | est] et CK 25 qui] que CKLπ 26 respexisset] *quid scr. sed del. et corr. in marg. L* 27 vel ... cristalli] *om. C* | candor] creator A | sicut] *add. exemplum de crystallo ad materiam primam al. m. in marg. A* 28 addidit] addit A | semper] *om. K* | cum] quod G 29 forma ... sicut] *om. KLπ* 30 operata] *sup. l. B* 32 seu] sive A | hoc habet] *inv. L* | translucens] *circumfluens exp. et corr. in marg. L add. est G* | non] nisi KL 33 quia] quod E | nullum] multum L 34 proprium haberet] *inv. B* 35 omnes] *add. nisi G* | quia ... omnes] *in marg. B* | alium] aliam K 36 istud] illud EKLπ | habet] habent *corr. G* 38 primam] unam GKLπ | quia] quod E | est,] et CKLπ | creaturarum generabilium] *inv. G* 39 corruptibilium] *corporalium KL* 41 necessaria] *necesse B add. aliter necesse est exponi tibi etiam secundum et cetera al. m. in marg. A* | tibi] tui GK | etiam] *om. Lπ* 43 vere באמת] nature CGKLπ | dicuntur sedes] *inv. A* 44 hoc] *hec B* 45 intelligentis] intellectus L | intelligentis intentio] *inv. B* 46 istas] *itans sed corr. in marg. B* | apprehensas] *om. B*

CAPITULUM XXVIII

‘Tristitia’ est nomen equivocum ad dolorem, ut: «In tristitia paries filios»; ad iram, ut ibi: «Non contristavit eum pater suus in diebus suis», id est non provocavit ad iram; ad rebellionem, ut ibi: «Rebellerunt et contristaverunt spiritum sanctum eius». Secundum rationem 5 secundam et tertiam dictum est: «Contristatus est in corde suo», sed iuxta secundam est eius expositio, quod Deus iratus est eis propter prava opera ipsorum.

Quod autem dixit: «In corde suo» et iterum, in hystoria Noe: «Dixit Dominus in corde suo», attende, et exponam tibi rationem eius. Scias 10 ergo, quod, cum de aliquo dicitur, quod dixit aliquid «in corde suo», hoc est dicere: non revelat secretum animi alii extra se; similiter quicquid Deus vult facere, quod nulli prophete revelat, dicitur, quod dixit «in corde suo», quia: «Lex loquitur loquela humana», et hoc manifestum est. Et quia generatio tempore diluvii rebellavit, nec in lege 15 propalatum est, quod propheta missus est ad eos in illo tempore, nec prohibuit eis aliquis, quia finis eorum venerat coram ipso, ideo dictum est, quod iratus est eis «in corde suo». Similiter etiam, quod diffinivit, quia non induceret diluvium de cetero, non fuit mandatum prophete, ut diceret istud, ideo dictum est «in corde suo». 20

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum XXVIII] Tristitia. Capitulum XXVIII π *om. EGK al. m. in marg. A* 3 iram] nostram *K* | ut] *om. G* 4 id est] et *CG* | provocavit] propinquavit *corr. sup. l. B add. eum G* | rebellionem] rebellionem π rebellicationi *L add. ubi sed del. L* 5 sanctum] scilicet π 6 est.] *om. C* 7 est.] *om. A* | expositio] *add. est A* | Deus] Dominus *L om. C* | iratus] innatus *C* | propter] *add. eorum G add. illeg. sup. l. G* 8 ipsorum] *om. G* 9 suo] *add. Noe E* 10 attende ... suo] *om. L* 11 quod] *om. E* 12 revelat] revelavit π revela *KL* | secretum] *om. A* | animi] *add. sui CG* | similiter] *add. omnes sed exp. G* 15 est] *om. A eras. G add. illeg. al. m. in marg. B* | generatio] *om. K* 16 est.] *om. E* | ad] *om. E* 17 prohibuit] *add. omnis sed exp. E* | eis] *ei A* | aliquis] aliquid *B* | ideo] *add. dixit sed exp. G* | dictum] *om. KL* 18 quod.] quia *G* 19 quia] quod π | non induceret] *om. KL*

2-3 *Gen. 3, 16.*

3-4 *1 Regum 1, 6.*

4-5 *Is. 63, 10.*

6 *Gen. 6, 6.*

9-10 *Gen. 8, 21.*

14 Cf. *TB, Yevamot 71a; Bava' Meši'a' 31b.*

Quod dictum est secundum tertiam rationem «in corde suo», id est in voluntate, quia ‘cor’ ponitur pro voluntate, sicut declarabitur, cum loquemur de hoc nomine ‘cor’.

21 Quod ... suo] *om. A* | secundum] *om. C* | id est] *om. K* 22 in] *om. C* |
voluntate] voce *L* 23 loqueremur] loquemur π loquimur *B*

CAPITULUM XXIX

‘Comedere’ proprie dicitur de viventibus, dum acquirunt nutrimentum suum. Transsumptum est autem ad duo, quorum primum est destructio rei comestibilis, scilicet corruptio forme ipsius; secundum est augmentum omnis rei vive cum cibo nutrimenti et perpetuitas sue firmitatis in ipso et permanentia sui esse et reparatio omnium virium corporis in ipso. Et secundum primam istarum rationum accommodaverunt verbum ‘comedendi’ omni fini et destructioni, et universaliter dictum est de omni forma, que removetur a sua materia, sicut dicitur: «Devorabit vos terra inimicorum vestrorum»; et item: «Terra devorat habitatores suos»; et: «Gladius devorabit vos»; et: «Ignis devorans», id est consumet rebelles, sicut ignis consumit quicquid invenit.

Secundum ultimam rationem accommodaverunt verbum ‘comedendi’ sapientie et discipline et universitati apprehensionum intelligibilium, in quibus firmatur humana forma super omnibus, que perficiunt ipsam, secundum firmitatem corporis in nutrimento super omnibus modis firmitatis, sicut dictum est: «Ite, emite et comedite»; et: «Mel invenisti»; «Fili mi, comede et quam dulcia faucibus meis eloquia tua». Et sapientes utuntur hac similitudine comedendi in sapientia, sicut

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum XXIX] Comedere seu devorare. Capitulum XXIX *om. EGK al. m. in marg. A* 3 est autem] *inv. A* | autem] *om. KLπ* 4 scilicet] sicut *G* 5 rei] *add. comestibilis sed del. G* | sue] eius *π* 6 firmitatis] infirmitatis *π* | et₂] *om. C* 7 corporis] *in marg. L* | Et] *om. A* | rationum] rationem *C* 8 et.] *om. C* 10 vestrorum] nostrorum *E* | et] *om. A* | item] iterum *KLπ* 12 consumet] consumit *π* | consumit ... invenit] quicquid invenit consumit *π* 13 ultimam] istam *E* | rationem] intentionem *C* | comedendi] *add. et E* 14 sapientie] sapere *C* | apprehensionum] apprehensione *L* apprehensionis *K* | intelligibilium] intelligentium *L* 15 firmatur] formatur *K* forma *π* | humana] humanam *L* | forma] formatur *π* forma] formam *L* | perficiunt] proficiunt *L* 16 ipsam] *om. E* | in nutrimento] *lac. E* 17 Ite] *add. Ysaias al. m. in marg. A* | Mel] *add. Proverbia al. m. in marg. A* 18 mi] *om. E* | comede] concede *L* 19 Et] etiam *C om. A*

10 *Lev.* 26, 38.

10-11 *Num.* 13, 33.

11 *Is.* 1, 20.

11 *Deut.* 4, 24.

17-18 *Is.* 55, 1.

18 *Prov.* 25, 16. In the original text, *Prov.* 25, 27 is quoted.

- 20 dixerunt: «Venite, comedite pingua»; et dixerunt: «Omnis cibus vel potus qui ponitur in hoc libro, non est nisi sapientia». Similiter etiam vocaverunt sapientiam aquam, sicut dicitur: «Omnes sitientes venite ad aquas». Usi sunt sapientes multipliciter hoc verbo, et attribuerunt verbum 'sitis' et 'famis' privationi sapientie et intellectus, sicut dicitur:
- 25 «Mittam famem in terram, non famem panis, nec sitim aque, sed sitim verbi Dei»; et: «Sitivit anima mea ad Deum», et multa talia. Et Ionathas transtulit: «Haurietis aquas in gaudio de fontibus salvatoris», id est recipietis doctrinam novam in gaudio ab electis iustorum, et in 'aqua' intellige sapientiam, que erit in diebus illis.

20 vel] et *AK* 21 etiam] *om. C* 22 vocaverunt] nominaverunt *L* | aquam] aliquam *KL* 23 attribuerunt] *add. hoc K* 24 privationi] הַדְּרָר *om. ABE* 25 famem,] *om. L* | nec] non *A* sicut *K* 26 Deum] Dominum *L* | talia] alia *CL* 27 Haurietis] auriens *L* 28 recipietis] recipiens *L* 29 que erit] *om. E* | in] *om. A*

18 *Prov.* 24, 13-14.

20 *TB, Bava' Batra'*, 22a.

20-21 *Qohelet Rabbah*, 3, 13.

22-23 *Is.* 55, 1.

25-26 *Amos* 8, 11.

26 *Ps.* 42, 3. For Jonathan, see *supra*, p. 73, l. 7.

27 *Is.* 12, 3.

CAPITULUM XXX

Scias, quod sunt intelligibilia multa, que intellectus humanus poterit apprehendere de natura sua per se. Sunt etiam multa in mundo, que nullo modo sunt in natura eius, ut acquirat ea, quia porte inquisitionis eorum sunt ei clause. Et sunt quedam, quorum partem potest homo 5 apprehendere, partem vero non. Et licet sit apprehensor, non ideo sequitur, quod omnia possit apprehendere, sicut contingit in sensibus, quorum natura est apprehendere sensata propria, nec tamen apprehendunt ea quantumlibet remota. Sic etiam contingit in aliis viribus corporalibus, quia licet homo fortis possit portare duo talenta, non ideo poterit ferre decem talenta. Addunt autem singularia eiusdem speciei super se invicem in apprehensionibus sensibilibus et in aliis viribus corporalibus, sicut patet omnibus, sed tamen ista terminum habent, nec in infinitum procedunt. Idem iudicium est in apprehensionibus intelligibilibus humanis: addunt enim singularia eiusdem speciei super aliis singularibus. Et hoc manifestum est et notum apud sapientes, 15 in tantum quod unus homo, ductu proprie investigationis, inveniet aliquod novum, quod alius homo numquam poterit intelligere, licet multotiens ei exponatur et per multiplices similitudines et in tempore longo. Et huiusmodi differentia non procedit in infinitum, sed intellectus humanus terminum habet, usque ad quem potest sine dubio 20 pervenire, et in eo stare.

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum XXX] De multiplici diversitate intelligibilium. Capitulum XXX π *om. EGK in marg. A add. nota illud capitulum totum al. m. in marg. A add. nota gradum intelligibilium al. m. in marg. G add. de multiplici diversitate intelligibilium in marg. K* 2 humanus] *om. C* 3 de] *om. KL π* | sua] supra *E* | multa ... mundo] in mundo multa *B* 4 acquirat] acquirit *G* 5 sunt ei] *inv. A* | sunt ... Et] *om. BCE* | potest] poterit *L* 7 omnia] ea *G* | possit] possint *L π* possunt *K* | contingit] convenit *K* 8 propria] et sensibilia π *lac. KL* | tamen] cum *L* 9 Sic] sicut *AGKL π* | viribus] viris *C* 10 homo] hoc *K* | homo fortis] *inv. A* 11 talenta] *om. E* | Addunt] addit *A* | autem] tamen *A* vel autem *sup. l. A* etiam *G* 12 super] sunt *sed corr. in marg. G* | in.] *om. C* | apprehensionibus] apprehensibilibus π 13 terminum] certum *L* 14 est] *om. ABE* | apprehensionibus] apprehensibilibus *E π* 15 speciei] *add. super se invicem in apprehensionibus intelligibilibus humanis sed del. G* 16 aliis singularibus] *inv. KL π* | apud] *add. omnes E* 17 ductu] ductus *A* 18 aliquod] aliud *L* | novum] nomen *L* 19 ei] *om. E* 20 Et] *om. A add. quod intellectus humanus terminum habet in marg. K* | procedit] tendit π *om. KL* 21 quem] quod *E* | potest] poterit *AGKL π* | dubio] dubi *L* 22 in eo] meo *L*

Sunt etiam quedam, que probantur homini esse impossibilia, ut
 sciantur ab eo, nec invenit animam suam cupidam sciendi ea, quoniam
 25 cognoscit esse impossibile, ut sciat ea, nec habet portam, per quam in-
 tret ad sciendum ea; sicut ignoramus astrorum numerum, utrum sint
 paria aut imparia, et ignoramus numerum vivorum et metallorum et
 plantarum et similium.

Quedam vero sunt, quorum videt homo animam suam cupidam,
 30 ut sciat ea, et persequitur intellectus scientiam veritatis ipsorum, et
 inquisitio ipsorum invenitur in hominibus speculatoribus sapientie in
 omni tempore. Et in illis multiplicantur scientie et opiniones homi-
 num speculatorum, et inter eos incidit contrarietas, et multiplicantur
 dubitationes, quia intellectus pendet de scientia illarum rerum, id est
 35 cupiditas ipsius intellectus, et quia quilibet eorum putat se invenire
 viam scientie veritatis ipsorum. Et non potest intellectus humanus in-
 ducere probationem super hoc sine metu contradictionis in rationibus
 preter stultum, qui contradicit in contrario, quod vocatur contrarium
 probabile, sicut quidam contradicunt in spericitate terre et rotunditate
 40 celi et in similibus, et isti tales non habent ingressum in hac ratione.
 Et illa, in quibus renovatur dubitatio huiusmodi, sunt multa in genere
 rerum spiritualium, et pauca in rebus naturalibus, et deficient in rebus
 disciplinalibus.

Dixit Alexander: tria sunt, que impediunt hominem apprehendere
 45 veritatem rei, sicut est amor altitudinis seu magnanimitatis et strenu-

23 etiam] et π | impossibilia] possibilia C | ut] nec L 24 eo] eis K 25 cognos-
 cit] cognoscat K 26 Sicut] *add.* sicut A | astrorum] aliquorum L | astrorum
 ... paria] *om. sed suppl. in marg.* B | numerum] *om.* E | utrum ... numerum] *om.*
 G 27 aut] an $E\pi$ an vero L aut imparia *om.* B | vivorum] vinorum π virorum C
 vitiorum L 28 plantarum] planetarum C 30 et₂ ... ipsorum] *om.* E 32 in₂]
om. K 33 speculatorum] speculativorum AB 35 et] *om.* A | eorum] illorum L
 36 ipsorum] *om.* KL π | humanus] sanus C 37 super ... metu] sine metu super hoc
 π sine sunt hoc metu C sine metu super his K | in] et *sed corr. sup. l.* K 38 voca-
 tur] vocant π *add.* in A 39 quidam] *add.* ant *sed exp.* E | spericitate] spissitate
 C 41 dubitatio] dubio duo K 42 rerum] *add.* sp *sed del.* G 43 disciplinalibus]
 disciplinabilibus A 44 Dixit] *add.* tria impediunt apprehensionem *al. m. in marg.* B
add. nota quod secundum Alexandrum tria impediunt apprehensionem veritatis *in marg.*
 K *add.* nota impedimenta apprehensionem veritatis secundum Alexandrum *al. m. in marg.*
 G | hominem] *om.* KL π 45 altitudinis] multitudinis KL π | magnanimitatis]
 magnitudinis C π

38 Cf. Aristoteles, *Topica*, VIII, 1, 156b18 ff.

43 Cf. Alexander of Aphrodisias, *De principiis*, in *Alexander of Aphrodisias On the Cosmos*
 ed. C. Genequand, Brill, Leiden, 2001, p. 124-149, par. 4 - 8.

itatis; secundum est subtilitas et profunditas rei investigande; tertium
 est ignorantia inquisitoris et brevitās potentie sue in apprehenden-
 do, quod sibi convenit, ut apprehendat. In nostro autem tempore est
 causa quarta, quam non numeravit Alexander, quia non erat in tem-
 pore suo, hoc est societas et nutritura, quoniam in natura hominis 50
 est amor sequendi illum, cum quo habet societatem, et diligere ea,
 in quibus nutritus est, adeo quod videbit habitatores villarum, licet
 sint in illis in sordibus et in defectu delectationum et in malitia ci-
 borum, ut odiant habitationem civitatum, nec delectantur in deli-
 ciis earum, et eligunt potius ea, in quibus nutriti sunt, quam ea, in 55
 quibus non sunt nutriti, licet sint meliora, nec placet anime ipsorum
 morari in curiis deliciarum, nec uti pannis pretiosis, nec delectari in
 balneis nec unguentis et odoribus bonis. Simile contingit homini in
 scientiis et opinionibus, in quibus nutritus est ab infantia sua, quo-
 niam diligit illas, et confirmat rationes ipsarum, et anxiatur in con- 60
 trariis. Et propter istam causam similiter deficit intellectus hominis
 in apprehensione veritatum, et sequitur ea, in quibus nutritus est, si-
 cut contingit genti in corporeitate et multis modis spiritualibus, sicut
 postea explanabimus. Et hoc accidit propter societatem et nutrituram
 cum eis, quorum opinio firmatur in illis, et inducunt plana sua su- 65
 per corporeitate et super cogitationibus vanis et infirmis, sed dicta
 fuerunt per viam similitudinis propter causas, quas postea dicemus.

46 subtilitas $\alpha\tau\alpha\kappa\tau\eta$] sublimitas *A* 47 inquisitoris] inquisitionis *C* | sue] eius
 π 48 tempore est] *inv. GKL\pi* 49 est] *om. C* | causa quarta] *inv. K\pi add.*
 quartum est nutritura *al. m. in marg. B* | quam] quare *E* | numeravit] numerat
G | quia] quod *E* 50 tempore suo] *inv. C* | in] *om. CE* 51 habet] haberet
L 52 videbit] videbis *B\pi* | habitatores] *add. v sed exp. C* | licet] licent *sed corr.*
C 53 in illis] *del. G* | sordibus] cordibus *E add. in illis G* | defectu] delectationi
C | delectationum] *om. C* 54 civitatum] civitatis *L* | delectantur] delectentur π
 55 eligunt] *add. potius K* | potius ea] postea *AKL add. potius in marg. L* | ea] *om.*
 π | nutriti] nutrita *B* | quam] quantum *E* 56 placet] placent *G* | ipsorum]
 eorum *G* 57 in] *add. deliciis et L* | nec,] *add. derla sed exp. K* | delectari] delect-
 tare *E* 58 unguentis] unguentes *B* | Simile] similiter *C* | contingit] convenit *K*
 59 et] *add. opinionibus sed exp. K* | sua] *om. CGKL\pi* 60 anxiatur] anxius est *A*
 61 causam] rationem π *om. KL* | similiter] nichil *L om. \pi* | hominis] humanus *E* |
 in] et *E* 62 veritatum] veritatis *K\pi virtutis L* | sicut] sic *A* 63 contingit] conve-
 nit *K* 64 postea] *om. C* | explanabimus] explanabitur *L* 65 inducunt] ducunt *C*
 66 dicta] dictum *C* 67 causas] *add. quid sed del. G add. propter KL*

Et non putes, quod hoc, quod diximus de brevitare intellectus hu-
 mani et de termino, in quo stat, est dictum secundum legem tantum,
 70 sed iam dixerunt hoc philosophi, et investigaverunt inquisitione dili-
 genti in fine inquisitionis preter legem et opinionem, et est verum, nec
 dubitat in eo nisi stultus, qui nescit ea, que probantur.

Hoc autem capitulum non premisimus, nisi ut sit stramentum eo-
 rum, que sequuntur.

68 putes] putas *K* | hoc] id *BE* 69 est] omne *L* | tantum] tuam *CGKπ* nostram
E tui *L* | sed] et *G* 70 investigaverunt] investigationaverunt *G* 71 preter]
 propter *BL* | nec] non *π om. KL* 72 eo] ea *KLπ* | nisi] ubi *L* 73 autem] est
K | sit] *om. G* | sit stramentum] *inv. A*

CAPITULUM XXXI

Scito, tu inspector libri mei, quoniam accidit apprehensioni intelligibilium, quia pendent de materia, simile eius, quod contingit apprehensioni sensibilium. Quoniam, cum inspexeris oculis rem, apprehendes ex ea, quod est in potestate visus, ut apprehendat, quod, si
 5 presseris visum tuum et acueris ipsum, ut inspicias longius, quam sit in potestate visus, vel si laboraveris in figuris litterarum valde subtilibus, quas non potes apprehendere secundum potentiam visus tui, et presseris visum, ut veritatem ipsius rei percipias, non solum deficies in
 10 apprehensione ipsius rei, sed debilitabitur visus in comprehensione illius rei, quam poterat ante comprehendere. Similiter omnis, qui intenderit in aliqua re, si multiplicaverit cogitationes suas circa rem illam, debilitabitur intellectus eius, et non intelliget tunc, quod prius poterat intelligere; ratio etenim omnium virtutum corporalium in huiusmodi
 15 eadem est.

Simile huic accidet tibi in apprehensionibus intelligibilium, quia, si steteris circa aliquam dubitationem et non deceperis animam tuam, ut credas probatum, quod non fuit probatum, et non festinaveris destruere vel contradicere illi, cuius contrarium non potest probari, et non perseveraveris apprehendere, quod non potes comprehendere, tunc
 20

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum XXXI] De difficultate intelligendi. Capitulum XXXI
 π *om. GEK al. m. in marg. A* 2 libri mei] tantum *GKL\pi* | accidit] accedit *G* |
 apprehensioni] apprehensione *G* | intelligibilium] intelligentium *L* 3 quia] que
A | quia ... sensibilium] *om. E* | contingit] convenit *K* 4 sensibilium] sensu *L*
 | cum] si *L om. K* | apprehendes] apprehendas *K* 6 tuum] tantum *G* 7 labo-
 raveris] laboraverit *A* | subtilibus] subtilius *C* 9 visum] visus *B* | ut] in *K* |
 ipsius] illius *KL\pi* | percipias] perspicias *L* | non ... deficies] deficies non solum *B* |
 deficies] deficiet *G* deficias *E* 10 ipsius] illius *KL* | sed] et *E* | sed ... rei] *om. K* |
 in] *add. in C* | comprehensione] apprehensione *A* | illius] istius π ipsius *A* | illius
 ... comprehendere] *om. E* 11 poterat] poterat *CGKL\pi* | comprehendere] apprehen-
 dere *C* | Similiter] *add. dubium in marg. KL* 12 aliqua] aliquam π | re] rem π
om. C | multiplicaverit] *add. rationes sed exp. E* | suas] *om. AE* | circa] *add. sibi*
 incomprehensibilem *B* | rem illam] *inv. E* 13 tunc] *add. po L* | prius poterat]
inv. KL\pi 14 etenim] et *KL add. omni L vero E* | in] *om. C* 16 Simile] similiter
C | huic] hic *E* | accidit] accidit *AK* | quia] quod *G* 17 deceperis] *add.*
 dubitationem *sed exp. G* 18 probatum.] *add. quod non fuit probatum A* 19 non.]
 ut *E* | potest] quam *E* | non.] *om. C* 20 perseveraveris] perseveraris *G* | com-
 prehendere] apprehendere *EKL\pi*

acquires intellectum humanum et eris in gradu de Rabi Aqiva, cuius
 «ingressus et egressus fuit in pace» in speculatione rerum spiritualium.
 Quod si perseveraveris apprehendere amplius, quam est in potentia
 tua, vel festinaveris contradicere rebus, super quarum destructione
 25 non invenitur probatio, vel sunt possibles et tamen cum possibilitate
 longinqua, eris in societate de Elixā. Et non solum deerit tibi perfec-
 tio, sed eris imperfectior omnibus imperfectis, et renovabitur tunc in
 te dominatio cogitationum similium et sequela defectuum et malitia
 morum propter debilitatem intellectus, et quia extinguitur lux eius,
 30 sicut contingit oculo in visionibus vanis, que non sunt vere, in tempore
 debilitatis virtutis visibilis in infirmo vel laboranti in apprehensione
 rerum nimis splendentium vel in figuris valde subtilibus.

Et propter hoc dixit Salomon: «Mel invenisti, comede, quod sufficit,
 ne forte, cum satiatus fueris, evomas illud». Mirabilis est ista simili-
 35 tudo, in qua comestio assimilatur sapientie, sicut prediximus. Posuit
 autem dulcissimum gustabilium, scilicet mel, cuius natura est, quod
 si multum comedatur ex eo, parit fastidium et vomitum, ac si dice-
 ret, quod natura huius apprehensionis, licet sit nobilis et pretiosa, et
 in ea est finis perfectionis, si non steterit homo circa terminum, qui
 40 ei convenit, et non custodierit cor suum, convertetur in defectum et

21 Aqiva] Aqiva π Aquina C aliqua E 22 ingressus ... egressus] *inv.* G | in pace]
om. C 24 super] sine $K\pi$ sunt L | super quarum] *inv.* E | destructione] definitio-
 ne π 25 vel] ut G 26 in] de $KL\pi$ | de] te KL *om.* $G\pi$ | Elixā] Elissā π *add.*
 Elixā in *margin.* A | Et] *add.* *add.* dubitabile in *margin.* K | solum] *om.* C | deerit] *add.*
 exiit B 27 imperfectior] imperfectus KL | tunc ... te] in te tunc BEL 28 cogi-
 tationum] *add.* sui *sed exp.* C | similium] sensibilia $AG\pi$ sensium L | defectuum]
 perfectum K | et] in K 30 contingit] convenit K | visionibus vanis] *inv.* E
 | vere] nec K | in₂] *om.* K 31 in₁] et $KL\pi$ | vel] et $KL\pi$ | apprehensione]
 comprehensione B 32 rerum] *om.* C | vel] et G | in] *om.* C | valde] vade B
 33 dixit] dicit A | Salomon] *add.* Proverbia XXV d A *add.* exemplum ex Scriptura *al. m.*
 in *margin.* B *add.* Salomon in *margin.* K | quod] et E 34 cum] si L | illud] id L |
 Mirabilis] *add.* quomodo comestio assimilatur sapientie *al. m.* in *margin.* B 35 assimila-
 tur] dissimilatur A 36 gustabilium] gustabile C 37 parit] pariet E 38 quod]
om. $KL\pi$ | huius] eius C | et] est K 39 steterit] fecerit G | circa] autem L
 | terminum] certum L 40 non] *om.* G | custodierit] custodieret π custodient A

22 TB, *Hagigah* 14 b.

26 Eliša Aḥer, a rabbi whose doctrines were considered heretical by the rabbis of the *Tal-*
mud.

33-34 *Prov.* 25, 16.

35 Cf. *supra*, I, 29, l. 13, p. 77.

infirmi-
tatem; sicut comestio mellis si fuerit, sicut expedit corpori, nu-
triet corpus et proderit ei, si autem addiderit supra id, quod debet,
nocebit. Secundum hoc etiam dictum est: «Comedere mel multum
non est bonum». Cui consonat, quod dixit David: «Non ambulavi in
magnis neque in mirabilibus super me». Hoc etiam est, quod dictum 45
est a sapientibus: «Altiora te ne scrutatus fueris», id est ne diffundatur
intellectus nisi ad ea, que potest capere. Quod autem non est in natura
hominis, ut apprehendat illud, nocebit danti operam ad hoc, sicut pre-
diximus. Et ad hoc fuit intentio eorum in dicendo: «Qui considerat in
quatuor rebus», et addiderunt: «Omnis qui non miseretur super gloria 50
Creatoris sui, expediebat ei, quod non venisset in mundum».

Et hec est summa eius, quod explanavimus, quod non expedit ho-
mini, ut festinet et intendat cogitationibus corruptis, et cum acciderint
ei dubitationes, et non invenerit probationem eius, quod querit, non
abhorreat illud nec proiciat post tergum, et non festinet contradicere, 55
sed consideret, et propitius sit super gloria Creatoris et stet. Et hoc iam
explanatum est. Et non est intentio in istis versibus nec in verbis, que
dixerunt sapientes et prophete, ut claudatur porta speculationis om-
nino, vel ut prohibeatur intellectus ab apprehensione illius, quod ap-
prehendere potest, sicut putant stulti et remissi, quibus placet ponere 60
defectum suum et ignorantiam perfectionem et sapientiam et perfec-
tionem aliorum defectum et recedunt a via legis, «et ponunt tenebram
lucem et lucem tenebram»; sed intentio nostra est, ut faciamus scire,

41 infirmitatem] firmitatem *E* | comestio] comesti *C* | si] *om.* *KL* 42 supra]
super *K* 43 hoc etiam] *inv.* *E* | etiam] *add.* quod *B* | Comedere] comedite *KL*
add. Proverbia XXV *al. m. in marg.* *A* | mel] *add.* non est *sed del.* *G* 44 David] *om.*
AKLπ 45 neque] nec *KL* | etiam] *om.* *GKLπ* | quod] *om.* *π* | quod dictum]
inv. sed corr. *C* 46 est₁] *om.* *Cπ* | sapientibus] *add.* est *C* | Altiora te] autoritatis
L add. Ecclesiasticus III *al. m. in marg.* *A* | diffundatur] diffundantur *B* defundatur
KE 47 potest] potes *L* 48 illud] id *L* | danti] denti *E* 49 Et] supra *K*
om. L 51 mundum] mundo *E* 52 hec] hoc *Kπ* | est] *om.* *CL* 53 cum] si
L | acciderint] inciderint *KLπ* 54 quod] quid *K* 55 illud] id *L* 56 sed]
et *K* 59 vel] *om.* *G* | ut] *om.* *CKLπ* | ab] *om.* *E* 61 et perfectionem] *om.* *E*
62 aliorum] *add.* per *KLπ* | et₂ ... tenebram] *om.* *KLπ*

43-44 *Prov.* 25, 27.

44-45 *Ps.* 131, 1.

46 *TB, Hagigah* 13 a.

49-51 *TB, Hagigah* 11 b.

62-63 *Is.* 5, 20.

quod intellectus humanus habet terminum, quem non potest transire.
65 Et non disputes de verbis, que dicta sunt in hoc capitulo de intellectu et de aliis, quia intentio est ostendere cum illis rationem, quam exquisivimus, non explanare, quid sit veritas intellectus, quoniam alia capitula sunt ad disputandum super ista ratione.

CAPITULUM XXXII

Scias, quod incipere in ista sapientia, scilicet spirituali, multum nocet, et similiter expositio similitudinum, que inveniuntur in libris prophetarum, libri siquidem sunt pleni dictis prophetie. Sed necesse est, ut exercentur parvuli, et doceantur illi, qui sunt brevis intellectus secundum potentiam sue apprehensionis. Si quis autem illorum ostenderit se provectum in intellectu suo aptum isti gradui alto, qui est gradus speculationis probabilis et probationum intelligibilium verarum, deducunt eum paulatim, donec attingat perfectionem suam vel per auxilium doctoris vel ex virtute anime sue. Sed si tantum inceperit in ista sapientia spirituali studere, non solum proveniet inde labor in opinionibus et credulitatibus, verum etiam proveniet ad incredulitatem manifestam. Hoc autem non videtur aliter in oculis meis, nisi sic, sicut si aliquis vellet pascere infantem pane triticeo et carne et vino, sine dubio interficiet ipsum, non quia sunt mali cibi vel quia non conveniunt nature humane, sed propter debilitatem comestoris, quia non potest eos digerere, ut inde proveniat ei utilitas.

Similiter istas veras opiniones occultaverunt sapientes, et locuti sunt de eis in parabolis, et docuerunt eas ingeniose sine expositione in omni genere morum, non quia in ipsis aliquid mali lateat, vel quod destruant fundamenta legis, sicut putant stulti, in quorum corda ascendit, quod attigerunt gradum speculationis, sed celaverunt eas sapientes propter brevitatem potentie intellectus in initio recipiendi illas, et posuerunt

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum XXXII] De modo docendi parvulos. Capitulum XXXII π *om. GEK al. m. in marg. A* 2 ista] *add. scientia sed exp. K* 3 expositio similitudo] *inv. C* 4 libri] in hoc $L\pi$ et hoc K | pleni] plene K | necesse] *add. esse sed exp. K* 7 ostenderit] ostenditur B | in] *om. E* 8 speculationis] *add. speculationis C* | intelligibilium] intelligentium L 11 sapientia] scientia $KL\pi$ 12 proveniet] perveniet GE 13 aliter] alicui K 14 sicut] sit $G om. K add. exemplum in marg. K$ | carne] $coq E add. triticeo et carne sed del. G$ 15 interficiet] interficeret π interficit K | quia₁] quod π | sunt] sine E | vel] sed E | quia₂] quod π 17 eos digerere] *inv. E add. dirigere sed exp. K* | digerere] diligere *sed corr. A* | ut] et *sed corr. sup. l. G* | proveniat ei] *inv. C* | ei] *om. π add. proveniat sed del. G* 19 de] in B | eas] eos C 20 aliquid] aliud L | mali lateat] *inv. sed corr. B* | vel] ut G 22 attigerunt] $הגיעו$ attigit AK attingit $L\pi$ attingerunt B | celaverunt] celaverunt G 23 brevitatem] bonitatem $KL\pi$ | illas] illa C eas L 24 per] *add. per C* | illa] illas G | vocata] necata *sed corr. A*

ex eis summas, per quas sciat illa homo perfectus. Et ideo vocata sunt
 25 'secreta legis', sicut explanabimus, et hec est causa, propter quam «lex
 loquitur lingua hominis», hoc est, quia presto sunt, ut incipiatur ab
 eis, et addiscant ea pueri et populus et mulieres, et non est in potentia
 eorum, ut intelligant verba secundum veritatem suam, et idcirco ha-
 bundat in eis receptio in omni opinione vera et cogitatione et arbitrio,
 30 secundum quod ostendit cogitatio assimilativa super essentia Creatoris,
 non in apprehendendo veritatem substantie ipsius.

Cum vero fuerit homo perfectus, et «data fuerint ei secreta legis»,
 et per se vel per alium perceperit partem ipsarum, tunc perveniet ad
 gradum, in quo credet opiniones veras in viis veris, vel per viam de-
 35 monstrationis, in quibus oportet eam inducere, vel cum rationibus for-
 tibus, in quibus conveniet illas inducere. Similiter ascendent in cor eius
 verba, que dicta fuerunt ei similitudinarie, et cognoscet ea secundum
 veritatem suam. Sepe diximus tibi, quod dixerunt sapientes, quia «non
 rationabuntur in Mercava nec in uno solo, nisi fuerit sapiens et intelli-
 40 gens sensu suo, et tunc dabunt ei principia rationum». Et idcirco non
 expedit, ut aperiatur ista porta homini, nisi quatenus poterit intrare
 per eam, et cum istis duabus condicionibus nanciscetur voluntatem,
 quarum una est: ut sit sapiens et acquirat scientias, ut intelligat ex eis
 antecedentia speculationis; secunda est: ut sit intelligens et mundus in

25 explanabimus] *add.* propter *sed del.* G | hec] hoc π | causa] *om.* C 26 hoc ...
 quia] quia hoc est C 27 ea] *om.* E | populus] postea L | et,] etiam L 29 cogi-
 tatione] cogitationum B 30 secundum] vel L | ostendit] ostendat G | cogitatio]
 cognitio L | assimilativa] assimilatoria GKLπ 31 in] *om.* A 32 vero] autem C
 | fuerit homo] *inv.* G 33 perceperit] percepit CK vel cepit L | ipsarum] ipsorum
 Aπ eorum G *add.* ipsarum *sed del.* G | perveniet] pervenire *sed corr.* in *margin.* G proveniet
 L 34 veris האמתית rectis AB *add.* veris B 35 oportet eam] *inv.* C | inducere]
 adducere E | fortibus] *om.* C 36 conveniet] conveniat π | illas] eas C | ascen-
 dent] ascendant BE accedent L | cor] corda *sed corr.* G 37 cognoscet] cognoscent
 C 38 suam] tuam E | quod] quia C | quia] quod π 39 rationabuntur]
 ratiocinabuntur Bπ | Mercava] *add.* id est sapientia spirituali secundum capitulum I *al.*
m. in *margin.* B | nisi] verbi L 40 rationum] intentionum AC | idcirco] ideo π
 | non expedit] *inv.* *sed corr.* C 41 ut] non B | ista porta] *inv.* C 42 condicio-
 nibus] *add.* homo π | nanciscetur] nanesiscetur KL 43 est] *om.* E 44 antece-
 dentia] antecedentias G | est] *om.* C | mundus] timidus A

25-26 TB, *Yevamot* 71a; *Bava' Meši'a'* 31b.

32 TB, *Ḥagigah* 13a.

38-40 TB, *Ḥagigah* 11b; 13a.

natura sua, et sentiat, et intelligat modos cum paucitate summarum, et 45
propter hoc dixerunt: ‘intelligens proprio sensu’.

Adhuc etiam explanabimus causam, que impedit, ne doceatur po-
pulus in via considerationis vere, et quod non propalantur eis verba,
secundum quod sunt, et quod hoc expedit et necessarium sit, quod ita
sit, sicut dicemus in capitulo sequenti. 50

45 modos] modis *E* | summarum] firmarum *K* 46 dixerunt] *add.* nisi fuerit π
47 etiam] *om.* *E* 48 considerationis] cogitationis *B* | propalantur] propaluntur
sed corr. *A* propalentur *BE* propaluntur *G* 49 secundum] vel *L om.* *E* | hoc] hic *C*
50 sicut] *om.* *KL\pi*

CAPITULUM XXXIII

Scias, quod quinque sunt cause, que impediunt vel prohibent incipere addiscere sapientiam spiritualem et innuere vel significare, que expedit innui super illa, et detegere, que sunt in ipsa, genti.

- 5 Prima causa est profunditas et subtilitas et clausura rationum, sicut dixit Salomon: «Alta profunditas, quis inveniet eam?», et dixit: «Sapientia, unde inventa est». Et idcirco non oportet incipere a sapientia profunda et occulta. Et scias, quod de similitudinibus notis gentis nostre una est, quod assimilaverunt sapientiam aque, quam similitudinem exposuerunt multipliciter sapientes, uno modo sic: qui scit natate, 10 ille potest extrahere gemmas de profundo maris, et qui nescit natate, submergitur. Et idcirco non expedit, ut quis mittat se in periculum et natet, nisi exercitaverit animam suam in addiscendo.

- Secunda causa est brevitatis intellectus humani in initio suo, quoniam 15 non acquirit homo ultimam perfectionem in initio, sed perfectio est in eo in potentia, et est in initio suo diminuta, sicut dictum est: «Pullus onagri homo natus est». Et non sequitur de necessitate, ut omne, quod est in potentia in aliquo, exeat de potentia ad actum, sed possibile est,

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum XXXIII] De quinque causis que prohibent incipere addiscere sapientiam spiritualem. Capitulum trigesimumtertium π *om. AGEK add.* Capitulum XXXIII de quinque causis que prohibent incipere addiscere sapientiam spiritualem *in marg. K add.* nota per totum *al. m. in marg. G* 2 que] *add. vel E* | impediunt ... prohibent] prohibent vel impediunt *BE* | prohibent] prohiberet *G* | incipere] recipere *G* 3 addiscere] ad discendum *G* 4 illa] ista *C* | detegere] de generante *C* 5 Prima] *add. prima causa profunditas in marg. K* 6 Alta] *add. Ecclesiastes VII f al. m. in marg. A* | Alta ... inveniet] **longe quod fuit profundum quis inveniet** *B add. illeg. sup. l. B add. aliter longe quod fuit profundum profundum quis inveniet al. m. in marg. inf. A* | eam] *om. CGKL π* | et] *om. G π* 7 unde] nomen *K* | a] *o B* 8 quod] *add. una B* | notis] vocis *EK π* 9 quod] et *A* 10 multipliciter] multipliter π multiplicet *G* | sapientes] *om. L add. exemplum sapientia est assimilata aque in marg. K* | qui] *add. Ecclesiasticus XV al. m. in marg. A* 11 gemmas ... profundo] ex profundo gemmas *L* 12 mittat] mutat *B* | se] *om. G* 13 suam] *add. suam A* | in] ad *G om. KL π* 14 Secunda] *add. secunda brevitatis intellectus humani in marg. K* | quoniam] quare *L* 15 non ... homo] homo non acquirit *BE* | homo] hoc *K* 16 in.] *om. KL π* | est.] etiam *C* | est.] *om. BEKL* | Pullus] *add. Iob XI d: tamquam pullum onagri se liberum natum putat al. m. in marg. A (cf. Iob 11, 12)* 17 natus] factus *KL π* | omne] cause *E* 18 exeat] ex ea *E* | ad] in *C*

6 *Ecll.* 7, 25.

6-7 *Iob* 28, 12.

16-17 *Iob* 11, 12.

ut remaneat in imperfectione sua vel propter impedimenta extrinseca
 vel propter defectum discipline et exercitii, per que procedat de po-
 tentia ad actum. Et propter hoc dictum est: «Non multi sapientes»,
 quoniam ea, que impediunt acquirere perfectionem, sunt multa, et que
 inducunt dubitationes innumerabiles. Et ex quo sic est, quomodo po-
 terit homo esse paratus preparatione completa, et vacabit ei addiscere
 et exercere animam suam, donec quod est in eo in potentia, exeat de
 potentia ad actum?

Causa tertia est multitudo stramentorum et antecedentium; quo-
 niam habet homo in natura sua desiderium et amorem querendi finita-
 tes vel fines, et vellet pervenire ad finem cuiuslibet rei, quandoque vero
 anxiatur, et abhorret stramenta. Scias autem, quod si posses acquirere
 finitates absque stramentis, que premiti debent, non essent illa stra-
 menta, sed adiectiones laboriose. Quilibet autem homo etiam stultus
 et fatuus, cum perciperes eum ad intelligendum, sicut expergefaciunt
 dormientem, et dicens ei: nonne desiderat anima tua intelligere mo-
 dum spherarum celorum, quot sunt, et que figura ipsorum, et quid
 est in eis, et quid sunt angeli, et quomodo creatus fuit mundus in suo
 universo, et quis fuit finis intentionis creationis ipsorum secundum
 ordinem partium ipsarum, et quid est anima, et quomodo fuit creata
 in corpore, et si anima hominis separabitur a corpore, et si separetur,

19 remaneat] remoneat *K* remaneant *E* | in] *om. C* | extrinseca] intrinseca *C*
 extranea *L* 20 exercitii] exerceret *E* | que] quem *E* 21 est] *add.* quod *KLπ*
 22 impediunt] expediunt *KLπ* | multa] mala *π* 23 innumerabiles] innumerabilia
π | quomodo] quando *AE* | poterit homo] *inv. K* 24 esse] est *B* *add.* perfectus
sed exp. G | preparatione] *add.* et *L* | et ... ei] *om. π* | vacabit] vacavit *B* |
 addiscere] addiscendere *sed corr. G* 25 donec] *add.* vacabit ei *π* 27 Causa] *add.*
 tertia causa est *in marg. K* | stramentorum] instrumentorum *A* | quoniam] quam *B*
 quando *A* 29 vel] et *CG* | fines] finces *B* | finem] confinem *KLπ* | cuiuslibet]
 cuiusdam *A* | vero] *om. L* 30 anxiatur] *add.* et permanet *sed del. G* 31 absque]
 aliquas *E* | premiti] *add.* non *sed exp. K* | essent] erant *C* | illa] ista *B om. C*
 32 adiectiones] abiiectiones *B* | Quilibet] *add.* nota de naturali desiderio sciendi *in marg.*
K 33 perciperes תעיררו] expergefaceres *A* expergefaxis *π* perciperet *G* 34 dormien-
 tem] dormientes *E* | dicens] dicis *KLπ* diceres *A del. et scr.* diceres *B* dices *G* | nonne]
 non ne *L* 35 quot] qui *C* 37 et] vel *CE* | intentionis] intentio *B add.* in *sed*
exp. K | creationis ipsorum] *inv. sed corr. C* | creationis] creatoris *L* 38 ipsarum]
 suarum *BEG* | quid] quidquid *K* quicquid *L* | quomodo] *add.* anima *B* 39 si] si]
 utrum *π* | separetur] seperetur *L add.* a corpore *A*

40 cuiusmodi erit illa separatio, et ad quid revertetur, et similia istis super
 veritate sua, procul dubio invenies animam ipsius cupientem scire ista
 cupiditate naturali. Sed volet, ut quiescat amor iste, et perveniat ad
 desiderium suum in uno verbo vel in duobus, quod si imposueris ei, ut
 omittat negotia sua in spatium unius ebdomade, ut sciat ista, non fa-
 45 ciet. Videbitur autem ei, quod habundat cogitationibus vanis et falsis,
 et placebunt anime sue, et abhorret, cum dicitur ei, quod quedam sunt
 in sapientia, que indigent multis antecedentibus et longo tempore ad
 investigandum et intelligendum.

Tu vero scis, quod quedam istorum sunt aliis connexa, quoniam in
 50 entibus non est nisi Creator et creata, et ipsa creata sunt, que commu-
 nicant in ente preter ipsum. Nec est via ad inveniendum ipsum, nisi
 per creata sua, et ipsa probant ipsum esse et ea, que necesse est credi
 de eo, attribuendo ei vel removendo ab eo. Et debemus de necessi-
 tate intendere in creata, secundum quod sunt, donec accipiamus de
 55 qualibet ratione antecedentia vera et fidelia, que proderunt nobis in
 investigatione nostrarum spiritualium rationum. Omnia vero antece-
 dentia accepta de scientia geometrie et de potentiis figurarum arismet-
 tice ad inducendum demonstrationem ex eis super hiis, que debent
 removeri a Deo, et demonstrant hoc multiplici ratione super firma-
 60 mento celi et scientia naturali, non videtur, quod dubites, quin sint
 necessaria ad acquirendum comparisonem mundi respectu regiminis
 Dei, sicut est per viam veritatis, non secundum ymaginationes. Sunt

40 cuiusmodi] eius *E* | illa] ista *C* 41 sua] eorum π 42 Sed] si *A* | volet]
 nolet *G* | quiescat] quiescet *KL* | perveniat] perveniet *A* 43 suum] *add.* et *G* |
 ut,] vel *KL\pi* v *sed corr. sup. l. G* 44 sciat] sciet *A* 45 Videbitur] *add.* alia translatio
 et vidimus est enim *al. m. in marg. G* | ei] eis *C* | habundat] habundet *C* | falsis]
 similibus *E* 46 sue] *om. G* | cum] si *L* 47 antecedentibus] accidentibus *C*
 antecedentis *K* | tempore] spatio π *om. KL* 49 istorum] eorum *E* | sunt] *om.*
A 50 creata,] creatura *BKL\pi* creatum *C* | creata, sunt] *inv. A* | communicant
 in ente] communicerat necesse *C* 51 in ente] inesse *L* | preter] propter *C* | Nec]
 sed *E* | Nec ... ipsum] *om. C* 52 et,] ea *C* 53 eo] ν] Deo *CGKL\pi* | ei] *om.*
GKL\pi | removendo] *add.* de Deo *sed exp. G* | necessitate] cessitate *B* 54 inten-
 dere] attendere *C* | creata] causata *B* | secundum] vel *L* 55 ratione] intentione
GKL\pi | antecedentia] accidentia *C* | proderunt] prodeunt π | nobis] *add.* nobis
C | nobis in] *om. KL\pi* | in] *om. E* 56 nostrarum] naturalium *C* | omnia] *add.*
 de utilitate geometrie et artis arismetice ad sapientiam divinam *in marg. K* | vero] *om. C*
 | antecedentia] accidentia *C* 57 geometrie] geometria *G* | potentiis figurarum]
 scientiis potentiarum *KL\pi* 58 hiis ... super] *om. BCE* 60 quod] quid *G* | sint]
 sunt *C* 61 acquirendum] *om. A* 62 viam] *add.* virtutis *sed del. L*

etiam multa speculativa, de quibus licet non accipiantur antecedentia ad cognoscendum mundum istum, tamen acuunt et exercent intellectum ad intelligendum demonstrationem et scientiam veritatis in illis, 65 que demonstrant super substantia Creatoris, et tollunt laborem, qui invenitur in pluribus cogitationibus speculatorum in mixtione modorum per accidens cum eis, que per se; tollunt etiam, quod renovatur per laborem illum de corruptione scientiarum et opinionum, et adiungitur etiam istis, ut res intelligantur, secundum quod sunt, licet non 70 sint radices in scientia spirituali. Similiter etiam non deficiunt in eis alia iuvamenta in rebus, que ducunt hominem ad illam sapientiam.

Quicumque vero voluerit acquirere perfectionem humanam, nullo modo potest hoc facere, nisi prius exerceat animam suam in doctrina dyalectice, postea in disciplinalibus secundum ordinem suum, deinde 75 in naturalibus, postea in spiritualibus. Nos autem invenimus plures homines, quorum intellectus attingit partem istarum scientiarum et ibi stat, et licet fatigata est anima ipsorum, mors separat inter ipsos et desiderium ipsorum eisdem etiam studentibus adhuc in parte stramentorum. Et si non fuisset nobis consultum per viam receptionis, et non 80 duceremur ad rationem per similitudines, et si non sequeremur disciplinam perfectam in rebus veris et non crederemus in hiis, que necesse est credi, nisi per probationes, quod non sequitur nisi post stramenta longa, perveniret ex hoc, quod morentur omnes homines, antequam scirent, si mundus habeat Creatorem vel non, nedum ut attribueres 85 ei aliquid vel removeres ab ipso defectum. Nec evaderet aliquis peri-

63 etiam] autem C | licet] *om.* L 64 mundum] multum A | istum] *om.* E | exercent] exercerent *sed corr.* B | intellectum] *add.* et E 65 intelligendum] intelligere E 66 que] quam A | substantia] substantiam A scientia G | qui] que E 67 modorum] morum E 68 per ... tollunt] tollunt per se L 70 etiam] et L | intelligantur] intelliguntur π intelligatur K 71 deficiunt] deficiant K | in₂] *om.* C 72 illam] aliam K 73 Quicumque] *add.* nota de necessitate artis dyalectice et artium disciplinalium *in marg.* K | voluerit acquirere] *inv.* E | nullo] ullo L 74 exerceat] *add.* doctrinam suam *sed del.* G 75 dyalectice] dyalectices π | disciplinalibus] disciplinabilibus AE | secundum] per K | deinde] *lac.* E 76 Nos] non C 77 attingit] attingunt E | istarum] ipsarum A 78 separat] seperat L 79 ipsorum] eorum K | eisdem] eundem *sed corr.* *in marg.* L | etiam] et GKL π | adhuc] *om.* KL π nondhuc C 80 si] *om.* G | fuisset] fuissent G 81 duceremur] ducemur E | rationem] rationes GKL π rationi A | similitudines] *add.* n *sed exp.* G 82 veris] *lac.* K | crederemus] crederemur C credemus E 83 credi] concedi KL π | per] *om.* *sed suppl.* *in marg.* L | probationes] *add.* et E 84 perveniret] proveniret BG | ex] ad C *add.* quod L 85 scirent] scit nunc C | si] an π nisi K *sed E* | habeat] habet E | vel] an π | non nedum] nonne dum E | attribueres] attribuens E 86 aliquid] aliud L | removeres] removens E | Nec] ne CK ut L

culum istud «nisi unus de civitate et duo de generatione». Singulares vero, «quos Dominus vocat residuos», non acquirunt perfectionem, que est finis, nisi post stramenta et antecedentia. Salomon autem exposuit, quod necessitas compellit addiscere stramenta, et quod non potest
 90 perveniri ad sapientiam veram nisi post laborem discipline, in dicendo: «Si retusum fuerit ferrum, et non fuerit politum multo labore, exacuetur, et post industriam sequitur sapientia»; et dixit: «Audi consilium et addisce disciplinam, ut sis sapiens in novissimis tuis».

95 Est alia necessitas, que compellit addiscere antecedentia, quoniam multe dubitationes nascuntur in corde hominis in discendo, et similiter intelliget contraria cito, scilicet destructionem alicuius verbi, que est similis destructioni fabrice. Sed non provenit firmitas verborum et solutio dubitationum, nisi cum multis antecedentibus sumptis de
 100 stramentis ipsis. Speculator vero sine stramento similis est currenti, ut perveniat ad locum aliquem, et incidit in currendo in foveam profundam et nescit, quomodo exeat inde, donec moritur, et si stetisset in loco suo, melius fuisset ei.

Salomon multa dicit numerando diversitates pigrorum, et totum
 105 hoc est similitudo ad illum, qui laborat, ut acquirat scientiam. Dixit autem, in desiderio cupientis acquirere intelligentiam et non laborantis,

87 istud] illud *E* | et] *om. GKLπ* 88 vero] *add. quos Dominus sed del. G* | acquirunt] acquirat *C* 89 post] *per GLπ* 90 necessitas] necessitat *L* 91 sapientiam veram] *inv. C* | dicendo] discendo *GLπ* 92 Si] *add. Ecclesiastes X d, nostra littera habet: Et hoc non ut prius sed hebetatum al. m. in marg. A add. exemplum in marg. K* | et ... politum] *om. BE* | non] *om. π* | labore] labori *K* | 94 addisce] *add. id est suscipe sup. l. A add. antecedentia sed del. B* | sis] sit *E* 96 discendo] dicendo *E* 97 intelliget] intelligit *A* 98 destructioni] *add. alicuius KLπ* 99 solutio] Salomon *E* | dubitationum] dubitationem *E* 100 Speculator] *add. illeg. al. m. in marg. B* | currenti] occurrenti? *L* 101 in₂] *om. KLπ* 102 moritur] moriatur *L* pulchrum *K add. simile in marg. K* 104 Salomon] *add. Proverbia XIII b vult et non vult piger al. m. in marg. A (cf. Prov. 13, 4)* | numerando ... pigrorum] diversitates numerando pigrorum *A* 105 qui] *add. non π* | laborat] *add. qui laborat G* | acquirat] quirat *B* | Dixit] *add. illeg. al. m. in marg. B* 106 in] *add. de sed exp. E* | acquirere] acquiescere *C*

87 *Ier.* 3, 14.

88 *Ioel* 2, 32.

92-93 *Eccl.* 10, 10.

93-94 *Prov.* 19, 20.

ut addiscat stramenta, que perducerent ipsum usque ad fines illos, sed tantummodo desiderat: «Desideria occidunt pigrum, quia manus sue nolunt operari, tota die desiderans desiderat; iustus autem dat, et non prohibet». Causa ergo, quare desideria pigrum occidunt, est secundum Salomonem, quia non laborat, et querit aliquid, cum quo extinguat desiderium illud, sed desiderat solummodo et suspendit spem suam in eo, quod naturaliter non potest apprehendere, et si recederet ab illo desiderio et dimitteret ipsum, tunc evasisset. Et intellige finem huius similitudinis, qualiter explanat, quod primo dixit, in dicendo: «Iustus dat, et non prohibet». 'Iustus' enim non est contrarius 'pigro', nisi sicut prediximus, quia ipse dixit, quod iustus est, qui dat unicuique, quod suum est, id est totum tempus suum dat, ut acquirat sapientiam, et nichil prohibet de tempore suo ab addiscendo, ac si diceret: «Iustus dat tempus suum sapientie, et non prohibet». Et hoc est simile illi, quod dixit: «Non des mulieri fortitudinem tuam». Multi vero sapientum, qui famosi fuerunt in scientiis, laboraverunt hoc vitio, scilicet investigando finitates, et loquendo in ipsis sine speculatione stramentorum suorum. Et sunt quidam illorum, quos stultitia ducit vel inquisitio rerum grandium ad repudiandum stramenta ipsa, quia potentia ipsorum breviatur investigatione stramentorum vel cessat ab inquisitione stramentorum, et laborat probare, quia dampnosa sunt, vel quia non est utilitas in ipsis. Et veritas nota est intelligenti.

107 ut] si *KL* | addiscat] addiscere *E* | perducerent] *add.* vel per *sup. l. A* producerent *L* | usque] *om. KLπ* 108 Desideria] *add.* Proverbia XIII f: desideria occidunt et cetera in *margin. A* (cf. *Prov. 21, 25*) 109 nolunt] noluerunt *BC* | tota] *add.* de *sed del. L* 110 ergo] vero *L* | pigrum occidunt] *inv. C* 111 et] *add.* non *π* *add.* nec in *margin. G* | aliquid] aliud *L* | cum] *om. π* | extinguat] extinguitur *L* 112 desiderat] desideret *A* 114 evasisset] evaderet *π* | intellige] intelligere *L* 115 primo] prius *G* | in dicendo] *om. KLπ* | Iustus] *add.* Proverbia XXI f: qui iustus est prohibet *al. m. in margin. A* (cf. *Prov. 21, 26*) 116 nisi] *add.* ut *L* | sicut] *add.* propter *sed del. G* 117 quia ... dixit] *om. KLπ* | dixit] dicit *B* 118 id est] nam *G* | tempus suum] *inv. KLπ* | dat] *om. C* 119 de ... prohibet] *om. sed suppl. in margin. B* | ab] ad *C om. L* 120 sapientie] *om. E* 121 dixit] *add.* Salomon *L add.* Salomon in *margin. K* | sapientum] sapientes *Lπ* 122 vitio] visio *B* 123 finitates] infinitates *π* infirmitates *KL* | loquendo] loquendi *B* | sine] *add.* in *B* | speculatione stramentorum] *inv. G* 124 suorum] *om. GKLπ* | stultitia ducit] *inv. G* 125 quia] et *L* 126 breviatur] *add.* in *B add.* in *sed del. L* 127 quia,] que *GKLπ* quod *E* | quia,] quod *A*

108-110 *Prov. 21, 25-26.*

121 *Prov. 31, 3.*

Causa quarta est aptitudo naturalis. Probatum enim est, quoniam
 130 complexio corporis est stramentum morum anime, et in nullo homine
 possunt esse mores anime intelligibiles et perfecti nisi in illo, qui eli-
 git mores bonos et exercet illos et habet sensum quietum et pacatum.
 Sunt autem multi, in quibus est complexio naturalis, cum qua nullo
 modo convenit perfectio intellectus, sicut est aliquis, cuius cordis na-
 135 tura est calidissima, et est fortis robore, que duo comitatur iracundia,
 licet ille exerceat animam suam in fine exercitii et discipline. Et sicut
 ille, cuius ovarum natura est calida et humida, et ipse est fortis robo-
 re, dico, quoniam iste vix potest consequi sanctitatem, licet exerceat
 animam suam in fine exercitii et discipline. Similiter etiam invenies
 140 aliquos, qui sunt fortes et leves et habent motus inordinatos et laborio-
 sos, per quod probatur malitia compositionis et complexionis eorum,
 et in talibus numquam invenitur intellectus perfectus. Et laborare cum
 eis, ut addiscant istam disciplinam, est stultitia doctoris, quoniam ista
 sapientia, sicut tu scis, non est sicut arismetica vel physica, et non est
 145 quilibet homo aptus et paratus, ut illam percipiat propter rationes su-
 pradictas. Et idcirco non potest hoc esse, nisi premittatur stramentum
 aptitudinis morum, donec homo sit in fine rectitudinis et perfectio-
 nis, sicut dictum est: «Abhominatio Domini stolidus, et cum recto
 secretum eius». Et ideo non expedit, ut doceamus illam adolescentes,

129 Causa quarta] *inv. BL add.* qui sunt apti ad sapientiam *al. m. in marg. G add.* quarta causa est quod complexio aliqua naturalis impedit a perceptione sapientie spiritualis *in marg. K* | aptitudo התומרות altitudo *ABGKLπ* | enim] *om. C* | enim est] *inv. K* | est] *add. IX C* | quoniam] quod *C* 131 anime] *om. Lπ* 132 mores bonos] *inv. C* | pacatum] paccatum *B* 133 Sunt] *add. inepti al. m. in marg. G* | autem] etiam *L* | est] *om. C* | qua] *add. sed del.* convenit ullo modo *G* 135 est] *om. π* | que] quam *π* | duo] *om. KLπ* | iracundia] iracundi *B* 136 ille] *om. B* | exerceat] exercent *C* exerceat *K* exercuerit *L* exercet *E* | Et] *add. illeg. al. m. in marg. G* 137 ille] iste *C* | ovarum בריצין humorum *Aπ* onorum *sed corr. sup. l. G* honorum *KL* | est] *add. et seminis multiplicativa B add. aliter et seminis multiplicativa al. m. in marg. A* 138 iste vix] *inv. L* | consequi] *add. firmitatem sed del. L* | exerceat] exerceat *GKLπ* 140 motus] modos *KLπ om. E* 142 invenitur] invenietur *K* | intellectus] *add. pp sed exp. E* 143 est] et *C* | ista] illa *π* 144 sicut] *om. K* | arismetica] aritmeticalis *C* | vel] *om. C* | et] etsi *π add. etiam L* 145 illam] illa *A* | percipiat] recipiat *EGKLπ* 146 idcirco] ideo *L* | hoc] *om. C* | nisi] ut *C* 147 sit] scit *K* | fine rectitudinis] rectitudine finis *G* 148 stolidus] floridus *E* | recto] *lac. K* 149 eius] est *K* | Et] *add. humores non sunt in + illeg. + in sapientia spirituali + illeg. al. m. in marg. G add. quod non expedit uti adolescentes doceantur in sapientia spirituali in marg. inf. K*

nec ipsi possunt eam recipere propter inconstantiam nature sue, et 150
 quia cogitationes sue ardent in igne adolescentie, donec extinguatur
 flamma motiva ipsorum, et attingant gradum sapientie et intellectus
 et frangant corda sua, et complexio conquiescat, et tunc regent et
 ducent animas suas ad gradum istum, qui est apprehensio Creatoris,
 hoc est ad gradum sapientie spiritualis, que vocatur opus de Mercava. 155

Et propter hoc dictum est: «Prope est Dominus contritis corde»;
 et iterum: «Altus et sanctus quiescam super humilem et quietum». Et
 propter hoc dictum est in Talmud: «Non dabuntur initia rationum,
 nisi domino scole, qui vocatur domus iudicii, et quod cor eius sit tri-
 ste infra ipsum», et premat cor suum, et humiliet se cum humilitate 160
 addita et adiuncta sapientie. Et propter hoc dixerunt: «Non dabunt
 occulta legis nisi consiliario et sapienti magistrorum et intelligenti
 incantationem». Ista vero indigent natura parata et apta ad recipien-
 dum sapientiam. Nonne scis, quod est aliquis inter homines, qui est
 debilis in consiliis, et tamen est multum intelligens? Et est alius, cu- 165
 ius consilia recta sunt in agendis, et talis vocatur 'consiliarius', et ta-
 men nullius est intellectus, et si applicaretur ad intelligibilia prima,
 que etiam pueri intelligunt, inveniretur ignorans et multum nescius,
 et non potest aptari? Est alius intelligens et purus in natura, qui po-
 test intelligere de facili rationes cum levi explanatione, et talis vocatur 170

151 sue] eorum π 152 motiva] *lac. K* | ipsorum] eorum *E* | attingant] attingunt
KL | gradum] gradus *E* | et,] *om. KL\pi* 153 et,] *om. K* | frangant] frangat
 π infrangat *Kf asat L* | sua] eorum π | conquiescat] conquiescit *L* 154 suas]
om. A | apprehensio] *add. salvatoris A* 155 sapientie] scientie *E* | que] qui *E* |
 Mercava] *add. illeg. + opus de Mercava al. m. in marg. G* 157 Altus] *om. K* | Et]
add. illeg. al. m. in marg. B 158 hoc] *om. C* | Non] que *A* | dabuntur] dabunt
E 159 scole] stole π | qui] que *B* | domus] Dominus *KL\pi* | quod] *om.*
B | cor] corpus *G om. C add. quam B* 160 infra] intra π inter *L* 161 dabunt]
 dabuntur *G* 162 consiliario] consiliari *B* 163 incantationem] in creatorem *C* |
 indigent] indignant *C* indiget *B* | apta] *add. et sed exp. G* | recipiendum] *add. in sed*
del. L 164 Nonne] *add. nota triplicem differentiam hominum in marg. K* | aliquis]
 aliquid *B* | est aliquis] *inv. A* 166 consilia recta] *inv. C* | sunt] sibi *K* | in] *om.*
E 167 nullius] ullus *C* nullus *E* 168 pueri] *add. non sed del. G* | intelligunt]
add. et C 169 Est] et *A* 170 levi explanatione] *inv. KL\pi*

156 *P.* 34, 19.

157 *Is.* 57, 15.

158-160 *TB, Hagigah* 13a.

159 The expression «dominus scole» refers to the אב בית דין (*'av bet din*, head of the court),
 a title attributed to the judge who lead the law court during the Second Temple period.

161-163 *TB, Hagigah* 13a.

‘intelligens incantationem’, sed non laborat in sapientia nec acquirit eam. Qui vero habet scientias in actu, vocatur ‘sapiens magistrorum’, et pro ipso dictum est, quod «cum loquitur, omnes obsurdescunt».

Pone cor tuum, et vide, quomodo induxerunt condiciones ho-
 175 minis perfecti ex verbis Scripture in regimine civitatis et in scientiis
 speculativis cum natura munda et intelligentia et solutione verbi ad
 sciendas rationes in summis, et tunc «dabunt ei occulta legis». Sicut
 etiam dixerunt: «Dixit Rabi Ohanna a Rabi Alazar: ‘Veni et docebo
 te opus de Mercava’, qui respondit: ‘Nondum incanui’», id est non-
 180 dum senui, et adhuc invenio in me fervorem corporis et nature et
 levitatem iuvenilem. Appone cor tuum, et vide, quomodo coniunxe-
 runt condiciones annorum condicionibus morum. Et ex quo sic est:
 quomodo ergo expedit loqui et revelare secreta huius sapientie uni-
 versitati populi, in quo sunt pro maiori parte familie et mulieres?
 185 Causa quinta est negotia hominum et necessitates corporum, que
 sunt in prima perfectione, quanto magis si coniungantur istis necessi-
 tates uxorum et filiorum, et quanto magis si coniungatur istis persecu-
 tio super adiectione victus, in quo laborat efficaciter homo secundum
 usum et malitiam consuetudinum. Quoniam homo etiam perfectus,
 190 sicut diximus, si voluerit laborare in talibus, que sunt multum neces-

171 nec] et non *L* 173 loquitur] loquor *E* | obsurdescunt] absurdi sunt π absurde
 sunt *K* absconde sunt *L* absurdescunt *G* 174 induxerunt] dixerunt *A* add. cogitationes
 hominis sed exp. *K* add. ex verbis scripture sup. *l. A* | condiciones] rationes *C* cogitationes
E 175 regimine] regione *E* 174 speculativis] speculationis *KL* | munda] mundi
E | intelligentia] intelligenda *C* 176 solutione] solutio *C* add. est *C* | verbi]
 om. *KL* π 177 Sicut] sic *BEGK* π 178 Channa] ohemma *E* | a Rabi Alazar]
 Arabialataz *A* et Rabi Alazar *L* 179 Nondum,] verbum *A* unde *L* add. vel nondum sup.
l. A om. *B* | id est] et *E* | nondum,] om. *GKL* π 180 senui] senis *L* | invenio]
 om. *CGKL* π | fervorem] fervor est *C* terrorem *KL* | corporis] corpis *C* | nature]
 ne *L* | et₃] om. *GKL* π 181 iuvenilem] add. invenio *CGKL* π 181 coniuxerunt]
 coniuciant *A* add. vel conveniunt sup. *l. A* 182 sic] om. *E* 183 et] add. et *G* |
 universitati populi] universo populo *G* 185 Causa] add. quinta causa in marg. *G* |
 hominum] om. *B* | et] om. *L* 186 sunt] in *L* | in] om. *EKL* π 187 et₁] om. *A*
 | et₂] om. *GKL* π | coniugatur] coniungatur *B* coniungitur *E* 188 adiectione] addi-
 tione *BEL* | victus] iudicis *C* 189 consuetudinum] consuetudinis *G* 190 sicut]
 add. dicimus sed exp. *K* | si] sicut *A* | necessaria] necessarii *C*

173 *TB*, *Hagigah* 13a.

178-179 *TB*, *Hagigah* 13a.

saria, quanto magis in hiis, que non sunt adeo necessaria, et creverit cupiditas eius in illis, debilitabitur desiderium anime in apprehensione sapientie, et submergetur in mari cupiditatum, et amor eius ad sapientiam erit cum debilitate voluntatis et cordis. Et ideo non acquirat, quod habet in potentia, ut apprehendat, vel possibile est, quod acquirat 195 apprehensione laboriosa et mixta inter apprehensionem et defectum.

Igitur secundum has omnes opiniones fuerunt secreta ista necessaria solis et singularibus, qui sunt paucissimi, non universitati gentium, et ideo celant illa incipientem addiscere et prohibent ipsum attingere illa, sicut prohibetur puer parvulus, ne comedat cibos duros et ne portet 200 onus grave.

191 quanto ... necessaria] *om. K* | necessaria] necessarii *C* | et] *add. si π* 192 eius] *om. KLπ* | in illis] naturalis *G* | debilitabitur] debilitatur *G* | in₂] et *E* 193 et₁] *om. BE* 194 cum] si *L* | voluntatis] notis *L* | ideo] ratio *L* | acquirat] acquirat *G* 196 apprehensione] reprehensione *C* 197 secundum] *om. A* 198 solis] solum *AG* | qui] que *K* 199 celant] colant *E* | incipientem] insipientem *A* 200 prohibetur] *om. KL* | comedat] comedas *E* | duros] *om. L*

CAPITULUM XXXIV

Non putes, quod in omnibus, que premisimus in capitulis premissis de pulchritudine et altitudine sapientie spiritualis et de occultatione eius et elongatione a populo, contineatur elongatio corporeitatis et virium corporalium a Creatore, quia non est ita. Quoniam sicut expedit
 5 excitare pueros et clamare alta voce in populis, quia Creator est sublimis et gloriosus et unus, nec est serviendum alii nisi ipsi, ita oportet, ut recipiant de ore doctorum, quod Creator non est corpus, nec comparatio nec similitudo ullo modo inter ipsum et creata, nec est essentia
 10 ipsius sicut essentie illorum neque sua vita sicut vita cuiuslibet alterius vivi, nec est sua sapientia sicut alterius sapientis. Et differentia, que est inter ipsum et creata, non est in paucitate et multitudine solummodo vel in fortitudine et debilitate, quoniam ubi ista inveniuntur, ibi est aliqua similitudo in specie omnibus modis, et coniunguntur in
 15 aliquo communi. Similiter non est comparatio nisi inter res, que communicant in aliqua specie, et istud probatum est in scientia naturali. Quicquid autem attribuimus ipsi, elongatum est omnino a nobis, adeo quod nichil sit nobis et ipsi commune ullo modo. Similiter essentia sua et essentia de aliis dicta equivoce dicitur, et non communicant nisi in
 20 nomine, sicut postea explanabimus.

Istud ergo sufficet pueris et populis, ut quiescat intellectus eorum in scientia ista, quod est ens perfectus, qui non est corpus nec potentia in corpore, et ipse est Creator, et nullus defectus est in eo, nec aliquid est in eo in potentia, et ideo non est factus.

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum XXXIV] Nichil commune Creatori et creature. Capitulum XXXIV π *om. AEG* 2 Non putes] *computes GKL* | premissis] *premissum K* predictis *E* 4 et,] *add. de GK π* | populo] *add. vel intelligatur B* | contineatur] *continuatur A* | virium] *vitium C* 5 corporalium a Creatore] *inu. sed corr. A* 6 excitare] *exercitare A* | quia] *quod π om. C* | est] *om. A* 7 unus] *add. et L* | ita] *item L* 8 nec] *et sed del. et corr. in marg. L add. est π* | nec ... creata] *om. G* 9 nec] *vel GKL π om. A* 10 essentie] *essentia KL π* | illorum] *ipsorum L* | neque] *nec EKL* | sua] *eius π* | sua vita] *inu. C* 11 vivi] *viventis π vita KL* | sua] *eius π* | sicut] *add. sapientia E* 13 et] *vel CKL* | ubi ista] *inu. GKL π* 14 omnibus] *tribus KL π* | et] *vel C* 17 Quicquid] *quidquid K add.* quod nichil est commune creatori et creature *in marg. K* | elongatum] *elongatur BE* | est] *om. BE* | omnino *מכל צד* ideo *CEKL π* ideo *sed del. G* | adeo] *sup. l. B* 18 commune] *communi K* | | sua] *eius π* | modo] *add. attende in marg. K* 19 communicant] *communicat L* | nisi] *om. G* 21 sufficet] *sufficit A sufficiat B* | eorum] *ipsorum KL π* 22 ens] *add. scilicet Deus sup. l. A add. illeg. + Dei al. m. in marg. A* | nec] *neque AG π* 23 est ... eo] *in eo est E* | aliquid] *aliud L*

Sed loqui de dispositionibus, et quomodo elongabuntur ab eo, et 25
 que est ratio dispositionis et numeri, qui debet ei comparari; et simi-
 liter loqui in creatione illorum, que creavit, et via regiminis in mundo
 isto, et quomodo est cura eius ad exteriora, et ratio voluntatis sue et
 apprehensionis et scientie ad omnia, que scit; et similiter rationes et
 gradus prophetie et rationes nominum, que demonstrant eius unita- 30
 tem, licet ipsa sint multa, omnia inquam ista sunt rationes profunde, et
 sunt occulta legis in veritate. Et ista sunt secreta, de quibus semper fit
 mentio in libris prophetie et in dictis sapientum, et non est opus loqui
 in istis nisi dando initia rationum, sicut diximus, et cum homine, qui
 est ydoneus ad ista. 35

Sed remotionem corporeitatis et similitudinum et potentiarum
 operatarum a Creatore necesse est palam detegi et docere quemlibet
 secundum intellectum suum et facere, ut recipiatur a parvulis et mu-
 lieribus et ignaris, sicut receptum est ab eis, quod Creator est unus,
 et quod non est serviendum alii nisi ipsi, quoniam non habet unita- 40
 tatem, nisi quod non habet corpus; nam corpus non est unum, cum
 sit compositum ex materia et forma, et sunt duo in numero, et etiam
 dividitur. Cum autem intellexerint istud pueri et receperint et fuerint
 in hoc exercitati et in hoc creverint, et postea dubitaverint in versibus
 librorum prophetie, tunc explanabuntur eis rationes, et exercitabunt se 45
 ad intelligendum expositiones, et percipient eos super equivocatione
 et transsumptione et accommodatione nominum, donec firmetur in
 eis fides in unitate Creatoris, et quod credant in libris prophetie. Si

25 loqui] *add.* decet π | elongabuntur] *add.* vel remouentur *B* 26 similiter] *il?* *L*
 27 que] qui *BGL* | creavit] *om.* *E* 28 cura] cure π | ad] *om.* *C* | et₂] *om.*
C 29 apprehensionis] *add.* sue *E* | et₁] *om.* *A* | scientie] *add.* sue *BE* | scit $\varphi\tau$] *om.*
 sunt *A* *add.* vel que scit *sup.* *l.* *A* | similiter] sunt *A* sic *KL* π 31 omnia] causa *G* ora
K | inquam] in quantum *K* | ista] *sup.* *l.* *B* 32 sunt] *om.* *B* | semper] *om.* *L*
 33 in] *om.* *E* | sapientum] sapientium *B* | non] *add.* in istis *B* | opus] *om.* *KL* π
 34 in istis] *om.* *B* 36 remotionem] remotio est *A* remotio *C* remotionum *E* |
 similitudinum] similitudium *E* 37 operatarum] operatarum *BC* | Creatore] crea-
 atione *B* 39 receptum] receptus *A* preceptum *sed corr.* receptum *B* 40 quod] quin
K *om.* *L* | non,] *om.* *C* | quoniam] quomodo π | non,] *add.* non habet unitatem
 nisi quod non est corpus *in marg.* *K* *add.* *illeg.* *al. m.* *in marg.* *B* 41 quod] quia *B* qui *E*
 | non,] *om.* *E* | est] *add.* unum + *illeg.* *sed del.* *L* 42 sit] *add.* expositum *sed exp.*
L | numero] uno *C* 43 dividitur] *add.* sive *A* | istud] illud *C* 44 creverint]
 exercuerint *GKL* π | postea] prius π | versibus] verbis *C* 45 librorum] *om.* π |
 tunc] item *C* | exercitabunt] exercitabuntur *B* | se] eos *A* *om.* *BE* 46 expositio-
 nes] expositione *E* | percipient] percipint *C* | eos] se π 47 firmetur ... eis] in eis
 firmetur *L* 48 in] *add.* *l.* *sed exp.* *K* | prophetie] *add.* *illeg.* *al. m.* *in marg.* *B*

quis autem non potuerit intelligere opiniones et sententias versuum et
 50 convenientiam nominum cum varietate rationum, necesse est, ut di-
 catur ei: adhuc intelliges hanc expositionem, sed tu scis, quod Creator
 est excelsus et non habet corpus nec est factus, quoniam factum est
 mutabile, et in Creatore nulla cadit mutatio, et non est similis alicui
 55 rei et non communicat cum creatura in aliquo, et quod verba pro-
 phetie sunt vera et habent expositiones et sensum. Et doceant illum
 istud solummodo; et non expedit, ut fingatur in corde hominis, ut
 credat, quod Creator habet corpus, vel quod est in eo aliquid de hiis,
 que accidunt corpori, nisi secundum quod convenit credere, quod non
 erat Deus in mundo, vel dare ei comparem vel servire alii ab ipso.

49 quis] qui *KL* | potuerit] poterit π potuerint *KL* | et,] *om. A* 50 convenien-
 tiam] convenientias *G* 51 ei] *add. illeg. al. m. in marg. B* | intelliges] intelligens
CE 52 est] sit *C* | nec] non *L* | factus] *add. passibilis GKL* π 53 nulla] ulla
C | non] *om. KL* π | alicui] alteri *L* 54 verba] vera π 55 vera] verba *KL* π
 | Et] ut *G* 56 fingatur] figurat *KL* π figuratur *C* figatur *BG* figura *E* | ut] non *E*
 57 est ... eo] in eo est *A* | de hiis] *sup. l. A* 58 que] quod *A* | accidunt] acciderit
A | secundum] vel *K* | quod] *om. L* 59 comparem] וְלֹאִי comparisonem *GKL* π
 | ipso] *add. adhuc explanabo tibi L*

CAPITULUM XXXV

Adhuc explanabo tibi, cum loquar de dispositionibus corporis, quare dicimus, quod aliquid placet Creatori, vel quod irascitur. Nam eodem modo dicitur, quod hominibus placatur Deus vel irascitur eis. Hoc autem non est intentio mea in hoc capitulo, sed mens mea est, ut dicam 5 tibi: scias, quod, cum inspexeris in tota lege et in libris prophetarum, non invenies, quod ira vel furor vel indignatio attribuat Deo nisi pro ydolatria. Nec vocatur inimicus Dei vel angustiatus vel odiosus nisi pro ydolatria, sicut dictum est: «Servietis diis alienis»; et: «Egredietur furor Domini super vos»; et iterum: «Provocastis eum ad iracundiam 10 in operibus manuum vestrarum»; et iterum: «Ipsi me provocaverunt in eo, qui non erat Deus, et irritaverunt in vanitatibus suis», et multa talia. Cum ista inquisieris in libris diligenter, invenies ita esse. In libris prophetie procul dubio multa talia dicuntur, quia opinio ista falsa est, scilicet serviendi ydolis. Qui autem opinatur, quod aliquis stans sedet, 15 non tantum distat a veritate quantum ille, qui credit, quod ignis est sub aere vel aqua sub terra. Nec iste tantum distat quantum ille, qui credit, quod sol est de igne, vel quod celum est medietas spere vel similia. Nec iste tantum elongatur a veritate quantum ille, qui credit, quod angeli

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum XXXV] Ira in Deo qualis sit. Capitulum XXV π *al. m. in marg. A in marg. G om. EK add.* quod Deus sit incorporeus probatur *al. m. in marg. G* 2 loquar] loquor *KE* | corporis] *add. et K* 3 dicimus] *lac. K* | Nam] illud *C* 4 modo] *add. dicimus sed exp. K* | quod] *add. aliter quod homines placent Deo al. m. in marg. A* | hominibus] homines *B* | placatur] placetur π placent *B* | Deus] Deo *B* | irascitur] irascatur *K\pi* 5 ut] quod *BE* 6 scias] *add. quod in lege vel in prophetiis non attribuitur ira Deo vel indignatio nisi pro idolatria in marg. K* | cum] si *L* | tota] corda *L* | lege] legis *L* | libris] libro *A* 7 attribuat Deo] *inv. KL\pi* | Deo] *om. B* 8 ydolatria] idolatriam *E* | vocatur] *om. G* | angustiatus] angelorum π angustiarum *K* angustiorum *L* 9 pro] per π | ydolatria] idolatriam π | Servietis] servies *G* serviens *KL* | et] *om. KL add. non C* | Egredietur] erigitur *B* 10 Provocastis] *add. eam sed exp. K* | iracundiam] *add. et sed exp. K* 11 me provocaverunt] *inv. A* 12 in eo] meo *L* | non] *om. B* | irritaverunt] *add. Deum E* | 13 talia] *add. et C* | ista inquisieris] *inv. E* | inquisieris] inquisierit *E* | diligenter] *add. ita G* | ita] ista *A om. G* 14 opinio ista] *inv. C* 15 aliquis] aliquid *AC* 16 qui] quod *B* | ignis ... quod] *om. K\pi* | est] *add. subiacere sed del. L* 17 sub] vel *B* | distat] *add. a veritate \pi* | qui] quod *B* 18 Nec] *add. nota adhuc multi homines de vulgariter hec cernunt al. m. in marg. B*

9 *Deut.* 11, 16.

9-10 *Deut.* 11, 17.

10-11 *Deut.* 31, 29.

11-12 *Deut.* 32, 21.

- 20 comedunt et bibunt; nec elongatio istius est a veritate sicut illius, qui credit, quod serviendum est alii quam Creatori. Quoniam cum stultitia vel blasphemia dependet de re digniori, scilicet cuius essentia est firmitioris et nobilioris gradus, est durior et fortior, quam si dependeat de re viliori. Blasphemia vero est credere de Creatore aliud, quam est in eo;
- 25 stultitia vero vel ignorantia est ignorare, quod est possibile sciri. Ignorantia siquidem ignorantis solem esse rotundum non est similis ignorantie illius, qui ignorat Deum esse vel mundum habere Creatorem; nec blasphemia illius est similis blasphemie dicentis plures esse creatores.
- Tu vero scis, quod omnis, qui servit ydolis, non facit hoc, quia credit, quod sit alius Deus preter Deum, nec ascendit in cor alicuius, qui fuit vel erit, quod forma sculptilis vel ydolatrii sit illa forma, cuius potentia creavit celos et terram, et regit ea, sed servit illi forme sicut mediatori inter nos et Deum. Nam Scriptura dicit de Creatore: «Quis non timebit Te regem gentium?»; et dixit: «In omni loco subfumigatio applicita nomini meo», que conveniunt prime cause secundum ipsos. Hoc iam explanavimus in compositione nostra magna, nullus gentis nostre contradicit super istis. Nam isti blasphemi credunt Creatorem esse, sed blasphemia ipsorum dependet de eo, quod convenit ipsi soli, scilicet in servitio et honore, sicut dicit Scriptura: «Servies

19 qui] quod *B* 20 et] vel *A* | est] *om. BE* | veritate] *add. est BE* 21 est] *add. Creatori sed exp. K* | cum] si *L* 22 vel] et *A* | dependet] dependent *C* | cuius] eius *L* 23 gradus] *om. KLπ add. quid est blasphemia K* | dependeat] pendeat *A* 24 credere] *add. aliquid K* | de ... aliud] aliud de Creatore *π* | aliud] *om. K* | est] sit *GKLπ* 25 est] *add. vel C* | est, possibile] *inu. KLπ* 26 ignorantis] *add. illius qui ignorat G* | est] *sup. l. A* 27 nec] *add. iste dictiones esse blasphemiatore + illeg. + quod credimus + illeg. al. m. in marg. B* 29 Tu] *add. quod idolatre non credunt quod sit alis Deus preter Deum in marg. K* | vero] *om. C* 31 quod] quasi *G* | sculptilis] subtilis *E* | ydolatrii] dolatrii *EKLπ* | illa] *om. G* | forma] *add. sola G* 32 celos] celum *EK* 33 mediatori] mediator *C* 34 et] etiam *E* | et dixit] *om. KLπ* | In] *om. K* | subfumigatio] *lac. L* 35 applicita] applicata *CEπ add. est A* | nomini meo] *om. C* | meo] in eo *AG add. in eo L* | que] quod *KLπ* | conveniunt] convenit *CGπ* | cause] cure *E* 36 compositione] expositione *GKLπ* 37 nostre] vestre *π* 38 ipsorum] eorum *CGKLπ add. de C* | quod] que *K* | convenit] tunc *K* 39 Scriptura] *add. facies sed exp. K* | Servies] serviens *E*

33-34 *Ier.* 10, 7.

34-35 *Mal.* 1, 11.

36 Cf. Maimonides, *Mišneh Torah, Hilgot 'Avodah Zarab* I, 1.

39-40 *Exod.* 23, 25.

Domino», ut firmetur eius essentia in cordibus gentium. Crediderunt 40
autem isti blasphemi, quod servitium istud conveniebat alii quam ipsi,
ex hoc autem sequebatur privatio essentie rei. Exaltetur Creator super
eo, quod gentes credunt, quoniam ipse non apprehendunt nisi opera
servitorum, non rationes eorum neque veritatem illius, cui servitur
per ipsa. Et hec fuit causa propter quam merebantur mortem, sicut 45
dicit Scriptura: «Nullum reserves vite». Et causa et ratio est expla-
nata, scilicet ut tollatur ista opinio falsa, ut non maculent alios cum
ista, sicut dictum est: «Non docebunt nos abhominaciones suas». Et
vocat eos 'inimicos' et 'odiosos' et 'angustiatores', et dixit, quod om-
nis, qui hoc facit, provocat ad 'iram' et 'indignationem' et 'furorem'. 50

Ex quo ergo sic est, quid erit, qui blasphematur in substantia Cre-
atoris non credens ipsum esse vel credens duos esse vel esse corpus,
vel quod sunt in eo potentie facte, vel attribuit ei defectum aliquem?
Quoniam iste sine dubio deterior est illo, qui servit ydolis credens,
quod ydolum est mediator vel propitiator vel potens nocere. Et ideo 55
scias, quod, cum credideris, quod Creator habet corpus vel aliquam
de dispositionibus corporis, quod tu es provocator ad iram et odio-
sus et inimicus et angustiator et succendens ignem ire et multipliciter
deterior illo, qui servit ydolis. Quod si ascenderit in cor tuum, quod
nos in bonam partem iudicabimus illum, qui credit Creatorem habere 60
corpus vel propter hoc, quia in hoc nutritus est, vel propter brevitatem
vel ignorantiam sensus sui, similiter debes credere de ydolis serviente.

40 firmetur] formatum est *L* | eius] *om. A* | gentium] servientium *L* 42 ex]
et *E* 43 credunt] ostendunt *G* | ipse] ipsi *KLπ* 44 neque] nec *KL* | cui]
cuius *KL add. c sed exp. E* | servitur] crevitur *K* | ipsa] *om. C* 45 hec] hoc *BE*
46 reserves] *om. E* | vite] *om. C* | causa] *add. vite C* 47 scilicet] *om. KLπ* |
maculent] maculet *B* | alios] alias *B* | cum] est *E* 48 sicut] ut *L* | est] *add.*
ut supra *C* | docebunt] nocebunt *E* 49 et odiosos] *om. B* | dixit] dicit *KLπ*
50 hoc facit] *inv. G* | provocat] *add. eum A* | et₁] ad *Kπ om. L* | indignationem]
indignatitudinem *K* 51 Ex] *add. illeg. al. m. in marg. B* | quid] quod *B* quit *K* |
erit] enim *L* 52 esse₂] est *sed corr. B* 53 sunt] sint *π* servit *K* 56 scias] scis *E* |
cum] si *L* | credideris] credens *K* | quod] quia *CK* | corpus] *om. A* | aliquam]
aliquid *K* 57 dispositionibus] dispositionis *B* | corporis] cordis *B* 58 angu-
stiator] agenerator *B* | et₂] *om. B* 59 deterior] *om. G* | ascenderit] ascendit
A 60 bonam] bona *B* | iudicabimus] vicabimus *K* | credit Creatorem] *inv. KLπ*
61 quia] quod *E* 62 vel] et *E* | sensus] *om. A* | debes] debemus *B*

46-47 *Deut.* 20, 16.

48-49 *Deut.* 20, 18.

Et si dixeris, quod plana legis inducunt primum in istas opiniones,
 similiter debes credere de secundo, scilicet ydolis serviente, quia ad
 65 hoc induxerunt eum cogitationes vane et defectus sensus. Et non est
 mirandum de illo, qui non recipit a speculatoribus veritatis, si deficit
 in apprehensione veritatis, quoniam ego non reputo blasphemum, qui
 non inducit probationem super remotione corporeitatis a Creatore,
 sed reputo illum blasphemum, qui non credit istud, precipue, cum
 70 inveniamus expositionem de Anqelos et de Ionathan filii Uriel, qui
 remouent corporeitatem a Creatore. Et hec est mens huius capituli.

63 si] sic *B* | dixeris] dixerit *B* | primum] primam *C* 64 debes] *add.* recte *KLπ*
 | scilicet ... serviente] *om.* *A* | quia] quod *BEGπ* | ad hoc] ad hec *C* 65 indu-
 xerunt] induxerit *B* | eum] *add.* ad *KL* 66 speculatoribus] speculationibus *B* |
 si ... veritatis] *om.* *B* | si] sed *E* 67 ego] eum *L om. C* | reputo] *add.* illum
B 68 remotione] remotionem *A* 69 illum] eum *L* | non] *add.* inducit proba-
 tionem super remotione corporeitatis a Creatore sed reputo ipsum blasphemum qui non *E*
 70 de₁] *om.* *π* | Anqelos] Anqeloz *L add. de sed exp. E* | de₂] *om.* *π* | de Ionathan]
 deitathan *K deit'ab. An L* | Uriel] Oziel *π* | remouent] remouet *GKLπ* 71 est]
om. B

CAPITULUM XXXVI

‘Facies’ est nomen equivocum et proprie significat facies rerum vi-
ventium, sicut dicitur: «Mutabuntur omnes facies». Significat etiam
iram, sicut dicitur: «Vultus Domini super facientes mala». Dicitur
etiam de loco hominis et statu eius, sicut dicitur: «Super facies fra-
trum suorum habitabit»; et iterum: «Coram facie populi gloriabor»;
et iterum: «Nisi in facie tua benedixerit tibi», id est in statu tuo et in
loco essentie tue. Et secundum hoc dictum est: «Locutus est Dominus
cum Moyse facie ad faciem», id est non est inter eos mediator vel in-
terpres, sicut dictum est: «Veni et videbimus nos facie ad faciem»; et de
Moyse dictum est: «Audivit vocem dicentem sibi». Et iam expositum
est, quod auditus vocis sine angelo mediatore dicitur ‘facie ad faciem’,
et secundum hunc modum dictum est: «Faciem meam non videbunt»,
id est non apprehendent veritatem essentie mee sicut est.

‘Facies’ etiam dicitur, secundum quod convenit loco, hoc est dicere: 15
coram ipso et in sua potestate. Et multiplicaverunt verba in hoc secun-
dum hunc modum et dixerunt coram Domino; secundum hoc etiam
dictum est: «Faciem meam non videbunt», sed in opinione de Anqelos
et eius translatione dicitur: «Et qui coram me non videbuntur», cuius

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum XXXVI] Facies seu vultus. Capitulum XXXVI π *om.*
AEGK *add.* regreditur *al. m. in marg. G* 3 etiam] et *L* 4 Vultus] *add.* enim *G* |
facientes] faciem *E* | Dicitur] *add.* verbum ebraicum hic positum commune est vultui
et facies *B* 5 etiam] autem *C* | Super] similiter *G* 6 habitabit] *add.* *sed exp.* in
terra *K* | facie] faciem *G* 7 benedixerit] benedicit *KL* 8 hoc] *om. E* 9 cum]
super *A* | facie] *om. L* | faciem] *add.* et de Moyse dictum est id est *sed exp. A* | id
est] et *L om. AB* 10 Veni] *om. E* | faciem] *add.* ad faciem *G* 11 dicentem]
loquentem *B* | sibi] ei π | expositum] expositus *sed corr. E* 13 dictum est] *om.*
A | videbunt] videbit *A* 14 mee] in esse π 18 de] *om. C* 19 qui] que *G*
| cuius] eius *L*

3 *Ier.* 30, 6.

4 *Ps.* 34, 17.

5-6 *Gen.* 25, 18.

6 *Lev.* 10, 3.

7 *Iob* 1, 11.

8-9 *Exod.* 33, 11.

10 *II Reg.* 14, 8.

11 *Num.* 7, 89.

13 *Exod.* 33, 23.

18 *Exod.* 33, 23.

- 20 summa est, quod in statu alto sunt creata excelsa, que non potest homo comprehendere, sicut sunt, que sunt intelligentie abstracte, et dicit, quod semper stant coram Creatore propter magnam firmitatem cure, que super eos est. Ea vero, quorum essentie veritas apprehendi potest, sunt alia, que sunt sub hoc gradu in dignitate essentie, scilicet in substantia materie et forme, et idcirco exposuit Anqelos: «Et videbis posteriora mea», id est creata, que sunt, ac si ego reliquissem ea, et proiecissem post me, quod dictum est per viam similitudinis, quia multum distant ab essentia Creatoris. Adhuc autem audies opinionem meam in eo, quod petivit Moyses dicendo: «Ostende michi gloriam tuam».
- 30 Scias etiam, quod facies significat pulchritudinem et honorem, et secundum hunc modum dictum est: «Coram Domino faciem suam ad te, et det tibi pacem», hoc est, ut adiungat gloriam suam nobis.

20 statu alto] *inv. L* | creata] *add. et C* | que] *add. quod intelligentias abstractas non potest homo comprehendere in marg. K* 21 que sunt] *om. L* | abstracte] *abrahe E*
 22 cure] *essentie B om. A* 23 que] *quod E* | essentie] *esse Lπ* | veritas] *veritatis B*
 24 sub] *ab B* | hoc] *a hoc G om. L* | in] *est B et G* 25 videbis] *videbit E*
 26 ego] *ea KLπ* | ea] *om. Kπ* 27 quod] *et π* 28 essentia] *esse Aπ* 30 Scias] *scis B* | etiam] *ergo G* | quod] *add. quid A* | significat] *add. auctam G add. propter E*
 31 Coram] *convertat A ostendat E* | Domino] *Dominus AE* | suam] *eius π* 32 ut] *quod K* | gloriam] *faciem A* | suam] *add. in C* | nobis] *vobis π*

25-26 *Exod. 33, 23.*

29 *Exod. 33, 18.*

31-32 *Num. 6, 26.*

CAPITULUM XXXVII

‘Post’ est verbum multipliciter dictum et dicitur in loco, sicut ibi: «Post tabernaculum»; et: «Misit lanceam post illum». Dicitur etiam in tempore, sicut ibi: «Post illum non surrexit similis ei». Quod autem dicitur: «Ambulabitis post Dominum Deum vestrum», id est in servitio 5 eius, et assimilari vis ipsius et sequi ducatum ipsius, et secundum hoc dictum est: «Videbis post me», hoc est apprehendes, quod ex me manat, et sequitur ex voluntate mea, ac si diceret: omnes creaturas meas, sicut explanabimus in quibusdam capitulis huius libri.

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum XXXVII] Post. Capitulum XXXVII *π om. AEGK*
 2 et ... loco] *om. C* | in] de *π* | in loco] *add. hoc KL om. BE* 3 in] de *π*
 4 illum] *om. E* | similis] similiter *C simili K* | ei] illi *A* 6 assimilari] assimilare
GK | ipsius₁] eius *EG add. hic KL* | et₂ ... ipsius₂] *om. KLπ* 7 apprehendes]
 apprehendas *K* 8 diceret] diceret *L* | creaturas] *add. s sed exp. E* | meas] mors *A*
 9 explanabimus] explanavimus *π* | quibusdam] quibus *B*

3 *Exod.* 26, 12.

3 *II Sam.* 2, 23.

4 *II Reg.* 23, 25.

5 *Os.* 11, 10.

7 *Exod.* 33, 23.

CAPITULUM XXXVIII

‘Cor’ est nomen multipliciter dictum; significat enim membrum, quod est fundamentum vite omni habenti cor. Et quoniam hoc membrum est in medio corporis, transsumptum est ad significandum medium in qualibet re. Significat etiam cogitationes, secundum quod dicitur: «Non eatis post corda vestra», id est cogitationes. Significat etiam concordiam seu convenientiam gentis, sicut dicitur: «Omnes reliquie Israel cor unum», ac si diceret in una concordia; et iterum: «Non mutabitur cor meum», id est consilium; et iterum: «Non recedam ab hac cogitatione».

Significat etiam voluntatem, sicut ibi: «Dabo vobis pastores secundum cor meum»; et iterum: «Si est cor tuum rectum», id est voluntas tua. Accommodatur etiam Creatori secundum hunc modum: «Faciet sicut est in corde meo», id est voluntate. Significat etiam intellectum, sicut ibi: «Cor sapientis in dextera eius», id est intellectus sapientis in rebus rectis et perfectis, et multa talia. Et secundum hanc significationem accommodaverunt Creatori ubique; nam fere ubique dictum de Deo significat intellectum exceptis paucis locis, in quibus significat voluntatem. Similiter etiam cum dicitur: «Revertere ad cor tuum»; et

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum XXXVIII] Cor. Capitulum XXXVIII π *om. AEGK*
 2 dictum] *om. E* | membrum] membrorum *sed corr. A* 3 vite omni] homini *E*
 4 medium] *om. KL π* 5 etiam] enim *C* | secundum] sicut *KL π* | quod] cum *K π*
 si *L* 6 etiam] enim *C* 9 meum] vestrum *GKL π* | iterum] rerum *sed corr. sup. l.*
A om. BE | ab] *add. hoc corde id est π* 11 etiam] enim *E* 12 meum] vestrum
GKL π | est] enim *KL π* 13 etiam] *om. C* | Faciet] faciam *A* 15 sicut] ut
L | in] *sup. l. A* | sapientis] *om. G* 16 talia] alia *C* 17 Creatori ubique] *inv.*
C | dictum] *add. est K* 18 Deo] eo *K* | intellectum] multum *sed corr. nullum L*
 19 cor] *add. tuum A* | tuum] *om. π* | tuum ... cor] *om. G*

6 *Num.* 15, 39.
 7-8 *I Par.* 12, 39.
 8-9 *Iob* 27, 6.
 9-10 *Iob* 27, 6.
 11-12 *Ier.* 3, 15.
 12 *II Reg.* 10, 15.
 13-14 *I Sam.* 2, 35.
 15 *Eccl.* 10, 2.
 19 *Deut.* 4, 39.

iterum: «Non revertitur ad cor». Et in omnibus similibus significat in- 20
 tellectum. Quod autem dictum est: «Diliges Dominum Deum tuum
 ex toto corde tuo», scias, quod eius expositio est secundum me: cum
 omnibus viribus cordis tui, id est omnium membrorum, quorum fons
 et principium est cor. Mens vero est, ut ponas finem in omnibus ope-
 ribus tuis apprehensionem illius, sicut alibi exposuimus. 25

20 revertitur] revertetur *C* revertatur *B* | similibus] similitudinibus *B* 21 autem]
add. intellectum *sed del.* *G* | est] *add.* in evangelio *K* | tuum] *om.* *L* 22 tuo] *add.*
 et cetera *L* | cum] esse *L* 23 cordis tui] *inv.* *G* | tui] tuis *sed corr.* *G* | omnium
 membrorum] *inv.* *KLπ* | quorum] tuorum *sed add.* quorum *sup.* *l.* *G* 25 tuis] *om.*
G | apprehensionem] apprehensione *B* | alibi] aliter *L*

20 *Is.* 44, 19.

21-22 *Deut.* 6, 5.

25 Cf. Maimonides, *Peruš ha-Mišnayot*, *Šemonah perašim*, 5; *Mišneh Torah*, II, 2, *Hilkoṭ Yesode ha-Torah*.

CAPITULUM XXXIX

‘Spiritus’ est nomen multipliciter dictum. Significat enim aereum motum, ut ibi: «Spiritus Domini ferebatur super faciem abyssi». Significat etiam flatum venti, sicut dicitur: «Spiritus ventus ab occidente vehemens valde». Significat etiam spiritum vite, ut ibi: «Spiritus vadens et non rediens»; et ibi: «Omnis creatura, in qua est spiritus vite». Significat etiam illud, quod remanet de homine post mortem eius, et non moritur, ut ibi: «Spiritus revertetur ad Dominum». Dicitur etiam de splendore spiritualis intellectus, qui dabatur prophetis, cum quo prophetabant, sicut explanabimus, cum de prophetia loquemur, secundum quod loqui debemus in hoc libro, sicut dicitur: «Immittam super te de spiritu»; et iterum: «Spiritus Domini loquitur in me», et multa talia. Dicitur etiam de mente hominis et cogitatione, sicut dicitur: «Totum spiritum suum profert stultus», id est totam mentem suam; et ibi: «Tabescet spiritus Egyptiorum inter ipsos et dissipabo consilia eorum», id est confundentur consilium eorum et cogitatio. Et iterum: «Quis adiuvit spiritum Domini et consiliarius eius fuit» id

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum XXXIX] Spiritus ventus. Capitulum XXXIX *π om. AEGK* 2 nomen multipliciter] *inv. sed corr. G* | Significat] spiritus *A* | aereum] aera *BEGKπ* aeris *C* 3 faciem] *om. G* | abyssi] abyssum *G* 4 Spiritus] *add. id est π om. B* | ventus] *om. E* 5 valde] *add. et C* | etiam] *om. C* | ut ... vite] *om. G* 7 illud] *id L* 8 revertetur] revertere *L* 9 splendore] splendore *K* | qui] que *K* | dabatur] datur *BE* | cum] ex *L* 10 explanabimus] exponemus *A* explanabunt *sed corr. G* explanavimus *E* | cum] quando *GKLπ* 11 debemus] debeamus *KLπ* 15 Tabescet] tabescat *C* 16 confundentur] confundetur *E* | consilium] spiritus *A* consilia *KLπ* | eorum] *add. id est confundetur consilia eorum K* | cogitatio] cogitationes *L* 17 adiuvit] admittit *sed corr. vel audivit sup. l. A add. adiuvit al. m. in marg. A* audivit *BKL* adivit *π* | consiliarius eius] *inv. KLπ* | id est] et *π*

3 *Gen.* 1, 2.

4-5 *Exod.* 10, 13.

5-6 *Ps.* 78, 39.

6 *Gen.* 7, 15.

8 *Eccl.* 12, 7.

10 Cf. *Dux neutrorum* II, 37, foll. 63v-64r.

11-12 *Num.* 11, 17.

12 *II Sam.* 23, 2.

14 *Prov.* 29, 11.

15-16 *Is.* 19, 3.

17 *Is.* 40, 13.

est quis est, qui sciat preparationem voluntatis eius vel apprehendat
viam regiminis eius ad omnia creata sua et faciat nos scire, sicut ex-
planabimus postea, cum loquemur de regimine et cura Dei. Et ubi- 20
cumque spiritus Deo attribuitur, est secundum quintam rationem. In
quibusdam tamen locis dicitur secundum ultimam acceptionem, id
est secundum quod significat voluntatem. Explanabitur autem ubique,
secundum quod convenit illi loco.

18 voluntatis eius] *om. A. inv. L* | eius] *om. G* 19 scire] *om. A* 20 cura]
creatura *A* causa *C* | Deo attribuitur] *inv. G* 21 In] *super L* 22 acceptionem]
exceptionem *C* | secundum] *significat sed corr. in marg. G*

CAPITULUM XL

‘Anima’ est nomen equivocum, et significat animam viventem nutritivam omnis vivi sensibilis. Significat etiam sanguinem, sicut ibi: «Non comedas animam cum carne». Dicitur etiam de anima rationali, que
 5 est forma hominis. Significat etiam illud, quod remanet post mortem de homine, sicut ibi: «Erit anima Domini mei colligata cum colligatione vite». Dicitur etiam de voluntate, sicut ibi: «Non dabitur in animam inimicorum suorum», id est voluntatem; et iterum: «Si steterint Moyses et Samuel coram me, non erit anima mea ad populum istum»,
 10 id est voluntas mea.

Secundum hunc modum accipitur ‘anima’, cum dicitur de Creatore; secundum hanc rationem exponetur, quod dictum est: «Abbreviata est anima eius in labore Israel», id est prohibuit voluntatem suam, ne cresceret labor Israel. Et expositio illius scripture plana erit, si sic accipiat
 15 tur, quoniam in principio sermonis dicitur, quod curam suam prohibuit ab eis, donec perierunt, et clamaverunt, et non salvavit eos. Et cum reversi fuerunt et contriti, et inimicus oppressit eos, misertus est eorum et prohibuit voluntatem suam, ne perpetuaretur labor eorum et ut non cresceret angustia ipsorum. Et idcirco bona est hec expositio.

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum XL] Anima. Capitulum XL π *om. AEGK* 2 nutritivam] unitivam *AB* 3 omnis] hominis *K om. AE* | vivi] *om. E* | etiam] enim *C* | sanguinem] sanguinis *sed corr. B* | sicut] ut *L* 4 rationali] rationabili *K* 5 hominis] *om. A* | etiam] *om. A* 6 sicut ibi] vel *E* | mei] אדוני *om. ACGKL\pi* 7 animam] anima *L* 8 suorum] eius *sed corr. G* | id est] et *C add. in G* 11 accipitur] *add. de A* | anima] *om. G* 12 hanc] *om. C* | exponetur] exponitur *E* 13 Israel] *om. E* | id ... Israel] *om. KL\pi* 13 ne] ut *A\pi* 14 Israel] *lac. E* | illius] istius *BCE* 15 prohibuit] vel habuit *L* secundum habenti *K* 16 et non] nec *C* | salvavit] salutavit *K* | Et ... eos] *om. KL\pi* 17 oppressit] oppressisset *E* | eos] *add. et E* 18 ne ... angustia] ut non cresceret angustia ne perpetuaretur labor *G* | labor] *om. K* | eorum] ipsorum *G* 19 ut] *sup. l. C* | ut non] ne *sed corr. sup. l. G* | ipsorum] eorum *CG*

4 *Deut.* 12, 23.
 6-7 *I Sam.* 25, 29.
 7-8 *Ps.* 41, 3.
 8-9 *Ier.* 15, 1.
 12-13 *Iud.* 10, 16

CAPITULUM XLI

‘Vivum’ convenit omni augmentabili et sensibili. Significat etiam receptionem sanitatis de forti egritudine, sicut dicitur: «Vixit de infirmitate sua»; et iterum: «Steterunt in loco suo in castris, donec vixerunt», id est sanati sunt; et ita dicitur: «Caro viva», id est sana. Similiter 5
 ‘mors’ significat mortem et significat duram infirmitatem, sicut dicitur: «Emortuum est cor eius intra ipsum», et hoc significat fortitudinem infirmitatis. Et ideo ad differentiam huius dictum est: «Fuit infirmitas eius fortis, adeo quod non remansit in eo alitus». Quidam Yspanus dixit, quod retinuit hanelitum suum, donec nullo modo hanelabat, 10
 sicut contingit in prefocacione matricis in mulieribus, adeo quod nescitur, utrum illa, cui contingit, vivat an non, et hec infirmitas durat per unum diem vel duos.

Et quoniam usitatum est hoc nomen ‘vivum’ in acquisitione sapientie, dictum est: «Erunt vita anime tue»; et iterum: «Vita sunt illi, qui 15
 invenit ea», et multa talia. Et secundum hoc scientie vere et recte vocantur ‘vita’, scientie vero corruptionis dicuntur ‘mors’, sicut dictum est: «Vita hodie ante te», et expositio ‘boni’ ‘vita’ est, et ‘malum’ ‘mors’.

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum XLI] Vivere et mori. Capitulum XLI π *om. AGEK*
 2 Vivum] vivere π | etiam] enim *E* 5 sanati] sanitati *G* | ita] ibi *G* illa *K* |
 id] *om. B* 6 mors significat] *inv. E* | et ... infirmitatem] *om. A* 7 intra] inter π
 8 huius] eius *AC* 9 adeo quod] *inv. L* | Quidam] qui *C* 10 hanelitum] alitum
G 11 sicut] *add. pro K add. mirabile de retentione anhelitus et prevocacione matricis*
in mulieribus in marg. K | contingit] convenit *K* | prefocacione] prevocacione *K* |
 in.] et *B om. G* | nescitur] nescit *C* 12 contingit] contigerit *G* | an] vel π aut *A*
 13 diem] *om. \pi* | vel] *add. plures sed exp. K* | duos] *add. dies \pi* 14 sapientie]
 scientie *KL\pi* 15 Erunt] erit *E* | vita] *quid scr. sed del. et corr. sup. l. G add. anima E*
 | sunt] est *L* | illi] illa *K* 16 ea] illa *A* | talia] alia *C* | Et] *add. quod scientie*
dicunt vita in marg. K 17 sicut ... mors] *om. A* 18 boni] bona *G* | vita est] *inv.*
B | vita] vite *K* | malum] mala *G add. malum sed del. G*

3-4 *Is.* 38, 9.

4 *Ios.* 5, 8.

5 *Lev.* 13, 10.

7 *I Sam.* 25, 37.

8-9 *I Reg.* 17, 17.

15 *Prov.* 3, 22.

15-16 *Prov.* 4, 22.

18 *Deut.* 30, 15.

Sic etiam secundum me intelligendum est, quod dictum est: «Ut vi-
 20 vatis», sicut etiam in expositione recepta: «Ut bene faciat tibi, et bene
 sit tibi in seculo». Quod totum est bonum, et propter longum usum
 in huiusmodi accommodatione verbi in lingua nostra dixerunt: «Iusti
 etiam in morte sua dicuntur vivere, mali etiam in vita sua dicuntur
 mortui».

20 sicut ... expositione] *inv. sed corr.* C | etiam] est *AE om.* B | bene] homini *E* |
 faciat] fiat *A* | et] *om.* A 21 tibi] *om.* A | longum] bonum *E* | usum] vite
G 22 verbi] sibi *Gπ* si *L* cui *K* | Iusti] isti *C* 23 etiam] autem *E* | in₁] *om.*
G | morte] mora *L* | sua] *add.* debent vivere *sed exp.* *K* | mali] *add.* vero *B* |
 etiam] autem *Gπ* vero *E*

19-20 *Deut.* 22, 30.

20-21 *Deut.* 22, 7.

22-24 Cf. *TB, Berakot* 18 a-b.

CAPITULUM XLII

‘Ala’ est nomen equivocum, ad significandum alam cuiuslibet volatilis. Postea transsumptum est ad extremitates et ad angulos panni, sicut dicitur: «Super quatuor alas pallii tui». Dehinc accommodatum est extremitatibus terre et finibus eius, qui distant a locis inhabitatis, sicut dicitur: «Ab ala terre cantica audivimus», id est ab angulo. Dixit etiam quidam expositor, quod ponitur pro absconsione et celatione, sicut dicitur: «Non alabitur de cetero doctor tuus», id est non abscondetur, et hec expositio bona est. Et secundum hoc accipitur, quod dictum est: «Non revelet alam patris sui», id est non revelet archana patris; et iterum: «Expandes alam tuam super ancillam tuam», id est expandes umbram protectionis tue super ancillam tuam.

Et secundum hunc modum, ut credo, accommodaverunt alam Creatori et angelis, quoniam angeli non sunt corpora, sicut postea exponemus. Et quod dictum est: «Protegat in velamento alarum tuarum», id est sub absconsione sua. Similiter ala, cum dicitur de angelis, significat

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum XLII] Ala. Capitulum XLII π *al. m. in marg. A om. GEK add. illeg. al. m. in marg. B de ala al. m. in marg. G* 2 significandum] significandam *A* 3 ad₁] *om. A* | ad₂] *om. π* | angulos] *add. panni sed exp. E* | panni] pallii *E om. G* 4 Super] sunt \bar{C} sub *L* 5 distant] *add. a locis sed del. G* | inhabitatis] in habitis π 6 Ab] *add. Ysaïas XXIII de littera ubi nos habemus: a finibus terre laudes audivimus al. m. in marg. A (cf. Is. 24, 16)* 7 ponitur] principaliter π | pro] *om. C* | sicut ... abscondetur] detorsimus, et pro defensione π | sicut ... cetero] *om. KL* 8 Non] *add. Ysaïas: non faciet ultra avolare doctorem tuum al. m. in marg. A (cf. Is. 30, 20)* | alabitur] angulabitur *B add. gloriabitur E* | doctor tuus] doctoramus *K* | non₂] unde *sed corr. in marg. L* 9 bona est] *inv. L* 10 revelet] *add. vel detegat A* | id ... patris] *om. KL π* | archana] archam *A* 11 Expandes] expendes *A* | id est] et *E* 14 angelis quoniam] *om. E* 15 est] *add. protegat sed exp. K* | Protegat] protegat *E* 16 sua] eius π tua *AG* | Similiter] et *L* | cum] si *L*

4 *Deut.* 22, 12.

6 *Is.* 24, 16.

7 Cf. Abu ‘L-Walîd Marwân Ibn Janâh, *The Book of Hebrew Roots*, ed. A. Neubauer, Oxford, 1875, p. 325, 13-26.

8 *Is.* 30, 20.

10 *Deut.* 23, 1.

11 *Ruth* 3, 9.

14 Cf. *infra* I, 48, l. 2, p. 136.

15 *Ruth* 2, 12.

occultationem. Nonne vides, quod dictum est: «Duabus velabat faciem suam, et duabus pedes»? Quoniam causa sue essentie est nimis occulta, hoc est facies sua et ita est in hiis que sunt cause angelorum et hoc est
 20 pedes angeli, sicut prediximus in multiplicitate huius nominis 'pes'. Que cause sunt nimis occulte viribus intellectus, nec sunt scita signa ipsorum nisi post longum exercitium. Et hoc duabus de causis, ex parte angelorum et ex parte nostra, scilicet propter debilitatem intellectus nostri, et duritiem apprehensionis nostre ad intelligentiam abstractam
 25 secundum veritatem suam. Quod autem dicitur: «Duabus volabat», adhuc exponemus in capitulo separato, quare dictum est, quod angeli habent motum volationis.

17 Duabus] *add.* alis *A add.* Ysaïas VI *al. m. in marg.* *A* | velabat] velabant *AC*
 18 pedes] *add.* suos *A* | Quoniam ... sua] *om.* *KLπ* | sue essentie] *inv.* *CGKLπ* |
 occulta] *add.* et *G* 19 hoc₁ est₁] hi sunt *Lπ* | hoc₁ ... et₂] *om.* *A* 19 cause] esse *G*
 20 multiplicitate] multiplicatione *G* 21 viribus] *add.* suis *sed del.* *G* | intellectus]
 intellectum *K* | scita] cura *C lac.* *K* | signa] signata *sed corr.* *L* 22 ipsorum]
 ipsarum *B* | nisi] ubi *C* 23 scilicet] id est *L* 24 duritiem] duricie *C* duriciam *E*
 | intelligentiam] *add.* nostra *sed exp.* *E* 25 suam] eius *π om.* *A* | volabat] velabat
AEGπ 26 separato] separare *Kπ* seperare *L* | quare] quia *CGKL* 27 motum]
 motus *E* | volationis] volaminis *L*

17-18 *Is.* 6, 2.

20 Cf. *infra* I, 27, p. 74.

25 *Is.* 6, 2.

26 Cf. *infra* I, 48, p. 136.

CAPITULUM XLIII

‘Oculus’ dicitur equivoce et de fonte, ut ibi: «Super oculo aque in heremo», id est super fonte. Et dicitur de membrum, cui convenit visio, ut ibi: «Oculo ad oculum». Dicitur etiam de apprehensione et cura, sicut dicitur: «Accipe eum, et pone oculos tuos super ipsum», id est pones curam tuam super ipsum. 5

Et secundum hunc modum dicitur de Creatore ubique, sicut dicitur: «Et erunt oculi mei et cor meum ibi», id est cura mea et mens mea; et iterum: «Oculi Domini diffusi sunt super omnem terram», id est curam suam communicat omnibus, que sunt in terra, sicut dicemus 10 in capitulis de cura. Cum autem verbum ‘videndi’ coniungatur ‘oculis’ in loquendo de Creatore, sicut dicitur: «Aperi oculos tuos et vide»; vel: «Oculi eius vident», erit expositio eius apprehensio intelligibilis, non sensibilis, quia omne sensibile est factum et recipit, quod habet, ab alio extra se. Deus autem operator est, non operatus, sicut probabimus. 15

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum XLIII] Oculus. Capitulum XLIII π *om. EGK*
 2 equivoce] *add. proprie scilicet A* | et] *om. EL\pi* | ibi] ubi *B* | Super] sunt *K*
add. heremo sed exp. G 3 membrum] membro *A\pi* | cui] qui *K* 4 Oculo] oculi
E | etiam] autem *KL\pi om. C* | et] *in marg. L* 5 cura] *illeg. L add. tione sed exp.*
G | sicut] sic *E* | et] *om. L* | pone] *add. super sed exp. G* 6 pones] pone π
add. cr sed exp. E | ipsum] *add. id est pones curam tuam super ipsum A* 7 hunc]
om. A | dicitur] dicit *L* 8 erunt] erit *E* | mei] *om. KL\pi* 9 Domini] mei *KL\pi*
 10 que] qui *C* | terra] *add. ideo diximus sed del. G* 11 capitulis] capitulo π |
 coniungetur] coniungitur π 12 Aperi] *om. E* | oculi eius] *inv. A* 13 apprehensio]
 apprehensi *KL\pi* | sensibile] sensuale *L* 14 extra] a π ex *K* 15 sicut] ut π |
 probabimus] probavimus *K\pi*

1-2 *Gen.* 16, 7.

4 *Exod.* 21, 24.

5-6 *Ier.* 39, 12.

7-8 *I Reg.* 9, 3.

8-9 *Zach.* 4, 10.

10 Cf. *Dux neutrorum* III, 18-19, foll. 80r-82v.

12 *II Reg.* 19, 16.

12 *Ps.* 11, 4.

CAPITULUM XLIV

‘Audire’ est verbum equivocum ad verbum auditum, sicut ibi: «Vox audita est in domo Pharaonis». Ponitur etiam pro receptione, sicut dicitur: «Non audierunt Moysen»; et: «Qui non audierint verba tua», id est qui non receperint. Similiter etiam ponetur pro scientia, sicut dicitur: «Gens cuius linguam non audies», id est non intelliges verba eius. Et ubicumque ‘audire’ dicitur de Deo, si planum scripture ostenderit, quod est secundum primam rationem, erit eius expositio apprehendere, sed secundum tertiam rationem, cum dicitur: «Audiuit Dominus» et: (in verbo suo) «iste querele», et totum istud est apprehensio scientie. Si vero planum scripture ostenderit, quod est iuxta rationem secundam, erit eius expositio, quod Creator recipit vel non recipit orationem orantis, sicut dicitur: «Audiens audiam clamorem eius»; et iterum: «Aperi Domine aurem tuam et audi»; et iterum: «Non audiuit Dominus vocem vestram»; et iterum: «Audiam quia misericors ego», et multa talia. Adhuc inducam in istis transsumptionibus et similitudinibus rationem, que satiabit sitim tuam, et auferet dubitationes tuas, et probabitur tibi omnis ratio sua, donec nulla remaneat dubitatio in verbis huiusmodi.

1 Capitulum XLIV] Audire. Capitulum XLIV π Capitulum XLV *L al. m. in marg. A om. GEK* 2 Audire] audite *CL* | est verbum] *inv. A* 3 pro] propter *E* | receptione] receptionem *E* 4 audierint] audierunt *EL* | tua] mea *CG* 5 receperint] receperunt *AE add. verba mea C* | ponetur] ponitur *CL\pi* 6 audies] audieris *KL\pi* | intelliges] intellexeris π 7 audire] audite *C add. dicitur sed del. B* | ostenderit] ostendit *A* 8 erit ... rationem] *om. sed suppl. in marg. B* | eius] ei et *A* 9 cum] si *L* | Audiuit *con.*] audite *codd.* | Dominus *con.*] Dominum *codd.* 10 et] id est *KL\pi* 11 vero] non *A* | rationem secundam] *inv. BE* | secundam] suam *KL* eius π 12 erit eius] *inv. C* | orationem] rationem *A* 13 Aperi ... iterum] *om. C* 15 vestram] nostram *G* | Audiam] audiens *KL\pi* | quia] et *GKL\pi* | ego] ero *KL\pi add. ero sup. l. G* 16 Adhuc] ad hoc π | inducam] adducam *KL\pi* 17 et,] *om. GKL\pi* | auferet] afferet *B* 18 sua] eius π

2-3 *Gen.* 45, 16.

4 *Exod.* 6, 9.

4 *Ios.* 1, 18.

6 *Deut.* 28, 49.

9 *Num.* 11, 1.

10 Cf. *Exod.* 16, 7.

13 *Exod.* 22, 22.

13-14 *II Reg.* 19, 16.

14-15 *Deut.* 1, 45.

15 *Exod.* 22, 26.

CAPITULUM XLV

Rememorati sumus iam in quibusdam capitulis huius libri, quod multum distat inter probationem querentis de anitate rei per signa, et inter inquisitionem demonstrantis per intellectum veritatem quiditatis et substantie rei. Quoniam prima probatio super anitate rei poterit esse tum ex eius accidentibus, tum ex operibus, tum ex comparatione nimis remota inter ipsum et id, quod est extra. Huius rei exemplum est et similitudo: si velles insinuare regem alicuius terre alicui homini suo, cui ignotus est, multis viis posses hoc facere, vel dicendo quod rex est longus, albus et canus, et iste modus est insinuatio ex accidentibus. Poteris etiam dicere, quod rex est ille homo, quem circumstant hominum multitudo, equitum et peditum, cum ensibus evaginatis et vexilla expansa super caput eius, et sonitus tubarum ante ipsum; vel dices, quod ille homo est rex, qui moratur in tali castro et in tali terra; vel dices, quod ille est, qui precepit fabricari murum istum vel pontem vel similia istis de operibus ipsius, et sic nominabis eum per ea, que sunt extra ipsum. Poteris etiam demonstrare super anitate eius modis latentioribus, sicut si quereret alius a te: ‘Quod est signum, quod terra ista regem habet?’ Respondebis ei: Nummularius iste, quem tu vides, est debilis et parvus corpore et ante ipsum multum auri et argenti, et ecce alius fortis et robustus et egenus stans ante nummularium, petens,

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum XLV] Inquisitor et demonstrator. Capitulum XLV
 π XLVI *L om. EK* 2 Rememorati] memorati *AG* memorati *C* | iam] *om. E*
 3 anitate מציאור] entitate π **veritate** *CE* **quiditate** *G* *add.* vel evitate *in marg.* π *del. et add.*
 vel **quiditate** *sup. l. A* 4 quiditatis] equitatis *C* 5 prima] penna *C* | anitate]
 entitate π *corr. sup. l.* veritate *AE* quiditate *G* | poterit] potest *CKLπ* 6 tum,]
 tamen *ACE corr. sup. l.* tum ex *A* | ex₂] *add.* eius *Bπ* 7 est] *om. π* | Huius] *add.*
 nota exemplum *in marg. G* 8 insinuare] insintiare *sed corr. A* | alicui] aliter *CE*
 9 suo] *om. π* 10 et₁] vel *G* | et₂] *om. C* | ex] in *L* 11 ille] iste *C* | cir-
 cunstans] circumstat *BEL* 13 expansa] expansa *BKLπ* expanssa *sed corr. AG* | super]
 sunt *EL* | caput] apud *L* 14 quod] *om. C* | ille] iste *AC* | homo est] *inv.*
B | castro] terra *G* | et] vel *E* | terra] castro *G* 15 precepit] fecit *C* precipit
Kπ | istum] suum *KLπ* | vel] et *G* 16 ipsius] eius *G* | nominabis] nominabit
EKL 17 anitate] entitate π *add. sup. l.* vel **veritate** *et add. veritate al. m. in marg. A*
quiditate *G* **veritate** *E* 18 si] qui *KL* | quereret] querereres *E* | alius] aliquis *C*
 | signum] *add. et C* 19 Respondebis] respondebimus *C* respondens *B* | ei] eis *A*
 20 debilis] debiles *B* | corpore] corde *E* | et₂] *om. A* 21 et₁] ac π *om. AGKL* |
 egenus] egenus *L add. et egenus G*

2 Cf. *infra* I, 32, l. 30, p. 89.

ut det ei saltem obolum. Et alius non vult ei dare, sed obiurgatur eum
 et removet a se cum duris verbis, et nisi esset metus regis, ille robustus
 posset alium expellere de loco suo et interficere et rapere quicquid est
 25 ante ipsum. Et hoc significat, quia terra ista regem habet. Ecce quod
 demonstrasti super inventione regis in dispositione et ordine diversita-
 tum in civitate, cuius causa est metus regis et timor pene ipsius. In om-
 nibus tamen predictis non est aliquid, quod demonstret substantiam
 regis, scilicet quid sit, neque veritatem ipsius, que est quiditas regis.
 30 Similiter accidit nobis, cum docemus populos in libris propheta-
 rum et in lege, quod Creator est; cum enim compulit nos necessitas
 ostendere cunctis, quod Creator est, et est in fine bonitatis et per-
 fectionis, quia non est sicut celi et terra, sed est vivus et sapiens et
 factor et potens et similiter in aliis, que necesse est credi de ipso, et
 35 adhuc explanabitur istud, idcirco corda monstraverunt, quod est in-
 ventus in cogitationibus corporalibus, et similiter, quod vivit in simi-
 litudine rei mobilis, quia gens non videt firmitatem essentie rei, de
 qua non dubitet nisi corpus. Et quicquid non est corpus, sed est in
 corpore, similiter inventum est, sed eius inventio seu essentia minus
 40 apparet quantum ad ipsos quam essentia corporis, quia indiget cor-
 pore ad hoc, ut sit. Quod autem non est corpus vel in corpore, non
 est inventum ullo modo in initio ymaginationis hominis nec etiam
 secundum cogitationem assimilativam. Similiter etiam non ascen-
 dit in cor gentis de ratione vite nisi motus: et quicquid non move-
 45 tur motu locali voluntario, non vivit, licet motus non sit de esse vivi,
 sed accidens fixum in eo. Et similiter apprehensio nota nobis est in

22 saltem] saltim *A* | obiurgatur] obiurgat *L* 23 nisi] non *L* 24 expellere]
add. de domo sua vel *G* 25 quia] quod *AEπ* | ista] sua *C* | regem habet] *inv.*
C 26 super] sunt *KL om. π* | inventione] intentionem *π* inunctione *A* intentione
C | ordine diversitatum] diversitate + *quid scr. sed eras.* ordine *G* | diversitatum]
 diversitatis *L* 27 causa est] *inv. A* | ipsius] eius *L* 28 aliquid] aliud *L* |
 substantiam] solum *L* 29 scilicet] *om. GKLπ* | quid] quis *KLπ* quod *B* | sit]
 scit *K* | neque] nec *E add. qui sed del. G* | que est] *om. E* | quiditas] qui dicas *E*
 31 in lege] intellige *K* | compulit] complet *E* 32 est.] *om. CG* 33 est.] *add.*
 et *BLπ* | vivus] summus *G* 34 est] sunt *E* | ipso] eo *π* 35 monstraverunt]
 monstrant *KLπ* monstraverit *CG* | inventus] inunctus *sed add. aliter inventus in marg. A*
 36 cogitationibus] *add. nostris sed del. G* | corporalibus] *om. A* 37 gens] *om. G* |
 firmitatem] finitatem *A* | essentie] *om. C* | de] *om. A* 38 est.] *om. E* | est.]
om. CKL 39 inventum] *add. Arabes creare nomen appellant inventum al. m. in marg.*
G | seu] vel *C* *sed K sive E* 41 autem ... est] non est autem *A* 42 etiam] est
CGL 43 cogitationem] cognitionem *Kπ* | assimilativam] assimilatam *E* | etiam]
 autem *C* 45 non] nec *K* 46 fixum] *om. KLπ* | nota] est *C* | nota nobis]
inv. Bπ | nobis] est *C*

sensibus, scilicet in visu et aliis; et similiter nec scimus nec credimus motum alicuius sententiae de corde unius in cor alterius nisi mediante sermone, qui est vox formata lingua et labiis et aliis instrumentis.

Et cum intellexerunt cogitationes nostre, quod Creator est apprehensor, et proveniunt aliquae rationes ab ipso ad prophetas, ut ab 50
ipsis applicentur nobis, dicimus de ipso, quod est videns et audiens, hoc est, quia est apprehensor diversitatum visorum et auditorum et scit ea, et significaverunt nobis, quod est locutor. Cuius ratio est, quod ab ipso proveniunt vires prophetis, et haec est ratio prophetiae, et adhuc exponemus istud in fine expositionis. Et quia non intelligimus, quomodo 55
aliquid extra nos inventum est et a nobis, donec istud faciamus, ideo de Creatore dicimus, quia est operator. Similiter etiam, cum gens non apprehendit vivum, nisi sit animatum, dixerunt de Creatore, quod habet animam, licet nomen anime multipliciter dicatur, et eius ratio est, 60
quia est vivus. Et quoniam omnia ista opera non inveniuntur in nobis sine instrumentis corporeis, attribuerunt ei illa instrumenta corporea, in quibus est motus localis, scilicet pedes et instrumenta sensuum, ut oculus et auris et similia; et instrumenta sermonis, ut os et lingua et similia; et instrumenta operationis, ut manus et digiti et brachium. 65

Et ex omnibus istis sequitur, quod attribuerunt ista corporalia instrumenta Creatori ad ostendendum per illa opera ipsius, que attribuerunt ei, ad ostendendum per illa perfectionem, que non est substantia

47 sensibus] gentibus *L* sensibilibus *K* | et₁] *add.* in *AEG* | scimus] sompnus *AB*
temimus *K* | nec₂] ut *K* 48 unius] ipsius *GKLπ* 50 intellexerunt] intellexerint
KLπ 51 proveniunt] provenerunt *E* | aliq[ue] aliq[ui]as *A* | ab ... prophetas] ad
prophetas ab ipso *E* 52 ipsis] ipso *E* | applicentur] *add.* ab *sed exp.* *G* | dicimus]
omnes *KL* omnes credunt *π* | quod] quia *E* 53 quia] *add.* ipse *A* | diversitatum]
diversitatis *L* | visorum ... auditorum] et auditorum visorum *B* 54 nobis] verbis
C | est₁] cum *K* | locutor] locutione *π* | Cuius] huius *B* illius *K* 55 ipso] eo
CKLπ | vires] viris *KLπ* 57 aliquid] aliud *L* | istud] illud *BE* 58 dicimus
[נאמר] dicitur *ACGKLπ* *add.* vel dicimus *al. m. in marg.* *A* | quia] quod *Cπ* | opera-
tor] *add.* ei *C* | etiam] *om.* *E* 59 apprehendit] apprehendendum *E* | nisi] non
BCG 60 nomen] non *L* vera *E* 61 quia] quod *E* | est] *om.* *G* | omnia] causa
sed del. *G* 62 attribuerunt] attribunt *L* 63 pedes] pes *C* 64 ut₁] scilicet *L* *add.*
sunt *π* | oculus] oculis *B* | et₁] *add.* *lac.* *L* | similia et₂] *om.* *GLπ* | sermonis
... instrumenta] *om.* *EGKLπ* | lingua] lingue *CGKLπ* 65 ut] *add.* sunt *π* | et]
om. *CKLπ* | brachium] brachia *Cπ* 66 corporalia] corporea *A* 67 Creatori]
creator *B* | illa] ista *C* | ipsius] illius *L* | que] qui *B* | attribuerunt] attribue
68 substantia] *add.* corporum *sed exp.* *E*

56 Cf. *Dux neutrorum* II, 37, foll. 63v-64r.

60 Cf. *infra* I, 40, p. 115.

operum ipsorum. Cuius rei exemplum est, quod attribuerunt ei aurem,
 70 oculum, os et linguam ad significandum visionem et auditum et ad
 ostendendum super ipso apprehensionem communem. Et idcirco in-
 venies in lingua Hebraica, quod apprehensio sensus unius attribuitur
 alii, sicut dicitur: «Generatio vos videte verbum Domini», id est audite,
 quia mens est apprehensio sermonis. Similiter: «Videte odorem filii
 75 meis», id est olfacite, quia mens est apprehensio odoris. Secundum
 hanc rationem dictum est: «Omnis populus videbat voces», licet ille
 status esset visio prophetie, sicut manifestum est et notum in gente no-
 stra. Attribuerunt etiam Creatori opus et sermonem, ad significandum
 in illo splendorem, qui effunditur ab eo, sicut postea explanabitur.
 80 Omne autem instrumentum corporeum, quod inveneris in omnibus
 libris prophetie, vel est instrumentum motus localis ad significandum
 vitam; vel est instrumentum sensus ad significandum apprehensionem;
 vel instrumentum operationis ad significandum opus; vel instrumen-
 tum sermonis ad significandum splendorem intellectus, qui effunditur
 85 ab eo super prophetas, sicut explanatum est. Et causa omnium isto-
 rum, que sic attribuuntur Deo, erit, ut imprimatur cordibus nostris,
 quod inventus est Creator vivus, factor omnium, que sunt extra ipsum,
 apprehensor operum suorum. Adhuc etiam exponemus, cum incepe-
 rimus remove ab eo agnominationes, quod omnia ista referuntur ad
 90 unam rationem, scilicet substantiam Creatoris solummodo, quoniam
 non est intentio huius capituli nisi ostendere rationes instrumento-
 rum corporalium, que attribuuntur Creatori, quod omnia dicuntur ad

69 operum ipsorum] *inv. E* | aurem] *om. E* 71 idcirco] ideo π 72 sensus] *om. B* 73 alii] *add. sensui scilicet A* | Generatio] in Genesis π | id est] et *K* | id ... audite] et videte *L* 74 est apprehensio] *inv. E* 75 odoris] *add. et K* 76 ratio- nem] intentionem *GKL\pi* 76 ille] iste *CGKL\pi* 77 est] *om. G* | notum] *add. est G* 79 effunditur ... eo] ab eo effunditur *A* 80 instrumentum corporeum] *inv. A* 85 eo] ea *BE* | sicut] *om. E* | istorum] istarum *sed corr. A* 86 ut] si *KL\pi* | imprimatur] imprima *C add. in E* 87 que] qui *K* 88 suorum] *add. vel ipsorum A* | Adhuc] *add. qualiter et quare instrumenta externa attribuuntur Deo in marg. K* 89 agnominationes] agnominationis *B add. aliter gnominationes in marg. A* | quod] quia *E* | omnia] causa *sed exp. et corr. in marg. G* | referuntur] referimus *C referunt A\pi* 92 quod] que *C*

73 *Ier.* 2, 31.

74-75 *Gen.* 27, 27.

76 *Exod.* 20, 18.

79 Cf. *Dux neutrorum* II, 13, fol. 46r.

88 Cf. *infra* I, 52, p. 149.

ostendendum super operibus ipsorum instrumentorum perfectionem nobis, et ad significandum, quod Creator est perfectus in fine perfectionis, sicut exposuerunt dicentes: «Locuta est lex in ore hominum». 95

Instrumentum vero motus localis, quod ei attribuitur, est, sicut dicitur: «Scabellum pedum meorum»; et: «Locus plantarum pedum meorum». Instrumenta autem operationis, que attribuuntur ei, sunt sicut dicitur: «Manus Domini»; «Digitus Domini»; «Opera digitorum tuorum»; et: «Posuisti super me manum tuam»; et: «Brachium Domini, cui revelatum est»; et: «Dextera tua Domine». Et instrumenta sermonis attributa ei sunt, sicut dicitur: «Locutus est Dominus»; et: «Aperuit labia sua tecum»; et: «Vox Domini in virtute»; et: «Lingua eius sicut ignis ardens». Instrumenta vero sensuum, sicut dicitur: «Oculi eius vident et palpebre eius interrogant filios hominum»; «Inclina Domine aurem tuam et audi»; «Ignem succendisti in naribus meis». De membris autem interioribus non attribuerunt ei nisi cor, quia est nomen equivocum et significat intellectum et est principium vite in animalibus, quod enim dicitur: «Efferbuerunt viscera mea», hoc dicitur pro corde. 105

94 nobis ַלְּ] verbis AC | fine] *add.* creationis *sed exp.* E 96 est] *om.* C 97 et ... meorum] *om.* A 98 autem] vero KLπ | ei] *om.* A 99 Digitus] digiti KLπ | Domini,] Dei BE | tuorum] meorum A 100 tuam] *om.* AGKLπ 101 cui] tui L 102 ei sunt] *inv.* CKLπ 103 sua] mea B | virtute] veritate KLπ 105 interrogant] interrogant A 106 audi] *add.* me K | succendisti] succendistis CGKL | meis] nostris GKLπ | De] *add.* quod de membris interioribus non attribuntur Deo nisi cor *in marg.* K 107 interioribus] vide + *lac. et add. sup. l.* vel vite A | attribuerunt] attribueruntur π | quia] quod AG 109 enim] cum A

95 Cf. TB, *Yevamot* 71a; *Bava' Meši'a'* 31b.

97 *Is.* 66, 1.

97 *Ez.* 43, 7.

99 *Exod.* 9, 3.

99 *Exod.* 31, 18.

99 *Ps.* 8, 4.

100 *Ps.* 139, 5.

100-101 *Is.* 53, 1.

101 *Exod.* 15, 6.

102 *Is.* 1, 20.

102-103 *Iob* 11, 5.

103 *Ps.* 29, 4.

103-104 *Is.* 30, 27.

104-105 *Ps.* 11, 4.

105-106 *II Reg.* 19, 16.

106 *Ier.* 17, 4.

109 *Ier.* 31, 20.

110 Hoc enim nomen, scilicet 'viscera', specialiter dicitur de intestinis, generaliter vero de omni membro interiori. Secundum hoc dicitur de corde, quod probatur per hoc, quod dictum est: «Lex tua in visceribus meis», ac si diceret 'in corde meo'. Rugitus autem non convenit alii membro nisi cordi, sicut dicitur: «Rugit in me cor meum».

115 Nomen humeri non accommodaverunt Creatori, quia hoc est membrum oneris, et res lata iungitur cum latore. Nec accommodaverunt ei instrumenta nutrimenti, quia in ipsis manifestus est defectus etiam in principio cogitationis.

Iudicium autem omnium istorum membrorum per viam veritatis
120 est unum apparentium et latentium, et omnia sunt instrumenta operationum anime, que variantur. Quorum quedam sunt ad conservandum in esse ipsum singulare in tempore diffinito, sicut membra interiora; quedam vero sunt ad conservationem speciei, sicut vasa spermatis. Sunt etiam quedam ex eis ad preparandum necessaria homini et ad
125 complendum negotia sua, sicut manus, pedes et oculi, et omnia sunt propter perfectionem motus et operationis et apprehensionis.

Necessitas autem motus in animalibus est ad acquirendum conveniens sibi et contrarium fugiendum. Sed necessitas sensuum est ad apprehendendum conveniens. Necessitas autem operationum in homine
130 est, ad preparandum sibi victum et vestimentum, que sunt necessaria nature, id est opus est, ut preparet, quod sibi utile est. Et aliquando

110 dicitur] *om. C* 113 diceret] dicere *K* | meo] *om. G* | autem] vero *E*
| alii membro] *om. KLπ* 114 in me] *om. C* | meum] vestrum *Kπ* nostrum *L*
115 Nomen] *add. vero C* | non] *om. C* | hoc] *om. A* | membrum] nomen *A*
116 et] id est *B* | iungitur] iugitur *A* | latore] labore *C* 117 nutrimenti] nutri-
menta *C* | ipsis] eis *KLπ* | etiam] et *AB* 119 Iudicium] indicium *π* | autem]
etiam *L* | omnium] *om. B* | istorum membrorum] *inv. BKLπ* | per viam] per via *π*
om. C 120 unum] enim *E* | apparentium] **apparens** *BE add. apparens in marg. A*
add. sup. l. vel apparens G add. vel ens CKLπ | latentium] **latens** *BE add. sup. l. latens*
G add. latens in marg. A 121 variantur] variatur *A* 122 in ... ipsum] ipsum in esse
A | membra] tempora *sed corr. in marg. E* 123 vero] *om. G* 124 Sunt] similiter
KL | et] *om. B* | ad,] *om. E* 125 complendum] explendum *KLπ add. necesse*
homini *sed del. G* | sua] eius *π* 126 et,] *add. operationis sed exp. K* 128 sibi] ipsi
π 130 vestimentum] vestitum *Aπ* 131 est,] *om. π* | ut] quod *K* | preparet]
preparat *KL add. sibi E* | quod sibi] *inv. K* | sibi] *add. erit A* | utile est] *inv.*
BEGKπ | est,] *om. AL*

112-113 Ps. 40, 9.

114 Jer. 4, 19.

invenitur pars operationum in parte animalium, que necessaria est illis. Non videtur michi, quod dubitet aliquis, quod Creator eget aliquo, quod iuvet essentiam eius vel operationis ipsius, et ex quo sic est: ergo non habet instrumenta, id est non habet corpus, sed opera sua operatur per se sine instrumento. Nec est dubium, quod virtutes proveniunt de communi membrorum, et idcirco non sunt in eo virtutes, hoc est non habet aliquid, cum quo operetur preter substantiam suam, vel sciat, vel velit, quoniam ista non sunt nisi vires addite super substantiam rei. Et attribuerunt ei nomina, non aliud, et non est istud intentio huius capituli.

Propter hoc dixerunt sapientes verbum commune, quod expellit omnes dubitationes, que ascendunt in cor per ista corporalia, de quibus mentionem fecerunt prophete; et est verbum, quod demonstrat, quod numquam corporeitas quantum ad Creatorem ascendit in corda eorum, et nichil fuit, quod eos faceret laborare vel dubitare in huiusmodi ratione. Et ideo invenies eos in toto Talmud et in aliis locis ambulantes secundum plana prophetie, quia sciunt, quod in hoc nec est labor nec dubitatio, nec timent errorem in hoc ullo modo, quia sciunt, quod totum dictum est secundum viam similitudinis et demonstrationem intellectus, quod Deus est inventus. Cum autem imprimitur similitudo in corde auditoris, quod Creator est similis regi, qui precipit et prohibet et punit et benefacit hominibus suis et habet servos et ministros, qui iussa eius implent, sapientes similiter dixerunt per viam huius similitudinis ubique, et loquuntur, secundum quod sequitur ex ista similitudine in loquela et in responso, et cogitant secundum hunc

133 quod] an π 134 iuvet] inventa *CE* | essentiam] *om. C* | eius] *om. π* | operationis] operationem *GKL π* | ex quo] ergo *L* 135 operatur] operetur *L* 136 instrumento] instrumentis π | quod] quin π | proveniunt] conveniant *L π* conveniunt *K* 137 virtutes] vires *L add.* vel vires *B π add.* vel vires *sup. l. A* | est] *om. BCE* 138 aliquid] aliud *B add.* aliud *A* | cum] *om. π* | operetur] operatur *KL* 139 addite] ante dicte *L* | super] sunt *K* 140 ei] *add. necessaria sed exp. K* | istud] ista *A om. C* | huius] istius *L om. π* 143 ascendunt] ascenderunt *B* | in cor] *om. KL π* 144 mentionem] rationem *C* intentionem *A* | demonstrat] demonstravit *sed corr. G* 146 nichil] nullus *L* | quod] qui *L* | eos faceret] *inv. E* 147 ideo] *om. C* | invenies] *add. et ideo invenies G* | Talmud] *add. Talmud al. m. in marg. G* 148 plana] plena *E* | quod] quia *B* | nec] non *AC* 149 ullo] nullo *L* | quia] que *E* 150 dictum est] *inv. B* | secundum] *om. sed suppl. in marg. L* 151 est] *om. A* | Cum] *add. illeg. + non potes + illeg. al. m. in marg. G* 152 regi] rei *K* | precipit] precepit *AK* 153 benefacit] benefaciat *B* 154 iussa] victa *A* 155 huius] huiusmodi *K* | loquuntur] loquitur *G* 156 ista] illa *KL π* | in] ut *A* | et₁] *om. C* | et₂] *om. A*

modum sicut in operationibus regum. Et tamen credunt, quod nichil est in omnibus istis, quod inducat laborem vel dubitationem.

Verbum autem istud commune, quod tetigimus, est, quod dictum
 160 est: «Magna est virtus prophetarum, qui assimilant formam formatori suo», sicut dixit Ezechiel: «Super similitudine throni, similitudo sicut hominis visio». Et ostendunt, quod omnes forme, quas apprehendunt omnes prophete in visione prophetie, sunt create, quas Deus creavit, et hoc est verum, quoniam omnis forma, que ascendit in cogitatione, est
 165 creata. Quam mira sunt verba eorum, in dicendo: «Magna est virtus eorum», ac si mirarentur super magnitudine huius rationis, quoniam sic consueverunt dicere, cum mirantur super verbo vel facto inusitato, in cuius plano habetur aliqua deformitas, sicut dixerunt: «Quidam fecit tale factum solus et in nocte», et dixerunt de eo: «Magna fuit virtus
 170 ipsius, quia solus fecit». Et idem est, ac si dixissent, quia multum necessarium fuit hoc opus prophetis, quod monstrarent super substantiam Creatoris in creaturis, quas ipse creavit. Et intende in hoc multum. Et iam ostensum est, quod ipsi mundi sunt a credulitate corporeitatis, et omnis forma et figura, que visa est in visione prophetie, est creata, et
 175 ideo assimilaverunt formam suo formatori, sicut dixerunt sapientes. Quicumque vero voluerit eis detrahere vel suspicari aliquid mali de ipsis post predicta propter malitiam morum suorum, et voluerit detrahere gradui eorum, quorum mores non novit nec vidit, nec nocet ipsis.

157 nichil] nullus *L* 158 quod] qui *CL* | inducat] inducatur *C* | vel] et *L* | dubitationem] dubitatione *A* 159 istud] *add.* dubitationem *sed exp. B* 160 est virtus] *inv. G* | formatori] fortiori *L* 161 dixit] dicit *K* | Ezechiel] ihezechiel *C add. I A* | similitudine] similitudinem *E* 162 hominis visio] *inv. KLπ* | forme] fore *L* 163 in] *add.* omni *G* | visione prophetie] *inv. G* | et ... verum] *om. KLπ* 164 est] *om. A* | forma] figura *π* 165 eorum] *om. E* 167 cum mirantur] commirantur *CKπ* et mirantur *L* | vel] et *L* 168 fecit] facit *π* 169 et.] *om. K* 170 ipsius] *om. GKLπ* | dixissent] dixisset *K* | quia] quod *G* 171 monstrarent] demonstrarent *E* | substantiam] substantia *E* 173 ipsi] isti *E* 174 que] *om. B* | visa] visam *B* | est] *om. B* 175 ideo] idcirco *BE* | formatori] formari *B* fortiori *L* 176 eis] eas *KLπ* | detrahere] deprimeret *π* detuire *CG* detinere *KL* 177 detrahere] detrimentum facere *π add.* propter *A* detuire *G* detinere *L* detineri *K* 178 gradui] gradum *AL* gradu *B* | non] nec *E* | nec] non *AELπ* | ipsis] eis *G*

160-161 *Berēsīt Rabbah* 27.

161-162 *Ez.* 1, 26.

169-170 *Cf. TB, Yevamot* 104a.

CAPITULUM XLVI

Multotiens iam rememoravimus, quod omne, quod creditur a gente, quia est defectus vel non oportet, ut cogitetur super Creatore, non attribuerunt illud Creatori libri prophetie, licet iudicent iudicium de rebus attributis eidem, quod ea, que dicuntur de eo, imprimunt cordi hominis aliquam perfectionem vel forte immittent cogitationem, quod sunt in eo. Ideoque expedit secundum hanc considerationem, ut ostendamus, quia attribuerunt Creatori auditum, visum et olfactum et non attribuerunt gustum neque tactum.

Nos vero scimus, quod idem est iudicium in remotione quinque sensuum, et omnes sensus sunt imperfectiones secundum probationem intellectus etiam quantum ad illum, qui nichil apprehendit nisi per eos, quia sunt operati receptores ab eo, quod est extra ipsos, et aliquando sunt impediti et debiles sicut et alia membra. Ratio autem, quare diximus, quod Creator videt et audit, est, quia comprehendit visibilia et audibilia. Pari ratione posset ei attribui gustus et tactus, quod esset dicere, quod apprehendit gustabilia et tangibilia, quia iudicium apprehensionis eorum quantum ad ipsum idem est. Quod si removerimus ab ipso apprehensionem unius illorum, debemus omnes remove- re, et, si attribuerint ei apprehensionem unius illorum, debent omnes ei omnes attribuere. Invenimus autem scriptum: «Vidit Dominus»; et:

1 Capitulum XLVI] Videre audire et similia in Deo. Capitulum XLVI π Capitulum XLVII
L al. m. in marg. A om. EGK 2 quod] *om. C* 3 quia] quod *E* | cogitetur] cogi-
 tatur *KL* 4 illud] id *L* | iudicent] iudicant *KL\pi* iudicet *E* 5 attributis] *add. de*
 π | eidem] eisdem *L\pi* | ea] eo *A* 6 hominis] *add. hominis sed del. A* | forte]
 fortem *A* | immittent] immittentur *C* immittunt π 7 Ideoque] ideo *EL add. quod*
E 8 quia] quare *BE* | attribuerunt] attribuunt *A* | olfactum] intellectum *L*
 9 attribuerunt] attribuunt *A* 10 idem] verum *GKL\pi* | iudicium] *add. de sed exp.*
G | in] et *E* | remotione] rememoratione *A* 11 imperfectiones] imperfectiones
CGKL\pi 12 apprehendit] apprehenderit *E* | nisi] *om. E* 13 eos] illos *L* | est]
om. A 14 impediti] prepediti *BE* | et] *om. C* | autem] etiam *L* 15 quod]
 quia *EGK* | est] et *L\pi* | quia] quod π 16 ratione] rationi *K* 17 quod] et *A*
 | esset] est *C* | et tangibilia] *om. E* 18 eorum] earum *K* 19 apprehensionem]
 reprehensionem *C* | illorum] eorum *KL\pi* | debemus ... illorum] *om. A* 20 et]
 quod *CGKL\pi* | omnes ei] *inv. AC* 21 omnes] *om. A\pi*

2 Cf. *infra* I, 26, p. 70; I, 45, p. 122.
 21-22 *Gen.* 6, 5.

«Audiuit Dominus»; et: «Odoratus est Dominus». Et non invenimus: «Gustavit», vel: «Tetigit Dominus». Ratio vero istorum omnium est, quia infixum est cogitationi cuiuslibet hominis, quia Creator non coniungitur corporibus sicut corpus corpori, quia non vident ipsum. Isti vero duo sensus, id est gustus et tactus, non apprehendunt sua sensata, nisi tangant ea. Visus vero et auditus et odoratus apprehendunt sua sensata et corpora, in quibus sunt ipse sensibiles qualitates, a remotis. Et receptum est hoc in cogitatione gentis. Preterea intentio in attributione istorum sensuum Creatori fuit ad significandum, quod ipse est apprehensor operum nostrorum, et auditus et visus sufficiunt ad hoc, id est ad apprehendendum, quicquid facit homo, vel dicit, sicut dixerunt sapientes per viam prohibitionis et cautele: «Scias, quod super te est oculus videns et auris audiens».

35 Tu vero scis, quod idem est iudicium in omnibus, et qua ratione removemus ab eo gustum et tactum, eadem ratione removemus ab ipso visum et auditum et odoratum, quoniam omnes sunt apprehensiones corporales et virtutes operate variabiles. Pars autem ipsorum demonstrat defectus suos; alia vero pars reputatur perfectio, sicut apparet in perfectione cogitationis assimilative. Et non apparet imperfectio cogitationis intelligibilis et intellectus, ideoque non attribuerunt Creatori cogitationem primam, sed intelligibilem, et dixerunt: «Cogitavit Do-

22 et₁] *om.* *KLπ* 23 Gustavit] *add.* Dominus *CL* | vel] et *G* | Ratio] *add.* quia gustus et tactus non attribuitur creatori *al. m. in marg. G* | istorum omnium] *inv.* *GKLπ*
 24 cuiuslibet hominis] *inv.* *KLπ* | quia] quod *AELπ* 26 tactus] intellectus *K*
 27 sensata] creata *G* | nisi ... sensata] *om.* *GK* 28 sensata] *add.* nisi tangant ea visus vero et auditus et odoratus apprehendunt sua sensata *E* | corpora] *add.* nostra *sed exp. A* | ipse] iste *A* 30 in] et *E* | istorum] ipsorum *C* 32 apprehendendum] comprehendendum *E* | facit] fecit *KLπ* | vel] et *A* | dicit] dixit *L* dicunt *π*
 33 prohibitionis] probationis *π* 34 te] re *KL* rem *π* | est] *om.* *AKL* 35 idem est] *inv.* *π* | ratione] *add.* ratione *K* 36 eo ... ab] *om.* *A* | gustum ... ipsum] *om.* *G* | ipso] eo *KLπ* 37 et₁] *om.* *AC* 38 operate variabiles] *inv.* *A* | ipsorum] ipsarum *C* istarum *A* | demonstrat] demonstravit *CG* 39 suos] alios *E* 40 perfectione] perfectio *BE* imperfectio *A* *add.* sicut apparet perfectio *sed exp. B* | assimilative ... cogitationis] *om.* *E* | imperfectio cogitationis] *inv.* *G* 41 et] *om.* *E* | ideoque] ideo *KLπ* 42 sed] sicut *K*

22 *Num.* 11, 1.

22 *Gen.* 8, 21.

33-34 *Mišnah, Avot* II, 1.

minus»; et dixerunt: «Intellectu suo extendit celos». Istud autem usitatum est in apprehensionibus et intelligibilibus occultis, sicut est usitatum in apprehensionibus sensibilibus manifestis, quorum quamdam partem attribuerunt ei, alia vero non attribuerunt. Sicut in «ydiomate hominum»: quod credunt perfectionem, attribuunt ipsi; quod autem apparet imperfectio, non attribuunt ei. Et secundum viam veritatis nulla dispositio substantialis vera est addita super substantia ipsius, sicut postea probabimus. 45 50

43 et dixerunt] *om. G* | extendit] ostendit *GKπ* convenit *L* | Istud] illud *KLπ*
 44 in] cum *C* | et] *om. B* | et ... apprehensionibus] *om. EGKLπ* 45 apprehensionibus] *add. intelligibilibus B* | manifestis] manifesti *B om. A* 46 attribuerunt₁] attribuerunt *A* | ei] *om. G* | alia] aliam *AKπ* | attribuerunt₂] attribuerunt *AB*
 47 quod₁] qui *L* | ipsi] ei *GL* | quod₂ ... ei] *om. L* 48 imperfectio] *om. B* | secundum] *add. hanc C* 49 substantiam] substantia *AEπ*

42-43 *Ier.* 49, 20.

43 *Ier.* 10, 12.

46-47 Cf. *TB, Yevamot* 71a; *Bava' Meši'a'* 31b.

CAPITULUM XLVII

Quicquid attribuitur Deo ratione auditus, Angelos removet ab eo, et expositionem eius ponit, quod illud pervenit ad eum; et si de oratione dicatur, quod auditur a Deo, id est recipitur vel eius contrarium, et exposuit: «Audiuit Dominus», id est «Auditum fuit ante ipsum»; et: «Audiens audiam clamorem», id est «Recipiens recipiam», et sic procedit in omni sua expositione.

In eo autem, quod ratione visus attribuitur Deo, mirabiliter variavit, nec aperte intelligo intentionem ipsius. Nam alicubi exponit sic: «Vidit Dominus», id est «Vidit»; alicubi vero sic: «Vidit Dominus», id est «Revelatum est ante ipsum». Sed expositio huius «Vidit Dominus» est valde manifesta, quoniam verbum 'videndi' in lingua aram est commune et significat apprehensionem intellectus sicut apprehensionem visus. Vellem scire, quare in quadam parte fugit et exposuit: «Revelatum est ante Dominum». Sed cum inspexi in translationibus *deltargum*, cum eo, quod audivi in tempore, in quo addiscebam, inveni, quod, cum ipse inveniebat aliquid dictum in iniuria vel dampno vel violentia, exponebat: «Revelatum est ante Dominum». Et non est dubium, quod in illa lingua ponitur 'videre' pro apprehendere rem apprehensam, secundum quod est apprehensa. Et inveni, quod exposuit in lege ubique 'videre' dictum de Domino per 'videre' exceptis hiis, que dicam, ut: «Vidit Dominus afflictionem meam», exposuit, id est: «Re-

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum XLVII] Quomodo audivit et vidit Deus. Capitulum XLVII π Capitulum XLVIII *L om. AGEK* 3 oratione] ratione *K* 4 auditur] audit *A* auditus *K* 5 et] *om. B* | exposuit] exponit *L* | Audiuit] *om. A* 8 mirabiliter] vutabuit' *L* 9 alicubi] alibi *A* | exponit] exponitur *K add. illud C* 10 Vidit₂] videt *E add. alil sed exp. K* | vero] *om. CKL π* 11 huius] ipsius *sed del. et corr. G* | Dominus] *om. L* 12 est valde] *inv. G* | aram] nostra *EKL π add. valde G* 13 est commune] *inv. G* 14 fugit] fuit *B* 15 inspexi] aspexi *KL π* 16 *deltargum*] demargum *C* destargum *AE* vel targum *B* deliartum *corr. deliarum K deliargum L detargum π* 16 audivi ... tempore] *inv. C* | addiscebam] addiscebat *sed corr. E* 17 aliquid] aliud *L* | in] *om. BE* | vel] et *G* 18 Dominum] ipsum *E* 19 dubium] *om. G* | illa lingua] *inv. G* | apprehendere rem] *inv. sed corr. B* | rem] *add. autem B* 22 meam] *om. G* | id est] enim *G*

5 *Num.* 11, 1.

6 *Exod.* 22, 22.

22 *Gen.* 29, 32.

velatum est ante Dominum»; et: «Vidi omnia que Laban faciebat tibi», id est: «Revelata sunt ante me», et licet angelus loqueretur, tamen non attribuit ei apprehensionem, quia superbia erat. Et: «Vidit Dominus 25 filios Israel», id est: «Revelatum est ante ipsum deservitium ipsorum»; et: «Vidi afflictionem populi mei», id est: «Revelata est ante me»; et: «Vidi populum istum», id est: «Detectus est ante me», scilicet «Malitia eorum revelata est ante me»; et: «Vidit Dominus, et iratus est», id est: «Revelatum est ante Dominum». Et in hiis omnibus recte processit, 30 sicut propheta dicit: «Non potest videre falsum». Et idcirco omne deservitium et malitiam exponit sic: «Revelatum est ante me».

Ista tamen opinio bona est et utilis, in qua non est dubitatio. Difficultatem ingressit michi in tribus locis, in quibus secundum hanc opinionem exponendum erat: «Revelatum est ante Dominum», sed 35 invenimus in translationibus: «Vidit Dominus». In istis, scilicet «Vidit Dominus», quia abhominatus est: «Et vidit, quia multa malitia hominis esset in terra», et: «Vidit terram, quod corrupta esset». Sed, sicut michi videtur, error fuit in translationibus, quoniam in istis non extat expositio de Anqelos, ut dicamus, quod alia fuerit eius opinio in istis. 40 Quod autem exposuit: «Dominus videbit arietem», id est: «Revelabitur ante ipsum», ideo hoc fecit, ne crederetur, quod ipse Dominus debebat eum querere vel presentare, vel potest esse, quod impossibile fuerit in predicta lingua de Aram, quod apprehensio Creatoris referretur ad rem

23 est] *om. B* 24 non] *om. B* 25 ei] sibi π 26 Israel] *lac. E* | deservitium שְׂעִבְרָא desiderium *CGK* deservientium *A* detrimentum *L* 29 eorum] ipsorum *A* illorum *L* 30 hiis omnibus] *inv. B om. E* | omnibus] *add. istis E* 31 Et] *om. A* | deservitium] detrimentum *L* 33 est,] *om. AEK\pi* | et] *om. AB* 34 secundum] *vel A* 36 invenimus] *inveni L* | in, ... Dominus] *om. A* 37 quia,] quod *E\pi corr.* quod *G* | quia,] quod *BEG* 38 terram] *om. BG* | quod] *add. multa malitia hominis B* | esset] *om. E* 39 michi] *om. B* | non] *add. est sed exp. E* 40 ut] nisi *GKL\pi* | dicamus] *dicimus G* 42 ideo] *adeo A lac. K* | Dominus] *om. G* 44 referretur] *refertur K\pi*

23 *Gen.* 31, 12.
25-26 *Exod.* 2, 25.
27 *Exod.* 3, 7.
28 *Exod.* 32, 9.
29 *Deut.* 32, 19.
31 *Hab.* 1, 13.
37-38 *Gen.* 6, 5.
38 *Gen.* 6, 12.
41 *Gen.* 22, 8.

45 irrationalem. Est ergo necesse, ut diligenter queratur in veris translationibus res ista, et, si sic inventum fuerit, sicut predixi, nescio, que fuit mens ipsius.

CAPITULUM XLVIII

Scias, quod angeli non sunt corpora, sed sunt intelligentie abstracte a materia corporali et certissime sunt operati, et Creator est operator eorum, sicut postea exponemus. Sapientes autem dixerunt in expositione: «Gladii flammei versatilis» super nomine «Ministorum suorum 5 flamma ignis». «Versatilis» autem ideo dictum est, quoniam aliquando dicuntur viri, quandoque mulieres, quandoque venti, quandoque angeli. In hoc autem verbo ostenderunt, quod non sunt corpora nec habent figuram fixam corpoream, sicut est figura corporis extra intel- 10 lectum, sed totum dictum est in visione prophetie et secundum operationem virtutis cogitatione assimilative, sicut dicemus in ratione veritatis prophetie.

Quod autem dixerunt: «Quandoque mulieres», hoc ideo est, quia prophete quandoque videant angelos in visione prophetie in specie muliebri, sicut dixit Zacharias: «Ecce due mulieres egredientes, et ven- 15 tus in alis ipsarum». Et tu scis, quod apprehensio rei, que immunis est viribus corporalibus, est difficilis homini, ut apprehendatur, nec potest apprehendi nisi post longum exercitium et presertim ab homine, qui non discernit inter intelligibile et similitudinem et confidit pro maiori 20 parte super apprehensione cogitationis assimilative. Et apud ipsum erit ens, quicquid ascenderit in cor eius vel possibile esse; quicquid au-

1 Capitulum] *om.* π | Capitulum XLVIII] Incorporeitas angelorum. Capitulum XLVIII π Capitulum XLVIII *L om.* AGEK 3 et.] id est KLπ | operati] operata *K* 5 versatilis] versatum *L* | suorum] *om.* C 6 autem] et *L* | ideo] *om.* BE | quoniam] quando *L* 7 viri] *add.* mulieres *C* | mulieres] *add.* viri *C om.* K | venti] nuncii *C* 8 autem] *om.* A | ostenderunt] ostenditur *C* ostendetur *Lπ* | non] nec *E* 9 figuram fixam] *inv.* KLπ 10 operationem] opinionem *Lπ* 11 virtutis] veritatis *L* | cogitatione] cogitative *Bπ* 13 dixerunt] dicantur π | ideo] *add.* ideo *B* | quia] quod *CKLπ* 14 videant] vident *AEKLπ* 15 sicut] *add.* diximus *sed del.* *L* | ventus] *add.* et *C add.* et *sed exp.* *B add.* spiritus *in marg.* π 16 que] est *G om.* E | est] *add.* a *BKπ add.* autem *E* 17 viribus] כחות auribus *AGL* | est] *om.* G 19 discernit] diffuit *K* | intelligibile] intelligibilem *A* intelligibiles *C* | similitudinem] *add.* vel imaginem *B* 20 parte] *om.* *L* | assimilative] assimilatione *E* 21 ascenderit] ascendit *A* descenderit *E* | vel] secundum π | esse] est *E*

5 *Gen.* 3, 24.

5-6 *Ps.* 104, 4.

6-8 *Berešit Rabbah*, 21.

12 Cf. *Dux neutrorum* II, 45, foll. 68r-69v.

15-16 *Zach.* 5, 9.

tem non inciderit in rete cogitationis eius, erit apud ipsum privatio, et eius inventio impossibilis. Quoniam tales et maior pars speculatorum non stant super veritate rationis nec habent, unde solvant dubitationes
 25 suas. Et propter difficultatem huius rationis posita sunt verba in libris prophetie, de quorum plano videtur ostendi, quod angeli habent corpora et moventur localiter et habent formam humanam et recipiunt mandatum a Creatore et perficiunt illud secundum eius voluntatem. Et totum hoc est ad ostendendum intellectum super inventione ipso-
 30 rum, et quod sunt viri perfecti, sicut exposuimus in eo, quod convenit Creatori.

Sed, si remanerent in hoc secundum istam similitudinem solummodo, viderentur similes in substantia sua et veritate substantie veritatis Creatoris in cogitationibus gentium. Sic enim dicimus de Creatore
 35 quedam, ex quorum plano videtur, quod ipse est corpus vivum movens se. Ideoque ostendit intellectus, quod gradus inventionis angelorum est inferior Creatore, quoniam comparaverunt figuras eorum in parte rebus vivis non loquentibus, ut intelligatur, quod essentia Creatoris est perfectior essentia ipsorum, sicut homo perfectior est animalibus
 40 irrationabilibus. Nichil autem attribuerunt eis de figura rei vive nisi alas, quia non ascendit in cor, ut voletur sine alis, sicut nec ascendit ambulare sine pedibus, quia essentia talium rerum non ascendit in cor nisi cum istis, que recipiunt illas de necessitate. Elegerunt autem motum volationis ad significandum ipsos esse vivos, quoniam iste motus
 45 est perfectior omnibus motibus animalium irrationalium et etiam nobilior. Homo etiam reputat ipsum magnam perfectionem, adeo quod cupit volare, ut sit levis ad acquirendum utile et fugiendum contra-

22 inciderit] incidit *A* 24 stant] stat *A* | dubitationes suas] *inv. KLπ* 27 et,] *add. non L* | localiter] totaliter *L* 28 mandatum] mandata *L* 29 intellectum] *om. KLπ* | ipsorum] eorum *E* 30 viri] vivi *Aπ* 32 istam] hanc *L* 33 viderentur] viderent *L* | sua] *om. E* | et] *om. A* | veritatis] veritati *A* 34 Sic] sicut *C* | enim] etiam *KLπ* 35 quedam] *add. plano sed exp. K* | est] habeat *π om. KL* | corpus] cor *E om. G* | vivum] vivens *π unum A* 36 Ideoque] ideo *B* 38 quod] quid *sed corr. A* 39 essentia] essentie *K* | perfectior est] *inv. C* | animalibus] *add. ratio sed del. π* 40 irrationalibus] rationabilibus *C* | attribuerunt] attribuunt *AB* | eis] ei *AE* 41 non] ut *L* nec *K* | voletur] *add. nisi E* | ascendit] *add. in cor sup. l. G* 42 ambulare] ambulate *sed corr. A* ascendit *sed del. et corr. G* | quia] quoniam *B* 43 istis] isti *L* | illas] istas *KL* alas *C om. π* | Elegentur] *add. de angelis al. m. in marg. A add. quare angelis attribuitur volatus in marg. K* 45 perfectior] perfectio *L* | animalium] alarum *L* | irrationalium] irrationabilium *KL* 46 etiam] *om. E*

rium, et ideo attribuerunt angelis motum istum. Avis etiam quando-
 que apparet, quandoque latet, et appropinquatur et elongatur in brevi
 tempore, et omnia ista rationabiliter creduntur de angelis. Istam vero
 perfectionem, scilicet motum volationis, nullo modo attribuerunt Cre-
 50
 atori, quia est motus animalis irrationalis. Cave, ne erres in eo, quod
 dixit David: «Et ascendit super cherubim, et volavit», quia ipse cherub
 est, qui volavit. Et intentio in hac similitudine est velocitas descensus
 glorie sue, sicut dixit propheta: «Ecce ascendit Dominus super nubem
 55
 levem», vult significare velocitatem descensus ire sue super ipsos. Nec
 te faciat errare, quod invenitur in Ezechiele: «In ratione faciei bovis» et
 «Leonis» et «Aquila» et «Planta pedis vituli», quoniam hec omnia sunt
 alia opinio, quam adhuc audies, nec ipse narrabat nisi super ymagines,
 et ista adhuc explanabuntur in summis profundis, que percipiunt cor-
 60
 da.

Motus autem avis, ubicumque invenitur in Scriptura, non ascen-
 dit in cor nisi cum alis, et ideo dixerunt, quod angeli habent alas, ad
 significandum rationem inventionis ipsorum, non ad demonstrandum
 veritatem essentie ipsorum. Scias autem, quod omne, quod movetur
 65
 velociter, dicitur volare, ut ostendatur velocitas motus eius, sicut dicit
 Scriptura: «Volans sicut aquila», que velocior est omnibus avibus. Scias
 etiam, quod ale sunt cause motus, et idcirco ale vise fuerunt secundum
 numerum causarum motus motoris, sed istud non est de intentione
 huius capituli. 70

48 ideo] idcirco *BE* | attribuerunt] attribuit *G* attribuunt *A* 49 appropinquatur]
 appropinquat *AB* 50 creduntur] credimus *CGKLπ* | de] ab *G* | vero] *add.*
 rationi *sed exp. K* 51 attribuerunt] attribuitur *L* attribuerit *K* 52 irrationalis]
 irrationabilis *sed corr. K* 53 volavit] *add.* volavit super et est *A* | cherub] cherubim
E | cherub est] *inv. B* 54 qui] quod *π* | Et] *add.* nota expositionem *al. m. in*
margin. A 55 sue] eius *π* | sicut] *add.* cum *π* 56 significare] significat *C* |
 velocitatem descensus] *inv. E* 57 te] *om. B* | faciat] faciet *G* | Ezechiele] Ezechiel
GKL 58 Planta כפ] plante *ACKLπ om. G* | pedis] *add.* vitilis *sed exp. K* 59 nar-
 rabat] *add.* super y *sed exp. K* 62 ascendit] ascendet *E* 64 non ... ipsorum] *om.*
K 66 motus] mortis *L* | eius] est *E* 68 etiam] autem *A* | et ... motus] *om.*
K 69 intentione] intentionibus *K* 70 huius] istius *L*

53 *Ps.* 18, 11.

55-56 *Is.* 19, 11.

57-58 *Cf. Ez.* 1, 7; 1, 10.

60 *Cf. Dux neutrorum* III, 2, fol. 71v.

67 *Deut.* 28, 49.

CAPITULUM XLIX

Scito, quod non est fides ratio recepta, sed ratio impressa in anima,
 cum creditur, secundum quod anime demonstratur. Quod si suffecerit
 tibi, ut opiniones rectas vel cogitabiles similitudinarias, que apud te
 5 sunt recte, ut informes eas tantum in dicto non erigendo ipsas super
 cogitationes tuas, ut credas illas, et presertim, ut queras in eis verita-
 tem, scias, quod hoc facile est, sicut invenies plures physicorum et insi-
 pientes, qui sciunt opiniones, quas non intelligunt ullo modo. Quod
 si fueris de illis, quorum animus extollitur, ad ascendendum gradum
 10 altum, scilicet gradum speculationis, et ad credendum, quod Creator
 est unus unitate vera, in quem non incidit compositio ullo modo nec
 mensura nec divisio aliquo modo, necesse habebis scire, quod nulla
 dispositio est impressa in Creatore ullo modo; et sicut impossibile est,
 quod habeat corpus, sic est impossibile, quod habeat dispositionem
 15 inherentem sibi. Quicumque vero credit, quod Creator est unus, et
 habet multas dispositiones, ore dicit, quod est unus, sed corde credit,
 quod est multiplex, sicut est etiam verbum dicentis, quod est unus,
 sed habet multas dispositiones, et ipse et sue dispositiones sunt unum
 cum elongatione corporeitatis ab eo et credulitate, quod est simplex ve-
 20 rus. Sicut si nostra intentio et inquisitio esset ad custodiendum dictum
 oris, non fidem cordis.

Scitum est autem, quod non est fides nisi post cogitationem intel-
 ligibilem, quia fides est credere, quod ascendit intellectum propter id,

1 Capitulum XLIX] Fides. Capitulum XLIX π Capitulum L L om. AGEK 2 Scito]
 scias sed corr. sup. l. G | recepta] add. vel + illeg. + et audita sup. l. G | impressa]
 expressa A 3 cum] si L | creditur] dividitur K | anime] anima K | demonstra-
 tur] demonstrantur E | suffecerit] infuse erit K 4 tibi] ibi E add. tibi L | cogita-
 biles] cogitationes π 5 tantum ... tuas] om. L | ipsas] eas G om. C 6 credas] cre-
 dis E | eis] illis KL π 7 scias] sciasque C | physicorum] philosophorum π | et]
 om. A | insipientes] incipientes C insipientes sed del. et corr. insipientes G 8 qui]
 que C | non] om. E | Quod] add. fides rath? in marg. K 11 unus] add. in C |
 unitate] add. natura L | vera] non una π natura A natura una K add. non una in marg.
 K | quem] quam AL 12 divisio] add. nec divisio G | aliquo modo] accomodato
 KL | habebis] habebit C | nulla] ulla L add. modo sed exp. G 13 est impressa]
 inv. A | et] om. C | sicut] sic G | est,] om. A 14 corpus ... habeat] om. G
 16 ore ... dispositiones] om. L 18 habet] om. C | et,] sed KL π | unum] om.
 L 19 cum] secundum L 19 et] om. G | simplex] simpliciter L | verus] vere
 π verum L om. A 20 esset] essent KL π | dictum] om. E 22 Scitum] add. fides
 nostra in marg. K | est autem] inv. A | est, ... ascendit] om. E | nisi] ubi C |
 cogitationem] cognitionem L 23 ascendit] add. in A

quod est extra ipsum, et est, secundum quod arbitratur intellectus. Et
 quando unitur cum ista credulitate, quod nullo modo debet mutari 25
 ista fides, nec inveniatur in corde locus ad expellendum ipsam, nec ut
 estimetur, quod debeat ipsa mutari, tunc illud erit verum. Cum autem
 expuleris a te concupiscentias et mores perversos et fueris intelligens,
 que dicam in omnibus istis capitulis, que induco in remotione dispo-
 sitionum a Creatore, tunc credes Creatorem in veritate, et ingredietur 30
 tunc in cor tuum unitas ipsius, et non eris sicut ille, qui dicit ore, et
 cor eius vacuum est, et est de populo, de quo dictum est: «Prope est
 Dominus ori eorum, et longe a renibus ipsorum». Sed necesse est, ut
 homo sit de populo, qui intelligit veritatem et apprehendit, licet non
 possit explicare sermone, sicut preceptum est iustis: «Dicite in cordibus 35
 vestris et in cubilibus vestris, et tacete semper».

24 arbitratur] attribuitur *A* 25 cum ... inveniatur] *om. E* | modo] *om. CE*
 26 in] *corr. ibi sup. l. A* | corde] *om. A* | expellendum] *expellendam A* 27 esti-
 metur] *estimem L* | illud] *id L* | autem] *om. C* 28 te] *add. comp sed exp. K* |
 fueris] *om. G* | intelligens] *add. in omnibus que dicta sunt sed exp. K* 29 in₂] *add.*
 ista *L* 30 tunc] *tu Kπ* | credes] *credas G* | ingredietur] *egredietur E* 31 tunc]
 etiam *L* | eris] *erit G* | dicit] *dixit C* 32 et] *om. E* 33 longe] *longo C* |
 ipsorum] *eorum G* 34 homo] *hoc Kπ* 35 possit] *possint B* | explicare] *explicari*
C | sermone] *sermonem E* 36 tacete] *tacite A*

32-33 *Ier.* 12, 2.

35-36 *Ps.* 4, 5.

CAPITULUM L

In entibus sunt multe diversitates manifeste, quarum quedam sunt intelligibilia prima, et sentiuntur, quedam vero istis propinqua. Et si permetteretur homo esse in illis, non indigeret probatione super illis, sicut est motus, et potentia in homine, et generatio et corruptio, et nature rerum sensibilibus, sicut calor ignis et frigiditas aque et similia. Sed quoniam pars sapientum mundi convenerunt in scientiis extraneis vel propter doctorem, qui induxit eos in errorem, vel propter brevitatem sapientie, contradixerunt cum illis opinionibus naturis entium et apprehensioni sensuum, vel ut ostenderent esse, quod non est. Et propter hoc necessarii fuerunt magistri sapientie ad corroborandum, que manifesta erant, et ad destruendum vanas illas cogitationes; sicut invenimus Aristotilem, quod probat motum esse propter illos, qui destruebant ipsum, et inducit probationes super hoc, quod athomi non sunt, quia alii asserunt ipsos esse.

De huiusmodi genere est remotio dispositionum substantialium a Creatore: quoniam ratio intelligibilis et prima est, quod dispositio rei est preter substantiam illius, cui attribuitur, et quod dispositio est res adiuncta substantie et est accidens. Quod si dispositio fuerit substantia rei, de qua dicitur, erit tantum in nomine diversitas, sicut si diceret: homo iste est homo; vel erit diffinitio nominis, sicut si diceretur: homo est animal rationale, quia hoc est substantia hominis et veritas eius, et non est ibi tertium in ratione preter animal et rationale, et hoc est homo, de quo dicitur 'animal' et 'rationale'. Sed si dicatur, quod ratio

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum L] Entium diversitas. Capitulum L π Capitulum LI
L om. AEGK 3 sentiuntur מרגשות sequuntur *CEGKLπ* | vero] *om. AEπ* | si]
om. C 4 esse] *om. C* | non ... illis] *om. KLπ* 6 calor] Creator *KL* 7 con-
venerunt הסכימו] consueverunt *A add.* vel convenerunt *al. m. in marg. A* conveniunt *L add.*
et *A* 8 vel] et *Aπ* 9 cum] *om. E* | opinionibus] *add. a A add.* natatis *sed del.*
L | naturis] veris *E* | entium] errantium *A* 10 ostenderent] ostenderetur *A*
11 magistri] *om. E* 12 manifesta] manifeste *A* | vanas illas] *inv. KLπ add.* opinio-
nes *sed del. L* 13 Aristotilem] *add.* nota Aristotiles *al. m. in marg. A* | quod] qui *L*
14 ipsum] eum *Glac. K* | inducit] inducte *L add.* inducit *in marg. L* | athomi] השדים
dyaboli *ABE om. C* 15 quia] quod *E* | asserunt] asseruerunt *A* | ipsos] eas *π* eos
GKL 16 substantialium] sterilius *K* 17 rei] *add.* intelligibilis *KL* 18 sub-
stantiam] *add.* rei *E* | cui] quo *B* | res] *om. G* 19 et] *add.* non *B* | est] *om. C*
| Quod] et *A* | dispositio] *add.* rei *C* | fuerit] fuit *A* 20 dicitur] *add.* dicitur
K | nomine] homine *E* | si] *om. C* 21 iste] ipse *BE add.* ipse *A* | homo₂] *om.*
E | erit] sicut *GKLπ om. C* | diffinitio] *add.* hominis *L* | si] *om. KLπ* 22 est
animal] *inv. C* | hoc] hec *C* | veritas] unitas *KLπ* 23 est] *add.* qui *E* | ratio-
ne] *add.* propter *sed exp. K* | rationale] substantiale *G* | et₃] quia *B* 24 dicitur]
add. homo *sed exp. E*

huius attributionis est tantummodo expositio nominis, sicut si diceres, 25
quod res, que dicitur homo, ipsa est composita ex animalitate et ratio-
nabilitate.

Patet ergo, quod dispositio non est nisi altero duorum modorum: vel
ut sit substantia illius rei, cui attribuitur, et tunc erit expositio nominis,
et nos non negamus istud de Creatore secundum hunc modum; vel erit 30
dispositio preter illud, cui attribuitur, sed est res addita super essentiam
illius, quod est causa illius dispositionis, ut sit accidens illi substantie.
In remotione vero dispositionis accidentalis non destruitur essentia rei,
quoniam omnis res addita super substantiam rei est adiuncta ei et non
complet quiditatem eius, et hec est ratio accidentis. Preterea, si mul- 35
te fuerint dispositiones, sequitur, ut multa fuerint ab eterno, et scias,
quod non est vera unitas ullo modo nisi secundum fidem credentis
unam substantiam simplicem, in qua non est compositio nec aliqua
multitudo, sed est una quomodocumque consideres ipsam. Et in omni
probatione invenies ipsam unum indivisibilem omnibus modis secun- 40
dum omnem rationem, nec invenies in eo multitudinem in intellectu
vel extra intellectum, sicut postea probabitur in hoc libro.

Aliqui etiam de speculatoribus dixerunt, quod dispositiones Crea-
toris non sunt eius substantia nec sunt extra substantiam eius. Et hoc 45
simile est sententie aliorum dicentium in rebus communibus, quod
nec sunt neque non sunt; et sicut alii, qui dixerunt, quod substantia
divisibilis non est in loco, sed communicat locum; et homo non agit

27 rationabilitate] rationalitate *KLπ* 27 nisi] *add.* in *C* | altero] alteratio *L* |
duorum modorum] *inv.* *C* | modorum] motorum *KL* | vel] *om.* *G* 29 ut] quod
BE | illius rei] *inv.* *A* 31 preter] super *C* propter *L* | illud] id *L* | cui attribu-
itur] *om.* *E* | est res] *om.* *B* | res] rei *L* 32 illius] ipsius *KLπ* | quod] que *K*
32 substantie] simile *C* 34 substantiam] essentiam *KLπ* | rei] *add.* addita ad cuncta
sed del. *L* 35 hec] hoc *Kπ om.* *E* | est] *om.* *C* | ratio accidentis] *lac.* *K* | si] *om.*
K | multe] ille *π* simile *KL* 35 fuerint.] stant *B* fiunt *K* 36 vera] una *L add.* vera
in marg. *L* | fidem] finem *C* 39 multitudo] similitudo *A* 40 unum] unam *π* |
modis] *add.* et *B om.* *KLπ* 41 eo] ea *π* | multitudinem] multitudine *B* 42 sicut]
ut *L* 45 simile est] *inv.* *C* | sententie] scientie *C* | communibus] omnibus *A* |
quod] que *KLπ* 46 nec] neque *CGπ* non *L add.* inventa sunt nec defficientiam *B* |
neque] nec *K om.* *B* | qui dixerunt] *inv. sed corr.* *C* 47 sed] si *K* | communicat]
concomitatur *π* | locum] loco *L* | homo] hoc *π*

42 Cf. *Dux neutrorum* II, 2, foll. 40r-41r.

46 The expression «substantia divisibilis» corresponds to the Hebrew «העצם המפרד» (*ha-’ešem ha-mefora’d*), which usually translates the term «athom».

ullo modo, sed attribuitur ei, et comparationem habet ad illud. Omnia
 vero ista dicuntur tantummodo sine ratione, et inveniuntur in ore, sed
 50 non in corde, nedum ut habeant esse extra cor et intellectum. Sunt
 autem, sicut tu scis et scit quilibet, qui non decipit animam suam,
 quia confirmant istas opiniones multis verbis et similitudinibus falsis,
 et roborant eas vocibus et opprobriis et multis aliis modis continentibus
 contrarium veritatis. Cum vero tales, qui sic eas roborant, redierint ad
 55 cor, ut probent credulitatem suam, non invenient in eis rationem, sed
 titubabunt, quia nituntur astruere, quod non est inventum, et volunt
 ponere medium inter duo contraria immediata. Quomodo autem po-
 test esse medium inter esse et non esse vel inter duo, quod sit alterum
 eorum medium inter ipsa? Tales autem, sicut prediximus, induxit in
 60 ista vanitas cogitationum, et quia est in aliis, quicquid ascendit in cor-
 de omnibus corporibus inventis, que sunt substantie, quod omnis talis
 substantia de necessitate habet dispositionem, nec invenerunt aliquam
 substantiam corpoream simplicem sine dispositionibus. Et idcirco
 extenderunt cogitationem istam usque ad Creatorem et opinati sunt
 65 substantiam eius esse compositam ex multis et diversis, quorum unum
 est substantia sua, et alia, que sunt addita super substantiam. Sunt au-
 tem quidam, qui removerunt ab eo similitudinem istam et opinati sunt
 ipsum esse corpus habens dispositiones. Fuerunt etiam, quibus non
 placuit ista opinio, et removerunt a Creatore corporeitatem, sed secun-
 70 dum ipsos remanserunt dispositiones in eo. Hec autem omnia contige-
 runt eis, quoniam sequuntur plana legis, sicut explanabo in capitulis,
 que super istis inducam.

48 sed] si *K* | et] in *E* | comparationem] comparatione *E lac. K* | habet] *om. E*
 | illud] illum *E* 49 tantummodo] tantum ratione modo *G* 50 nedum] ne dicant
 π 51 sicut] ut π | scit] sit *B* sciet *E* | quia] qui *GKL\pi* | confirmant] confirmat
KL 52 multis $\bar{\nu}$] *om. ACGKL\pi* | verbis] nobis *L* | et.] *add. opinionibus L* |
 similitudinibus falsis] *inv. KL\pi* | eas] eant *E* 53 contrarium] *om. C* 54 eas] eos
G eam E | eas roborant] *inv. L* | redierint] redierunt *G* redierit *E* 55 suam] *add.*
 si *C* | invenient] inveniunt π invenerunt *C* | in eis] *om. E* | sed] *add. quia L* |
 titubabunt] titubant *CGKL\pi lac. E* | quia] quod *E* 56 ponere] *om. A* 58 alter-
 rum] alterius *E* | eorum medium] *inv. A* 59 in] *om. CGKL\pi* | vanitas] varietas *E*
 | cogitationum] opinionum *L* 60 quia] quod *GKL\pi* | est] *om. G* | in corde] de
C 61 quod] et *BE om. C* 62 invenerunt] inveniunt *ACK* invenit *B* 66 addita]
om. A 68 etiam] *add. in KL* 71 plana] plaga *sed corr. G* | sicut] *om. L*

71 Cf. *infra* I, 51, p. 144.

CAPITULUM LI

Omnis attributio fit aliquo quinque modorum: primo per viam termini seu diffinitionis, sicut cum dicitur: 'homo est animal rationale'. Et hec attributio seu nominatio demonstrat quiditatem rei et veritatem eius, et iam diximus, quod hec est expositio nominis tantum. Hec autem attributio longe est a Creatore secundum quemlibet hominem, quoniam Creator non habet causas priores, que sunt cause essentie ipsius, quibus diffiniatur seu terminetur. Ideoque scitum est ab omnibus, qui considerant veritatem, quia Creator non habet terminum seu diffinitionem. 5 10

Secundo modo, cum fit attributio seu nominatio ex parte diffinitionis, sicut cum dicitur: 'homo vel animal vel rationale'. Et iste modus longe est a Creatore, quoniam si in ipso fuerit pars substantie, erit eius substantia composita. Destructio vero huius secundi modi est similis destructioni primi modi. 15

Tertio modo, cum attribuitur alicui, quod est extra essentiam et veritatem ipsius, et erit hoc, quod non est de perfectione substantie, et erit aliqua qualitas, que est in re illa; qualitas vero est unum accidentium. Quod si talis attributio conveniat Creatori, locus est accidentibus, et satis apparet ex hoc elongatio sue veritatis et substantie, scilicet si habuerit qualitatem. Miror autem de dicente, quod convenit ei huiusmodi nominatio seu attributio, quomodo removet ab eo similitudinem et qualitatem, et qua ratione dicit, quod non convenit ei, nec est in eo qualitas. Et omnis huiusmodi nominatio, que vere convenit 20

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum LI] Omnis attributio fit quinque modis. Capitulum LI π capitulum LII *L om. AGEK add.* quod omnis attributio fit quinque modorum *in marg. K* 2 quinque] cumque *C* | modorum] modo *C* | primo] primam *C* | termini] certam *G* 3 seu] sive *E* | cum] *om. CL* | homo] hoc *C* 4 seu] sive *E* 5 iam] nam *K* 8 seu] vel *C* sive *E* | Ideoque] *add.* quod Deus non sit diffinibilis et quare *in marg. K* 9 quia] quod *L* | seu] sive *E* 11 seu] sive *E* | ex] in *AB* 12 cum] etiam *L* 13 longe] *om. G* | in] *om. CGK π* | ipso] ipse *K π* *add.* si *L* 14 vero] *om. G* 16 Tertio] *add.* quod in Deo non est accidens *in marg. K* | alicui] aliam *E* | extra] circa *A* 18 est,] erit *A* | re] eo *B* | illa] *om. B* 19 est] *add.* in *A* 20 et,] vel *KL π* | satis] ritus *L* | hoc] hec *E* | sue] eius π | veritatis] unitatis π 21 scilicet] et *KL om. π* | convenit] conveniat *K* 22 seu] sive *E* | attributio] retributio *L* | eo] illo *K π* 23 et,] in *L* | convenit] conveniat *K* 24 vere] nec *K* nature *E*

5 Cf. *infra* I, 50, p. 141.

25 cuicumque substantie, vel erit intrans in substantiam eius et erit unum
cum ea, vel erit qualitas illius substantie.

Genera vero qualitatum sunt quatuor, sicut scis. Inducam autem
exemplum cuiuslibet eorum, ut probetur tibi, quod impossibile est ali-
quam illarum convenire Creatori. Primum genus qualitatis est disposi-
30 tio vel habitus; secundum genus qualitatis est potentia vel impotentia
naturalis; tertium genus est passio vel passibilis qualitas; quartum ge-
nus qualitatis est forma et figura. Cum autem intellexeris sufficienter
naturam predictorum generum, invenies, quod impossibile est, ut con-
veniant Creatori, quoniam ipse non habet quantitatem, ut conveniat
35 ei forma et figura, que sequuntur quantitatem; nec est in eo passio
vel passibilis qualitas; nec potentia vel impotentia naturalis; nec habet
animam, secundum quam insunt habitus et dispositio. Sic ergo pro-
batur, quod nulla denominatio qualitatis potest vere attribui Creatori.
Iam habes tres modos nominationis seu attributionis, quos impossibile
40 est convenire Deo, quia omnes demonstrant compositionem in ipso,
quod probabimus esse impossibile.

Quartus vero modus attributionis est: cum attribuitur alicui aliquid
in respectu alterius, cum dicitur: pater alicuius vel socius, vel quod fuit
in tali tempore vel in tali loco. Iste autem modus non inducit multi-
45 tudinem vel mutationem in re, de qua dicitur, quoniam ista talia non
sunt de substantia rei nec sunt addita super substantiam et in ipsa, sicut

26 vel] et *A* | illius substantie] *inv. L* 27 Genera] *add.* quod quattuor sunt genera
qualitatis quod nullum est in Deo *in marg. K add.* nota de qualitate *al. m. in marg. A* |
qualitatum] qualitatis *L* 28 cuiuslibet] cuius *G* | eorum] *om. C* | est] *om. CE*
29 illarum] illorum *E* | convenire] conveniri *C* | Creatori] *add.* primus *sed exp. K*
30 qualitatis] *om. K* 32 et figura] *om. E* | figura] *add.* que sequuntur quantitatem
GLπ add. que sequuntur qualitatem *K* 33 impossibile] possibile *G* | ut] quod *G*
34 conveniant] conveniat *KL* | ut] nec *L* | conveniat] conveniant *BEG* 35 ei]
ea *L* | ei ... figura] qualitates *B add.* aliter ut conveniant qualitates que sequuntur quan-
titatem *al. m. in marg. A* | forma et figura] qualitates *E* | et] vel *KLπ* | est] *om. C*
36 passibilis qualitas] *inv. AC* 38 quod] *om. A* | vere] nec *L om. C* 39 habes]
habemus *KLπ* | seu] sive *E* | attributionis] *add.* seu attributionis *G* 40 quia]
quod *E* 41 probabimus] probavimus *KLπ* 43 in] *om. A* | alterius] *add.* ut *A* |
alicuius] alios *E add.* illius socius *sed exp. K* 45 in] cum *E* | re] te *G*

27 Cf. Aristoteles, *Categoriae*, 8, 8b25-10a26.

41 Cf. *Dux neutrorum* II, 2, foll. 40r-41r.

qualitates. In initio vero cogitationis apparet, quod possumus talia vere dicere de Creatore, sed ostendetur impossibile in tempore inquisitionis et disputationis speculative. Creator siquidem non refertur aliquo modo ad tempus vel locum, et hoc manifestum est, quoniam tempus est accidens motus et mensura eius secundum prius et posterius, unde in eo est multitudo. Motus vero est accidens corpori, Creator vero non est corpus, et ideo non est comparatio inter ipsum et tempus nec inter ipsum et locum.

Locus autem inquisitionis et considerationis est ad sciendum, si est aliqua comparatio vera inter Creatorem et aliquam de substantiis creatis, ut ex ea denominetur Creator; sed manifestum est in principio considerationis, quod non est aliqua communicatio seu coniunctio inter Creatorem et aliquam de creaturis ipsius, quoniam de proprietate et dispositionibus coniunctorum in aliquo est, ut transmutentur. Ipse autem est necesse esse, et, quicquid est preter ipsum, est possibile esse, sicut exponemus, ex quo sic est, ergo non est ibi coniunctio. Quod autem ibi sit comparatio aliqua, videtur, quod hoc possit astrui; sed non potest astrui, quoniam impossibile est, ut ascendat in cor, quod aliqua sit comparatio inter intellectum et naturam, licet ambo communicent in aliquo, scilicet in scientia nostra. Quod cum ita sit, quomodo ascendet in cor, quod comparatio sit inter illum, qui nichil habet commune cum aliqua re, et rem aliam, cum non sit aliquid commune, quod ea coniungat? Quoniam essentia secundum nos non dicitur de Creatore et de aliis nisi equivoce pure, et non est aliqua comparatio in veritate

47 qualitates] qualitas *K* *add.* et *E* | In] *om.* *Kπ* | vere] verba *π* 48 ostendetur] ostenditur *π* 49 disputationis] dispositionis *Lπ* | Creator] *add.* quod Creator non refertur ad tempus vel locum *in marg.* *K* 50 hoc ... est] manifestum est hoc *G* | quoniam] quod *C* 51 et₁] est *C* | et₁ ... motus] *om.* *K* | secundum] vel *L* | et₂] vel *L* 55 considerationis] *add.* et considerationis *G* 56 de] *add.* hiis *G* | creatis] creatoris *K* 58 quod] et *L* | est] *om.* *KL* | aliqua] *om.* *GKLπ* | seu] sive *E* 59 aliquam] aliquem *K* | de] *add.* substantiis *sed exp.* *B* | ipsius] rationis *G* 60 dispositionibus] passionibus *G* | est] *om.* *L* | transmutentur] transmutetur *AB* 61 necesse] necessarium *E* | est₁] esse *B* | possibile] impossibile *E* 62 coniunctio] coniunctus *L* 63 sit] *om.* *G* | hoc] hic *K* 64 potest] possit *A* | impossibile] possibile *G* | ut] quod *K* 65 comparatio] comparantia *B* | inter ... scientia] *om.* *B* 66 nostra] vestra *E* | cum] si *L* | sit] scit *sed corr.* *E* 67 illum] illud *G* 68 aliam] illam *K* 70 Quoniam] quam *A* *add.* attende hic et nota *in marg.* *K* 70 equivoce pure] *inv.* *G*

62 Cf. *Dux neutrorum* II, 1-2, foll. 39r-41r.

inter ipsum et aliquam de creaturis eius. Comparatio namque semper invenitur inter duas res, que continentur sub una specie communi proxima illis. Cum autem fuerint sub uno genere communi, non erit comparatio inter illas res, unde non dicitur: iste rubor est fortior vel debilior isto pallore vel equalis ei, licet sint sub uno genere communi, scilicet colore. Cum autem duo aliqua fuerint contenta sub duobus generibus diversis, non erit comparatio inter illa etiam in initio cogitationis, licet illa duo genera contineantur sub alio genere communi. Inter calorem namque piperis et centum cubitos nulla est comparatio, quia unum est in predicamento qualitatis, reliquum vero in predicamento quantitatis. Similiter etiam non est comparatio inter sapientiam et dulcedinem vel inter humiditatem et amaritudinem, licet ista contineantur sub uno genere, scilicet qualitate.

Quod cum ita sit, quomodo erit comparatio inter Creatorem et aliquam creaturam, cum tanta sit differentia inter ipsum et creaturas in veritate essentie, qua non potest esse maior? Quod si esset inter nos et ipsum aliqua comparatio, sequeretur, quod coniungeretur ei accidens comparationis, licet ipsa non sit accidens in substantia Creatoris, sed universaliter est accidens. Nec potest evadere quis errorem in attribuendo huiusmodi attributionem ipsi, scilicet comparationis in veritate; verumptamen ista nominatio seu attributio est conveniens, ut claudat oculum nostrum, ut illa nominetur Creator, quoniam istud non inducit multitudinem eternorum, nec sequitur ex hoc mutatio substantie ipsius sicut mutatio comparatorum.

71 creaturis] Creatoris *A* | Comparatio] *add.* comparatio semper est inter duas res que continentur sub una specie *in marg.* *K* | semper] *om.* π | semper invenitur] *inv.* *C* 72 inter] *om.* *L* 73 proxima] proximam *A* | fuerint] *om.* $KL\pi$ | genere] *add.* scilicet *E* 74 unde] ut *A* | non] *om.* *G* 75 isto] illo $KL\pi$ | ei] illi $CGKL\pi$ 76 duo] *om.* *A* | aliqua] *om.* *G* | fuerint] fuerunt *B* 77 generibus] *om.* $CGKL$ 78 alio] aliquo $GKL\pi$ uno *A* 79 namque] iramque *A* quippe *G* | nulla] non *K* | nulla ... comparatio] *om.* *G* 80 qualitatis ... predicamento] *om.* *B* | reliquum ... quantitatis] *om.* *C* 81 etiam] *om.* *C* | inter] *add.* inter *K* | sapientiam] saporem *L* 82 contineantur] contineatur *A* 83 qualitate] qualitas *BE* qualitatem *K* 84 Quod] et *L* que *E* | cum] si *L* | inter] et *K* | aliquam creaturam] *inv.* *A* 85 cum] si *L* | et] *add.* aliquam creaturam *sed exp.* *E* | in] *add.* veritate *sed del.* *L* 86 veritate] unitate *L* | qua] que *BCL* 87 ei] *add.* aliqua *G* 88 ipsa] *add.* sit *sed exp.* *G* 89 potest] post *B* 90 ipsi] *om.* $KL\pi$ 91 nominatio seu] *om.* $KL\pi$ | seu] sive *E* 92 claudat] *add.* a. t. (alia translatio?) si consentiamus in eam *in marg.* *G* | illa] ille *K* 93 mutatio] unio *G* 94 ipsius] *add.* ipsius *sed del.* *A*

Quintus modus nominationis vel attributionis est: cum nominatur 95
 res ab opere suo, non ab opere cogitationis, que sit in illa re, sicut si
 diceris: ‘carpentarius, faber ferrarius’, quoniam ista sunt de uno genere
 qualitatis, sicut prediximus. Sed intentio mea est de opere operato,
 sicut si diceris: ‘Petrus, qui fecit istam portam vel istam turrim, vel
 texuit pannum istum’, et similia istis, que sunt remota a substantia 100
 nominati. Ideoque conveniens est, ut ab illis sic nominetur Creator.
 Ex quo sciveris, quod ista opera variabilia non sequitur, ut sint operata
 modis variabilibus in substantia eorum, qui operantur, sicut explana-
 bo; omnia vero opera Creatoris variabilia, omnia, inquam, sunt in sua
 substantia non in modo additionis, sicut prediximus. 105

Ex hoc autem capitulo apparet, quod Creator est unus, et non est
 in eo multitudo neque dispositio addita super substantia, et quod no-
 minationes, que multipliciter variantur, et inveniuntur in libris, que
 dicuntur de Creatore, sunt ex parte multitudinis operum suorum, non
 quod propter hoc multitudo sit in substantia eius. Pars etiam ipsarum 110
 posita est, ad ostendendum perfectionem ipsius, secundum quod nos
 reputamus perfectionem, sicut iam explanavimus. Si autem quesieris,
 utrum possit esse una substantia simplex, in qua nullo modo est mul-
 titudo operatrix operum diversorum, adhuc demonstrabitur istud per
 exempla.

95 vel] seu *KLπ* | cum] si *L* 96 suo] sue *π* sicco *A* 97 diceris] *add.* scilicet
AC | faber] fabri *K* 98 Sed] si *B* 99 Petrus] Iacob *π* | istam] illam *BGKLπ*
 100 que] non *E* 101 nominati] numerati *C* nominata *K* | Ideoque] ideo *CG*
 itaque *L* ideo quod *E* | sic] *om.* *KLπ* | sic nominetur] *inv.* *C* 102 sciveris]
 scimus *EL* | ista] istam *sed corr.* *A* | variabilia] narrabilia *B* *add.* nisi sint variabilia
π | sequitur] *add.* nisi sint variabilia non sequitur *KL* 103 variabilibus] narrabilibus
B | substantia] substantiis *KLπ* *add.* in substantia *KL* | qui] que *Aπ* | operantur]
 comparantur *K* 104 vero] enim *KLπ* | variabilia] narrabilia *B* | sua substantia]
inv. *C* 105 modo] modis *BC* | additionis] addiscionis *B* 107 in ... multitudo]
 similitudo in eo *C* | multitudo] ריבוי] similitudo *AEG* | neque] nec *KL* | substan-
 tia] substantiam *Aπ* | et] *om.* *K* | nominationes] nominationem *G* 108 que,] qui
KLπ 109 multitudinis] similitudinis *B* | suorum] ipsorum *KLπ* 110 propter]
 per *C* | multitudo sit] *inv.* *KLπ* 111 est] *om.* *A* 113 simplex] simpliciter *L*
 114 operatrix] operata *C* | adhuc] ad hoc *K* | istud] illud *CKπ* id *L* 115 exem-
 pla] exemplum *E* *add.* quod inducit ad credendum dispositiones esse in Creatore *sed del.* *L*

CAPITULUM LII

Quod inducit ad credendum dispositiones esse in Creatore quemlibet, qui hoc credit, est propinquum ei, quod inducit ad credendum corporeitatem in Creatore quemlibet credentem istud. Non enim credentem corporeitatem induxit ad hoc consideratio intelligibilis, sed
 5 plana scripture. Et eadem ratio est in dispositionibus et nominationibus. Cum enim invenerunt libros legis et prophetarum, in quibus attribuebantur Creatori dispositiones et nominationes, intellexerunt hoc secundum planum, et crediderunt, quod Creator haberet dispositiones, et convenirent ei nominationes. Et fecerunt hoc, sicut si removerent ab eo corporeitatem et non removerent ab eo illa, ex quibus sequitur corporeitas, scilicet accidentia, hoc est dispositiones anime, que sunt qualitates. Tu vero invenies, quod omnis dispositio seu nominatio attributa Creatori secundum opinionem credentis dispositiones in
 15 esse Creatori, quod est de genere qualitatis, licet non manifestaverunt, quod assimilarent illis, in quibus exercitati erant, que inveniuntur in omni corpore animato. Super omnibus autem dictum est: «Locuta est lex lingua hominum». Sed intentio omnium istorum est ad significandum perfectionem in Creatore, non attribuendum aliquid substantie
 20 ipsius; perfectionem dico, secundum quod invenitur in re animata. Sunt autem pro maiori parte dispositiones operum suorum variabilium; in variatione autem operum operatorum non variantur modi

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum LII] Error credentium dispositiones corporales esse in Deo. Capitulum LII π Capitulum LIII *L om. EK add.* in hoc capitulo Raby tangit opinionem, quam habet de attributis, que ipse vocat nominationes. Expresse enim dicit, quod penitus sunt unus et non diffinit? in Deo nec secundum rem nec secundum rationem *in marg. inf. K* 2 esse] est *E* | quemlibet] quoniam *G* 3 quod] qui *CL* | credendum] *add.* dispositiones *B* 4 corporeitatem] incorporeitatem *A* | credentem] credendum *BC* 5 sed] secundum *L* 6 ratio] *om. \pi* 7 invenerunt] inveniunt *A* invenerant *G\pi* invenerint *K* 8 intellexerunt ... nominationes] *om. G* 10 sicut] sibi *G* 12 dispositiones] dispensationes *G* 13 qualitates] *add. sde sed exp. G* 14 Creatori] Creatoris *K* 15 quod] *om. GKL\pi* | qualitatis] qualitas *C* 16 exercitati] excitati *GKL\pi* | inveniuntur] *om. C* 17 corpore animato] *inv. G* | omnibus autem] *inv. \pi* 18 lex] *om. GKL\pi* | hominum] hominis *AKL\pi* 18 omnium] hominum *B* | significandum] significandam *KL\pi* 19 attribuendum] attribuendo *L\pi* 20 ipsius] eius *E* | quod] *om. B* 21 maiori] maiore *E* 22 in] *add. nota in variatione effectuum non variatur causa efficiens in marg. K* | non ... operatorum] *om. G*

operatorum. Cuius rei exemplum est in hiis, que manifesta sunt nobis, scilicet quod operator est unus nec habet voluntatem nec electionem, et tamen proveniunt ab eo opera diversa. Quanto magis ergo, si operetur per voluntatem? Ignis siquidem quedam liquefacit et quedam coagulat et quedam mollificat et comburit et denigrat et dealbat. Et si quis diceret de igne, quod ipse est albator et denigrator et combustor et similiter de aliis, verum diceret. Si quis autem non cognosceret naturam ignis, crederet, quod in eo essent diverse virtutes, quarum una denigrat, altera dealbat, et sic de aliis, quoniam opera sunt penitus diversa, scilicet opera operata. Qui vero scit naturam ignis, credit, quod per unam qualitatem activam, scilicet calorem, operatur predicta omnia. Si ergo hoc invenitur in operante per naturam et sine voluntate, quanto magis in eo qui operatur per voluntatem? Quanto magis in Creatore, qui est sublimior omni nominatione?

Cum apprehendimus de ipso respectus varios in gentibus suis, quia sapientia est in nobis extra potentiam et potentia extra voluntatem, qualiter ergo secundum ista dicemus sequi de necessitate, ut sint in eo diverse species rerum, ut per unam sapiat et per alteram velit et per tertiam possit? Hec est enim ratio nominationum, que de ipso dicuntur. Quidam autem istorum sapientum iam revelaverunt ista manifeste, et numeraverunt res additas super substantiam; quidam autem sapientum non exposuerunt ista, sed exposuerunt credulitatem, licet non manifeste, sicut dixerunt quidam ex eis: 'potens in sua substantia, sapiens in sua substantia, vivus in sua substantia, volens in sua substantia'.

Inducam autem similitudinem et exemplum in virtute rationali, que invenitur in homine, et est una potentia, nec est in ea multitudo. Et

23 operatorum] operatorum *AB* operationum *E* | Cuius] *om.* *K* 24 nec,] *add.* habet *A* 25 si] nec *K* 27 comburit ... denigrat] denigrat et comburit *CGKLπ* 28 si] *om.* *G* | ipse] *om.* *L* 29 autem] *om.* *G* 30 naturam] verum *G* | crederet] crederent *G* 31 penitus diversa] *inv.* *G* 32 Qui] *add.* quod ignis per unam qualitatem activam operatur diversos effectus *in marg.* *K* | scit] sit *B* 33 activam] *om.* *E* 34 operante] operatione *E* 36 est] *add.* scilicet *sed exp.* *G* 37 Cum] *add.* quo *B* | apprehendimus] comprehendimus *B* | ipso] *add.* cum si *K* | varios] vanos *G* | suis] *om.* *BKLπ* 38 in] *om.* *C* 39 ergo] igitur *BE* | secundum] *om.* *AKLπ* | ista] ita *A* | dicemus] dicimus *π* 40 per,] *om.* *L* 41 Hec] hoc *E* | enim] *om.* *CGKLπ* 42 istorum] ipsorum *G* | sapientum] *החכמים om.* *ACGKLπ* | ista] istas *B add.* vel istas *sup. l. A* 43 autem] vero *E* | sapientum] sapientium *B* 44 licet] *om.* *A* 45 sapiens ... substantia] *om.* *EGKLπ* | in ... substantia] *om.* *A* | 46 vivus] unus *GKLπ* 47 Inducam] *add.* exemplum *in marg.* *A* 48 una] *add.* ratio *sed del.* *L* | est,] *om.* *C*

cum illa adunat homo scientias et opera, et cum illa suit et scindit
 50 ligna et textit et edificat et scit arismetiam et regit cives, et omnia ista
 opera tam diversa sequuntur ex una potentia simplici, in qua non est
 multitudo, nec numerari possent alia opera tam diversa, que potentia
 rationalis extrahit ad esse. Quod si ita est, quomodo removebimus a
 55 potentia Creatoris sublimis et excelsi, quod ista diversa, que opera-
 tur, proveniant ab una substantia simplici, in qua nulla est multitu-
 do nec aliquid additum super ipsam? Ideoque omnes nominationes,
 que inveniuntur in libris attribute Creatori, nominabunt opera ipsius,
 non substantiam eius, vel ponuntur ad significandum perfectionem
 diffinitam, non quod ibi sit substantia composita ex diversis rebus.
 60 Licet enim non nomen istud nomine compositionis, non ideo tol-
 litur ratio substantie, hoc est dicere nominationes et dispositiones.

Sed hic est locus dubitationis, que necessitas induxit eos ad hoc, et
 est illud, quod modo explanabo tibi. Scias ergo, quod isti, qui credunt
 in nominationibus, non credunt in ipsis propter diversitates operum.
 65 Dicunt enim, quod verum est, quod una substantia operatur opera
 diversa, sed dispositiones, que sunt substantiales in Creatore, non sunt
 de operibus ipsius, quia non est conveniens, ut ascendat in cor, quod
 Creator creavit substantiam suam. Ipsi vero in dispositionibus, quas
 vocant substantiales, dissentiunt, scilicet in numero earum; omnes
 70 enim sequuntur, quod scriptum est. Nunc autem dicam tibi illud, in
 quo omnes conveniunt et credunt, quod est intelligibile, et in hoc non
 posuerunt aliud post dictum prophete. Quatuor sunt nomina: 'vivum',
 'potens', 'sapiens', 'volens', et dicunt, quod iste rationes sunt diverse, et
 sunt perfectio, nec unum potest deesse Creatori, et non oportet, quod

49 cum₁] si L | adunat] adiuvat CL | scientias] scientes B | cum₂] tamen L om.
 K | cum₂, ... suit] construit π 50 arismetiam] arithmetiam π 52 possent]
 possunt L π | opera tam] operativa KL π 53 extrahit] extra habet KL π | Quod]
 que A | ita] in L | est] esset C 54 ista] add. opera A | diversa] add. opera B |
 que operatur] om. B 55 proveniant] proveniunt A 56 aliquid] aliud L | aliquid
 additum] inv. C | additum] addunt KL 57 in libris] om. E | attribute] attribuunt
 L | ipsius] om. KL π 58 eius] ipsius CGKL π 59 Licet] hoc G 60 nomen]
 nomet KL π 62 hic] hoc K 63 illud] istud C id L | modo] om. A | tibi]
 add. modo A 65 quod] quia BC | opera diversa] inv. G 66 dispositiones] depo-
 sitiones B 68 Creator creavit] inv. A 69 substantiales] add. non C | earum]
 eorum A 70 illud] id L 71 omnes] om. C | non] om. E 72 Quatuor]
 add. quatuor nomina quorum sunt diverse rationes in marg. K 73 dicunt] dicuntur C
 74 perfectio] perfectiones C | potest] possunt π add. esse sed exp. E | quod] de KL
 | quod ... sunt] dubitari de ista sicut π

ista sint de universitate operum suorum. Et hoc est, quod apparet de 75
opinionem ipsorum.

Quod autem debes scire est, quod modus sapientie in Creatore est in
specie vite vel modo, quia, quicumque apprehendit substantiam suam,
est vivus et sapiens uno modo. Et istud erit, cum fuerit voluntas nostra
in sapientia apprehendere substantiam suam, et substantia apprehen- 80
dens eadem est apprehensa sine dubio. Quoniam secundum sensum
nostrum non est compositus ex duobus, scilicet apprehendente et non
apprehendente, sicut homo, qui componitur ex anima apprehendente
et corpore non apprehendente. Cum ergo fuerit intentio nostra in di-
cendo ipsum sapientem esse, quia est apprehensor sue substantie, erit 85
vita ipsius et sapientia res una. Ipsi vero non intendunt huic rationi,
sed attendunt apprehensionem ipsius erga sua creata. Similiter etiam
sine dubio nec potentia nec voluntas invenitur in Creatore ad substan-
tiam ipsius, quia non est potens super substantiam suam nec volens ad
eandem substantiam suam, et hoc non ascendit in cor hominis. Dispo- 90
sitiones autem et nominationes cogitaverunt in probatione diversarum
comparationum inter Creatorem et sua creata, quoniam Creator potest
creare, quod creat, et vult facere creata esse, secundum quod fecit ipsa
esse, et scit ea, que fecit esse. Sic ergo probatur tibi, quod iste dispo-
sitiones non conveniunt ei, cum intendimus in substantiam eius, sed 95
cum intendimus in creata ipsius. Et idcirco nos societas viventium in
veritate dicimus, quia, sicut non dicimus, quod in substantia Creatoris

75 sint] sicut *KL* | suorum] eius π 77 est,] *om. A* | quod modus] *inv. B* |
Creatore] Creatorem *E* 78 specie] *add. uno modo sed exp. B* | vite] *om. E* | vel
modo] *om. CKL π in marg. G add. vite E* | quicumque] quicquid *L* 79 et sapiens] *om.*
A | istud] illud *E* | cum] non *B* 80 sapientia] sapientiam *B* 81 apprehen-
dens] apprehensionis *A* apprehendes π | est] *add. cum CGK add. cum substantia*
L | sine] sub *K* | Quoniam] quod si *E* | secundum] verum *E* 82 nostrum]
om. E | compositus] componitus *B add. est C* | duobus] duabus *sed corr. G*
83 et ... apprehendente,] *om. E* | sicut ... apprehendente,] *om. G* 84 et] tibi *G*
85 nostra] mea *C* | apprehensor] apprehensio *KL π* 86 erit] erunt *B add. vel erunt*
sup. l. A | et] *add. in L* | sapientia] sapiens *G* 87 apprehensionem] apprehensioni
E | ipsius] *add. erga sed del. G* | sua] eius π | creata] tanta *KL* 88 etiam] est
C 90 nec] neque *BC* | nec ... suam] *om. K* 92 probatione] probationem π |
comparationum ערבים] operationum *CEGKL π* | creata] causata π 93 quod] et *L* |
et] ut *A* | creata esse] *inv. K* 94 fecit,] faciet *K* 95 cum] sicut *L* | intendi-
mus] intenderimus *BC* 96 substantiam] substantia *E* | eius] ipsius *G* | cum]
etiam *L* | in] inter *L* | ipsius] eius *A* | idcirco] ideo *L* | nos] *add. vel conventus*
B 97 viventium] mentium π *add. a. t. (alia translatio?) credentium unitatem in veritate*
al. m. in marg. G | quia] quod π | non] nisi *C* | dicimus] diximus *G*

est res addita, per quam creavit celos, et res alia, per quam creavit qua-
 tuor elementa, et res tertia, per quam creavit intelligentias abstractas,
 100 sic non dicemus, quod est in eo res addita, per quam est volens, et res
 secunda, per quam est potens, et res alia tertia, per quam scit creata
 sua. Sed substantia sua est una, simplex, super quam non est res aliqua
 addita ullo modo, et ipsa substantia creavit, quicquid creatum est, et
 scit id, quod scit, non per aliquam rem additam ullo modo. Nec mul-
 105 tum refert, quod iste dispositiones et nominationes sunt secundum
 opera vel secundum varias comparationes inter ipsum et operata per
 viam autem, quam exposuimus de veritate comparationis, quia est co-
 gitatio non vera.

Hoc est, quod necessarium est credi in dispositionibus, de quibus fit
 110 mentio in libris prophetarum, vel ut credatur in parte ipsarum, quod
 sunt dispositiones, que demonstrant super perfectionem per viam si-
 militudinis imperfectione rerum, que intelliguntur a nobis, sicut ex-
 planabimus.

98 Creatoris] *add.* non *KL* 99 alia] alias *C* | quam] quas *C* 100 est] cum *E* |
 est ... eo] in eo est *KLπ* 101 est₁] *add.* res *π* | alia] *om.* *A* | alia tertia] *inv.* *GKLπ*
 102 sua₂] eius *π* | una] vita *E* 103 aliqua] *add.* super *C* | et ... modo] *om.* *E* |
 substantia] secunda *G* 104 aliquam rem] *inv.* *π* 106 comparationes] operationes
π 108 comparationis] *om.* *C* | non] cum *E* | vera] natura *E* 110 credatur]
 credant *π* creatur *G* | quod] que *L* *add.* aliter que sunt *in marg.* *A* 111 sunt] sicut *E*
 | perfectionem] perfectione *CE* | similitudinis] altitudinis *L* 112 imperfectione]
 in perfectione *L* | intelliguntur] intelligimus *C* | sicut] que *E*

107 Cf. *infra* I, 51, p. 147-148.

113 Cf. *infra* I, 58, p. 177.

CAPITULUM LIII

Scito, quod dominus sapientum, Moyses magister noster, duo peti-
 vit, et accepit responsum super utroque. Unum, quia petivit a Cre-
 atore, ut notam faceret ei substantiam suam et veritatem. Secundum,
 quod primo petivit, ut notas faceret ei vias suas vel dispositiones. 5
 Super utroque vero respondit ei Creator, quia promisit ei, quod no-
 tas faceret ei vias suas, que sunt opera eius, et ostendit ei, quod sub-
 stantia ipsius non potest comprehendi, sicut est, verumtamen
 significavit ei super speculatione, quod apprehenderet de eo, quod
 potest homo apprehendere in fine apprehensionis sue. Quod enim 10
 ipse apprehendit, non apprehendit alius ante ipsum vel post ipsum.

Sed petitio, quam petivit, ut notas faceret ei dispositiones suas est,
 quod dixit: «Notas fac michi vias tuas, et cognoscam te». Adverte, quod
 invenitur in hac coniunctione verborum, scilicet «notas fac michi vias
 et cognoscam te», quia est de secretis mirabilibus. Hoc enim significat, 15
 quod Creator cognoscitur per vias suas, et cum sciverit homo vias suas,
 cognoscet eum. Quod autem dixit: «Ut inveniam gratiam in oculis
 tuis», demonstrat, quod omnis, qui scit Creatorem, invenit gratiam in
 oculis eius, non qui ieiunat, vel orat solummodo. Omnis autem, qui
 scit illum, invenit gratiam et est prope ipsum; qui autem ignorat eum, 20
 consequitur iram eius et est longe ab eo. Secundum vero scientiam et
 ignorantiam, que est in eo, erit voluntas et ira et appropinquatio et
 elongatio. Sed quia digressi sumus, revertamur ad intentionem capituli.

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum LIII] Moyses duo petiit a Deo. Capitulum LIII π
 Capitulum LIII *L om. AEK* 2 sapientum] sapientium *B* 3 accepit] recepit *K* |
 responsum] sensum *A* | Unum] *add. Exodus XXXIII al. m. in marg. A* | quia] quod
E 4 ei] sibi π | veritatem] unitatem *L* | Secundum] alterum π 5 primo]
 post *E* π | petivit] *om. E* | ei] sibi π | vias ... dispositiones] *inv. sed corr. B* | vel
 ... suas] *om. E* | vel dispositiones] *om. GKL* π *add. vel dispositiones suas al. m. in marg.*
G 6 ei.] sibi π | quia ... ei.] *om. A* 7 ei.] *om. L* π | ei.] *om. K* π 8 ipsius]
 eius *CKL* π | verumtamen] verum *L lac. K* 9 significavit] signavit π | quod,]
 que *E* 10 potest homo] *inv. KL* π 11 vel ... ipsum] *om. KL* π 12 quam] qua
 π quoniam *L* | ei] sibi π 13 Adverte ... te] *om. \pi* 16 quod] quia *L* | suas]
 eius π illas *BE add. vel illas sup. l. A* 17 cognoscet] *add. homo C* | Quod] qui *L* |
 autem] etiam *L* 18 tuis] eius *KL* π | demonstrat ... eius] *om. K* 19 non] *om. E*
 | orat] ora *K* 20 est prope] *inv. C* | prope] prophete *B* 20 eum consequitur]
inv. GKL π 21 iram] ira *GK* π

13 *Exod. 33, 13.*

17-18 *Exod. 33, 13.*

Dicam ergo, quod, cum petivit Moyses scientiam dispositionum
 25 Dei, ut propitius esset super populo suo, responsum accepit de ve-
 nia illis concessa. Postea petivit, ut apprehenderet substantiam Dei, et
 hoc est, quod dixit: «Ostende michi gloriam tuam». Ad primam ergo
 petitionem, que fuit: «Notas fac michi vias tuas», respondit et dixit:
 «Faciam, quod ante te transeat omnis bonitas mea». Ad secundam vero
 30 petitionem respondit: «Non poteris videre faciem meam». Quod au-
 tem dixit: «Omnis bonitas mea», significat, quod ostenderet ei omnia
 creata, de quibus dictum est: «Vidit Deus cuncta, que fecerat, et erant
 valde bona», quod est dicere, quia cum ostenderet ei illa, faceret ip-
 sum scire naturas et vires ipsorum et colligationem partis cum parte,
 35 et sciret regimen ipsorum, quomodo est, et coniunctionem et distin-
 ctionem ipsorum. Et huic rationi consonat, quod dixit: «Fidelis est in
 omni domo mea», hoc est dicere, quia ipse intellexit essentiam totius
 mundi intelligentia vera et firma, quoniam apprehensio scientiarum,
 que non sunt vere, non firmatur. Opera vero ipsa sunt eius dispositio-
 40 nes, quia per illa scitur. Probatio vero, quod opera Creatoris sunt ea,
 que promisit Moysi, quod faceret ipsum scire, est, quia ea, que fecit
 ipsum scire, sunt dispositiones operum vere, sicut dicitur: «Deus pius,
 gratus, auferens scelera». Sic ergo probatur, quod «vie», quas petivit,
 ut sciret, et Deus fecit eum scire, sunt opera, que proveniunt ex parte

24 Dicam] dicant *L* | cum] etiam *L om. BK* | scientiam] *om. A* 25 Dei]
add. et AE | esset] *om. E* | suo] *add. esset E* | de venia] *om. E* 26 illis] vel
KLπ 27 ergo] igitur *BEK* 28 que] quod *G* | fac michi] *inv. B* | tuas] *om.*
B 29 te] me *A* | mea] meas *G* | Ad ... mea] *om. E* 30 poteris] possis *G*
 poterit *L* | Quod] *add. quod Moyses intellexit omnia creata in marg. K* 31 osten-
 deret] ostenderit *G* | omnia] *om. C* 32 est] *add. Genesis I A* | Deus] Dominus
KLπ | cuncta que] *inv. L* | et] *om. A* 33 quia] quod *A add. vel quia sup. l.*
A | ostenderet] ostenderit *B* 34 scire] *om. C* 35 distinctionem] diffinitionem
KLπ 36 ipsorum] eorum *K* | quod] quando *π* | Fidelis] fides *A* 37 quia]
 quod *Lπ* | mundi] *add. et E* 39 sunt] est *CGKLπ* | vere] vera *Kπ* | non] nisi
K 40 vero] vera *E* | quod] et *E* 42 dispositiones] depositiones *B* | operum]
 operationum *E* | dicitur] dicit *π om. C* 43 scelera] secula *L* | quas] quasi *L*

27 *Exod.* 33, 18.

28 *Exod.* 33, 13.

29 *Exod.* 33, 19.

30 *Exod.* 33, 20.

32-33 *Gen.* 1, 31.

36-37 *Num.* 12, 7.

42-43 *Exod.* 34, 6.

Creatoris; et sapientes vocant ea dispositiones vel mores, et dixerunt, 45
 quod sunt tredecim. Et utuntur hoc nomine super naturis et potentiis,
 que sunt in homine, neque ratio huius dicti exigit, quod in Creatore
 sint nature vel dispositiones vel mores, sed facit opera similia illis, que
 proveniunt ex moribus seu dispositionibus nostris de potentiis anime,
 non quod Creator habeat in se virtutes animales. Et certissime abbre- 50
 viavit verba, et non fecit mentionem nisi de tredecim dispositionibus,
 licet apprehenderit omnem bonitatem ipsius, id est omnia opera eius.
 Quoniam ista sunt opera, que proveniunt ex virtutibus animalibus,
 non quod in Creatore talia sint, sine dubio non posuit dispositiones
 Dei preter illas, que sunt convenientes essentie hominum et regimini 55
 eorum. Et istud fuit finalis intentio petitionis ipsius, quoniam con-
 summatio verbi est: «Et cognoscam te, ut inveniam gratiam in oculis
 tuis. Et vide, quod populus tuus gens ista», ac si diceret: ‘necesse habeo
 regere illos cum operibus similibus operibus tuis in regimine ipsorum’.

Iam patet, quod dispositiones et vie sunt eiusdem rationis, et ipse 60
 sunt opera, que proveniunt a Creatore in hunc mundum. Omnis
 autem, qui apprehendit aliquod operum ipsius, nominat Creatorem
 nomine dispositionis, ex qua provenit illud opus, et vocatur nomine
 sumpto ab illo opere. Huius rei exemplum est, quod, cum apprehendit
 pietatem regiminis eius in generatione nati in utero matris, cui vir- 65
 tutem dedit augmentativam, per quam cresceret, postquam natus es-

45 vocant] vocatur π | dispositiones] *om. B* | vel ... dispositiones] *om. G* | mores]
add. dispositiones B 46 tredecim] quatuordecim *L* | utuntur] utimur π | natu-
 ris] modis *E* 47 sint] sunt *K* 48 vel₁] et *L* | vel₂] et *G* | vel mores] *om. K*
 | sed] *add. quod π* | facit] faciat *A π* | similia] similitudo *L* 49 nostris] nostri
KL π | anime] Ade π 50 Creator] creati *B* | Et] sed *L* | certissime] *add. et*
 certissime *A π* | abbreviavit] abbreviabit *G* abbreviaverunt *L* 51 et] *om. C* | fecit]
 feci *KL* 52 apprehenderit] apprehenderet *A* | omnia] *om. CGKL π* 53 ex] vel
G | virtutibus] *add. moribus* vel *B moribus* seu *G* | animalibus] *add. vel moribus*
A 54 posuit] possint *KL* 55 regimini] regimen *A* regiminis *L* 56 ipsius] illius
E 57 te] *add. vel sciam B* | gratiam] gloriam *K* 58 quod] quia *E* | tuus] est
KL π | habeo] ab eo *B* 59 cum] *add. in L* | operibus₂] operis *G om. KL π* | in]
 et *K* 60 quod] ex *G* | dispositiones] dispositionibus *G* | vie ... et] *om. L* | sunt
 ... ipse] *om. K π* | ipse] ille *L add. vel ipsa sup. l. A* 61 que] non *A* | mundum]
 modum *EK add. omnis sed del. G* 62 apprehendit] apprehenderit *G* | ipsius] eius *G*
 63 illud] eius *L* | vocatur] vocat *A* 64 illo opere] *inv. KL π* | cum] si *om. A*
 65 cui] tibi *L* | virtutem dedit] *inv. B* 66 cresceret] crederet *L*

set, et evaderet periculum mortis, et custodiret eum ab omni malo, et daret ei necessaria, cuius operis simile non provenit a nobis nisi post pietatem in anima existentem. Et propter hoc Creator dicitur misericors, sicut dictum est: «Quomodo miseretur pater filiorum»; et iterum: 70 «Miserebor vestri, sicut pater miseretur filiorum», non quod Creator sit factus et misericors, sed sicut opus, quod provenit a patre super filium, quod est magne pietatis et gratie ab anima operata, vere sic provenit a Creatore in amicos et dilectos ipsius, non quod ipse sit operatus vel 75 mutabilis. Sicut etiam contingit apud nos, cum aliquis dat donum alicui et non ex debito, vocatur istud gratia; similiter Creator donat, et regit illum, cui non tenetur ex debito in essentia sua et in regimine, et idcirco vocatur gratosus.

Sic etiam invenimus in operibus suis, quod veniunt super homines 80 plage graves et flagella fortia ad disperdendum eos, et consumat illos et destruit parentes et filios filiorum, ita ut non remaneat semen nec agricultura, sicut in civitatibus, que submerguntur et tempestas et fulgura, vel sicut gens surgit contra gentem, ut expugnet eam et gladio disperdat, ut deleat nomen eius, et multa talia, que non proveniunt a nobis in 85 alios nisi ex magno furore et ira et inimicitia grandi et inquirendo ultionem. Ideoque vocatur Creator secundum ista opera Zelotes: «Ultor, inimicitie conservator, dominus ire», hoc est dicere, quod opera, que proveniunt a nobis secundum mores vel dispositiones nostras animales,

67 et,] *add.* ut *E* | custodiret] custodierit *sed corr.* *B* 68 provenit] pro *C* | a] *om.* *C* | nisi] nec *E* 69 pietatem] *add.* petitionem *C* | Et] *add.* qualiter et quomodo Deus dicitur misericors *in marg.* *K* | dicitur] *add.* **pius** vel *B* | misericors] *add.* vel **pius** *A* 70 dictum est] dicitur *E* 71 pater miseretur] *inv.* *A* | miseretur] miseretur *A* miseratur *K* | quod] *om.* *B* 72 factus] *add.* he? sic patiens *E* 73 quod] qui *L* | operata] *add.* operata *C* 74 operatus] operator *E* 75 etiam] *om.* *A* | contingit] convenit *KL* | dat] *add.* donum aliter *sed del.* *L* | donum] domum *A* domialiter *sed del. et scr.* dona *L* domiali *K* | alicui] *om.* *K* 76 istud] illud *K* | Similiter] *add.* quare Deus dicitur gratosus *in marg.* *K* 77 tenetur] teneretur π cure *E* | regimine] regione *E* 78 vocatur] dicitur π 79 Sic] sicut *K\pi* si *E* | suis] eius π | veniunt] venient *K om.* *C* 80 graves] grave *G* | flagella] *add.* gloria *sed exp.* *B* | consumat] consumas *L* | illos] eos *L* 81 destruit] destruat *KL\pi* | filios] *add.* filios *E* | agricultura] agriculatur *K* 83 et] vel *E* 84 deleat] deseat *K* 85 et,] *add.* in *A om.* *L* | inimicitia] *add.* gradu *sed exp.* *K* 86 Zelotes] *add.* quare dicitur Zelotes et ultor *in marg.* *K* 88 secundum] vel *K*

70 *P.* 103, 13.

71 *Mal.* 3, 17.

86-87 *Nab.* 1, 2.

que sunt zelus et vindicta vel conservatio inimicitie vel ira, proveniunt
a Creatore secundum merita illorum, quibus infligenda est pena, non 90
quod ipse sit operatus ullo modo. Similiter etiam opera, que prove-
niunt ab hominibus ex potentiis operatis et moribus animalibus, pro-
veniunt a Creatore non per aliquid additum super substantiam ipsius.
Et convenit rectori civitatis, si fuerit propheta, ut assimiletur in istis ei,
et quod proveniant ab eo opera ista cum mensura et ordine et secun- 95
dum quod decet et convenit, non secundum quod sequitur ex potentia
operata, nec remittat frenum ire neque det potentiam virtutibus ope-
ratis in ipso, quoniam omne operatum est malum, sed removeat ipsas,
secundum quod possibile est homini. Sit etiam quandoque aliquibus
hominum misericors et gratosus, et non tantummodo sequatur virtu- 100
tem pietatis et gratie, sed secundum quod decet et expedit; quandoque
etiam erit aliquibus ultor et dominus ire, secundum quod illi merentur,
non secundum naturam ire, sicut si precipit aliquem comburi non in
tempore ire sue, nec odit eum, sed secundum quod videt, quod fieri
debet, et intelligit utilitatem proveniente[m] multis ex opere illo. Nonne 105
vides in versibus legis, quod quando precepit disperdere septem gentes,
dixit: «Non vivifices ullam animam?», et subiunxit statim: «Ne doce-
ant vos facere secundum omnes abhominaciones suas, quas faciebant
ydolis suis, et peccaretis Domino Deo vestro?» Neque credas, quod
istud fit ex animi feritate vel ad querendum ultionem, sed est opus, 110
quod intellectus inducit, et ex ipso sequitur hoc, ut disperdatur omnis,

89 vel] et *G* 90 secundum] *add. m sed del. L* 91 sit] est *E* | etiam] *om. E*
92 operatis] operans *C* 93 non] nisi *A* nec π | aliquid] aliquod *L* π | substan-
tiam] *add. suam sed exp. G* 95 ab] ad *L* | eo] istud *L* | et₂] in *L* | et₃] *om.*
E 96 decet] docet *L* | ex] *add. passione vel passibili qualitate ex potentiis passibi-*
libus virtutibus passibilibus *E in marg. G* 97 remittat] remaneat *L* | neque] nec *E*
98 quoniam] quod *C* | omne] est *B* | removeat] removet *C* 99 secundum] vel *K*
| etiam] *om. KL* π 100 et] ut π | non tantummodo] *lac. K* | virtutem] virtutes *C*
101 sed] *om. KL* π | etiam] autem *L* 103 ire] rei *G* 106 precepit] precipit *A*
cepit π 107 dixit] dixi *KL* | Non] si *K* | subiunxit] subiungit *GL* π | doceant]
doceat *AC* id creant *L* 108 vos facere] *inv. B* | omnes abhominaciones] *inv. C* |
faciebant] faciebat *GE* 109 et] ubi *K* π non *L om. E* | Neque] nec *KL* | credas]
credatis *C* 110 fit] *om. A* | feritate] firmitate *L lac. K* | ultionem] intellectum
L 113 ex ipso] exposito *K*

107 *Deut.* 20, 16.

107-109 *Deut.* 20, 18.

qui deviat a via recta, ut tollantur omnes, qui prestant impedimentum perfectioni, que est apprehensio Creatoris.

Et in omnibus istis opus est, quod opera pietatis et gratie et indulgentie, que proveniunt a rectore civitatis, sint plura quam opera pene, quoniam omnes iste tredecim dispositiones sunt pietatis preter unam, que est: «Visitans peccata parentum in filios». Et scias, quod istud non intelligitur dictum nisi de uno peccato tantum, quod probatur per illud, quod dicitur in Decalogo super tertiam et quartam generationem: «Hiis, qui oderunt me», et non dicitur 'odiens', nisi qui servit ydolis, sicut dixit: «Quoniam omnia, que abhominatus est Dominus, fecerunt ydolis suis». Sed breviavit verbum suum super generationem quartam nec addidit amplius, quoniam finis posteritatis sue, quam potest homo videre, est generatio quarta solummodo. Et cum interfecti fuerint homines civitatis, qui serviunt ydolis, erit occisus ydolatra senex et filii filiorum suorum, qui sunt generatio quarta, ac si diceret, quod de universitate preceptorum suorum, que diffinivit, que sunt de communi operum suorum, sine dubio est, ut deleatur posteritas ydolis servientis, licet sint parvuli in vita parentum suorum. Invenimus autem, quod secundum hanc rationem lex procedit ubique, sicut dixit super civitate perditam, scilicet in qua sunt homines perditis moribus viventes, ut de-

112 ut] nec *L* | prestant] sperant *sed corr. B* 113 apprehensio] comprehensio
L | 114 Et] *add.* nota quod plura dicunt esse opera pietatis in rectore civitatis quam
 pene *in marg. K* | quod] quia *E* 116 iste] isti *K* | tredecim] *add.* que sunt iste
 XIII dispositiones habetur in Numeris in oratione illa: Domine Deus patiens et cetera.
 Ibi numerant Iudei XIII dispositiones secundum aliam litteram, quam non habemus *al.*
m. in marg. A in Exodo 34 in illa oratione Dominator Domine Deus et cetera numerant
 Iudei XIII dispositiones secundum aliam litteram quam nos non habemus *al. m. in marg.*
G | pietatis] pietates *B om. A* 117 parentum] patrum π | in] et *K* | Et]
add. nota qualiter intelligitur illud: visitans peccata patrum in filios usque in tertiam et
 quartam generationem *in marg. K* | quod] *add.* non *sed exp. K* 118 illud] id *AL*
 119 generationem] *add.* in *K* 120 odiens] prodiens *A* 121 sicut ... ydolis] *om. C*
 | dixit] dicit *L* 122 breviavit] brevium *L* breviant *K* 123 addidit] additum *L*
 | potest homo] *inv. A* 124 est] in *L* | cum] si *L* | fuerint] *add.* hominis *sed exp.*
E 125 serviunt] servierunt *KL\pi* | occisus] ociosus *L\pi lac. K add. ydolis sed exp. K* |
 ydolatra] ydolatur *K* | filii] filius *G* 126 filiorum] *add.* filiorum *B* 127 suorum]
om. A | diffinivit] diffinium *A* 128 deleatur] doleatur *B* 129 vita] una *KL\pi*
 130 super] sunt *G* 131 sunt] sint *C* | destrueretur] destruetur *L*

117 *Exod.* 34, 7.

120 *Exod.* 20, 5.

121-122 *Deut.* 12, 31.

strueretur ipsa, et quicquid in ea erat, et ut tolleretur omnis memoria, que possit ipsis esse dampnosa, sicut exponimus.

Verumptamen digressi sumus aliquantulum, sed exponamus, quare
 135 brevavit verbum suum in rememorazione dispositionum istarum et
 non addidit amplius, et quod sunt necessarie in regimine civitatum,
 quia finis excellentie hominis et gradus ipsius est, ut assimiletur Cre-
 140 atorī secundum potentiam suam, id est ut opera nostra assimilentur
 operibus ipsius, sicut diximus in expositione legis in illo loco: «Sancti
 eritis». Et dixerunt sapientes: «Sicut ille est gratosus, sic et tu eris gra-
 tiosus, et sicut ille pius, sic et tu». Ratio autem est, quod iste dispositio-
 nes, que attribuuntur ei, sunt dispositiones operum suorum, non quod
 ipse sit qualitibus subiectus.

132 ipsa ... tolleretur] *om.* π | tolleretur] tolletur *L* 133 possit] posset *C* | ipsis] eis *A* in ea *sed corr. in marg.* *L* | exponimus] exposuimus *BLπ* 134 Verumptamen] ubi tamen π | Verumptamen ... exponamus] *om.* *K* | exponamus] expectavimus *C* | quare] qua *A* quia *C add.* qua brevavit aliter quare brevavit *al. m. in marg.* *A* 135 brevavit] breviant *KL* 136 sunt] est *L* | necessarie] necessarium *L* | civitatum] civitatis *Lπ* 137 ipsius est] *inv.* *L* 139 operibus] *add. suis sed exp.* *K* | operibus ipsius] suis operibus *L* | diximus] exposuimus *L* | illo loco] *inv.* *C* | illo] eo *L* 141 et,] *om.* *CGKLπ* | et sicut] *inv.* *E* 142 ei] eis *C* | sunt] icut *C*

139-140 *Lev.* 19, 2.

140-141 *Cf. Sifre Devarim*, 49.

CAPITULUM LIV

In multis locis huius libri premisimus iam, quod omne illud, ex quo sequitur corporeitas, necesse est, ut removeatur a Creatore, similiter et omne operatum, quoniam omnia operata consequitur necessario
 5 mutatio, et quod factor operatorum non est operatus sine dubio, et si Creator esset operatus aliquo modo operationis, esset extra ipsum operator ipsius et motor. Similiter necesse est, ut ab eo removeatur omnis privatio, et quod non sit in eo aliqua perfectio quandoque et quandoque desit, quoniam, si hoc contingeret, esset eius perfectio
 10 in potentia, et omnem potentiam comitatur privatio de necessitate. Quicquid autem exit de potentia ad actum, necesse est, ut aliud, quod est in actu, extrahat ipsum de potentia ad actum, unde necesse est, ut omnis perfectio eius inveniatur in ipso in actu, et nulla perfectio sit in potentia ullo modo. Quilibet enim scire debet, quod removeri debet
 15 ab eo similitudo, scilicet ut non assimiletur alicui creature. In libris autem prophetarum explanatur elongatio similitudinis, sicut dictum est: «Cui assimilastis me, et cui adequastis me?»; et iterum: «Cui assimilastis factorem?»; et iterum: «Non est similis tui in diis, Domine», et multa talia. Radix igitur verbi erit, quod omne, ex quo sequitur
 20 aliquod istorum quatuor, necesse est, ut removeatur ab eo probatione vera. Quatuor autem ista sunt hec: primum, quod inducit corporeitatem; secundum, ex quo sequitur, ut sit operatus et mutabilis; tertium,

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum LIV] Corporeitas omnis removetur a Deo. Capitulum LIV π capitulum LV *L om. AEGK* 2 illud] id *L* 3 necesse] *necessarie L* 4 omne] *add. vel factum B* | operatum] creatum *KL π* | consequitur] sequitur *E* 6 ipsum] ipsius *G* 7 motor] *add. ipsius L* 8 non ... eo] in eo non sit *L* 9 esset] esse *K* 10 comitatur] comitaretur *L* 11 Quicquid] *add. nota de philosophia al. m. in marg. A* | aliud] aliquid *K* 13 omnis] *om. KL π* | in₂] *om. A π* 14 ullo] nullo *E* 15 assimiletur] similetur *C* 16 explanatur] explanabitur *L* 17 assimilastis,] assimilasti *A* | adequastis] adequasti *A* | me, ... assimilastis,] *om. AB* 18 et iterum] *om. K* | tui] cui *L add. Dominus sed del. L* 19 Radix] *add. quatuor que necesse est remove a Creatore in marg. K* 20 aliquod] aliquid *C* | est] *om. π* | ut] quod *E* 21 Quatuori] *add. nota quatuor al. m. in marg. A* | autem] *add. hec K* | hec] *om. K* 22 ex ... sequitur] sequitur ex quo *L* | ut] *om. L* | mutabilis] mirabilis *C*

17 *Is.* 40, 25.

17-18 *Is.* 40, 18.

18 *Ier.* 10, 16.

quod inducit privationem, ac si esset aliquid in eo in potentia et postea in actu; quartum, quod inducit assimilationem eius ad creata sua.

Et hoc totum est de utilitatibus communibus, que proveniunt ex 25
scientia naturali in sapientiam divinam. Quilibet enim, qui scientiam
naturalem ignorat, non cognoscit imperfectionem rerum operarum
nec intelligit rationem eius, quod est in potentia, et illius, quod est in
actu, et ignorat, quod privatio est coniuncta in eo, quod est in poten- 30
tia. Omne vero, quod est in potentia, est imperfectius eo, quod move-
tur, ut exeat de ipsa potentia ad actum; omne autem, quod movetur,
est imperfectum, cum comparatum fuerit motori suo, per quem exit
ad actum. Quicumque autem scit ista et non per proprias probationes,
non sciet singularia, que sequuntur ex illis antecedentibus commu- 35
nibus consecutione necessaria, et idcirco non intelliget probationem
Creatoris nec consecutionem ad removendum ista ab eo.

Postquam ergo premisi hoc stramentum, incipiam aliud capitulum,
et loquar de remotione illius, quod putant illi, qui credunt dispositio-
nes substantiales Creatoris. Hoc autem non intelliget, nisi qui exercita- 40
tus fuerit in arte dyalectica et in natura creationis.

23 esset] diceret *E* 24 assimilationem] assimulationem *L* | eius] eis *E* 25 totum
est] *inv. GKLπ* | que] qui *G* 26 sapientiam] sapientia *AB* | divinam] divina
AB 27 operarum] operatorum *CK* 28 quod₁] que *KL* | est₁] *om. AB* | et₁
... potentia] *om. E* 29 ignorat] ignorantia *K* | privatio] *add. non L* | est₂] *om.*
KLπ 30 Omne] *add. nota bene quam pulcher loquitur? al. m. in marg. A* | imper-
fectius] imperfectum π 31 omne ... actum] *om. E* 32 quem] quam *L* 33 scit]
sunt *L* | proprias] *add. rationes et K* 34 sequuntur] sequantur *L* 35 intelliget]
intelligit *A* 37 ergo] vero *E* 38 loquar] loquitur *K* | illius] ipsius π istius *L* |
dispositiones] *om. K* 40 creationis] creatoris *CK* | dyalectica] *add. dyalectica al. m.*
in marg. A

CAPITULUM LV

- Scito, quod similitudo est comparatio inter duo, et omnia duo, inter que non est comparatio, non ascendit in cor, quod sit inter ea similitudo ulla; similiter inter que non est similitudo, nec inter ea est comparatio. Cuius rei exemplum est, quod non dicitur, quod iste calor est 5 similis huic tincture, nec ista vox est similis huic dulcedini, et hoc est notum per se. Quoniam ergo nulla comparatio est inter nos et Creatorem, nec potest esse, scilicet inter ipsum et id, quod est extra ipsum, sequitur, quod nulla sit similitudo.
- 10 Scias autem, quod omnia duo, que continentur sub una specie, quorum scilicet quiditas est una, preter quod inter ea est diversitas in multitudine et paucitate vel in fortitudine et debilitate et in similibus, dicemus de ipsis, quod sunt similia, licet inter ea sit diversitas predicta. Huius rei exemplum est, quia granum sinapis et sphaera stellarum fixa- 15 rum assimilantur sibi in tribus dimensionibus, licet unum sit in fine magnitudinis et alterum in fine parvutatis, et ratio essentie dimensionum in eis est eadem. Similiter etiam cera liquefacta per calorem solis assimilatur nature ignis in calore, licet una caliditas est in fine fortitudinis et altera in fine debilitatis, sed ratio essentie huius qualitatis est eadem in ambobus. 20

Hoc igitur intelligere debet, qui crediderit, quod substantiales dispositiones sunt, que conveniunt Creatori, sicut si dixeris, quod ipse est ens vivus, potens, sapiens et volens, quoniam ista non attribuunt nobis et ipsi eodem modo. Nec est diversitas inter illas dispositiones

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum LV] Similitudo et comparatio inter que sint. Capitulum LV π Capitulum LVI *L om. EGK* 2 Scito] *add. quid sit similitudo in marg. K* | comparatio] operatio *C* | omnia] omnino *KL* 3 non₂] nisi *K* | quod] que *B* | inter] non *K om. E* 4 ulla] illa *AB* 5 quod.] quia *B* | non dicitur] *inv. sed corr. C* | iste] ille *K π* | calor] color *B* | est₂] *om. A* 6 similis.] *add. illeg. sed del. L* | ista] illa *K π* | similis₂] similitudinis *B* | est₂] *om. C* 7 ergo] *om. E* 8 et ... ipsum] *om. G* 9 nulla] ulla *L* 10 omnia] causa *sed del. et add. sup. l. omnia A* | continentur] contineantur *G* 11 est.] *add. est G* | quod] que *B* | inter] in *C* | est₂] *om. AB* 12 et.] *add. in C* | in₁] et *B om. E* | et₂] vel *L* 13 quod] que *CE* | sunt] sint *L* | similia] similima *L* | sit diversitas] *inv. E* 14 exemplum] *add. nota exemplum al. m. in marg. A* | est] *om. C* | quia] quod *AE* | sinapis] senapis *L* | et] seu *L* | sphaera] sperma *C* 15 assimilantur] assimilatur *C* | unum] unde *sed corr. L* 16 parvutatis] parvutudinis *C* | essentie] *eras. C* | dimensionum] dimensionis *K* 17 Similiter] *add. nota bene al. m. in marg. A* 21 igitur] ergo *L* 23 est] *om. C* | vivus] unus *B* | attribuunt] attribuuntur π

et nostras in multitudine vel paucitate nec in perfectione et imperfec- 25
 tione, ut sit eius essentia perfectior quam nostra et vita ipsius firmior
 quam nostra et potentia sua maior quam nostra et sua sapientia maior
 quam nostra et sua voluntas communior quam nostra, et quod una
 diffinitio coniungat ambas, sicut isti putaverunt. Quia nullo modo sic
 se habet res, quoniam adverbium magis non dicitur nisi de duobus, 30
 de quibus aliquid dicitur secundum convenientiam, et cum ita fuerit,
 sequetur similitudo.

Secundum ergo intellectum ipsorum, qui crediderunt, quod Creator
 habet substantiales dispositiones, sicut sequitur, quod eius substantia 35
 non est similis aliis substantiis, sic et necesse est, quod eius dispositio-
 nes, quas ipsi credunt, nullis aliis assimilentur dispositionibus, et quod
 non coniungat eas eadem diffinitio. Sed illi non ita sentiunt, immo
 credunt, quod communis est eis terminus, et quod non est similitudo
 inter ea. Probatum autem est iam intelligenti rationem similitudinis,
 quod 'ens' non dicitur de Creatore et de eo, quod est extra ipsum, nisi 40
 equivoce vere. Similiter etiam 'sapiens', 'potens' et 'vivus' et 'volens' non
 dicuntur de eo et de omni alio, cui convenient, nisi equivocacione pura,
 quia inter ipsum et alia nulla est similitudo aliquo modo. Nec putes,
 quod ista nomina sint ambigua vel per transsumptionem dicta, quia
 nomina, que sic dicuntur, conveniunt duobus, inter que est similitudo 45
 aliquo modo, et illud, in quo conveniunt, est accidens, et non intrat
 in substantiam alicuius istorum. Ista vero, que attribuuntur Creatori,
 non sunt accidentia secundum quemlibet magistrum speculationis;
 dispositiones autem iste, que nobis conveniunt, omnes sunt accidentia

25 nostras] *add.* et *E* | vel] et *KLπ* | et₂] *add.* in *L* 26 eius] *ens sed corr. sup. l. A*
 | firmior] infirmior *E* 27 et ... nostra] *om. A* | sua₁] eius *π* | sua₂ ... et] *om. B*
 28 nostra₁] *add.* et eius sapientia maior quam nostra *π* | sua] eius *π* 29 isti] ista *K*
 illi *E* | Quia] quod *EL* | nullo] ullo *L* 31 cum] si *L* 33 Secundum] sequitur
G | ergo] igitur *K* | crediderunt] crediderint *A* 34 eius] est *K* 35 et] etiam
GKπ om. C 36 assimilentur] assimilantur *C* 37 quod] *om. E* | non₁] nisi *K* |
 illi] isti *π* illa *K* | ita] recte *π* recta *K* 38 communis] omnis *A* | eis] ei *A* | ter-
 minus] timentibus *C lac. K* | et] *om. KLπ* | quod₂] qui *π* | non]א] *om. CEGKLπ*
 39 autem est] *inv. BE* 40 est ... ipsum] extra ipsum est *BE* 41 sapiens] *add.* et *E*
 | et₁] *om. BKLπ* 42 dicuntur] dicitur *CGKLπ* | eo] *add.* de *e sed del. L* et] *sed*
KLπ | convenient] conveniunt *π* | equivocacione] equivoce *π* 43 pura] pure *π*
 44 ista] illa *π* | sint] sunt *AC* | per] *om. C* | transsumptionem] transsumptione
C 45 conveniunt] *add.* in *KLπ* 46 illud] illa *C* idem *L* ideo *E* | conveniunt]
 conveniens *G* 47 alicuius] aliorum *sed corr. G* 48 magistrum] magistrorum
E 49 iste] ille *π*

50 secundum sensum loquentium. Vellem scire, unde provenit similitudo, per quam coniungat ea terminus idem, et dicantur convenire, sicut putant.

Et hec est probatio vera, ut sciatur, quod inter istas dispositiones, que attribuuntur ei, et inter alias dispositiones, que apud nos inveniuntur, nulla est participatio nisi in nomine tantum. Quod si ita est, non est credendum, quod aliqua sint addita super substantiam ipsius secundum similitudinem dispositionum additarum super substantiam nostram, quia communicant tantum in nomine. Ratio ista est pretiosa apud sapientes, et idcirco scias eam, et intendas illi, sicut oportet, et erit presto tibi ad ea, que docebo te.

50 Vellem] velle *KLπ* | scire] *add. nolle π add. velle KL* 51 coniungat] contingat *Lπ* 53 hec est] *inu. A* | est] *om. L* 54 que ... dispositiones] *om. G* | attribuuntur] attribuimus *C* | inveniuntur] sunt *π om. KL* 55 est₁] *om. A* | ita] in *L* 56 quod ... secundum] *om. G* 57 additarum] addi + *lac. K* 58 quia] quam *E* | sicut] *lac. K* | te] *add. illeg. + est nichil est commune + illeg. + Deo et creatura ergo in nullo assimilantur ergo non sunt comparabiles al. m. in marg. inf. G*

CAPITULUM LVI

In nominationibus est aliquid profundius quam ea, que premisimus.

Scitum est, quod in omnibus entibus causatis accidit ea, ut essent, quod est aliud quam sua substantia, unde ex se non sunt.

Quod autem non habet causam sui esse, istud est Creator solus, et 5
 hec est ratio, propter quam dicitur de ipso, quod est necesse esse, quia
 sua inventio in esse est sua substantia et sua veritas, nec est substantia,
 cui acciderit esse, quia tunc sua inventio esset res addita super suam
 essentiam. Sed est necesse esse semper, cui nichil accidit, et idcirco est 10
 non in essentia et vivus non in vita et potens non in potentia et sapiens
 non in sapientia; et hec omnia in idem redundant, quia non est in eo
 multitudo, sicut explanabitur. Quod autem necessarium est tibi scire,
 est, quod unitas et multitudo sunt accidentia, que contingunt omnibus
 entibus ex parte sue unionis et sue multiplicationis, et hoc explanatum
 est in *Metaphysica*. Et sicut numerus non est substantia numeratorum, 15
 sic et unitas non est substantia rei, que est una, quoniam ista sunt ac-
 cidentia de genere quantitatis, que comitantur entia, que sunt parata
 recipere huiusmodi accidentia. Quod autem necesse est esse, est sim-
 plex vere, cui non accidit compositio ullo modo, sicut removetur ab eo
 accidens multitudinis, sic et accidens unitatis, id est unitas, non est res 20
 addita super substantiam eius, sed unus non in unitate.

Huiusmodi vero rationes profundas, quas cogitationes non ap-
 prehendant, non inquiras in verbis usitatis, que sunt magna causa er-

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum LVI] Quod Deus est necesse esse. Entiumque que sit
 unitas et multiplicitas. Capitulum LVI π Capitulum LVII *L om. AEGK* 3 causatis] tan-
 tis *K* creatis *E* | ea] eis *B add. sup. l.* aliter eas *sed del. A* | essent] *add. ea G* 4 sua
 substantia] *inv. E* | unde] unum *C* | non] *om. C* | sunt] habet *E* 5 Quod]
add. attente? attende? al. m. in marg. A | esse] essentie *K* | istud ... esse] *om. A*
 6 est.] *om. L* | quia] *add. tunc B* 7 esse] ea est *K* | veritas] unitas *L* 8 suam]
 illam *KL π* 9 cui] sui *L* 11 idem] Deo *L* | quia] quod *G* 12 Quod] *add.*
 de unitate entium et multitudine *in marg. K* 13 est] *om. E* | multitudo] *add. sicut*
 explanabitur *G* 14 ex parte] *om. C* | et₂] *om. A* | hoc] *om. C* 16 ista] illa *K π*
 17 comitantur] computantur *C add. esse sed exp. K* | entia] essentia *E* 18 recipere]
 accipere *E* | necesse est] *inv. B* | est₂] et *CE* eius *L om. B* 19 vere] natura π |
 sicut] *add. eum π* 21 sed] *add. est π* 22 quas] *add. rationes B* 23 non inquiras]
om. E | inquiras] iniquitas *C* | usitatis] *om. K*

15 This is not explicitly stated in the *Metaphysics*.

roris, quoniam latitudo expositionis multum coangustatur in quolibet
 25 ydiomate, adeo quod non ascendit in cor nostrum ratio expositionis
 nisi per contrarium. Sicut cum voluerimus ostendere, quod Creator
 non erat multa, et loquens de hoc non potest dicere, nisi quod est
 unus, licet unum et multa sint species quantitatis. Et idcirco volumus
 30 examinare rationem dicti, et ostendimus intellectui veritatem in dicen-
 do, quod est unus non in unitate, sicut dicimus, quod est antiquus,
 ut ostendamus, quia non est novus. In dicendo autem, quod est
 antiquus, celamus occultum, quod non est notum et manifestum: quia
 antiquum non dicitur nisi de eo, quod est in tempore, quod est accidens
 motus, qui adheret corpori, et est de comitantibus, quia dicere
 35 antiquum in tempore simile est ei, quod dicitur longum vel breve in linea.
 Omne vero, cui non accidit tempus, non dicitur de ipso vere antiquum
 vel novum, sicut non dicitur de dulcedine curuum vel rectum, nec de
 voce falsum vel insulsum. Hec autem nota sunt illi, qui se exercuit in
 intelligendo rationes secundum suam veritatem, et probavit eas per
 40 apprehensionem intellectus, non per virtutem vocabulorum.

Quicquid autem inveneris in libris dictum de Creatore, quod est
 «primus et novissimus», simile est ei, quod de ipso dicitur, quod ha-
 bet oculos vel aures. Intentio autem in hoc est, quod non accidit ei
 mutatio, et nichil renovatur in eo, non quod ipse sit sub tempore, ut
 45 sit inter ipsum et id, quod extra ipsum est, aliqua communitas de eo,
 quod invenitur in tempore, et quod est «primum et novissimum», sed
 omnia verba ista sunt de ydiomate hominum. Similiter dicimus, quod
 est unus, et hoc est dicere, quod non habet secundum, non quod uni-
 tas sit adiuncta substantie ipsius.

24 quoniam] quam *K* | multum] multipliciter *L* 25 nostrum] vestrum *E*
 26 cum] si *L* tibi *K* | voluerimus] voluimus *B* volueris *E* 27 non] de *B* 28 unus]
 unius *L* | unum] multum *E* | multa] unum *E* 29 ostendimus] ostendimus π
 | intellectui] intelligenti *L* 30 est unus] *inv. C* 31 ut ... antiquus] *om. AC* |
 quia] quod *AC\pi* 32 celamus] celavimus *GKL\pi* *add.* quod est *KL\pi* | non] *om. EKL\pi*
 33 nisi] *in marg. G* 34 qui] quod *E* *add.* vel quod *sup. l. A* | comitantibus] con-
 comitantibus *A\pi* communicantibus *C* committante *G* | quia] *add.* est *A* 35 ei] *om.*
G | quod] qui *A* 36 vere] nec *L* 37 non] vero *C* 38 vel] et *E* 39 eas]
 ea *K* 40 intellectus] *om. E* | non] vero *C* | virtutem] veritates *L* 42 simile]
 simul *B* 43 hoc] *add.* capitulo *E* 44 nichil] *add.* removatur ab eo *sed exp. E* |
 sub] in *CE* 45 sit] sic π | quod] *add.* est *KL\pi* 47 ista] *om. B* 48 quod,]
 quia *AC* | secundum] sensus *KL* | non,] nunc *G* 49 adiuncta] coniuncta *KL\pi*

CAPITULUM LVII

Capitulum istud profundius est aliis, que premisimus.

Scias, quod enuntiatio de Creatore per verba negativa est vera, in quam non cadit dubitatio, nec est in ea diminutio in veritate Creatoris ullo modo, sed enuntiatio de ipso per verba affirmativa partim est in equivocacione partim in imperfectione, sicut exposuimus. Et necesse est, ut in primis explanem tibi, quomodo negativa ostendant aliquid de Creatore uno modo, et qualiter differunt ab attributivis; postea vero explanabo tibi, qualiter non habemus viam ad enarrandum ipsum nisi per negativa solummodo.

Dicam igitur, quod agnominatio non separat agnominatum solummodo, ut non communicet in illa cum eo aliud preter ipsum; sed agnominatio potest esse agnominati, licet aliud cum eo communicet in illa, et non erit per ipsam terminatum et separatum ab alio. Huius rei exemplum est, si videris hominem a longe et quesieris: ‘quid est hoc?’, respondebitur: ‘res viva’; et hec est aliqua agnominatio sine dubio, licet non sit separatum ab eo, quod est extra ipsum. Sed posuisti quemdam terminum ei, scilicet quod res viva non est de numero plantarum vel metallorum. Similiter cum in aliqua domo fuerit homo, et sciveris, quod ibi est corpus, sed nescis, cuiusmodi corpus, et queris: ‘quid est in hac domo?’, et respondens dicit, quod non est ibi planta vel metallum, hoc est terminus quidam, per quem scies, quod intus est res viva, licet ignores, cuiusmodi vivum. Et secundum hunc modum communicant abnegationes cum affirmationibus, quia non potest esse, ut non terminentur per aliquem terminum, licet nichil sit ibi determinatum

1 Capitulum LVII] Negationes de Deo sunt vere sine dubitatione affirmationes autem ambiguae. Capitulum LVII π Capitulum LVIII *L om. EGK add. quod de Deo non habemus nomina nisi negativa al. m. in marg. inf. G add. profundius + illeg. al. m. in marg. B* 2 est] *om. E* 3 verba] verbum *L* | negativa] negativum *L* 4 diminutio] divinatio *L* 5 ipso] ipsa *A* 6 partim] *add. est* π | imperfectione] perfectione *L* | necesse] *add. esse sed exp. K* 7 explanem tibi] *inv. C* | negativa] *om. G* 8 qualiter] *add. diffinivit L* 10 negativa] negativam *KL* 11 igitur] ergo *L* 12 in illa] *om. KL* π | aliud] aliud *KL* 13 agnominati] agnominatum *E* | cum ... communicet] communicet cum eo *G* | cum] in *L* 14 terminatum] derivatum *L* 15 hominem] hominum *B* 16 hec] hoc *BC* π 18 quod] est *E om. A* | visa] visa *sed add. viva sup. l. A add. est sed exp. K* 19 cum] si *L* 20 sciveris] scis π scimus *GKL* | ibi est] *inv. C* | sed] et *KL* π | cuiusmodi] huiusmodi *B* 21 dicit] dicitur *A* | quod] quia *G* | est₂] *om. E* 22 scies] scias *B* scias *K* 23 modum] *om. A* 24 abnegationes] abnegantes *GK* π 25 terminentur] terminetur *C* | ibi] tibi *K om. CG* | determinatum] determinativum *L* π

nisi remotio eius, quod abnegavimus, quod nondum putabamus esse abnegatum. In hoc autem differunt abnegationes ab attributionibus, quia affirmationes, licet non sint determinate, significant aliquid de universitate rei, cuius cognitio queritur, vel aliquid de substantia ipsius vel aliquod accidens de accidentibus ipsius; negationes vero non significant de substantia quesita, quod sit aliquo modo, nisi per viam accidentis, sicut ostendimus in exemplo.

Postquam ista premisimus, dicemus, quod probatum est, quod Creator est necesse esse, in quo non est compositio, sicut probabimus, et non apprehendimus nisi essentiam eius, non quiditatem ipsius. Et idcirco non convenit ei agnominatio attributiva, quia non habet essentiam, que exeat terminum quiditatis, ut agnominatio significet id; nedum ut substantia eius sit composita, ut agnominatio significet aliquam partem; nedum etiam quod habeat accidentia, ut agnominatio significet illa. Quod si ita est, nulla agnominatio attributiva convenit ei aliquo modo.

Verum agnominations negative sunt necessarie intellectui, in quibus laboret, ut per eas demonstret, quod oportet credi de Creatore, ex parte quarum non accidit ei multitudo aliquo modo, et significant intellectui finem eius, quod homo potest apprehendere de Creatore. Huius rei exemplum est: iam probatum est nobis, quod necesse est alia esse preter substantias, que sensibus apprehenduntur; apprehensionum vero cognitio est in intellectu; et idcirco dicimus, quod est inventus, hoc est dicere, quod hoc est remotio privationis sue. Post hoc apprehen-

26 nisi] vel *L* | quod₁] quem *A* | nondum] non *KLπ* | putabamus] deputabamus *KLπ* 27 esse] omne *K* *add.* negandum *sed exp.* *G* | abnegatum] *add.* quod *sed exp.* *E* | ab] *om.* *L* | attributionis] attributionibus *sed corr.* *B* 28 affirmationes] attributiones *KLπ* | significant] *add.* tamen *π* 29 aliquid] aliqua *EGKLπ* 30 ipsius ... substantia] *om.* *G* 31 significant] significatur *π* | quod] quid *Kπ* 33 ista] ita *CG* | premisimus dicemus] *inv.* *E* | quod₁] semper *Kπ* | est] esse *π* | quod₂] quia *B* 34 est necesse] *inv.* *KLπ* | esse] anime *K* | probabimus] probavimus *EL* 35 nisi *add.* de *C* | essentiam] essentia *C* | eius] ipsius *CL* 36 ei] *add.* ei *E* 37 exeat] exigat *EGKπ* | ut] nisi *Lπ* | significet] significat *KLπ* | id] illam *KLπ* illud *BC* | id ... significet] *om.* *E* 38 nedum ... illa] *om.* *GKLπ* 40 attributiva] attributa *CG* *om.* *KLπ* 42 agnominations negative] negative affirmaciones *KLπ* 43 laboret] laborat *KLπ* *om.* *G* | eas] illas *E* | demonstret] demonstraret *C* | oportet] oporteat *C* 44 ex ... Creatore] *om.* *G* | significant] significat *B* 46 est nobis] *inv.* *A* | alia esse] *inv.* *L* 47 esse] est *K* | apprehenduntur] *add.* que sensibus apprehenduntur *sed del.* *A* | apprehensionum] apprehensoris *CG* apprehensionis *KLπ* apprehensorum *B* 48 in] *om.* *KLπ* | intellectu] intellectus *Lπ* intellectum *K* | quod] *add.* non *A* 49 hoc₂] *om.* *G* | hoc₃] hec *BC*

dimus, quod iste ens non est sicut essentia quatuor elementorum, que 50
sunt corpora mortua; ideoque dicimus, quod est vivus, hoc est dicere,
quia non est mortuus. Post hoc apprehendimus, quod eius essentia
non est sicut essentia celi, quod est corpus vivum; unde dicimus, quod
non est corpus. Postmodum apprehendimus, quod non est sicut essen- 55
tia intellectus, qui non est corpus nec est mortuus, sed est creatus; et
dicimus, quod Creator est antiquus, hoc est, quod non habuit causam,
que dederit ei esse. Post hoc apprehendimus, quod huius entis essentia
non est eiusmodi, ut sibi soli sufficiat, ut sit, sed emanaverunt ab eo
entia multa; nec ista emanatio est sicut calor ab igne proveniens neque 60
sicut lux a sole, sed est splendor largitatis iuvans et firmans ea cum
regimine intelligentis et preparantis, sicut explanabimus.

Et propter istas rationes dicimus de eo, quia est potens et sapiens et
volens; nostra vero intentio est in istis agnominacionibus, quod non
est piger nec insipiens nec impetuusus sine ratione. Quod autem di- 65
cimus, quod non est piger, hoc est, quia sua essentia sufficiens est, ut
faciat alia esse extra ipsum. Quod autem dicimus, quia non est stultus,
hoc est, quia est apprehensor, id est vivus, quia omnis apprehensor est
vivus. Et quod diximus, quia non est impetuusus, hoc est, quia creata
ordinantur et reguntur neque sunt creata casu, sed quicquid Creator
voluit in eis facere, est cum intentione et voluntate recta. Post hec vero 70

50 sicut] *om. E* | quatuor] *om. E add. ocu sed del. L* 51 ideoque] ideo π idemque
K | vivus] *om. G* 52 quia] quod π | hoc] hec BCG | eius] iste G | essen-
tia] ens G 53 sicut] *om. A add. illeg. + eius essentia non est sicut G* 54 non₂] eius
B | est sicut] *om. BGKL π* 55 qui] quod G 56 est₂] *add. dicere A* | quod₂]
quia BE | causam] *om. B* 57 que] qui K quam E | ei esse] *om. G* | hoc] hec
BCG 58 sit] *add. sic π* 59 ista] illa K π una L | neque] nec KL 60 largi-
tatis] largitans π | firmans] fluans L 61 preparantis] propriantis π properantis L
62 Et] *add. calle versutiam istius prevaricatoris qualiter vult evacuare a Creatore ea nomina
que attribuuntur ei secundo proprietates debitas personis que summam faciunt trinitatem
al. m. in marg. B* | propter] post L | istas] *om. C* | quia] quod A 63 vero]
vera K 64 Quod] *add. vide qualiter iste prevaricator nolebat affirmationem reducere
ad negationem et tamen necesse habet reverti ut totam negationem suam exponat per infir-
mare affirmationem quia miser capere non potest in uno simplicissimo misterium trinitatis
al. m. in marg. B* 65 quod] quia BCL π | quia] quod A 66 quia] quod EGK
67 quia₁] quod A | quia₂] quod E 68 diximus] dicimus L | quia₁] quod E |
quia₂] *om. KL π* 69 reguntur] *add. quia G* | neque] nec KL | sunt] est L | Cre-
ator voluit] *inv. KL π* 70 in ... facere] facere in eis A | eis] illis L | Post] *add. non
advertis miser quod hec trinitas nec est accidentalitatis nec in substantia multitudinem ponit
al. m. in marg. B* | hec] hoc AKL π

apprehendimus, quod iste ens non habet similem, et dicimus, quod est unus, quod est, ut removeatur ab ipso multitudo.

Iam patet igitur, quod omnis agnominatio attributa Creatori vel sumitur ab opere vel erit eius ratio impossibilitas sue privationis, si fuerit
 75 intentio in illa apprehensio sue substantie, non operis. Ista vero nomina negativa non consueverunt attribuere Creatori nisi secundum modum, secundum quem removetur aliquid ab alio, quod non est aptum, ut inveniatur in ipso, sicut dicimus, quod paries non videt. Tu vero scis, quod celos istos, qui sunt corpora mobilia, nos mensuravimus palmis
 80 et cubitis, et inquisivimus scientiam mesure partis illorum et plures motuum eorum, differunt autem penitus sapientes in apprehensione substantie ipsorum, licet nos sciamus, quod sunt compositi ex materia et forma, sed non ex materia simili nostre. Et idcirco non possumus exponere ipsos nisi per nomina, que non demonstrant quiditatem ipso-
 85 rum nisi per attributionem communem. Dicimus enim, quod celi non sunt leves neque graves neque facti, et ideo non recipiunt actionem ab alio extra ipsos, neque sunt alicuius saporis vel odoris, et dicimus de ipsis similia istis; hoc autem totum ideo sic dicimus, quia nescimus materiam ipsorum.

90 Quod si ita est, que erit ratio scientie nostre et intellectus, cum conati fuerint apprehendere immunem a materia et simplicem in fine simplicitatis, qui est necesse esse, qui non habet causam, nec accidit ei res addita super essentiam suam perfectam, cuius perfectionis ratio est impossibilitas imperfectionum ipsius, sicut explanabimus. Ideoque

71 iste] ille *KLπ* | habet] *add.* similitudinem *C* 72 quod est] *om.* *A* | ut] ne *C*
 73 igitur] ergo *L* | omnis] *om.* *CGKLπ* 74 erit] *om.* *C* | eius ratio] *inv.* *L* |
 ratio] *add.* necessitas *E* | impossibilitas] possibilitas *A* sibilitas *L* 75 nomina] neces-
 saria *C* 76 attribuere] attribui *π* *add.* attribuere *G* | modum secundum] *om.* *C*
 77 alio] illo *C* aliquo *L* | non] enim *G* | ut] quod *K* 78 dicimus] dicitur *KLπ*
 | videt] vidit *K* | Tu] *add.* quod celi sunt compositi ex materia et forma *in marg.* *K*
 79 celos] celis *E* | istos] istis *E* | nos *con.* מדרו] non *ACGKLπ* iam *BE* 80 plu-
 res] *om.* *E* 81 motuum] motus *EL* | eorum] illorum *CKLπ* | penitus sapient-
 es] *inv.* *K* 82 substantie] sue *K* | ipsorum] eorum *C* | compositi] composita
K 83 materia] forma *C* 84 ipsos] ipsis *G* istos *L* | que] qui *C* | non] vero
C 85 nisi] non *BCL* | non] quod *B* 86 leves] graves *KLπ* | neque,] nec *L* |
 graves] leves *π* | neque,] *om.* *π* 87 alio] aliquo *Lπ* | neque] nec *KL* | de] *om.* *π*
 88 ipsis] istis *C* | similia] similima *L* | istis] ipsis *C* | ideo] *om.* *Eπ* | sic] *om.* *A*
 | sic dicimus] *inv.* *KLπ* 89 materiam] naturam *π* 90 est] *add.* aut *π* | scientie
 nostre] *inv.* *A* | cum] si *L* 91 fuerint] fuerimus *C* | simplicem] simplicitatem *L*
 92 esse] est *E* 93 perfectionis] *add.* intentio *C* 94 imperfectionum] imperfectio-
 nis *AGKLπ* imperfectioni *E* | ipsius] istius *L* | sicut ... ipsius] *om.* *KLπ*

non apprehendimus nisi essentiam ipsius tantummodo, et quod est 95
 ens, cui nichil est simile eorum, quibus dedit esse, et non participat eis
 aliquo modo, et non est in eo multitudo, nec abbreviatur eius poten-
 tia, ut non faciat esse alia extra se. Et quod comparatio ipsius ad istum
 mundum est sicut comparatio gubernatoris ad navem, hoc etiam non
 est comparatio vera neque similitudo perfecta, sed ut ostendat intellec- 100
 tus, quia Creator regit creata, hoc est iuvat ea, et conservat ordinem sue
 dispositionis, secundum quod convenit. Adhuc etiam explanabitur ista
 ratio verbis dulcioribus istis.

Laudetur Creator, in cuius essentie apprehensione inquisitio scien- 105
 tiarum abbreviatur, et cum intenderunt in illud, quod sequitur ex ope-
 ribus eius cum voluntate ipsius, sapientia ignorantia reputatur, et cum
 laborant lingue, ut exaltent eum in speciebus narrationis, elegantia ver-
 borum fatuitas reputatur.

95 nisi] *del. A* | ipsius] eius *E add. nisi sup. l. A* 96 nichil ... simile] est simile nichil
C | dedit] *add. eis G* 97 modo] *om. KLπ* | eo] eis *G* 98 esse alia] *inv. C*
 99 hoc] hec *CG* hic *K* | etiam] est *AGKLπ* 100 comparatio] *add. una sed exp. K*
 | neque] nec *KL* 101 quia] quod *E* | est *add. quod KLπ* | iuvat יסיע] movet
KLπ add. vel movet G 102 Adhuc] ad hec *π* | ista] illa *Kπ una L* 103 ver-
 bis] verbi *L* | istis] id est *π add. d sed exp. K* 104 essentie] *add. creatione sed exp.*
G | inquisitio] inquisitione *sed corr. G* 105 cum] si *L* | intenderunt] intenderit
ELπ intenderint G | illud] id *KL* 106 cum₂] si *L* 107 laborant] laborent *E* |
 exaltent] exaltant *K* | elegantia] elegativa *A*

CAPITULUM LVIII

Inquisitor queret, et dicet: si non extat via ad apprehendendum
veritatem substantie Creatoris, et ex probatione sequitur, quod com-
prehensum est tantummodo, quia est, quoniam nominationes attri-
butive removentur ab eo, sicut probabitur, in quo ergo pars apprehen-
5 sorem preferetur alii parti? Quod si ita est, quod apprehendit Moyses
magister noster et Salomon, idem apprehendet unus ex discipulis, nec
erit superadditio.

Notum est autem apud tenentes legem et etiam apud philosophos,
10 quod magna est preeminentia unius hominis ad alium in hac re. Et
scias, quod ita est, et similiter preeminentia partis apprehensorum ad
alios magna est: quicquid enim addideris agnominacionibus nomina-
ti, erit magis determinatum et appropinquabit apprehensioni veritatis
illius. Similiter etiam quicquid addideris nominibus negativis respectu
15 Creatoris, appropinquabit apprehensioni eius, et eris ei propinquior
quam ille, qui ignorat remove agnominaciones, de quibus probatum
est, quod debent ab eo removeri. Ideoque laborat homo multis an-
nis, ut intelligat aliquam scientiam et ut sciat veritatem eorum, que
premittuntur in ipsa, donec sciat ipsam vere, et erit conclusio ipsius
20 scientie totius prohibere et remove a Creatore illud, de quo scitur
per probationem, quod vanitas est ipsum attribuere Creatori. Et est
aliquis de speculatoribus, cui non constat per veram probationem, et
erit dubium apud ipsum, utrum illa res sit inventa apud Creatorem

1 Capitulum] *om. C* | Capitulum LVIII] Questio quomodo cognoscatur Deus. Capitu-
lum LVIII π Capitulum LIX *L om. AEGK* 2 apprehendendum] apprehendendam
 π 3 et] in *E* | comprehensum] comprehensus *CL* 4 est] *add. solummodo sed*
exp. K | est] *add. Creator sed exp. K* 5 sicut] *add. probitur sed exp. E* | pars] est
A | apprehensorum] apprehensionis *KL π* 6 preferetur] profertur *L* | est] eius
L 7 noster] *lac. E* | idem] *om. A* | discipulis] *add. suis A* 8 superadditio]
sub additio *L* 9 est] *add. apud sed del. G* | apud] quod *C* 10 magna] magister *L*
| est] *om. A* | ad] *add. aliam rem sed del. G* 11 similiter] ibi *L* | preeminentia]
primitia *L* 12 magna est] *inv. C* | agnominacionibus] agnacionibus *L* 13 erit]
enim *K* | appropinquabit] appropinquabis *BE* | apprehensioni] veritati *E* | veri-
tatis] apprehensionis *E* 14 Similiter] *add. vel probatum esse iudicas apud te o heretice*
al. m. in marg. B | nominibus] in omnibus *A* 15 appropinquabit] appropinqua-
bis *B* 16 remove] *add. et sed exp. K* 17 Ideoque] itaque *L* | multis annis]
inv. E 18 intelligat] intelligas *G* | ut] si *E* 19 premittuntur] premittitur *C*
20 prohibere ... remove] remove et prohibere *E* | a Creatore] *om. KL π* | illud]
id *L* 21 quod ... probationem] *om. G* 23 illa res] *inv. EG* | sit inventa] *inv. L*

an non. Aliquem enim de insipientibus inducit illa res, cuius impos-
 sibilitas probata est. Quomodo probabo, quod non est corpus, alius 25
 vero dubitat et ignorat, utrum sit corpus an non; alius vero precise
 iudicat, quod habet corpus, et recipiet et videbit faciem Dei sui et vivit
 in hac opinione. Vide igitur quanta sit preeminencia quorumdam ad
 alios! Primus etenim propinquus est Creatori; secundus vero remotus
 est ab eo; tertius autem magis distat ab eo. Similiter cum invenimus 30
 quartum, cui verificatur per probationem impossibilitas rerum facta-
 rum in veritate Creatoris, primo vero, qui removet corporeitatem ab
 eo, non constitit hoc ipsi per probationem; quartus igitur propinquior
 est Creatori quam primus. Et sic semper donec inveniemus aliquem
 hominem, cui ostendetur per probationem impossibilitas multarum 35
 rerum respectu Creatoris, que secundum nos possibles sunt esse in
 ipso, vel quod proveniant ab eo, quanto magis si crediderimus, quod
 ista sunt necessaria in eo, et idcirco scimus, quod iste homo perfectior
 est nobis omnibus sine dubio.

Igitur iam patet tibi, quod tanto perfectior eris, quanto de pluribus 40
 probare poteris, quod abnegari debent a Creatore, quicquid autem at-
 tribueris ei quasi superadditum, elongabit te a scientia veritatis eius.
 Secundum hunc modum ergo necesse est, ut appropinquetur ei, ut
 comprehendatur cum inquisitione per abnegationem, donec sciatur
 remotio eorum, que sunt ab eo removenda, non quod attribuat 45
 aliquid quasi additum super substantiam eius, vel quod id, quod attri-
 buit sit perfectio in ipso, quia invenitur perfectio in nobis. Omnis
 enim species perfectionis est acquisitio, nec omnis acquisitio inveni-

24 enim] etiam BE vero K | inducit] adducit sed corr. G | impossibilitas] possibilitas
 G 25 vero] om. C 26 utrum] an L | iudicat] indicat CE 27 Dei] Domini L
 28 igitur] ergo KL 29 vero] om. C | remotus est] inv. C 30 est] om. BEGKLπ
 | tertius ... eo] om. C | invenimus] invenerimus BE 31 quartum] om. C | cui]
 si L om. G | verificatur] versificatur CG | impossibilitas] impossibilis KLπ add. rerum
 sed exp. G 32 in] om. KLπ | veritate] varietas respectu π add. in veritate G veritatem
 L | qui] quod E | igitur] ergo L 34 quam] quod B | inveniemus] invenimus
 L 35 ostendetur] ostenditur KLπ | impossibilitas] impossibilitatem sed corr. G add.
 rerum creatarum in veritate Creatoris G | multarum] multa G | multarum rerum]
 inv. KLπ 36 possibles] possibile B 37 crediderimus] crederemus π credideris G
 credemus KL 38 iste] ille Lπ | iste homo] inv. C 40 Igitur] ergo L 41 quic-
 quid] quicumque B | attribueris] attribuis A 42 te] de L | a] ea L | eius] om.
 G 43 modum ergo] inv. KLπ | appropinquetur] appropinquatur L | ei] om. B |
 ut] non E 44 comprehendatur] apprehendatur L 45 remotio] add. illorum sed exp.
 K 46 quasi] non KLπ | quod] om. C 48 acquisitio] inquisitio KLπ

tur in quolibet acquiretore. Scias autem, quod, cum attribueris aliquid
 50 Creatori, elongaberis ab eo dupliciter: uno modo, quia quicquid ei
 attribueris, nobis est perfectio; alio, quia nichil aliud est in eo, sed sua
 substantia est sua perfectio, sicut ostendimus.

Et quoniam quilibet sentit, quod non apprehendimus de Creatore,
 quod est in nostra potentia, ut apprehendamus nisi per abnegationem,
 55 abnegatio vero non facit scire aliquid de veritate rei, a qua fit abnegatio,
 idcirco convenerunt sapientes, quod scientie non apprehendunt Crea-
 torem, et non apprehendit, quid est, nisi ipse, et apprehensio nostra re-
 spectu ipsius est defectus appropinquandi apprehensioni eius. Omnes
 autem philosophi dixerunt: potuit super nos, et terruit nos cum magna
 60 laude sua, et celavit se a nobis grandi celatione, sicut sol celat se ab
 oculis debilibus apprehendere ipsum. Multiplicaverunt etiam verba in
 hoc, quod non est utile, ut hic ponatur. Finis autem eorum, que di-
 cuntur secundum hanc rationem, est, quod David dixit, ubi nostra
 translatio habet: «Te decet hymnus Deus in Syon», alia littera habet:
 65 «Tibi silentium laus», id est: tacere est laus tibi. Istud autem est verbum
 dulce in ratione ista; quicquid enim laudis vel exaltationis dicimus de
 eo, invenimus, quod per illud diminuimus id, quod pertinet ad ipsum,
 et videmus, quod defectus est, et tacere melius est, ut habundent super
 apprehensionem scientiarum, sicut preceptum est perfectis: «Dicite in
 70 cordibus vestris super cubilibus vestris, et tacete semper».

49 acquiretore] inquisitore *KLπ* | Scias] *add.* quod homo aliquid attribuendo Crea-
 tori elongatur dupliciter ab eo *in marg. K* | quod] *om. A* | cum] *si L add.* non *A*
 51 perfectio] perfectior *B* | alio] *add.* modo *AKπ* 52 est] *et C* 53 apprehendi-
 mus] apprehendit *G* 54 quod] qui *L* | ut] nisi *AKLπ* | nisi] *om. π* 55 abne-
 gatio₁] abnegare *G* | abnegatio₂] *om. C add. et A* 56 convenerunt] conveniunt
AL | apprehendunt] apprehenderunt *CELπ* 57 apprehendit] *add.* aliquis scilicet
A 58 est] *om. L* | defectus] decursus *K* | eius] ipsius *E* 59 autem] enim *E*
 | nos₂] *om. G* 62 que] qui *C* 63 quod] *add.* ubi *π* | David] *om. A* | David
 dixit] *inv. GE* | ubi ... habet₂] *om. ABEG add.* ubi dicit in principio Psalmi: te decet
 hymnus Deus alia littera *al. m. in marg. A (cf. Ps. 65, 2)* 64 alia ... habet₂] *om. KLπ*
 65 est] *om. BKLπ* | tibi₂] *add.* ubi nostra translatio habet te decet hymnus in Syon *G*
 | est verbum] *inv. BE* 66 ista] illa *Kπ* una *L* 67 illud] id *GL* 68 habundent]
 habundet *CGKLπ* | super] sine *L* 69 apprehensionem] apprehensione *AGKLπ*
 70 super] *et in sed corr. G* | vestris] *add.* compugnimini *sed exp. G*

64 *Ps. 65, 2.*

69-70 *Ps. 4, 5.*

Tu vero scis verbum sapientum, quod est notum, et utinam omnia, que dicta sunt, essent illi similia! Et faciam eius mentionem secundum planum suum, licet sciatur, ut percipere te faciam rationes ipsius. Dixerunt: «Quidam orabat coram Rabi Hanina dicens: 'Deus potens, magne, metuende, honorate, fortis et multa similia'. Cui ipse vir honoratus dixit: 'Perfecisti omnes laudes Domini tui? Nos autem non diceremus tres primas, nisi Moyses magister noster dixisset eas, et quidam de Scola Magna dederunt eas aliis in consuetudine. Tu vero dicis et superaddis. Simile illud assimilatur regi constanti ex carne et sanguine, qui habet millies mille talenta auri, et appreciatur ipsum pro argento. Nonne videtur tibi turpe?'. Hucusque verba huius viri boni. Attende in primis magne tristitie et ire ipsius super multiplicatione attributionum affirmatarum, et intellige, qualiter explanavit, quia, si nominationes relinqueremus plano intellectus nostri, numquam intellexeremus eas, nec loqueremur de ipsis. Sed quoniam necessitas scripture coegit homines, ut cogitationes ipsorum apprehenderent aliquid de intellectu, sicut dixerunt: «Locuta est lex lingua humana», idcirco necesse fuit, ut dicerentur de Creatore secundum rationem perfectionis sue. Finis autem noster est, quod stemus circa verba ista et non invocemus nomen eius in illis, nisi in hora cum addiscimus legem. Sed cum venerunt homines de Scola Maiori, qui fuerunt prophete,

72 illi] illis *KLπ* sibi *G* 74 Dixerunt ... dicens] *om. K* | coram] *om. Lπ* | Hanina] Hanna *π* Anna *G* Hannima *B* Abima *L* | dicens] Dominus *L* | dicens ... similia] *om. ABCE* 75 Cui] cum *C* 76 honoratus] hortatus *C* | omnes] *om. G* 77 non] *om. G* | diceremus] dicemus *CE* | noster] *lac. E* 78 Scola Magna] *add. de scola magna fuerunt Esdras Zacharias et Aggeus al. m. in marg. G add. de qua fuerunt Hesdras Zacharias et Aggeus E* | consuetudine] consuetudinem *E* 79 et] *om. B* quod *A* | superaddis] superaddas *K* | Simile] *add. similitudo pulcherrima in marg. K* | illud] istud *BCE* id *L* | regi] rei *K* 80 qui] quod *E* | millies] millicies *A* | millies mille] *inv. CGKπ* | mille] millia *L* | appreciatur] appreciantur *BEKLπ* | ipsum] *add. aurum ABE* 81 viri boni] *inv. BE* 82 in] etiam *E* 83 attributionum] attributionis *GKLπ* 85 loqueremur] loqueremur *BEGK* 86 ipsorum] eorum *KLπ* | aliquid] aliquem *ACG* aliud *L add. vel aliquid sup. l. A* 88 dicerentur] diceretur *A* 89 verba] *add. ista sed exp. K* | ista] ipsa *BGKπ* 90 invocemus] vocemus *K* | legem] regem *L* 91 cum] si *L* | cum venerunt] convenerunt *E*

74-81 *TB, Berakot* 33b.

78 The expression «Scola Magna» refers to the Great Synagogue, a juridical institution constituted by an assembly of sages. The expression «dederunt ... in consuetudine» refers to the composition of the Jewish prayer *Šemoneh 'Esreh*.

87 *TB, Yevamot* 71a; *Bava' Mešī'a'* 31b.

91 The expression «Scola Maiori» (also in l. 103; 140) is a synonym for «Scola Magna».

et disposuerunt, ut rememorarentur in oratione, posuimus finem nostrum loqui de illis solummodo. Ratio autem verbi, quod iste vir bonus dixit, est, quod propter duas causas necessarias verba ista posita
 95 sunt in oratione nostra: una est, quia inveniuntur in lege; altera vero, quia ordinaverunt ea prophete, ut oraretur in illis. Et nisi esset prima necessitas, non fecissemus mentionem de eis; et nisi esset necessitas secunda, non removeremus eas de locis suis nec orarem in illis.

Et tu vis multiplicare nominationes, quod cum ita sit, liquet tibi
 100 ex hiis verbis, quod quicquid inveneris de dispositionibus attributis Creatori in libris prophetarum, non licet nobis orare in illis vel facere mentionem de illis, quia non dixit: «Nisi quia Moyses dixit ea», et non possemus ea dicere, nisi quia homines de Scola Maiori ordinaverunt ea in oratione, et tunc licuit nobis orare in illis. Non sicut
 105 omnino stulti faciunt, qui multiplicant, et prolongant orationes, quas ipsi composuerunt et verba, que ipsi ordinaverunt, ut appropinquarent per ea Creatori secundum suam estimationem. Et dicunt de Creatore quedam, que si dicerent de homine aliquo, esset minoratio gradus sui, quia ipsi non intellexerunt istas honorabiles et sublimes
 110 orationes, sicut propheta dixit, sed conculcaverunt Creatorem linguis suis. Et locuti sunt de eo, quod opinabantur conveniens, et multiplicaverunt rationes istas, ut perducerent ipsum ad hoc, quod erat factus, et precipue cum inveniebant verba prophetarum. Secundum hanc rationem credebant sibi licitum inducere versus et cogitare in
 115 illis quamlibet opinionem accipientes ipsos secundum suum planum, et percidebant de ipsis verba quedam, ex quibus dabant originem rationibus quibusdam. Et fabricabant ex eis verba, donec hanc licentiam acceperunt cantores vel illi, qui credebant se dicere canticum,

92 rememorarentur] remorarentur *C* | posuimus] possumus *E* 93 de] *add.* dixit *B*
 94 est] *om.* *B* | ista] *om.* *C* 96 oraretur] orarentur *E* 97 non] nisi *K* |
 eis] illis *L* | necessitas secunda] *inv.* *BE* 98 suis] *om.* *GKLπ* | in] de *sed corr.* *B*
 99 vis] *add.* multiplicationis *sed exp.* *G* | cum] autem *E* 101 orare] *add.* etiam *L*
add. est *K* 102 illis] ipsis *E* 103 et] *om.* *B* 104 in,] de *sed exp. et corr. sup. l.*
K | tunc] cum *L* | orare] oraret *E* | Non] *add.* contra multiplicitates orationum
in marg. *K* 106 ipsi composuerunt] *inv.* *E* | composuerunt] provocaverunt *sed*
corr. sup. l. B | appropinquarent] appropinquaret *CKL* 108 quedam] quidam *L*
 109 sui] eius π *om.* *A* | quia] quod *E* | non] *om.* *Lπ* 110 orationes] *add.* *sed* π |
sed] *om.* π 112 rationes] orationes *A* 113 precipue] precise *L* | cum] tamen *A*
 etiam *L* | inveniebant] investigabant *L* | prophetarum] prophetie *sed corr. in marg.* *L*
 114 licitum] licere π 115 suum planum] *inv.* *C* 116 percidebant] percipiebant *A*
 117 ex] *om.* *C* | hanc] habens *L* 118 cantores] creatores *BE*

adeo quod verba quedam sua resonabant blasphemiam manifestam, et alia continebant fatuitatem et malitiam cogitationis et sensus, qui provocat hominem ad risum secundum naturam suam, cum audit ea, et plorat, quando intelligit qualiter dicta sunt illa verba de Creatore.

Et nisi misertus essem super honore illorum, qui talia dicebant, fecissem mentionem de aliquibus illorum, ut intelligeres in eis defectum. Sed sunt verba continentia manifeste defectum quantum ad intelligentem. Tu vero debes attendere: si prohibitum est detrahere vel maledicere socio suo, quanto magis est in prohibitione prolongare linguam et loqui de Creatore et narrare de eo talia, qualia sunt illa? Nec dico, quod hoc sit transgressio tantummodo, sed est opprobrium in errore gentis audientis talia et insipientis, qui talia dicit. Qui vero cognoscit defectum talium verborum et loquitur in illis, numeratur in oculis meis de illis, de quibus dictum est: «Scrutati sunt filii Israel verba, que non sunt sic, super Domino Deo suo»; et dixerunt: «Loquendo de Domino errorem».

Si autem fueris de illis, qui sunt propitii super gloria Creatoris sui, non decet, ut audias illa ullo modo, nedum ut loquaris vel cantes in illis, quanto magis ut opereris in illis. Tu vero iam scis, quantum peccatum sit loqui contra sensum, non expedit tibi, ut applices te nominationibus Creatoris, scilicet affirmativis, ut exaltes illum secundum intellectum tuum; nec aliquid addas super illis, que ordinarunt homines de Scola Maiori in orationibus et benedictionibus,

119 quedam] *om. CGKLπ* 121 provocat] provocant *C* | hominem] homines *L* | cum] si *L* | ea] eam *E* 122 plorat] prolorat *L add. aliter non habet in marg. A* | plorat quando] *om. BE* | illa verba] *inv. CGL* 123 fecissem] fecisse *C* | illorum] ipsorum *E* 125 manifeste defectum] *inv. KLπ* 126 Tu] cum *K* 127 socio suo] *inv. BKLπ* | et] *om. CGKLπ* 128 et ... sit] *om. E* | narrare] narratione *G* | hoc] hic *K* 130 insipientis] insipientis *A* insipientes *B* | qui] quod *E* | dicit] dixit *CGKLπ* 131 sunt] *add. verba sed exp. G* | Israel] *lac. E* 133 Deo] *om. A* | Deo suo] *inv. C* | Domino, *add. Deo GKLπ add. suo E* 134 autem] *om. C* | fueris] fuerit *K* | propitii] propitiis *C* | gloria] gloriam *E* 135 audias illa] *inv. C* | ut] *om. EG* 136 ut] nec *C* sit *G* | opereris] operis *G* | vero iam] autem *L* | iam] *om. C* | peccatum] peccatus *L* 137 contra] contrarias *L* | sensum] sursum *π* sententias *L* sui sunt *K* 138 scilicet] *om. E* | ut] nec *C* | exaltes] exaltas *K* | illum] illud *C* 139 tuum] suum *KLπ* | aliquid] aliud *L* | super *add. illud G* | que] qui *K* 140 de] super *KLπ* | Maiori] magistrorum *C*

quoniam sufficiunt illa, secundum quod necessitas exigit, sicut dixit Rabi Hanina. Alie vero nominationes Creatoris, que sunt in libris prophetarum, necesse est, ut legas eas, cum perveneris ad eas, sed credes in illis, quod exposuimus, scilicet quod ab operibus dicuntur vel
 145 ostendunt impossibilitatem sue privationis. Et non expedit, ut istud divulgetur genti, sed consideratio ista est necessaria singularibus, apud quos non est honor Creatoris, quod dicitur de eo tamquam conveniens ei, sed ut intelligant illud, secundum quod oportet.

Nunc autem revertar, ut perficiam expositionem illorum, que dixit
 150 Rabi Hanina in similitudine premissa. Non enim dixit, quod diceretur de rege: «Habente millies mille talenta auri», quod haberet ipse centum talenta auri. Tunc enim ista similitudo significaret, quod perfectio Creatoris esset perfectior quam illa, quam ei comparamus, quia est eiusdem speciei, sed non est ita, sicut ostendimus iam. Sed sapientia
 155 in similitudine premissa in dicendo: «Talanta auri, quibus comparatur argentum», est, ad ostendendum, quod ista, que secundum sensum nostrum sunt perfectiones, nullo modo aliquid ex eis est in Creatore, sed omnia sunt imperfectiones in gradu suo, sicut dixi in premissis exemplo: «Nonne hoc est turpe?»

160 Iam ergo feci te scire, quia illud de huiusmodi nominationibus, quod putaveris esse perfectionem, est defectus eorum, que conveniunt Creatori, cum fuerit de genere illorum, que sunt in nobis. Salomon autem ostendit nobis, quod sufficit in hac ratione dicens: «Dominus in celo et tu super terram, idcirco sermones tui sint pauci».

142 Rabi Hanina] Rababinna *CEKL* | Hanina] Abuma *AGπ* Abinna *B* | Alie] alias *Aπ* 143 legas] *add.* tibi *sed exp.* *K* | eas₁] illas *BE om. CGKπ* | eas₂] illas *E*
 144 quod] que *C* 146 istud] illud *π* | istud divulgetur] *inv.* *K* | necessaria] necessario *L* 147 eo] Deo *CGKLπ* | tamquam] et antequam *L* 148 ei] eis *sed corr. K* | intelligant] intelligas *G* | illud] istud *G id L* 149 illorum] *om.* *A* | que] qui *A* 150 rabi Hanina] Rabiannua *L* | Hanina] Anna *CGK* 151 millies] millicies *A* | millies mille] *inv.* *Kπ* | quod ... auri] *om.* *A* 152 enim] *om.* *π* | ista] illa *AKπ* ipsa *L* | perfectio Creatoris] *inv.* *E* 154 ostendimus iam] *inv.* *B*
 155 dicendo] ducendo *L* | comparatur] operatur *C* 156 que] sunt *L* 157 perfectiones] *add.* in *A* | nullo] ullo *L* | est] sunt *π* 158 dixi] dixit *B* 160 feci te] *inv.* *AC* | scire] sicut *A* | quia] quod *EGL* | illud] istud *C* 161 perfectio- nem] perfectum *L* | est] esse *C* | que] qui *K* 162 cum] que *A* | Salomon ... ostendit] *om.* *C* 163 ostendit nobis] *inv.* *AC* | dicens] Dominus *L* | Dominus] *add.* Ecclesiastes *V al. m. in marg. A* 164 sint] sunt *sed corr. A* sunt *L*

CAPITULUM LIX

In hoc capitulo volo tibi inducere exemplum, per quod addetur tibi cognitio in hoc, quod apprehensio plurium de dispositionibus Creatoris erit per nomina remotiva, et elongaberis per illud, ne credas nominationibus affirmativis, que attribuuntur Creatori. 5

Cogita in animo, quod quidam homo scit in veritate, quod navis est in mundo inventa, sed non vidit eam, et ignorat, cui conveniat hoc nomen, utrum sit substantia an accidens. Postea probatum est alii, quod non est accidens; alii vero, quod non est de genere metallorum; alii autem, quod non est res viva; alii vero, quod non est planta, que terre adhereat; alii autem, quod non est corpus unum coniunctione naturali; alii vero, quod non est figure late sicut hostium; alii vero, quod non est cavata; alii autem, quod non est rotunda vel quadrata; alii, quod non est alterius figure. Ecce iam scis, quod iste ultimus scit formam navis, sicut est per supradictas negationes, et qui opinatur, quod est corpus ligneum, concavum, longum, compactum ex multis lignis, est equalis ei, qui scit navem per nomina attributiva. Sed quilibet priorum in exemplo premissio magis distat a cognitione navis quam alius, qui sequitur ipsum, adeo quod primus nichil scit de ipsa nisi nomen. Sic ergo negationes applicabunt te cognitioni Creatoris. Et idcirco pone finem amoris tui in intelligendo, ut addas remotionem alicuius ab eo per probationem, non nomine solo. Remotio namque cuiuslibet rei a Creatore, que non est in ipso, cum tibi probata fuerit, faciet te appropinquare ipsi per unum gradum sine dubio. Et secundum hunc modum aliqui homines appropinquaverunt ei multum, aliis existentibus in fine 25

1 Capitulum LIX] Exemplum ad Dei cognitionem. Capitulum LVIII π LX C Capitulum LX L om. AGEK 2 tibi inducere] inv. B 4 remotiva] remota Kπ | illud] id L 6 Cogita in] cogitavi CGKLπ 7 vidit] videt K 8 an] vel KL | Postea ... accidens] om. L 9 alii₂ ... viva] om. A 10 autem] vero EL | est] om. G | viva] una E 11 autem] vero L | unum] vivum Cπ 12 vero,] nec C | quod] om. π | est] om. B | figure] figurate π | late] om. C | sicut] sic K | vero,] nec C 13 autem] vero L | quadrata] add. habens plenitudinem C | alii₂] add. vero L 14 est] om. E | scis] scies A | iste] ille KLπ | scit] sit B 15 qui] quod E | opinatur] opinantur L 16 ligneum] ligneis A 17 equalis] qualis E | qui] quod E | per nomina] perticam C | priorum] prior A 18 cognitione] cogitatione L | alius] aliis B | qui] quod E 19 nichil scit] inv. KLπ | ipsa] ea π 20 cognitioni] cognominationi C cognovi K 21 in] om. A | ut addas] om. E 22 probationem] probata π | non] in E | non ... probata] om. π | solo] om. L | namque] autem KLπ 23 que] qui G | faciet] faciat E om. G 24 secundum] super sed corr. sup. l. B 25 multum] multis L

elongationis, non quod ibi sit appropinquatio vel elongatio secundum locum, sicut stulti putant. Intellige istud et scias et proficies in eo. Iam ostendi tibi viam, per quam, si ambulaveris, appropinquabis multum Creatori, et nunc incede per eam secundum voluntatem tuam.

- 30 Verum in narratione ipsius per affirmationes est periculum magnum, quia iam probatum est, quod quicquid credimus esse perfectionem, licet illa sit in eo secundum sensum credentium in agnominacionibus, non est de genere perfectionis, quam nos opinamur, sed dicitur equivoce solummodo, sicut exposuimus, nec convenit Creatori. Et idcirco
- 35 de necessitate procedes ad rationem abnegationis. Cum enim dixeris, quod Creator scit ea, que scit, scientia invariabili, et que non multiplicatur, et scit variabilia, que semper renovantur sine renovatione scientie, et scit, quod est, antequam sit, et postquam est in esse suo post suam privationem scientia, que non variatur, iam ostendisti in hiis,
- 40 quod est sciens non scientia simili nostre. Et ita sequitur, ut sit non eo modo, quo nos sumus. Iam induxisti ergo negationes necessario, nec invenisti veritatem agnominacionis substantialis, sed invenisti, quod credis, quia substantiam habet, et habet agnominaciones, que non sunt scite. Quoniam istas, quas credis ei convenire, removes ab eo in simi-
- 45 litudine illarum, que sunt apud nos scite, quod si ita est, non sunt sue speciei, hoc autem est, quasi induceret te ratio in debitum agnominacionum, ut dicas, quod Creator est fundamentum, super quo sustentantur erecta super ipsum. Nec est fundamentum sicut illa, et erit finis apprehensionis nostre in hac opinione communicatio et nichil aliud.
- 50 Quoniam omne fundamentum est sustentator erecti super ipsum sine dubio, et sunt duo in diffinitione, licet sint unum in subiecto,

26 ibi למעלה] ipsi *ACGLπ* ipse *K* 27 sicut] ut *KLπ* | Intellige] intelligere *K* | et,] ut *E* | proficies] proficias *B* 28 si] *om. BK* 29 incede] intende *L* | tuam] *om. G* 30 Verum] unde *A add.* in affirmationibus de Creatore est periculum magnum *in marg. K* | narratione] enarratione *C* 32 in₂] et *E* 33 sed] sicut *L* 35 Cum] sicut *L* 36 quod] quia *B* | scit₂] *add. in sed del. L* 38 et,] *om. C* | sit] scit *sed corr. G* scit *EL* | suo] illo *K add. et A* 39 suam] *add. scientiam sed exp. G* | ostendisti] *add. et sed del. L* 40 quod] que *CE* 41 negationes necessario] *inv. G* 43 quia] quod *E* 44 scite] scire *GK* | Quoniam ... scite] *om. B* | convenire] convenit *L* | similitudine] similitudines *sed corr. G* 45 nos] eos *C* | scite] scire *G* | sue] eius *π* 46 est] *om. L* | debitum] debitam *KLπ* | agnominacionum] agnominacionem *GKLπ* 47 dicas] dicat *A* | quo] quod *E* 48 erecta] creata *L* | sicut] sine *KLπ* 49 apprehensionis] *om. K* | opinione] *add. vel equivocatio B* | communicatio] **equivocatio** vel **dubitatio** *GKLπ add. vel equivocatio in marg. A* | aliud] *add. est B* 50 est] *add. est G* 51 duo] due *L* | in₁] *add. dubitatione sed exp. G*

quoniam alia est ratio fundamenti, et alia erecti super ipsum. Adhuc autem explanabitur in capitulis huius libri probatio super impossibilitate compositionis in Creatore, nec est in eo nisi simplicitas vera in fine simplicitatis. 55

Et non dico, quod, qui attribuit agnominaciones Creatori, quod brevatur in sciendo vel apprehendendo ipsum vel quod participat ipsum vel quod apprehendit ipsum aliter, quam est; sed dico, quod abstulit esse Creatoris de corde suo, nec tamen ipse sentit. Huius autem rei expositio est, quoniam omnis, qui abbreviatur in apprehendendo veritatem rei, apprehendit aliquam partem de veritate ipsius et alteram partem nescit apprehendere, sicut qui apprehendit de homine, quia vivit, sed non apprehendit virtutem rationalem ipsius. In Creatore vero non est multitudo in veritate essentie ipsius, ut scias partem de ipso et alteram ignores. Similiter et qui participat aliqua in aliquo, cognoscit veritatem alicuius substantie, secundum quod est, et attribuit ipsam veritatem alteri substantie. Et iste agnominaciones sunt secundum opinionem illius, qui putat, quod non sunt substantia Creatoris, sed sunt res addite super substantiam. Similiter qui apprehendit rem aliter, quam est, non potest esse, quin apprehendat de ipsa aliquid, secundum quod est. Qui vero putat, quod sapor est quantitas, non dico, quod putet rem aliter esse, quam sit, sed dico, quod non cognoscit neque scit essentiam saporis nec intelligit, de quo dicatur hoc nomen. Et est consideratio subtilis, et idcirco intende in illa. 60 65 70

Secundum hanc ergo expositionem scies, quod, qui brevatur in apprehendendo Creatorem, et qui longe est a scientia eius, ille est, qui ignorat remotionem rerum, de quibus probatum est, quod alius habet, 75

52 alia,] *add.* sustentatoris *C* 53 capitulis] capitulo *K* | huius] *om.* *C* 54 est] *om.* *C* | nisi] *om.* *A* | vera] vero *B* | in] *add.* fide *sed exp.* *G* 55 simplicitatis] *add.* vere *KLπ* 56 dico] ideo *G* | quod,] *om.* *E* | agnominaciones] cognominaciones *G* 57 brevatur] abbreviatur *L* | apprehendendo] comprehendendo *E* 58 quod,] *om.* *BL* | dico] *add.* vel removit *B* 59 sentit] sentiat *L* | autem] *add.* ratio *sed exp.* *E* 60 abbreviatur] abbreviantur *L* 61 apprehendit] apprehendunt *L* 62 nescit] nesciunt *L* | quia] qui *L* | vivit] unum *C* 63 virtutem כחות] veritatem *CGKLπ* | rationalem ipsius] *inv.* *G* 65 et] ei *sed corr. sup. l.* *B* | qui] quo π | aliqua] aliquam *A* | aliquo] alio π 67 agnominaciones] agnominacionis *B* 68 opinionem] *add.* alicuius *G* | putat] putant *K* | sunt] est *E* 69 res] tres *E* | qui] quo *A* quod *E* 70 aliquid] aliquod *L* 71 quantitas] qualitas *A* 72 rem ... esse] esse aliter rem *sed corr.* *C* | aliter esse] *inv.* *KLπ* | neque] nec *EL* 73 scit] sit *B* | intelligit] intelliget *CGKL* 74 et] *om.* *K* | in] *om.* *G* | illa] illam *Aπ* *add.* vel in illa *in marg.* *A* *add.* secundum *sed del.* *L* 75 scies] scias *sed corr.* *G* | qui] *om.* *Kπ* | brevatur] abbreviatur *L* | apprehendendo] *add.* veritatem *sed del.* *L* 76 est,] *om.* *B*

et sunt remote ab eo. Quanto igitur plura nomina negativa dixeris, apprehensio ipsius erit nobis propinquior, sicut exposuimus in principio huius capituli. Qui autem attribuit Creatori agnominationem, nichil scit nisi nomen ipsum. Qui vero putat, quod illud nomen cadit in ipsum, hoc non est in rerum natura, sed est cogitatio vana, sicut si diceretur illud nomen de non ente, quia non est in entibus, quod ita se habeat. Cuius rei similitudo est, quod quidam homo audivit nomen elephantis, et scit, quod est res viva, et querit, ut sciat figuram eius et veritatem, et respondet ei, qui facit ipsum errare: scias, quod est res viva, habens unum pedem et tres alas, et habitat in profundo maris, et corpus eius nitet sicut lux clara, et facies eius lata sicut facies hominis, et quandoque volat in aere, quandoque natat sicut piscis. Ego non dico, quod iste talis credit elephantem aliter, quam sit, nec quod abbreviatur in apprehensione ipsius, sed dico, quod ista cogitatio, qua cogitavit rem esse talem, cui conveniat hoc nomen est cogitatio vana, et nichil tale est in entibus, sed est privatio tantum, et attribuerunt ei nomen entis, sicut cum dicitur, quod inventa est avis mirabilis et equus, qui est homo, et similia istis in cogitationibus vanis, quibus attribuitur nomen alicuius entis vel nomen compositum.

Similis et par ratio est hic, quia Creator est, et probatum est, quia est necesse, ut simplicitas vera sit in ratione essentie eius. Sed quod ipsa substantia simplex, que est necesse esse, sicut diximus, habet agnominations et res alias additas in ipsa, totum hoc nichil est, sicut ostensum est per probationem. Cum ergo dixerimus, quod ista substantia,

78 igitur] ergo *L* | negativa dixeris] *inv. E* 80 autem] *om. CGKLπ* 81 illud] id *L* | cadit] cadat *K* 82 hoc] hic *L* | non] nomen *B* | cogitatio] cognitio *C* 83 non ente] necessitate *K* | non₂] si *L* 84 Cuius] eius *L* cui *E* *add. exemplum ridiculosum de elephante al. m. in marg. B* 85 scit] scitum est *K* | est] *om. K* 86 respondet] respondit *KL* | qui] quo *A* | facit] facto *A* | est ... viva] res viva est *E* 87 viva] una *G* *add. et convenit ut sciat figuram eius et veritatem et respondet ei qui facit ipsum errare scias quod est res viva G add. et querit ut sciat figuram eius et veritatem et respondet ei qui facit ipsum errare scias quod est res viva L* | pedem] pedes *G* | alas] alios *A* alias *K* 88 lux] *om. A* | facies hominis] *inv. L* 89 aere] *add. et Cπ* 90 credit] *add. infantem sed exp. G* | quod₂] *om. GKLπ* 91 abbreviatur ... apprehensione] in apprehensione abbreviatur *A* | dico] dica *K* | cogitatio] cognitio *C* | qua] quam *G* 92 cogitavit] cogitat *A* | esse] essem *B* 93 sed est] se *L* | attribuerunt] attribuit *KLπ* 94 ei] *om. C* 96 compositum] comparatum *L* 97 Similis] similiter *G* | par] pax *E* | hic] huic *CKLπ* hoc *E* | quia] quod *C* 98 ut] nisi *G* | ut ... necesse] *om. E* | eius] ipsius *C* entis *KLπ* | quod] *om. B* | ipsa] ista *Aπ* 99 simplex] *add. est sed exp. K* | diximus] dicimus *B* 100 ipsa] ipsas *KL* | hoc] *om. A* 101 Cum] si *L*

que nominatur Creator, est substantia, in qua sunt res multe addite, et enarratur per illas, iam attribuimus hoc nomen non enti et privationi. Vide ergo, quantum periculum est in attribuendo agnominations Creatori. Quod autem necessarium est, ut credatur, quod provenit ex 105 agnominationsibus in libro legis vel in libro prophetarum, credas, quod omnia dicta sunt ad demonstrandam ipsius perfectionem, non propter aliud, vel sunt agnominations operum, que proveniunt ab ipsius virtute, sicut exposuimus.

102 nominatur] nominator *B* | sunt res] *inv. L* | multe addite] *inv. CGKLπ*
 103 enarratur] numeratur *C add.* et enarratur *B* | iam] nos *CGKLπ* | non] nisi
KL om. E 104 ergo] igitur *BEKπ* 105 provenit] convenit *E* 106 quod] et *E*
 107 sunt] sibi *E* | demonstrandam] demonstrandum *A* | ipsius] eius *KLπ* | non]
 nisi *KL* 108 sunt] secundum *π* | ab] ex *C* | virtute] veritate *L*

SUPPLEMENTUM LECTIONUM

DEDICATIO

p. 1

1 Incipit ... dubiorum] Incipit prologus libri Rabi Moyses *D* Incipit liber Rabi Mosse qui dicitur Dux dubiorum vel Dux neutrorum qui etiam ab aliquibus dicitur Mater philosophie *F* Incipit liber Raby Moysi qui Dux neutrorum dicitur *H om. IV* 3 Dixit ... tibi (*p. 2 l. 41*) *om. HFI* | Dixit ... mea (*p. 3 l. 46*) *om. N* | sit tibi *inv. D* 9 littere] *add. littere sed exp. D* | elegantium] elongatum *sed corr. D* 15 ut] quod *D* | stramenta] stragmenta *D* 16 te] de *D* | scientie] sapientie *D* 21 adhesit] *add. adhesit in marg. D*

p. 2

23 tibi dare] *inv. D* 24 ut] *add. ut D* 26 in illis] *om. D* 29 nimio] *in marg. D* 31 precipiens] *add. tibi D* 32 veritate] veritatem *D* 33 apprehenderes] apprehenderet *D* | secundum] per *D* 35 quin] que *D* 36 posuisti] posuit *D* 39 composui] exposui *H* 41 tibi] *add. Continens tres partes. Prima pars incipit. Prologus universalis totius operis incipit H add. Incipit liber capitulum 1 D*

PROLOGUS PRIME PARTIS

p. 3

3 sapientum] sapientium *D* 5 Istius] *add. rabbi Moyses de Dux dubiorum in marg. sup. I* 6 in libris] *om. H* 10 secundum] pro *I* | nec] vero *D* 12 communia] coram *N* 13 sapientie] sapienti *D* | illos] illo *N* | doctrina] *add. nisi in doctrina D* 14 totius huius] *inv. F* | ut] *om. H* 16 libri] *om. H* 17 est] *om. H* 18 speculatus] speculata *D* 19 intellexit] *add. omnes HI* 20 esse] *om. I* 22 de] ex *D*

p. 4

24 suum] *add. sit F* | habito] habitum *F* 25 tunc quod] *inv. F* | destruit] destruat *N* 27 non] quod *sed corr. D* | suspectum] *add. illum F add. ipsum IN* 28 ipsum] *om. F* 29 et₂] *add. in F* 30 animi] *om. FHIN* 31 animi] *om. D* | vagis] vanis *I* 32 libro] libello *N* 33 nimis] minus *N* 34 sunt] sint *DF* | credit] remansit *F* | insipiens] insipientes *H* insipientes *sed corr. D* 35 quod₂] *om. F* 37 planum] *add. et I* | similiter magna] *inv. I* 38 dubitatio] *om. I* 40 ostensor] ostensor *H* | illa titubatione] *inv. D* 41 dubiorum] errantium *N add. titulus libri in marg. F add. nota nomen libri huius vocat aliter istum librum Ducem neutrorum dubiorum in marg. I add. vocavi nomen istius libri Ducem neutrorum vel dubiorum al. m. in marg. D* 42 liber iste] *inv. N* | iste] *om. F add. non I* | aufert] auferat *H* | dubietatem] dubitationem *N* 44 fecerimus ... ratione] de aliqua ratione fecerimus *N* 46 perveniamus] *add. usque DHIN*

p. 5

47 quod] et *D* 48 hoc.] *om. F* | neque] ne *D* | ut₂] non *D* 50 eum]
 ipsum *DHIN* 52 Talmud] *add. Talmud in marg. D* | innuimus] immiraris *N*
 53 fecimus] facimus *N* | ipsis] istis *D* | Beresith] debere sit *F add. sit sed exp. I*
 55 debent] debet *H* | in] *om. I* 56 et₂] nec *I* | tunc] ita *N* 57 rationum]
add. et non ut perficiam ipsas autem perveniam usque ad prime illarum F | nisi] *om. F*
 58 tamen] tunc *D* | illa initia] *inv. F* | libro] *add. et sed exp. D* 60 mea] nostra
FN | ut] quod *F* | veritates] *add. ibi I* 62 remaneat] remaneant *sed corr. D* |
 spiritualem] specialem *I* 63 potest] postest *I* 64 comprehensione] comprehensio-
 nem *N* 65 Domini] *om. N* 66 similiter] *om. I* | possunt] *add. similiter I* |
 exponi] explicari *DFHIN* 68 quod] quid *I*

p. 6

69 Beresit] debere sit *DF* | poneret] exponeret *DFHIN* | illas rationes] *inv. F*
 70 dicte] decem *N* 73 spiritualem] specialem *FIN* | et₂] *om. N* 74 sapientie
 spiritualis] *inv. N* | spiritualis] specialis *FI* 76 credimus] *add. quod sed exp. D*
 78 in] ad *D* 79 Et] *add. de variis gradibus perfectorum in marg. H add. gradus in*
illuminatione veritatis al. m. in marg. N | idcirco] ideo *N* | ille] *om. H* 80 inter-
 polate ... aliam] *om. D* 81 ita quod] *inv. F* | credit quod] *om. N* 83 eximii] *om.*
I 84 fuit.] est *D* 85 eis] hiis *D* 86 iste] istud *D* 87 Prophetaverunt] per
 prophetiam *N* | eis] hiis *D* 88 erit] erat *N*

p. 7

89 eis] hiis *D* | est₂] *om. N* 90 choruscationem] *add. et per sed exp. D* 93 qui]
 que *D* | versatur] *add. in I* 96 est Nescierunt] *in marg. D* | neque] nec *N*
 97 eorum] *om. H* | veritas] virtus *N* 99 viderunt] videre *N* | gens] gentes *D*
 101 velit] velis *D* vellet *N* | secundum] pro *I* 102 rationem aliquam] *inv. F* |
 de] esse *sed corr. D* 106 ille] *om. N* | doctrine] doctrinarum *HN doctrinarum sed*
corr. D | alium] aliud *H* 107 in] *om. D* 108 in] *om. I* 109 sic] sicut *I* |
 Et] *add. scribere per? enigmata al. m. in marg. N* | quando] quanto *F* | voluit] noluit
F voluerit N 111 locutus] locutio *N* | in ... sunt] multiplicatae sunt in hoc *DFIN*
 | hoc] *add. in scientis quod dixerunt sapientes et non in opere de Beresit in duobus et si*
exponeret homo omnes illas rationes sed exp. N

p. 8

112 generibus] gravibus *N* 113 et.] *om. N* 114 principio] primo *N* 117 ali-
 quem] aliquod *D* 119 rem] *om. I* 121 erit] erat *D* 124 magis] magna *N*
 126 spirituali] speciali *IN* | secundum] pro *I om. D* | quod] que *D* | sue] suo *I*
 127 Nonne] *add. de convenientia morum cum preceptis in marg. H* | voluit] voluerit
HI 128 nostre convenientie] *inv. I* 129 firmantur] affirmantur *N* 130 suum
 est] *om. N add. quod sed exp. D* 131 possibilitatem suam] *inv. DFIN* | etiam] *om. F*
 132 scientiam] *add. spiritualement sed del. D* 133 est] *om. N* | sapientia] scientia *D*
 134 est prior] *inv. F* 135 apertionem] *add. eius sed exp. D* | de Beresit] debere sit *F*
 136 est] *add. ratione sed exp. D* | sicut] sic *N*

p. 9

138 rationum] rationis *H* 140 necessaria sapientia] *inv. I* | sapientia] sapientie *H*
 141 in₂] *om. FN* | sicut] *add. fuit sed exp. I* 142 operis] *om. HN* | de Beresit]
 debere sit *F* 144 innuerunt] innuere *N* | scires] scias *H* 145 etiam] enim *D*
 146 tota] *in marg. D* | ista ratio] *inv. F* 147 nominibus] *om. I* | terre] *om. N*
 149 intelliget] intelligeret *D* | ea] *om. H* | vir perfectus] *inv. I* 150 de Mysna]
 lamisna *DIN* lasmisna *H om. F add.* Mysna brevis expositio legis quam fecit quidam Iudeus
 sapiens propter cuius etiam brevitatem factus est postea liber qui dicitur Thalmut. Darassot
 dicunt obscura quedam dispersa in Mysna *in marg. H* | mirabiles rationes] *inv. DFIN*
 151 cum] iam *H om. N* 152 libro illo] *inv. I* | enigmatum] *add. scilicet Derashot*
D 153 terminum] quoniam *D* 154 voluimus] voluerimus *sed corr. H* | elapsi
 ... anni] iam elapsi sunt anni multi *I* 155 composuimus] composuerimus *FH* cum
 posuimus *IN* | fuit] *om. H* 156 visum] *add. est H*

p. 10

157 quod] *om. I* 159 commutarem] commuteremus *N* | pro ... speciei] unius
 speciei pro singulari *I* 161 reveletur] revelentur *D* 162 Vidimus] videmus *F*
 163 de.] *om. D* 165 insipientem] insipientum *sed corr. D* | sapientia] sapientie
F 166 sint] fuit *DF* 167 effugiet] fugiet *I* 168 ea] *om. D* 169 consi-
 lium] *add. occulte sed del. D* 170 fundamenta] fundamentum *D* 171 nec] et non
N | suspectum illum] *inv. H* 172 ei] illi *F* 174 et] *add. dispositio sed del. D*
 175 propter] *add. ea sed del. N* | nolui] volui *DHIN* 176 illos] istos *I* | erant]
 erat *N* 178 revelare] releverare *sed corr. D* 179 in] de *D*

p. 11

180 Talmud] *add. quid sit Talmut in marg. HN* | mea] *om. N* | libro] *add. sicut*
sed exp. I 185 alterius capituli] *inv. F* 186 modorum] monidorum *sed corr.*
D | nollem] nolo *N* 188 aliquam] aliqua *N* | similitudinum] *add. ii sed exp.*
D 190 nominum] *add. varietatem* vel *N* 191 equivocationem] evocationem
N 192 est] *add. est D* 193 premitam] pre unicam *N* | quoddam] quadam *N*
 194 istud] illud + siens *sed exp. N* | Scies] *add. scies N* | intelliges] intelligens *sed*
corr. I 195 veritatis] veritas *H* unitatis *N* 198 quod] quia *F* 199 sunt] *om. I*
 200 similitudinibus] *add. dicitur sed exp. D* 201 similitudinum] similitudinem *HI*
 assimilitudinum *N* | Ad] *add. alia verba sunt apud nos in principio parabolis in marg. H*

p. 12

202 sapientum] sapientium *FN* 203 Cui] *in marg. D add. nota similitudines in*
marg. H | verba] *add. sapientium sed exp. N* 204 Puteo cuius] *inv. sed corr. D*
 205 illis] eis *F* 206 et bibit] *om. H* 207 et] *om. N* | in] ad *N* 209 cor]
add. hominis N 210 quod] quo *F* ad quod *I om. N* 211 et] *add. facinas sed exp.*
D 212 tabernaculis] *add. tabern sed exp. D* | et₁] *add. in F* | et₂] *om. I* | qua-
 tuor] *add. scilicet depositorio conductorio et similibus N* 213 intelligi] intelligere *N*
 214 dixerunt] et *N* | doctores] magistri *F* | nostri] *om. N add. quatuor custodum*
 dixerunt nostri *N* | aurum] aureum *DFI* 216 Et] *om. N* | similiter] similem *N*
om. F 221 et ... est] *om. D* | domus] *add. eius FI* | est] *om. FI* | quia] quod *F*

p. 13

222 sed] et *D* | et ... eius] *om. D* 224 que] et *N* 225 sapiens Salomon] *inv. N* | sculpturis] scripturis *N* | picturis] *om. HN* 226 Mala] *add.* apud nos ita: mala aurea in lectis argenteis qui profert verbum in tempore suo *in marg. H* 227 seu] sive *F* 229 sicut] *om. I* 230 sunt] *om. N* 231 verbum ... dicitur] quod dicitur verbum *I* 232 Nam] *add.* parabola duas habet facies *in marg. H* 233 scilicet] secundum *N* 235 vero] *om. N* | ipsius] illius *sed corr. D* *add.* sit *D* 236 sit] *om. D* | auri] aurum *N* | ad] et *I* 238 subtiles] subtilis *D* 239 videretur] videntur *D* videtur *IN* | cor] corde *H* 240 est ... malum] malum est argentum *I* est malum argenteum *DFN* 241 est] *om. H* | similitudines] *add.* ita *sed exp. D* | prophetarum] prophetiarum *DH* | earum] eorum *DHIN* 242 Ita] *add.* similitudo intelligitur duobus modis *in marg. H*

p. 14

243 unum] unus *FN* 244 libri] libici *N* 245 veritatis] virtutis *N* 247 Sunt] *add.* similitudines *in marg. D* | etenim] enim *F* et + *mn* *sed exp. I* | demonstrat] demonstrat *F* 248 super] sive *D* | aliquo] aliqua *F* | separatim] separati *D* 249 rei] *add.* similitudo *sed exp. D* 250 Erunt] *add.* multa in parabolis ornandi vel dissimulandi gratia *al. m. in marg. N* | nullum] multum *H* 251 in] *add.* p *sed exp. N* | sunt] est *D* 252 ordinationem] orationem *DFN* | assimilate] *add.* in ipsa erunt tamen multa verba in ipsa similitudine quorum nullum adiciet aliquid in ipsa re assimilata *sed* posita sunt ad ornatum similitudinis et ad ornationem eiusdem vel profundationem occultationis rei assimilate *N* 254 plano] privato *N* 255 Exemplum] *add.* de scala Iacob *in marg. H* | speciei] *add.* brut *sed del. D* 256 sompnum] somnium *N* | posita] *add.* est *F* 257 posita] parata *F* 259 ecce] *om. N* 261 ipsam] eum *D* | significat septimum] *inv. N* | ecce] *om. N* 264 Exemplum] *add.* in parabolis *in marg. H* | similitudinum] similitudine *sed corr. D* | illud] istud *I* 266 parvulos] *add.* et *DH* | plateas] plateam *N*

p. 15

267 in] et *D* | illi] ei *F* | nunc] *add.* in *I* 268 nunc] non *D* | apprehensumque] amplexumque *HN* | deosculatur] deobsculatur *sed corr. N* 269 salute] *add.* tua *I* | tuum] suum *D* 270 sibi] similiter *N* ibi *F* 274 sapientiam] sapientia *D* 275 Et] *om. DN* 276 finivit] finim *FN* 381 nisi] *om. F* 382 sicut] *om. H* | explanabitur] explanabimus *DFHIN* 283 quod] *om. D* 285 hominum] *add.* quia *I* | hominum ... propinqua] *om. H* 287 autem] *om. F* | explanavi tibi] *inv. N* 289 Lectulum] lectum *D*

p. 16

290 quod] *om. N* 291 istis similia] *inv. D* 294 quia] quod *D* | est] *om. N* 296 innuero] *add.* innuero *sed del. D* 297 ponuntur] proponuntur *F* 298 invenire ... ipsis] in ipsis invenire *I* 299 pertineat] pertinet *D* | te] *om. I* 300 alteram] *add.* istarum *I* | enim] etiam *D* *om. DFHIN* 301 inducet] inducere *N* | te] *om. N* 303 in] et *F* 304 et ... libros] *om. N* 305 invenire rationes] *inv. D* 306 quas] quam *D* 308 in] *om. DN* 309 rerum huiusmodi] rei huius *N* 310 licet ... similitudo] *om. D* 311 explanem] explanarem *F* | quod ... intelliges] *om. I* | intelliges] intelligas *H*

PROLOGUS TOTIUS OPERIS

p. 18

3 communicatum] comitatum *DH* 4 de] *add. de sed exp. D* | verbis] verbo *N* | capitula] capitulum *N* capituli *H* | ipsius] istius *D* 5 non] ut *D* | capitulo] *add. et sed exp. D* | ut] *om. N* 8 quoniam] quia *F* | hoc ... fuerunt] non fuerunt in hoc libro *F* 9 disputatione] *om. D* 10 ut] *om. N* 13 tibi scire] *inv. F* 14 quia] quod *D* 15 et] *om. FIN* 16 errat] erat *F* | intellectus] *om. N* | intendens] intendens *N* 17 omnem] omnis *N* | qui] que *D* 18 vel] *om. D* | nisi] *om. I* | quod] quibus *I* | explanatum] exemplatum *D* 19 verbis] umbris *N* 20 sunt nomina] *inv. DFIN* 21 et revelandum] *om. N* | quod] quam *D* quia *N* | doctorum] *add. suorum sed exp. D* 22 contingere] contingeret *D* 23 intelliget] intelligeret *N* | in illis] nullis *N* 24 quod] *add. non sed exp. D*

p. 19

25 intendat] *add. intendat I* 26 id] *om. I* 27 sufficiat] sufficit *D* | Quod₂] et *N* 28 viderit ... dampnum] dampnum aliquod in eo viderit *D* 29 secundum] sensuum *N* | suum] *om. N* 31 est] *om. N* | universitatem] universitate *F* | nostre] *add. nostre sed exp. I* 32 nostris] meis *N* | sustentatoribus] *add. nostris et sustentatoribus F* | nostre legis] *inv. DFIN* | qui] que *D* | laborant] *add. nos sed exp. I* 36 speculationis] speculationibus *sed corr. N* 37 vero] non *N* 39 erunt] *om. N* | illius] ipsius *FIN* 40 a] ab *F* 41 quod] *add. si N* 42 partem] *add. ne sed exp. D* 43 scio] sciens *sed corr. scies N* 44 quia] quoniam *D* 45 eius] *add. et DFIN* | revelabitur ... eis] in eis revelabitur *I* 46 argentum] argumentum *N* | manibus] manu *DFIN* | est₂] *add. vis sed exp. D* 47 divitie] divine *N* | tempore] tempus *FIN* 49 hoc] isto *F* 50 ista] illa *D* | longo] longe *N*

p. 20

52 innovare] invocare *N* | innovationem] invocationem *N* 54 quod₂] *add. non sed exp. D* | simile] *om. N* 55 tempus] queritur *D* | Secundum] sciendum *N* 56 Omnia] omnis *H* | opera] tempora *D* | sint] fuit *N* cum *D* | secundum] pro *F* | conscientiam] *add. et N* 57 sustentatus] sustentaturus *N* 59 sunt] *om. N* 61 prosit] pro + *lac. F* | illud] *om. N* | et ... bono] *om. N* 62 milibus] commilibus *F* | illi] isti *HN*

PROPOSITIO ANTECEDENS

p. 21

1 antecedens] *in marg. I* 2 Scias] *add. nota VII propositiones in marg. H* | cause] esse *N* 3 in] *om. F* 4 Quarum] *add. primus modus septem modis reperiri et contrarietas in libris alicuius scriptoris al. m. in marg. N add. 1 in marg. D* 5 contrarias opinionones] *inv. F* 7 inveniatur] invenitur *DN* | destructio] *add. vel variatio N* | vel] *om. N* | unius rationis] *inv. D* 8 distinctionum] diffinitionum *N* destructio-num *D* 10 Secunda] *add. secundus al. m. in marg. N add. 2 in marg. D* | fuerit] fuit *F* 11 et₁] *om. D* | postea] *add. eam N* | mutabitur] mutabit *N* 12 sunt] est *D* 13 Tertia] *add. tertius al. m. in marg. N add. 3 in marg. D* | fuerunt] fuerint

DFHIN 14 sed] *om. F* | planum ... secundum] *om. FN* | planum] *add. et I*
 16 similitudinis] similitudines *DI* 18 Quarta] *add. quartus al. m. in marg. N add. 4 in*
marg. D 19 necessitatem] varietatem *N* 20 explanatur] explanetur *N* 21 seu]
 sive *F* | verbo] loco *corr. illo D* | est] *add. sci sed exp. D* 22 Causa quinta] *inv. D*
add. quintus al. m. in marg. N add. 5 in marg. D 23 profunda] profundatio *N* | et,]
om. I | discipulis ... facilem] *om. F*

p. 22

24 ea] *eo D add. difficilis N* | quod] *om. N* 25 est] *om. I* 26 ratio levis] *inv. N*
 27 doctori] datori *F* | oculum] occultum *FH* | rationis] rationi *H* 28 nollet]
 vollet *H* 29 intellectum] intellectui *D* intellectu *I* 30 ut] *om. D* 32 sua] *om. F*
 | sibi] *om. I* 33 Sexta] *add. sextus al. m. in marg. N add. 6 in marg. D* | et] *om. M*
 | apparet] appares *M* | nisi] ni propones *M add. sui propositiones N* | post] prius
N prius sed corr. D 34 antecedentia] accidentia *sed corr. N add. seu propositiones I*
 35 cum] *add. causa F* | istud] id *F* | acciderit] ceciderit *M add. et N* 36 pri-
 mas] *add. personas sed del. D* 37 distinctionum] testimonis *F* | fuerit] fuerint
D 38 fuerit] fuit *I* | verum] unum *FM* | inde proveniet] *inv. FIN* proveniet in
M add. cum sed exp. D | conclusio] conclusione *M* 39 ex] *add. hiis sed exp. D* |
 coherentia] antecedentia et *M* 40 contrarietatem] contrarietates *I* 41 illa] illas *H*
 | simile] similiter *M* | huius] *om. M* | accidit] accidens *M* | quod] *add. fuit sed*
exp. D 42 prime] *om. N* | distinctiones] assumptiones *sed corr. D* | sed] *add. sue*
F add. si M 43 oblitus est] *inv. D* | est] *om. N* 44 nec] non *DFIMN* | in]
om. N 45 quorum] quarum *HI* 47 secundum ... conclusio] *om. M* | similiter]
simile D

p. 23

48 conclusione] *add. autem F* | ei] *om. DF* 50 Causa septima] *inv. D add. 7 in*
marg. D add. septimus al. m. in marg. N 51 est] *om. M* | occultare] occultate *HI* |
 et] *add. per I* 53 verbum ... ea] in eo verbum *M* | secundum] super *M* | antece-
 dentis] accidentis *N* 54 loco] verbo *M* | mensuram] mensura *FHIN* 55 ante-
 cedentis₂] *om. M* | destructivi ... antecedentis,] *om. N* | primi] *add. verbi M* |
 necesse est] *inv. I add. antecedens compellit sed exp. D* 56 que] qui *DN* | est] *om. H*
 57 caute] *add. et MN add. ut sed exp. I* 58 que ... autem] *om. N* | in,] secundum *D*
 | Mysna] sua *F* | varietates] varietas *N* | sunt,] *add. et N* 60 Contrarietates]
add. secundum quem modum sunt contrarietates Talmut al. m. in marg. N add. Talmud in
marg. D 62 non] *add. sunt sed exp. D* | sunt] fit *D* 64 locis] lettere *sed corr.*
D 66 premisimus] promissimus *N* 67 et ... sic] *om. H* 68 scripserunt] dixe-
 runt *D* scripsere *M* 69 variatum] varietatum *MN* 70 dixerunt] dixere *M* dixit *N*
 71 verbis] unde *M* | ad] *om. FHIMN* incem *sed corr. D* | destruantur] destruant *FH*

p. 24

72 est] *add. sunt sed exp. D* | nostre intentionis] *inv. DFHIMN* 73 scientiis]
 scripturis *I* 74 adhuc] adhoc *DM* 75 quoniam] quia *D* 76 quesieris] que-
 ristis *sed corr. queris D* | inveniatur] invenitur *H* 77 speculationis] speculatoris *N*
 78 est] *om. F* 79 varietas] veritas *N* | philosophie] prophetic + prophetic *D* |
 veris] vis *MN* in hiis *I* viris *H* 81 expositorum] expositionum *M* | illud] istud *D* id
FHI | mentionem] intentionem *N* 83 in] *add. libris sed exp. I* | parabolis sapien-

tum] *inv. I* | secundum] *add. secundum sed exp. D* | septimam] *istam N* | causam] *add. et ideo dixerunt non debet induci contrarietas similitudinis ex parte et est in eis similiter contradictio secundum septimam causam N* 86 invenitur] *est M om. HN* | est] *om. D* 87 causam] *om. D* | ideo] *om. H* 89 vero] *om. I* | nomina] *add. in FHIMN* 90 veritate] *veritatem sed corr. D* 91 clavis] *clarius M* 92 Et ... illas] *om. F* 93 intraverit] *intravit N* | in] *om. DM* | illas] *illa N* 94 requiescent] *requiescetur N* 95 credulitatum] *crudelitatum M*

CAPITULUM I

p. 25

1 Capitulum I] *De ymagine et similitudine Dei H om. DFIN add. capitulum tertium in marg. D add. capitulum I in marg. F add. ymago in marg. D* 3 autem] *om. N* | lingua] *add. in sed exp. D* 4 seu] *sive F* | formas] *formans M* | eius] *om. M* 5 Faciamus] *add. ad ymaginem Dei homo al. m. in marg. N* 6 habeat] *habet FMI* 7 eius] *add. nostram sed exp. N* | id] *om. F* | est] *et F* 9 removerent] *removerunt D* | Scripturam] *Scripturas D* 12 Et] *etiam N* | elementum] *elementa M* 13 in] *om. I* | differentia] *Deum F* | Dei] *om. D* 14 adhuc] *adhuc M* | dicatur] *dicat N* 15 remotione] *rememoracione H remissione F* | affirmatione] *affirmationum H affirmationem F* | nature] *om. F* | unitatis] *veritatis D* | que] *quod M* 17 explanare] *add. intentionem sed exp. I* 18 seu] *sive F* | rei] *rerum sed corr. D* | vocatur] *vocant M* 19 thoar] *doar sed corr. F* 20 Format] *formavit corr. D* | cum ... nomen] *lac. N* | nomen] *unde D* 21 istud] *illud D minsterio N* | convenit Creatori] *inv. N*

p. 26

22 Nomen] *illud N* | est] *in N* 24 est] *et N* | Ad] *om. FM* | ymaginem] *add. celem N add. ad celem id est M add. ad celem F* | et] *om. N* | dictum] *dicitur F* | est] *om. F add. de H* 25 eorum] *est MN eius DFI om. H* 26 et] *est H* | forme] *formis N* 27 opinio] *opinaretur M* | vocantium] *in M* | celamim] *cella DHMN* | est] *om. N* | quod] *que M* 28 forma] *corpora D* 29 cum] *add. iam F* 30 spiritualis] *specialis MN* | est] *om. M* | intelligibilis] *? M* 31 compositio] *add. ni sed exp. D* | neque] *nec M* | corporales] *corporali F* | Et] *add. differentia inter celem et thoar in marg. H* 32 thoar] *dear F* | est] *add. similitudo sed exp. D* 33 Et] *add. intercisum est hoc capitulum et omissa sunt quedam que erant in originali eo quod non videbantur multum utilia in marg. H* | assimilari] *add. et D* | expositio est] *inv. N* | est] *om. D* 34 modo] *om. N* | in] *om. N* | corpore] *corporeo N* 35 similis esset] *inv. DFHIMN* 36 suis alis] *inv. D* | dolori] *doloris N* 37 Furor] *om. M* | istis] *illis D* 38 in] *om. N* | in] *... similiter om. HMN* | seu] *sive F* 39 etiam] *et F* | cum dicitur] *creditur D*

p. 27

41 sedes] *pedes D* | putant insipientes] *inv. I* 43 est homo] *inv. I* | homo] *om. N* | modo] *mundo N* | multum] *add. mi sed exp. D* 44 creatis] *creaturis N* | sub] *super D* | hoc] *hec HMN* 45 assimilavit] *assimilavimus M* 46 est] *add. qui sed exp. D* | in] *om. FHI* 48 scilicet] *sed I* | spiritualem] *specialem N* 49 ad] *add. celem F*

CAPITULUM II

p. 28

1 Capitulum II] De intellectiva unitate *H om. DFIN add.* Elohim est nomen equivocum Deo et angelis *in marg. I add.* Capitulum 4 *in marg. D add. 2 in marg. F 4 Sed] add.* equivocatio huius nominis Heloim *in marg. H add.* Heloym *in marg. DN 5* quilibet] qui bene *M | intelligens] intelligent M 7* villis] illis *H | Anqelos] Anquelon N | se] add. se N 12* hominis] hominum *M | sicut] add. et FMN 13 et.] om. D 14* promovit] *add. ad N 15* scilicet] *om. N 16* haberet] habeat *HMN | qui.] quod M | qui.] quod M | est] om. D 17* nobis] omnibus *N | angeli spirituales] inv. H | hoc] hec MN 18* pena] penitentia *M 20 et.] om. FIMN 21* pena] *add. et F | mutata] in recta N | est] om. N 22* autem] *add. autem D om. F 23* aliquis] *add. est sed exp. D 24* in initio] intentio *IM | cogitationum] cognitionum D*

p. 29

27 desiderii] desideribus *M 28* libri] *om. D | Sed] add. responsio in marg. I | ita] add. quia non est I 30* cogitationis] *add. conveniebat littere quas nos habemus in Genesisii. Littera que prosequitur talis est sed exp. N 31* rationem] rationi *I 32* Intellectus] *add. de intellectu Adam in marg. H | est.] om. N | Adam primo] inv. I | ipse] ipsa DFI 34* et.] *om. FHMN add. dictum est sed exp. I | eo] Deo M 35* Deus ... bestiis] *om. D | ei] et DH 36* vel] *om. M 37* Et.] *add. verum et falsum bonum et malum al. m. in marg. N | Et. ... et (l. 4I)] om. I 38* pulchrum ... vel] *om. DFMN | pulchrum ... bonum] om. H 39* non] *add. in H 40* enim] *add. celum M | celum] om. M | extenta] extrata N 41* dicitur] diceret *M dicitis F | cum ... et] om. F 42* istud] illud *F 44* sue] *om. H | propter] per N 45* paulo ... angelis] ab angelis paulo minus *M 46* nec] ne *F*

p. 30

48 erant] erat *DHIMN | mala] malum N 49* desideria] Deum de natura *M 50* visu] visui *HMN 51* eo] illo *H | intellegibilis] intellectualis N 52* datum] *add. est sed exp. I 54* tunc] etiam *M | quod] quam I | quod ... eius] om. M 55* spoliatus] expoliatus *FHIMN | gradum] gradus M | descendit] descenderat corr. N 56* hoc] *om. H 57* et] sed *HMN | scientes] om. HMN 58* vel.] et *HI | vel.] et N | Et] sed D 59* et] *om. N 60* te] ste *sed corr. D 61* viderant] viderat *FN* videatur *M | ante quod] antequam HD | oculis] occultis sed corr. D add. eius M 63* quod] quo *I et D | non] om. I | ut] non D 64* autem] *om. M 67* cecorum] eorum *H 68* quam] quas *MN 69* quam] que *N | est] sup. l. D | mutante] mutantem DM | suas] suam corr. N*

p. 31

71 intuendo] vedendo *N 72* Propter ... paradyso] *om. M 73* ergo] *om. D | eiectus est] inv. D | illi] illa sed corr. D om. M 74* contra mensuram] *om. MN | vesci] vescendi I 76* et] *om. N | comedit] recedet N 77* vetito] *add. et D | et] add. la sed exp. D 78* scriptum] dictum *D 80* operaretur] compararet *M 81* pluribus] plurimis *HIMN 83* est.] *om. FHIMN | insipientibus] om. I | et] om. D*

CAPITULUM III

p. 32

1 Capitulum III] De quibus dicitur similitudo capitulum tertium *H om. FIN add. 5 in marg. D add.* istud capitulum non est nobis multum necessarium nam omnia ista de quibus fit mentio non videntur sic se habere apud nos sicut in lingua Hebraica *in marg. H*
 2 Ascendit] ascende *MN add. Deo F | Hebraica] add. temma* id est *M add. temuna in marg. H*
 3 figure] figura *H | et ... dicitur] om. H | seu ... compositione] om. M*
 4 seu.] sive *F* 5 vel.] sive *F | nomen] add. in HN* 6 nullo] ullo *M | modo] om. N | Creatori] creato D*
 7 Similitudo] *add. similitudine in marg. D add. similitudo al. m. in marg. N | equivoce] equivocare N | dicitur.] om. M | enim] etiam M*
 8 seu ... forma] *om. MN* 9 simili] similis *N* 10 tertio] intentio nostra *N*
 11 que] quod *M | comprehenditur] add. ei sed exp. D* 12 Creatore] *add. secundum D | similitudinem] de similitudine D add. Dei videt sed exp. N | scriptum] dictum M*
 13 videt] vidit *DH | hoc] add. et D | Dei] om. I*

CAPITULUM IV

p. 33

1 Capitulum IV] De equivocatione huius verbi videre et respicere *H om. DFIN add. 6 in marg. D add.* Capitulum III *in marg. DF add. videre al. m. in marg. N* 2 Scias] *add.* compositor libri tria verba proponit in principio huius capituli, que dicunt proprie et per accommodationem, quorum duo sonant apud nos 'videre', sed differenter in Hebraico. Primum enim, de quo hic fecimus mentionem, dicitur 'ma', unde dictum est: Vidi et ecce puteus et vidi Dominum, secundum 'haza', unde dicitur: Vidi in Syon oculis noster, et: Vidi super Iudam et Ierusalem, id est apprehenditur intellectu, hoc est prophetavit *in marg. H | conveniunt] add. in I | visioni] visione I* 3 oculi ... apprehensioni] *om. F | | sed] si* 5 Item] iterum *N | meum] nostrum H* 7 invenitur] *om. H | Deo] eo HM | sicut ... est] om. M* 8 scriptum] dictum *HN* 9 Dominus] *add. Deus M | quod ... Viderunt] om. MN* 10 Deum] Dominus Deus *N om. HM* 11 oculi] *om. F | vident] viderunt H* 12 et] *om. F* 13 oculo] oculor *M | respexit] aspexit HMN* 14 Accommodatur] accommodantur *sed corr. N | considerationi] consideratori M | apprehendat] apprehendit M* 15 respexit] respexi *N | iniustitiam] iustitiam N*

p. 34

16 enim] *om. I | Respexerunt] respexit M | Moysen] mensem F* 18 modum] *om. I | est dictum] inv. FHIMN | Aspice] respice M* 20 Deo] eo *F*

CAPITULUM V

p. 35

1 Capitulum V] *add.* De virtute apprehensiva *H om. DFIN add. IIII in marg. FI add. 7 in marg. D add.* Aristotiles *al. m. in marg. N* 2 incepisset] *add. in libro celi et mundi MN | inquirere] add. in libro celi et mundi H* 3 super] *add. quibus D | quasi] add. rationes sed exp. N* 4 verba] *add. verba D* 5 ad] et *F* 6 que] qui *D |*

iudicet] iudici *F* | istud] quod *D* 7 acquirendi] *om. D* 9 homini] hominem *N*
 10 in₁] et *D* | sue] secundo *D* 11 depuret] deberet *F* | mundi] *in marg. D* |
 extinguat] extingat *H* 12 concupiscentias] cogitationes *I* 13 veris] vestris *M* |
 sciverit] sciverat *M* 15 applicabit] applicaverit *M* applicet *N* | super] *de corr. I*
 ista] istam *MN* 16 ratione] rationem *MN* | in] *om. M* 17 manus] manum *N*
 | cogitationum suarum] *inv. D* 19 eum] Deum *M*

p. 36

22 Speciem] *add. de sed exp. D* | Domini] Deo Deum *M* | Et] *add. illeg. in marg. I*
 23 nostri] vestri *M* | premium] primum *DFHIM* | quia] qui *M* 24 Israel]
add. non non sed del. D 26 ipsum] ipsa *I* | eis] eo *D* | Viderunt] videbitur *sed*
corr. D 27 Dominum] Deum *FHIM* | et₂ ... Israel] *om. N* | et₂] *add. non est sed*
exp. D 28 Viderunt] videbitur *D* | Israel] *add. et sub pedibus eius et non est dictum*
solummodo viderunt Deum Israel F | quod] quia *M* 29 eis] ei *M* 30 eos] eis *H*
add. super sed exp. D | super] *add. forma vel F* | specie] speciem *M add. vel formam*
M add. vel forma HIMN 31 communicatum] comitatum *M* 33 eis] *add. m sed*
exp. D 34 vitam] *v sed exp. D* 35 Tabera] tabula *D add. quod sumptum est ab*
incensione F add. nomen loci in marg. H add. quod sumptum est ab incisione in marg. H
 | sunt] *add. da sed exp. D add. in H* | Nadab et Abiu] Nadrabui *N* | testamenti]
 testamentis *D* 36 contigit] contingat *M* contingit *FN* 37 magis] *add. in HMN*
add. et F | magis₂] *add. in FIMN* 38 Quibus] *om. D* 39 suis] *om. I* | ster-
 nenda] sternendo *N* | et] *om. DI* | ut] tu *H* | acquirant] aquireant *M*

p. 37

41 illum] istum *H* statum illum *I* 43 Salomon] *add. autem I* | etiam] *add. in sed*
exp. D 44 caveat] cavet *D* | sibi] *in marg. D* | voluerit] voluit *M* 45 Custodi]
 custodisti *sed corr. D* | pedem] pedi pedum *M* pedi pedem *N* | in] *om. M* 46 ut]
 ubi *M* | compleam] compleamt *corr. compleat D* | quod] que *D* 48 apprehen-
 sione] comprehensione *I* 49 etiam] et *D* | etiam ... hoc] in hoc etiam *I* 49 et]
om. I | intenderunt] incendetur *H* 50 intellectus sui] *inv. D* 53 nostra inten-
 tio] *inv. F* | quod] *add. nondum sed del. D* | verbum] *in marg. D* 55 benedictus]
om. D 56 eius] eius *sed corr. corpus? D* 57 attigerit] attingit *D* | volumus]
 volumus *M* 58 voluerit] posuerit *M* noluerit *FN* 59 create] Creatore *HFI* |
 ad₂] *om. D* 60 alia] alios *F* aliam *D*

CAPITULUM VI

p. 38

1 Capitulum ... is issa] *om. DFHIMN add. capitulum sextum non est hic positum*
 quoniam nomina de quibus in eo fit mentio scilicet masculus et femina vel mulier aliter se
 habent in Hebraico et aliter in Latino *in marg. H*

CAPITULUM VII

p. 39

1 Capitulum VII] De equivocacione huius verbi nasci capitulum sextum *H* Capitulum sextum *M om. DFIN add. 8 in marg. D add. nasci et filii al. m. in marg. N add. nasci in marg. D add. 5 in marg. I 2 est] om. F | et] ut *F om. D | convenit] om. D | sicut] sic *M 3 dicitur] add. et *H | ei] tibi *H | est autem] inv. *F | creationi] Creatori *D | rerum] terre *M 4 montes] add. hanc litteras non habemus nos *M add. hanc litteras nostra habemus nos *N 5 renovationi] renovationem *N 6 sicut dicitur] dicitur sic *N add. Dominus sed exp. *N | quid] om. *N | pariat] patiat *M | renovationi] renovationem *N | etiam] optimam *N 7 et] om. *M | proveniunt] promoverint *M 9 promoverit] moverit *F 10 eum] ipsum *I | prophetarum] add. ver sed del. *D 11 equivocacione] inequivocacione *M 13 et₂] om. *N | similitudinem] om. *N 16 est] om. *F | eius] om. *D | eius ... ymago] om. *M | similitudo] add. est *F*****************************

p. 40

18 suam] om. *FHIN 19 eum₂] om. *H 21 quia] quod *HI 23 preter] preterquam *H preter hoc *I | habet] habeat *N 25 ad] om. *F | aquirendum] inquirendum *HM adquirendam *F add. q sed exp. *D 26 multiplicatur] multiplicatur *D 27 quasi] enim *D 28 fuerunt] fuerint *M 30 generabat] add. s sed exp. *D | dyabolos] add. seu sed del. *D 32 supra dictum] predictum *HMN****************

CAPITULUM VIII

p. 41

1 Capitulum VIII] De equivocacione huius nominis locus capitulum septimum *H* Capitulum septimum *M om. DFIN add. 9 in marg. D add. 6 in marg. F add. locus in marg. DN 3 vel.] et *D om. *F | alii] alicui *M | est autem] inv. *F 4 impositum] imponit *M expositum corr. *D | gradui] grandiu *M gradum *F | perfectioni] perfectionis *D 5 iam] om. *D | iam scis] inv. *I | multitudinem] similitudinem *F 6 gramatice] om. *I | hoc] tali *N | in₂] om. *N | implet] om. *I | locum] locus *D add. locum *I 7 timore] amore *N | et₂] om. *M 9 est] om. *F 10 et₁] om. *D | respectus] respectus corr. respectu *D | sui] suo *D 11 essentia] esse *M | sic] om. *F | de] a *D | Creatore] add. eius sed exp. *D 12 cui] cum *N om. *F | habet] habeat *F 14 Scias] add. ecce utilitas manifesta tractatus istius scilicet de multiplicatione nominum in marg. *H 15 id] istud *I 16 ipso] illo *D 17 nominis] om. *M | que] add. loquitur *M 18 illius] suam *D 19 distinguendo] distinguenda *H | verba] om. *D | attende] attendo *N | Prophetarum ... libris] om. *N 20 et libris] om. *M | hominum] add. licet *M | sapientum] add. prophetarum *N | nominibus] omnibus *HM 23 istius] illius *F***

p. 42

24 quod modo] quomodo *N 25 Benedicta] om. *F | Domini de] deinde *N 26 est species] inv. *I | altitudinis] altitudines *D 27 mecum] meum *I 28 apparebat] appareat *M | separabatur] seperabatur *N 29 conseqebatur] sequebatur *N*********

CAPITULUM IX

p. 43

1 Capitulum IX] De equivocatione huius nominis cathedra capitulum octavum *H* Capitulum octavum *M om. DFIN add. X capitulum in marg. D add. cathedra in marg. DN add. 7 in marg. FI* 2 facte] sacre *M* | ut] non *D* | sedeatur] sedentur *D* 4 magnitudine] magnitudinem *DMN add. ipsius vel N* 5 sua] sue *MN om. H* | gradus sui] *inv. I* | Et₃] de *H* 6 vel] *add. c b sed exp. D* 7 demonstravit] *add. nobilitatem F* | in₂] *om. M* | ipso] ipsum *M* 9 dicuntur] dicitur *H* 10 motoris] mortoris *sed corr. D* 11 regit] regentis *M* 12 terra] *add. tua sed exp. D* 13 essentia mea] essentiam meam *H* 14 fortitudine] fortitudinem *H* | mea] meam *H* | potentia] potentiam *H* postea *N* | demonstrat] demonstrant *F* | sublimitatem] sublimitate *DI* 15 quem] quid *D* | credere debent] credebant *HMN* 16 celis] celo *HMN* 17 postea] preter ea *M* 18 Creator] creatio *N* 19 Sed] si *M* | rei] est *D* | est] *om. D*

p. 44

21 et] *om. DH* | celi] *add. um sed exp. D* | vocatur] vocatur *IN* 22 hanc rationem] *inv. sed corr. D* 23 Iurat] iura *N* | sedem] sede *FHIMN* 24 sit] sim *M* | aliud] aliquod *D* 25 est] in *N* | aliqua] alia *D* | ut] nec *D* | sit] *add. a sed exp. D* 26 sine] super *M* | istud] illud *HIMN* | et] *add. si N* 28 quia] quod *N* | est] *om. N* 29 et₂] *om. N*

CAPITULUM X

p. 45

1 Capitulum X] Capitulum nonum de equivocatione huius verbi ascendere et descendere *H* Capitulum nonum *M om. DFIN add. 8 in marg. FI add. Capitulum XI in marg. D add. ascendere descendere in marg. D add. descendere et ascendere al. m. in marg. N* 2 mentionem] intentionem *M* | fecerimus] fecimus *M* 3 est] *om. N* | significationes] cogitationes *M* 6 Scias ... ascendendi] *om. N* | autem] *om. FHIMN* | et₂] *om. H* 7 descendendi] *om. H* | alterum] *add. a sed exp. D* 10 inferior ... cum] *om. H* | sit] *om. N* 11 nobiliorem] nobilitatem *sed corr. N* | unde] *add. videtur sed exp. D* 12 item] etenim *H* iterum *FIDN* 13 frequentiam] sequentia *M* 14 sapientum] sapientum *D* 15 et] *om. F* | loquuntur] loquitur *N* | defectum] defectu *MN* | speculationis] *in marg. D add. et MN* 16 cogitatione] cognitione *D* | sua] *om. D add. ad M* | res nimis] rendemus *N* | nimis ... res] *om. I* 20 benedictus] beneficus *HM om. D* | fuerit] fuit *FHIMN*

p. 46

22 eius] *om. D* | voluit] noluit *DFMN* 23 suum sanctum] *om. H* 24 adventum] adventus *N* | vel] et *D* | quietem] quietam *M* | glorie] gloria *HM* 25 descensum] desi *sed corr. I* | recessum] recessus *H om. MN* | recessum virtutis] *inv. sed corr. I* 26 de loco] iccirco *N* 27 omnis] omnes *MN* | seu] vel *F* 28 nisi] *om. M* | etiam] et *FH* 29 venit] veniens *M* | super] supra *N* | voluntatem] voluptatem *D* 30 quam] quem *M* | prophete] prophetic *M* prophetic

sed corr. D 31 ipsorum opera] *inv. DFHIMN add.* visitorum *sed exp. D* 32 venit] veniens *M* | vocant] vocavit *DHIM* vocatur *N* | rationem] ratione *D add.* pena *sed del. N* 33 homo] *add. et F* 34 eum] ipsum *F* | ipsa] ipsam *M* iram *D* 35 est] *om. N* | convenit] venit *D* | convenit huic] *inv. I* 37 confundamus] confiteamus *N* | Descendit] descende *N* 38 ut] non *D* | turrim] terris *M* | item] iterum *DFIN* 40 dictum] scriptum *H*

p. 47

41 tecum] *add. quoniam sed exp. D* | Descendit] descendet *N* 43 Dominus.] *add. de M* | super] *om. H* 44 Ascendit] descendit *M* | est.] *om. M* | est secundum] *inv. sed corr. D* 45 rationem] *add. est M* | cacumen] cacumine *M* 46 gloria] *add. gloria D* | creata] Creatoris *F* 47 ascendatur] ascendamus *M* | descendantur] descendant *F* | eo] *add. vel descendit M*

CAPITULUM XI

p. 48

1 Capitulum XI] Capitulum decimum de equivocatione huius verbi sedere *H* Capitulum decimum *M om. DFIN add. 9 in marg. FI add. 13 in marg. D add. sedere in marg. DN* 2 de sedente] descendente *DHM* 3 sellam] cellam *F* sella *N* 6 dando] durando *I* | illis] illa *H* in illis *D* illi *N* 7 et.] *om. F* 8 facit] *add. apud nos habitare M* | sedere] sedem *M* sederem *sed corr. D* | in domo] *om. D* | est] *om. D* 10 iterum] *in marg. D* | celos] tronos *N* | non] *sup. l. D* | cadit] cadet *M* | in] super *M* | ipsum] ipso *N* 11 mutationis] commutationis *D* | secundum] *om. I* | alio] aliquo *D* 12 Nec] non *D* neque *MN* | aliud] alium *N* 13 aliud] alium *MN* | extra] qua *N* 15 sedere] *add. et M* | sine] *om. N* | omni] *om. M* 16 est] *om. D* 17 ei] *om. DFHIMN* | attribuitur] *add. Deo FM* 18 Sed ... attribuitur] *om. F* | sessio] cessio *corr. D* | celis] *add. in pluribus locis est quia in celis F* 19 variatio] avaritia *F* 20 generabilibus] generalibus *DFMN* | etiam] *add. que H*

p. 49

21 corruptibilium] corporalium *D* 22 ipse] ipsa *H* | species] speciem *D* | sicut] *om. D* 23 super] *add. omne sed exp. D* | orbem] *add. tertio sed exp. I* | est] *om. N* 24 est.] *om. D* | durans] divinus *N* | variata] vacuata *N* 25 rerum] *om. MN* | variatio] *add. et M* | comparationis] corruptionis *H* 26 comparatio] operatio *N* | sua] illa *F* | generabilia] *add. et corporalia sed exp. I* | et] *add. q sed exp. I* 27 immutabilis] in mutabilis *D* | seu] sive *F* | species rerum] *inv. sed corr. D* | rerum] terre *MN* | generabilium] *add. et corruptibilium et I add. et MN* 29 et ... modum] *om. H*

CAPITULUM XII

p. 50

1 Capitulum XII] Capitulum undecimum de equivocatione huius verbi surgere *H* Capitulum undecimum *M om. DFIN add. 10 in marg. FI add. 13 capitulum in marg. D add.*

surgere *in marg. DN* 2 vel] *add.* de surgente *D* 3 surrectio] resurrectio *I* secundum
rectio *I* 4 ponitur] ponuntur *D* | firmitate] infirmitate *D* | Secundum] super *D*
5 de Deo] dicendo *N* | scriptum] dictum *M* 6 firmabo ... meum] verbum meum
firmabo *DF* 8 qui] *om. I* | faciet ... facere] *in marg. D* 9 omni] omnipotenti *sed*
corr. N 11 Ieroboam] Ioroboham *N* | item] iterum *DFN* 13 eius ... expositio]
om. N | similiter] super *H* 14 est] *om. M* | surgens] secundum *M* surgens *sed*
corr. surges D add. sicut sed exp. D

CAPITULUM XIII

p. 51

1 Capitulum XIII] Capitulum duodecimum de stare *H* Capitulum duodecimum *M om.*
DFIN add. 11 *in marg. FI add.* 14 capitulum *in marg. D add.* stare *al. m. in marg. N*
2 proprie] *om. D* | corporis] cordis *M* 4 etiam] *om. DF* 5 sunt] supra *N* |
sunt reversi] *lac. M* | Ponitur] ponuntur *D* | etiam] et *N* | pro] *om. I* | Stent]
stetit *FHM* 7 etiam] *om. I* | eius] *om. M* 10 id est] et *I* | firmabuntur]
firmabunt *D* | causata] creata *DH* | sua] tua *M* | in] *om. M* 11 equivocatione]
equivocationem *HM* 12 inter] super *D*

CAPITULUM XIV

p. 52

1 Capitulum XIV] Capitulum tertiumdecimum de equivocatione huius nominis homo
H Capitulum tertiumdecimum *M om. DFI add.* 12 *in marg. I add.* 15 *in marg. D add.*
homo *al. m. in marg. N add.* apud nos etiam permanebit *in marg. H* 3 sicut] *om. N* |
Scriptura] scripta *N om. M* 5 scit] scis *M* | spiritus] specie *M* | Erit] est *H* ecce
M | etiam] enim *D*

CAPITULUM XV

p. 53

1 Capitulum XV] Capitulum XIII *M om. DFIN add.* 16 *in marg. D add.* capitulum 13 *in*
marg. F add. in quo ponitur verbum consimile huic verbo stare. Et tamen est diversitas inter
ea in Hebraico, sed non est ita in Latino. Et in explanatione ipsius verbi multa dicit composi-
tor libri in hoc capitulo *in marg. H* 2 decimi] IX *D XIV M* | mentionem]
add. de I 3 scale] scala *I* | vocat] *add. Iacob sed exp. D* 4 prophetas] prophetias
D 5 iterum] *add. angelum suum et eduxit nos de Egypto sed del. D* | Galgala]
Galgalis *I* 6 et] etiam *N* 7 qui] quod *I* | noti] non *H* nota *D* | sunt] est *D*
8 cum] cuius *F* | quod] *om. H* | didicerit] didicit *F* didiscit *D* 9 regat] legat *H*

CAPITULUM XVI

p. 54

1 Capitulum XVI] Capitulum XV *M om. DFIN add.* de equivocatione huius nominis
petra *H add. petra al. m. in marg. N add.* 17 *in marg. D add.* Capitulum 14 *in marg.*

F 2 sextodecimo] quintumdecimum *M* | videtur] *om. D* | compositor] *om. M* 3 silicem] cilicem *F* | et ... lapidicinam] *om. D* 4 Attendite] attendit *H* | Transsumptum ... estis] *om. MN* | est etiam] *inv. H* 5 significandum] significandam *DHI* | rei] *om. H* *add. di sed exp. D* | postquam] post *F* 7 nostrum] vestrum *I* 9 vocatur] vocat *M* 10 petra] petram *M* | et] *add. finis D* | Sta] stabit *FHIMN* ista *D* 11 quod] que *HN* 12 hoc] hic *N* | appropinquabit] appropinquabis *IN* appropinquabimus? *M* 13 mecum] meum *I*

CAPITULUM XVII

p. 55

1 Capitulum XVII] Capitulum XVI *M om. DFIN add. 18 in marg. D add. Capitulum 15 in marg. F* 2 ut] quod *I add. sp sed exp. I* | sapientia spiritualis] *inv. I* 3 est etiam] *inv. H* 4 quod] quia *M* 5 de Beresit] debere *N* debere sit *F add. sicut non opus de Mercava supple nisi intelligere te sit H add. non opus de Mercava in uno supple nisi intelligere sit M add. non opus de Mercava in uno supple nisi intelligente sit N* | istud] *add. etiam D* 7 ipsi ... mundi] *om. DHMN* | occultabant] occultabunt *F* 8 loquebantur.] loquebatur *I* loquebant *M* 9 ipsum] eum *I* 10 et] *om. M* 11 Tu] *add. de tribus principiis in marg. H* 12 et.] *om. DFHIMN* | que.] quia *D add. s sed exp. I* 13 sic] sit *F* | adhereret] adherent *F* adherere *M* | receptibilis] receptabilis *F* 15 scilicet ... privatio] *om. IN* 18 et] *om. D* | multiplicabant] *om. D*

p. 56

20 intelligant] intelligat *F* 21 intelligant] intelligat *N*

CAPITULUM XVIII

p. 57

1 Capitulum XVIII] Capitulum XVII *M add. de appropinquare et tangere H om. DFIN add. 19 capitulum in marg. D add. 15 in marg. I add. Capitulum 16 in marg. F* 2 octavidecimi] XVII *MN om. D add. accedere appropinquare tangere al. m. in marg. N* 4 autem] *om. FI* | illis] vel *N* | testimonia] testamenta *D* 5 appropinquare] *add. vel accedere F* 6 Appropinquo ... tangere] *om. sed suppl. in marg. D* 7 dicitur] dicuntur *H* | inde] ille *FHIN* | transsumitur] transsumuntur *H* | ad] *om. M* 8 et] *add. ad D* 9 corpus] communi *M* 10 est.] *om. DH* 11 sumitur] sunt *DFHMN* 12 id est] et *N* 13 Appropinquate] appropinquare *F* 14 populus] populo *D* 15 velis] velles *N* velit *DF* | debeat] debeam *M* 16 quem] *add. ascenderat alias F* | descenderat] descendebat *N* 17 possibile] impossibile *D* 18 qui] *sup. l. D* 19 terre] ipse *D* | remotior] *add. quia sed exp. D* 20 in] *om. FHM* | viarum ... est] *om. I* | ipsius] suarum *DN*

p. 58

21 vel] et *FMN* | vel elongationis] *om. H* | elongationis] *add. et D* 24 fumi-
gabant] fugabant *D* 25 seu] sive *F* | dominatio] *add. tua M* | aliquid] istud *M*
26 appropinquare] propinquare *H*

CAPITULUM XIX

p. 59

1 Capitulum XIX] Capitulum XVIII *M add.* de equivocacione huius verbi plenum *H om.*
DFN add. 16 *in marg.* *I add.* 20 *in marg.* *D add.* Capitulum 17 *in marg.* *F* 3 cor-
 pus] cor *M* | Urceus] vireus *D* urcens *F* 4 de] Deus *M* | diffinit] diffiniri
N 7 modum] motum *M* 10 Domini] Dei *M* | Et ... modum] *om. I* | ubi-
 cumque] *add. est D* | pleni] *om. D* 11 secundum] vel *F* | non] si *H* | ibi] a
M | implens] implet *M* 12 nisi] *om. D* | velis] velles *N om. D* | que] *om. M*
 13 ubique] ubicumque *M* | gloria] gloriam *M* | hoc] *om. N* 14 dampnosus]
 calunpmiosus *F*